

Міністерство освіти і науки молоді та спорту
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Олег Ленартович

**Український національно-визвольний рух на Волині
в роки Другої світової війни**

Монографія

Редакційно-видавничий відділ “Вежа”
Волинський національний університет
імені Лесі Українки

Луцьк – 2011

УДК 94(477. 82) “1939–1945”: 323. 2

ББК 63. 3(4 УКР–4 ВОЛ) 62–454

Л 46

Рекомендовано до друку вченою радою Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 9 від 28 квітня 2011 року)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Колесник В.П., – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедру нової і новітньої історії зарубіжних країн, академік Міжнародної слов’янської академії, Академії історичних наук України.

Лисенко О.Є., – доктор історичних наук, професор, завідувач відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Трофимович В.В., – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедру історії Національного університету “Острозька академія”.

НАУКОВИЙ КОНСУЛЬТАНТ

Кульчицький С.В., – доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України.

Ленартович О.Ю.

Л 46 Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: Монографія – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. Нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. – 477 с.

ISBN

У монографії здійснено комплексне дослідження українського національно-визвольного руху на території Волині в роки Другої світової війни. Автор аналізує стан наукового вивчення проблеми, джерельну базу дослідження, визначає методологічні підходи, процес проникнення та поширення націоналістичної ідеології в регіоні. Досліджується процес організаційного становлення крайового проводу ОУН в період 1930-х – 1941 рр., зміни у політичній доктрині організації, збройна боротьба УПА, діяльність Т. Бульби-Боровця, Фронту української революції Т. Басюка, спроби польсько-українського порозуміння в роки війни.

Для науковців, студентів, широкого загалу читачів, котрі цікавляться проблемами історії національно-визвольного руху в Україні.

УДК 94(477. 82) “1939–1945”: 323. 2

ББК 63. 3(4 УКР–4 ВОЛ) 62–454

ISBN

Зміст

Перелік умовних скорочень	5
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база, теоретико-методологічна основа дослідження.....	13
1.1. Історіографія проблеми.....	13
1.2. Джерельна база дослідження.....	31
1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження.....	55
Висновки до 1 розділу.....	66
РОЗДІЛ 2. Передумови поширення націоналістичної ідеології та організаційне оформлення національно-визвольного руху на Волині.....	68
2.1. Теоретичні засади українського націоналізму.....	68
2.2. Організаційне становлення ОУН.....	87
Висновки до 2 розділу.....	107
РОЗДІЛ 3. Національно-визвольний рух і опір радянській тоталітарній системі на початковому етапі Другої світової війни (1939 – 1941 рр.).....	109
3.1. Впровадження радянської репресивно-каральної системи на Волині...109	
3.2. Розбудова організаційної структури та діяльність націоналістичного підпілля на Волині.....	140
Висновки до 3 розділу.....	166
РОЗДІЛ 4. Визвольний рух в період нацистської окупації (1941–1944 рр.)169	
4.1. Політика окупаційної влади на Волині та засоби її реалізації.....	169
4.2. Поліська Січ Т. Бульби-Боровця.....	205
4.3. Збройна боротьба УПА.....	232
4.4. Позиція ОУН в польсько-українському конфлікті.....	270
Висновки до 4 розділу.....	290
РОЗДІЛ 5. Самостійницький рух наприкінці Другої світової війни (1944–1945 рр.).....	293
5.1. Зміни політичної доктрини ОУН-б.....	293
5.2. Збройний опір сталінському режиму.....	315

Висновки до 5 розділу.....	354
ВИСНОВКИ.....	357
ДОДАТКИ.....	396
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	404

Перелік умовних скорочень

АК – Армія крайова

БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка

ВКП(б) – Всеросійська комуністична партія (більшовиків)

ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді

ВО – Військова округа

ВВ – Внутрішні війська

ВЗ ОУН – Великий збір Організації українських націоналістів

ВПЖ – Військово-польова жандармерія

ГВШ – Головний військовий штаб

ГК – Головна команда

ГО – Генеральна округа

ГОПС – Головний осередок пропаганди й інформаційної служби

ІК – Ініціативний комітет

ЗУЗ – Західноукраїнські землі

ЗЧ ОУН – Закордонні частини Організації українських націоналістів

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

КПЗУ – Комуністична партія Західної України

КЕ – Крайова ексекютива

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МДБ – Міністерство державної безпеки

НАН – Національна академія наук

НВРО – Народно-визвольна революційна організація

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки

ОУН – Організація українських націоналістів

ОУН-б – Організація українських націоналістів-бандерівців

ОУН-м – Організація українських націоналістів-мельниківців

ПЗУЗ – Північно-західні українські землі

ПУН – Провід українських націоналістів

РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія
СБ ОУН – Служба безпеки Організації українських націоналістів
СЗБ – АК – Союз збройної боротьби – Армія крайова
СКВ – Самооборонний кущовий відділ
СМЕРШ – Управління контррозвідки Червоної армії, назване від словосполучення “смерть шпигунам”
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
ТДП – Тимчасове державне правління
УДСБ – Українська державна служба безпеки
УВО – Українська військова організація
УГВР – Українська головна визвольна рада
УГКЦ – Українська греко-католицька церква
УНКВС – Управління Народного комісаріату внутрішніх справ
УНДО – Українське національно-демократичне об’єднання
УНК – Український національний комітет
УНО – Українське національне об’єднання
УНР – Українська Народна Республіка
УНРА – Українська народна революційна армія
УЦК – Український центральний комітет
УПА – Українська повстанська армія
УПА-Б-Б – Українська повстанська армія Т. Бульби-Боровця
УПС – Українська пресова служба
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
УССД – Українська Самостійна Соборна Держава
УШПР – Український штаб партизанського руху
ФУР – Фронт української революції
ЦК – Центральний комітет
ЧА – Червона армія

Вступ

Популяризація тези про виключно героїчний характер національно-визвольного руху 1930–1940-х рр. неоднозначно сприймається на пострадянському просторі. Радянська ментальність значної частини громадян призводить до несприйняття факту довготривалої, кривавої боротьби українців за суверенітет. УСРР сприймається ними як самостійна держава, а отже, національно-визвольний рух періоду Другої світової війни ніщо інше, як злочинний колабораціоналізм з німецькою окупаційною владою, який вимагає засудження та покарання. У зв'язку із такою категоричністю суджень початок 1990-х рр. позначився дедалі наростаючим ідеологічним протистоянням всередині українського суспільства, яке існує і сьогодні.

Напруження в суспільстві призвело до ухвалення Президією Верховної Ради України постанови від 1 лютого 1993 р. “Про перевірку діяльності ОУН-УПА”. Це дало поштовх до наукового дослідження питання. Результатом стало прийняття закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” від 22 жовтня 1993 р., який визнавав вояків Української повстанської армії учасниками бойових дій у випадку доведення факту їх боротьби проти гітлерівських окупантів у 1941–1944 рр. Одночасно ветерани УПА, Конгрес українських націоналістів (правонаступник ОУН-б), Організація українських націоналістів (правонаступник ОУН-м) поставили питання про офіційне визнання Української повстанської армії воюючою стороною у Другій світовій війні. Результатом невизначеності стало розмежування українського суспільства. Всередині ветеранського руху відбувся розкол.

Щоб заспокоїти громадськість, восени 1997 р. за дорученням Президента України при Кабінеті міністрів України було створено спеціальну урядову комісію. До її складу увійшли науковці-історики, юристи, політологи, на яких було покладено завдання об'єктивного висвітлення подій періоду Другої світової війни. Історичний висновок і розгорнуту довідку робоча група готувала двічі: в 2000 і 2004 рр. У зв'язку із

загостренням політичного протистояння в Україні парламентарі та урядовці формували своє ставлення до проблеми, виходячи із власних вподобань. Було припинено фінансування проекту, але наукова робота продовжувалася. Більшість залучених науковців працювала через власну зацікавленість, публікувала монографії з окремих проблемних питань. Результатом стала колективна монографія під назвою “Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія”, видана Інститутом історії України НАН України у 2005 р. Написана на величезному фактичному матеріалі, ця праця була розрахована, в першу чергу, на політиків та науковців, хоча було опубліковано і скорочений варіант для широкого загалу. Науковцям не вдалося переконати українську громадськість змінити ставлення до проблеми національно-визвольного руху. Негативну роль відіграла позиція політиків, зацікавлених у розколі українського суспільства, та відсутність популяризації отриманих результатів з боку держави, тому проблема залишається актуальною та потребує глибшого дослідження. Важливим завданням сьогодення є проведення краєзнавчої та пошукової роботи, що дозволить заповнити “білі плями” в історії Другої світової війни.

Проблематика сучасних історичних досліджень продиктована необхідністю об’єктивного висвітлення історичного минулого, створенням науково обґрунтованої концепції державотворення, запровадження єдиного стандарту викладання проблем Другої світової війни в школі, примирення та консолідації українського суспільства. Закономірним є посилення наукового інтересу до питань визвольної боротьби, становлення національної свідомості українського народу.

Таким чином, **актуальність теми** зумовлена не лише науково-пізнавальними чинниками, а й політичними. Дослідження українського національно-визвольного руху на Волині в роки Другої світової війни покликане забезпечити комплексне, об’єктивне та цілісне висвітлення проблеми у зв’язку із її науково-теоретичною та практичною значимістю.

Існує значна кількість різноманітної за проблематикою, формою і жанром літератури, присвяченої подіям Другої світової війни на Волині. Сюди відносяться монографії, статті, мемуари, опубліковані у чисельних збірниках документи. І все ж в сучасній українській історіографії проблема українського визвольного руху на Волині залишається недостатньо дослідженою. Більшість праць присвячені вивченню окремих аспектів діяльності ОУН-б та Служби безпеки ОУН. Суперечливий характер мають праці, присвячені діяльності Т. Бульби-Боровця, фактично не дослідженим є питання ролі та місця ОУН-м, так званого “Фронту української революції” (на чолі з В. Яворенком). Важливою проблемою лишається питання українсько-польських взаємостосунків та відносин між різними українськими національними силами. На момент написання цього дослідження не вивченим залишався процес організаційного становлення ОУН на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) та відновлення структури націоналістичного підпілля в 1939–1941 рр. В науковій літературі не відображалось внутрішньопартійне протистояння в ОУН, яке мало певну специфіку в регіоні і призвело до зміни керівного складу Волинського проводу напередодні німецько-радянської війни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Монографія виконана в межах наукової теми “Минуле й сучасне Волині” історичного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки, згідно з навчальними програмами та планами кафедри нової і новітньої історії України. Робота є складовою частиною тем “Західне Полісся: історія і культура” (номер державної реєстрації 01031U000580) і “Документація жертв міжнаціонального польсько-українського конфлікту в 40-х роках ХХ століття” (номер державної реєстрації 0106U000271).

Мета дослідження – на основі аналізу історичних джерел дослідити особливості діяльності українських націоналістичних організацій та сформованих ними збройних формувань на Волині в роки Другої світової війни. Для виконання поставленої мети автор визначає наступні завдання:

- визначити категорії наукової історичної літератури та проаналізувати стан наукової розробки теми;

- дати характеристику джерельній базі роботи;

- дослідити понятійний апарат, визначити вплив теорії націоналізму на формування української націоналістичної ідеології;

- проаналізувати теоретичні напрацювання ОУН в аспекті перспективи відродження української державності та практичні спроби їх реалізації в роки Другої світової війни;

- визначити причини поширення націоналістичної ідеології на Волині у міжвоєнний період 1921–1939 рр.;

- відтворити організаційну структуру націоналістичного підпілля в регіоні, форми та методи боротьби ОУН проти польської державної адміністрації у період 1930–1939 рр.;

- проаналізувати процес впровадження радянської карально-репресивної системи на Волині, визначити ставлення місцевого населення до радянської влади;

- ідентифікувати організаційну структуру Волинського проводу ОУН та визначити основні напрямки діяльності націоналістичного підпілля у період 1939–1941 рр.;

- дослідити “новопетлюрівський” рух на прикладі діяльності Т. Боровця;

- визначити причини появи повстанського руху, дати характеристику основним збройним формуванням, які діяли на Волині, проаналізувати їх взаємостосунки, тактичні завдання, мету боротьби;

- дослідити позицію ОУН в польсько-українському конфлікті;

- проаналізувати форми та методи боротьби ОУН і УПА проти відродження тоталітарного режиму;

- окреслити соціальну базу національно-визвольного руху.

Об’єктом дослідження стала теорія та практика українського націоналізму у 1930–1940 - х роках.

Предметом – український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни.

Хронологічні межі праці визначаються періодом від 1 вересня 1939 р. по 2 вересня 1945 р., тобто часом від початку Другої світової війни до її закінчення. Встановлені межі часом порушуються, що пов'язане із необхідністю встановити причинно-наслідкові зв'язки між подіями, проаналізувати процес поширення організаційної структури ОУН на Волині в 1930-х рр., еволюцію її політичної доктрини.

Територіальні межі. Автор обмежує власне дослідження територією Західної Волині, яка в системі адміністративного поділу ОУН-б відносилася до Північно-Західних українських земель (ПЗУЗ), а до 1939 р. входила до складу Волинського воєводства. Сюди відносяться території сучасної Волинської, Рівненської областей, а також Крем'янецький та Лановецький райони Тернопільської області.

Така вибірковість пояснюється специфікою суспільно-політичного розвитку регіону. Вона визначається подібністю процесів поширення націоналістичної ідеології та формування осередків ОУН (на відміну від решти волинських земель, які входили до складу УРСР, зокрема, Житомирщини), ментальністю населення, наявністю єдиної організаційної структури націоналістичного підпілля (Волинський провід або провід ПЗУЗ), територією, де зародилися і найактивніше діяли дві УПА (створена ОУН-б та отаманом Т. Боровцем).

Наукова новизна отриманих автором результатів полягає у тому, що в праці вперше у вітчизняній історіографії зроблено спробу комплексно дослідити процес формування організаційної структури ОУН на Волині в 1930–1940-х рр. Визначено причини, масштаби та специфіку поширення націоналістичної ідеології в регіоні.

Внаслідок залучення до наукового обігу значного обсягу джерел, зокрема, матеріалів Державного архіву Волинської області, Архіву Управління Служби безпеки у Волинській області, Державного архіву

Рівненської області та ін., ідентифіковано керівний склад Волинського проводу ОУН в період 1930–1939 рр. Обґрунтовано і введено до наукового обігу інформацію про кількість членів організації, визначено характер її діяльності в регіоні, відтворено перебіг внутрішньопартійного конфлікту наприкінці 1930-х рр.

Відтворено структуру організаційної мережі ОУН в регіоні періоду 1939–1941 рр. Визначено тактико-стратегічні завдання організації, ставлення Волинського проводу до внутрішньопартійної кризи та розколу, причини поширення антирадянських настроїв серед населення.

Визначено причини активного залучення волинян до національно-визвольного руху у період німецько-радянської війни. Доведено антинімецький характер боротьби ОУН-б і УПА, а також УПА – Т. Боровця в 1942–1943 рр.

Здійснено аналіз динаміки кількісного зростання УПА. Зроблено спробу обґрунтувати максимальну чисельність її підрозділів (станом на весну 1944 р.) у кількості близько 150 тис. осіб.

Зроблено спробу довести демократичний характер змін у політичній доктрині ОУН-б наприкінці Другої світової війни. Визначено тактичні і стратегічні завдання УПА у 1944–1945 рр., причини продовження збройної боротьби після завершення війни.

Проаналізовано українсько-польські взаємостосунки кінця 1930-х середини 1940-х рр. у контексті пошуку компромісу у питаннях відродження державності та можливості спільної боротьби Проводу ОУН і командуванням УПА, з представниками польського еміграційного уряду і командуванням АК.

Визначено причини і характер збройної боротьби ОУН, УПА в період переходу фронтів та відновлення радянської влади на Волині у 1944–1945 рр.

Розділ 1. Історіографія, джерельна база, теоретико-методологічна основа дослідження

1.1 Історіографія

Дотепер у вітчизняній та зарубіжній історіографії домінують дослідження українського національно-визвольного руху в контексті діяльності ОУН та УПА на західноукраїнських землях. У них провідну роль відведено Галичині як регіону, де народилася ОУН й існував найбільш впертий опір польській державній адміністрації, процесам радянзації 1939–1941 рр. та утвердженню сталінського режиму у повоєнні роки. Волинь згадується лише епізодично, найчастіше, як територія, де діяла УПА, або у зв'язку із польсько-українським конфліктом. Невивченими залишалися питання організаційного становлення націоналістичного підпілля у Волинському воєводстві в 1930-х рр. та в перший період радянзації (1939–1941 рр.). Відсутні комплексні дослідження, які об'єктивно визначили б роль та місце цього регіону у визвольній боротьбі періоду Другої світової війни.

Наукові праці з цієї проблеми можна поділити на кілька категорій. До першої слід віднести розвідки представників української діаспори, до другої – праці радянських істориків і тогочасну мемуаристику, до третьої – науковий доробок сучасних вітчизняних дослідників. До четвертої – праці іноземних вчених.

Перші публікації, що стосувалися історії виникнення ОУН, генези її політичної доктрини та діяльності УПА, з'явилися в кінці 1940-х рр. Це – брошури представників мельниківського проводу О. Шуляка “В ім'я правди. До історії повстанчого руху в Україні” і Г. Полікарпенка “Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни”, а також працю одного з провідників ОУН-б – М. Лебідя “Українська Повстанська Армія: її генеза, ріст і дії” [548; 600; 657].

Колишні учасники самостійницького руху в Україні у різний спосіб знайомили громадськість із власними політичними програмами, тенденційно висвітлювали фактичний матеріал про перебіг збройної боротьби на

території України, звинувачували один одного у кривавих злочинах. Суперечливий і суб'єктивний характер публікацій призвів до формування двох основних концепцій у діаспорній історіографії – мельниківської та бандерівської. Кожна з них претендувала на істину в останній інстанції, ігноруючи аргументи опонентів і утверджуючи власне провідне місце у визвольному русі.

В 1950–1960-х рр. полеміка між ОУН-м та ОУН-б набула найгостріших форм. Основним дискусійним питанням стало визначення ролі ОУН у подіях Другої світової війни. З. Книш та В. Верига відстоювали позицію мельниківської організації, звинувачували бандерівський провід у братовбивстві та політичному авантюризмі [413; 514; 664]. П. Мірчук зайняв протилежну позицію, намагаючись переконати читачів у виключній ролі бандерівської організації, приписуючи їй ексклюзивне право очолити український національно-визвольний рух. Його оцінка подій визначалася партійною приналежністю і була суб'єктивною. Автору вдалося зібрати і опублікувати багатий фактичний матеріал про формування ідеології ОУН, її генезу наприкінці війни, політику і стратегію організації. Як і решті діаспорних істориків, П. Мірчуку не вдалося позбутися тенденційності у підборі документальних матеріалів. Часто його висновки взагалі не спираються на джерельну базу [289; 346; 374; 572; 573; 574; 575]. Тенденційність властива й довіднику про Українську повстанську армію П. Содоля “Українська Повстанська Армія. 1943–1949”. В ньому головна увага зосереджується довкола військових аспектів, організації збройної боротьби ОУН-б. При цьому повністю відсутня інформація про діяльність ОУН-м і Т. Боровця [626].

Низка публікацій з історії українського національно-визвольного руху належить Л. Шанковському. Серед його доробку слід відзначити працю “Українська Повстанська Армія”, у якій автор аналізував негативні наслідки розколу в ОУН, дав позитивну характеристику, як бандерівській так і мельниківській організаціям. Значна частина праці присвячена процесу

формування та еволюції УПА (в тому числі і Українська повстанська армія–Т. Бульби-Боровця), польсько-українському протистоянню на Волині [655].

Причини та механізм створення Української головної визвольної ради відображено в іншій праці дослідника – “Ініціативний комітет для створення УГВР”. Автор наголошував на виключній ролі новоствореної структури, як об’єднавчого політичного центру, революційного парламенту України, головного репрезентанта національно-визвольної боротьби українського народу перед усім світом [653]. Цій же проблематиці присвячено публікації І. Гриньоха [443] та М. Прокопа [607]. Зазначені автори обґрунтували причини трансформації організаційних форм самостійницького руху наприкінці Другої світової війни, проаналізували прийняті УГВР організаційні документи, наголосили на провідній ролі ОУН-б в національно-визвольному русі.

Значна частина діаспорної історіографії присвячена питанням формування та еволюції націоналістичної ідеології, дослідженню змін у політичній доктрині ОУН, організаційних форм самостійницького руху. Це, насамперед, праці ідеологів українського націоналізму та активних учасників визвольних змагань С. Бандери [293], О. Дяківа (“Горнового”) [313], Я. Стецька [636], Л. Ребета [612], Д. Донцова [311, 312], Ю. Вассіяна [299], І. Лисняка-Рудницького [555], П. Полтави [349; 350] та ін.

Серед представників мельниківської історіографії регулярно публікувалися статті Я. Гайваса у часописі “Визвольний шлях”. Вони присвячені діяльності похідних груп ОУН, українсько-німецьким взаєностосункам, внутрішньопартійній боротьбі та ін. Ці публікації політично заангажовані, написані в гострополемічному стилі, а наведений фактичний матеріал потребує додаткової перевірки [426–437].

Заслуговує на увагу праця П. Балея “Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р.”, в якій автор намагався показати історію становлення ОУН через діяльність окремих її діячів, зокрема, Р. Ярого та С. Бандери. Їхню роль П. Балея оцінює негативно, перекладаючи на них всю відповідальність за

розкол в організації та його наслідки. Автор намагається переконати читача в тому, що причинами внутрішньопартійного протистояння стали амбіції крайових лідерів ОУН та втручання німецьких спецслужб. Висновки не підтверджуються фактичним матеріалом і носять аксіомний характер [386].

Важливою є праця К. Гірняка та О. Чуйка, присвячена діяльності Фронту української революції під проводом Т. Басюка, який діяв у Крем'янецькому та Лановецькому районах Тернопільської області. Автори намагаються довести тезу про самостійний характер діяльності цього утворення і визначають його, як окрему складову частину самостійницького руху. Аргументація висновків є слабкою через недостатню джерельну базу [445].

Більшість праць з історії визвольного руху публікувалися безпосередніми учасниками подій. Тому їм притаманна надмірна емоційність викладу матеріалу і відверті фальсифікації. Яскравим прикладом може слугувати доробок Т. Боровця, опублікований після закінчення Другої світової війни: “Кредо революції” (Париж 1946 р.); “Збройна боротьба України 1917–1950” (Париж, 1951 р.); “Армія без держави” (Вінніпег, 1981 р.). Вони насичені спогадами, які часто не підтверджуються іншими джерелами. Не дивлячись на вади цих публікацій, їх використання є обов’язковим під час дослідження воєнної історії Волині. Колишній отаман створював загальну хроніку подій, давав можливість досліднику визначити пріоритети для проведення наукового пошуку [298; 663].

Окремі аспекти історії Поліської січі – УПА (Б-Б) уточнює книга спогадів колишнього курінного УПА М. Скорупського “Туди де бій за волю”. Її автор яскраво описав трагічні події на Волині, пов’язані із роззброєнням бандерівськими підрозділами загонів ОУН-м та УНРА. Наводяться маловідомі факти взаємодії поліського отамана з Фронтом української революції [364].

В цілому, праці істориків української діаспори потребують глибокого аналізу та перевірки наведених фактів. Тенденційність та яскрава політична

заангажованість визначає їх суб'єктивний характер, суттєво зменшує наукове значення таких публікацій.

Окремі питання, пов'язані із українським визвольним рухом, висвітлювалися і в радянській історіографії. Ці публікації відрізнялися ідеологічною заангажованістю та аксіоматичними підходами до обґрунтування тих чи інших положень. Перші наукові розвідки з'явилися вже у 1942 р. в Уфі, куди було евакуйовано Інститут історії АН УРСР. Вони радше нагадують пропагандистські матеріали, розширені до рівня статей та брошур. Протягом 1942–1943 рр. було опубліковано праці К. Дубини “Варвари двадцятого віку” (Саратов, 1942 р.) [471], А. Чеканюка “Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси” (Москва, 1943 р.) [649], О. Глухого “Німецькі фашисти – люті вороги українського народу” (Москва, 1942 р.) [437], Л. Новиченка “Тітлерівська кріпаччина” (Саратов, 1942 р.) [588], в яких містилися характеристики окупаційного режиму, розповідалося про мобілізацію населення на відсіч ворогу.

Починаючи від 1943 р., з'являються публікації про український самостійницький рух. Непримиренність ідеологічного протистояння визначала характер цих робіт. Першою стала брошура президента АН УРСР О. Богомольця “Радянська Україна і українські націоналісти в Канаді”, в якій засуджувалася антирадянська позиція української діаспори.

Поширення впливу націоналістичної ідеології серед українців спонукало ЦК КП(б)У створити окремий напрямок в історіографії, пов'язаний з критикою “українського буржуазного націоналізму”. Його засновником став нарком закордонних справ УРСР Д. Мануїльський, який опублікував брошуру “Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини” [561]. З часу оприлюднення цієї публікації у 1945 р., радянська історіографія постійно підкреслювала тотожність понять “український націоналізм” і “німецький фашизм”. Подібні формулювання зустрічалися в колективних працях В. Беляєва, М. Рудницького “Під чужими прапорами”, В. Дудикевича, Я. Вітошанського “Українські буржуазні

націоналісти – найманці міжнародного імперіалізму”, В. Маланчука “Історія однієї зради” та ін. [391; 472; 559]. Слід зазначити, що в цих і подібних роботах наводиться чимало правдоподібних фактів, які творили негативний стереотип сприйняття українського націоналізму. Детальніше аналізувати їх нема сенсу через низьку наукову цінність.

Значно якіснішим став доробок радянських істориків в 1970–1980-х рр. Не дивлячись на збереження основних підходів у висвітленні історії Другої світової війни, наукові публікації цього періоду відрізнялися значно ширшою джерельною базою. Серед узагальнюючих праць слід відзначити 3-томне видання “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу у 1941–1945 рр.”, перевидане російською мовою у 1975 р. До виконання цього проекту було залучено кращих фахівців республіки. В результаті у науковий обіг було введено величезну кількість фактичного та ілюстративного матеріалу. Змістова частина праці залишалася ідеологічно заангажованою. Проблеми національно-визвольного руху висвітлювалися виключно в негативному світлі.

Наприкінці 1970-х рр. з’явилася низка праць, присвячених діяльності ОУН, УПА та УГКЦ. Серед них публікації С. Білака “Слуга кількох господарів” [389], С. і П. Возняків “Кожне слово, кожен крок їх – зрада” [419], “Їх справжнє обличчя” [415], К. Дмитрука “Безбатченки” [465], В. Доберцової “Зловісний союз українського буржуазного націоналізму та уніатської церкви” [467], С. Даниленка “Дорогою ганьби і зради” [457], В. Масловського “В боротьбі з ворогами соціалізму” [565], Ю. Римаренка “Український буржуазний націоналізм – ворог інтернаціонального єднання трудящих” [617] та ін. Автори наводять чимало задокументованих фактів колаборації українських націоналістів з нацистами, невинуватих терористичних актів проти цивільного населення, протистояння всередині визвольного руху. Самостійницький рух подається, як локальне явище, інспіроване зовнішніми силами, яке не мало соціальної бази і було чуже інтересам українців. ОУН виступає в ролі найбільш реакційної, злочинної

організації, а УПА – як згряя бандитів, зрадників та прислужників окупантів. Постановка проблемних питань в цих публікаціях була неможливою. Така мета взагалі не переслідувалася. Радянські історики не робили спроб вивчити причини виникнення визвольного руху, встановити причинно-наслідковий зв'язок між подіями. Їхнім завданням стала критика “буржуазної історіографії” та створення образу ворога радянського народу в особі українських націоналістів. Такий підхід спричинив домінування ідеологічних інтересів над науковими. Лише в другій половині 1980-х рр. започаткована М. Горбачовим гласність кардинально змінила ситуацію в історичній науці. З'явилися публікації, які містили спроби переосмислення методологічних підходів, нову інтерпретацію подій Другої світової війни. Найбільш відчутні зміни відбулися в середовищі російських істориків. Критика сталінської, а потім і ленінської моделей суспільного устрою, процес і наслідки репресій 1930-х рр., новий погляд на Рух опору в роки війни стали пріоритетними напрямками досліджень [407; 408; 409; 410; 424; 488; 638]. У 1989 р. В. Парсаданова започаткувала вивчення депортаційно-переселенських процесів на території Західної України і Західної Білорусії у період їх радянзації, як інструменту упокорення населення і знищення українського сепаратизму [591]. Проблемні питання польсько-російських взаємостосунків відображено у праці Н. Лебедевої про четвертий поділ Польщі і Катинську трагедію, яка увійшла до книги “Інша війна: 1939–1945 рр.” (складова частина циклу досліджень “Росія ХХ століття”). Авторка визначила кількість депортованих поляків за період 1939–1941 рр. Отримані нею результати значно корегують чисельні показники, заявлені польською історіографією у бік зменшення. Вона довела, що значна кількість репресованих була етнічними українцями.

Спроба об'єктивного погляду на проблеми Другої світової війни притаманна праці С. Голубєва і Л. Грачова “Правда і вигадки про Другу світову війну” [448] та доробку С. Дроб'язко. У монографії “Під прапорами ворога. Антирадянські формування в складі німецьких збройних сил” автор дослідив причини колаборації громадян СРСР в роки війни, визначив

кількісні показники для кожної із союзних республік, проаналізував вплив цього явища на перебіг подій [470].

Важливе наукове значення мають праці О. Гогуна присвячені радянському партизанському та українському визвольному рухам: “Сталінські командос. Українські партизанські формування. Маловідомі сторінки історії. 1941–1944”, “Між Гітлером і Сталіном українські повстанці” [440; 441]. На основі великої джерельної бази автор дослідив організаційні та управлінські структури червоних партизанських формувань, визначив загальну кількість підрозділів, дав характеристику їхній діяльності, в тому числі, і злочинній (поширення терору, грабунок населення, мародерство, насильство, пияцтво і розпуста), зробив спробу проаналізувати взаємостосунки з УПА та АК. Характеризуючи український визвольний рух, О. Гогун надає йому рис самооборони населення проти фашистського і сталінського режимів. З поля зору дослідника випала інформація про бульбівський рух, який був основним чинником у протистоянні з червоними партизанами до періоду літа 1943 р. Загалом, доробок О. Гогуна демонструє спробу автора дати об’єктивну оцінку подіям Другої світової війни.

Більшість публікацій російських науковців носять яскраве ідеологічне забарвлення. Автори намагаються довести виключну роль російського народу у справі знищення нацизму у Європі та перемозі над Німеччиною. У негативному світлі зображаються визвольні рухи в Прибалтійських республіках, Білорусії та Україні. Назви праць часто перегукуються з історіографією радянського періоду, присвяченій подібній проблематиці. Суб’єктивна позиція істориків стимулюється політиками, які часто заявляють про те, що не дозволять переписати історію Другої світової війни і роблять активні кроки у цій справі. Прикладом може слугувати видане у 2010 р., під патронатом президента Російської федерації Д. Медведева, енциклопедичне видання “Велика вітчизняна війна 1941–1945 рр.”, у якому зібрано величезний фактичний матеріал, але проблеми визвольного руху розглядаються виключно у негативному світлі [411].

Щодо українських істориків, то слід відзначити концентрацію їхньої уваги на пошуку нових методологічних підходів у висвітленні історичної проблематики. Ця тенденція прослідковується в роботах кінця 1980-х початку 1990-х рр. Зокрема, Ю. Кондуфора, В. Клокова, М. Ковалю та ін. [518; 528].

Лише здобуття Україною незалежності дало змогу активізувати зусилля вітчизняних істориків у справі об'єктивного висвітлення проблемних питань історії Другої світової війни. Цьому процесу сприяла загальна демократизація суспільно-політичного життя та поступове розсекречення архівних спецфондів. Особлива увага приділялася дослідженню національно-визвольних змагань. Згідно підрахунків О. Лисенка й О. Маруценка, за період 1998–2002 рр. було опубліковано понад 1400 праць з цієї проблематики [539].

Значна частина публікацій початку 1990-х рр. носила переважно компілятивний характер, переповідала зміст творів теоретиків українського націоналізму, мала бідну джерельну базу, а висновки носили радше емоційний, аніж науковий характер. До таких робіт можна віднести книги О. Багана “Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї” [385], В. Іванишина “Нація. Державність. Націоналізм” [479], П. Дужого “Степан Бандера – символ нації. Ескізний нарис про життя та діяльність провідника ОУН” [473].

Ідеалізація діяльності ОУН і УПА була характерною рисою для перших праць М. Ковалю “ОУН-УПА і “третій рейх”” [497], “Другий фронт Великої Вітчизняної війни: (Рух Опору на Україні 1941–1944)” [519], в яких автор концентрував увагу на двофронтівій стратегії боротьби самостійницького руху. Пізніше акценти змінюються – з'являється критичний аналіз, об'єктивна оцінка, що значно підвищує наукову цінність його публікацій [518; 520; 521; 522; 523].

В. Кучер відноситься до тих вітчизняних науковців, які вперше дослідили програмні положення самостійницького руху крізь призму змін у

політичній доктрині ОУН. Автор намагався визначити об'єктивні і суб'єктивні причини трансформації ідеології інтегрального націоналізму в бік демократизації, проаналізувати їх вплив на тактику УПА [542; 543].

Всі згадані вище праці носять характер наукових розвідок і присвячені вивченню окремих питань, пов'язаних із українським національно-визвольним рухом. Перші спроби провести комплексне дослідження діяльності ОУН та УПА здійснив А. Кентій. Протягом 1998–1999 рр. автор опублікував низку монографій, присвячених процесам становлення і розгортання організаційної діяльності ОУН, формування та збройної боротьби УПА. На основі широкої джерельної бази дослідник визначив мотивацію створення ОУН, її політичну доктрину, причини трансформації політичних поглядів керівного складу організації, а також нові концепції у визвольному русі наприкінці Другої світової війни. Не дивлячись на його величезну дослідницьку роботу, історія генези визвольного руху на Волині не знайшла повного відображення. Події в регіоні згадуються лише в контексті діяльності УПА у 1943–1944 рр. [502–507].

Активізації досліджень сприяла діяльність робочої групи, створеної в Інституті історії України НАН України при Урядовій комісії для підготовки історичної довідки про діяльність ОУН та УПА (у вересні 1997 р.). До складу дослідницької групи увійшли: С. Кульчицький, який приділив головну увагу висвітленню питань становлення націоналістичної ідеології та її реалізації у довоєнний період; А. Кентій та О. Лисенко – досліджували тактику та стратегію ОУН і УПА в період 1941–1945 рр.; В. Сергійчук – вивчав питання протистояння самостійницького руху та радянської влади у повоєнні роки. Результатом роботи стала узагальнююча праця авторського колективу “Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка”, опублікована у 2000 р. в Києві [606]. Незавершеність роботи спонукала до її продовження. Було розширено склад робочої групи. Крім вищезгаданих осіб до неї увійшли: І. Патриляк, В. Дзьобак, І. Ільюшин, Г. Касьянов та ін. Кожен із науковців займався дослідженням окремих питань з історії визвольного руху. За період

1998–2004 рр. у видавничому відділі Інституту історії України НАН України було видрукувано 27 книг загальним обсягом 5 723 с. (290 друк. арк.). Серед них на особливу увагу заслуговують згадані вище публікації А. Кентія, численні ановані покажчики, підготовані Г. Папакіним, О. Вовком, З. Яцишиним, С. Кокіним [526; 646; 647]. Монографічні праці І. Ільюшина висвітлюють польсько-українське протистояння на Волині в роки Другої світової війни [481; 483]. Зокрема, остання з опублікованих ним у 2009 р. праць “Українська повстанська армія: протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.)” присвячена аналізу причин та відтворенню перебігу збройної боротьби між УПА і АК. Автор залучив до наукового обігу значну кількість раніше не відомих документів, що зберігаються в українських та польських архівах. Його науковий доробок став основою для підготовки фахового висновку вищезгаданої робочої групи у частині визначення причин, перебігу та наслідків українсько-польського конфлікту на Волині.

Діяльність волинського отамана Т. Боровця відображена в монографії В. Дзьобака “Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.)”, опублікованій у 2002 р. [462]. Автор вперше в українській історіографії зробив спробу проаналізувати проблему ролі і місця Т. Боровця в українському визвольному русі. Аналізуючи архівні матеріали, опубліковані документи, спогади, він намагався відтворити процес формування Поліської січі та УНРА, якими в різні періоди командував волинський отаман. Часом йому не вистачає критичного підходу при аналізі мемуарної літератури, не належним чином оформлені додатки (відсутні посилання на джерела). Не дивлячись на ці недоліки, монографія В. Дзьобака має високу наукову цінність.

Подібній проблемі присвячена монографія С. Стельниковича “Український національний рух Опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис” [635]. Її друге, виправлене і доповнене видання було опубліковано у 2010 р. Автор концентрує увагу на питаннях становлення ідеологічних засад бульбівського руху, дипломатичних зносинах УПА-(Б-Б) – УНРА з

зовнішньополітичними чинниками та українськими націоналістичними організаціями. Характеризуючи взаємостосунки із еміграційним урядом УНР, дослідник помилково стверджує про зв'язок волинського отамана з керівництвом ДЦ УНР до 22 червня 1941 р., героїзує бульбівську УПА, називаючи її “всенародною” армією. До заслуг автора слід віднести зібраний великий фактичний матеріал, що дає змогу відтворити загальну хроніку подій.

Заслуговує на увагу монографія Г. Касьянова “Теорії нації та націоналізму”, опублікована в 1999 р. [498]. Автор досліджує традиційні та сучасні теорії нації і націоналізму. Головна увага присвячена висвітленню таких понять, як генеза нації та націоналізму, а також культурні, соціальні, політичні й ідеологічні передумови їх появи. У роботі проаналізовано доробок західних науковців у цій царині. Узагальнюються найсучасніші теоретичні напрацювання вітчизняних дослідників.

Подібній проблематиці присвячена праця В. В'ятровича “До проблеми формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920-х – 1950-х рр.” [425]. У ній автор критикує Г. Касьянова за вузькість досліджуваної проблеми й доводить, що початок становлення ідеології ОУН слід відносити до першої половини 1920-х рр.

Ці та інші праці використані автором при написанні загальнотеоретичного розділу, який покликаний визначити понятійний апарат проблеми, окреслити загальні засади українського націоналізму, вироблені ОУН у період 1930-х – 1940-х рр. [425; 499; 500].

Згадані вище наукові розвідки були покладені в основу колективної монографії, підготованої у 2005 р. вищезгаданою робочою групою істориків, створеною при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА – “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси”. Ця робота залишається найбільш повною узагальнюючою працею з історії українського визвольного руху. В ній частково відображені Волинські події у зв'язку із діяльністю Т. Боровця, створенням УПА та

польсько-українським протистоянням. Слід зауважити, що автори публікації оминають увагою питання, пов'язані із організаційним становленням ОУН на Волині в 1930-х – 1940-х рр. Не визначено роль і місце регіону у визвольних змаганнях. Традиційно Галичина знаходиться в центрі уваги, а тому залишається поле для дослідницької роботи.

Першу спробу комплексно дослідити діяльність ОУН на Волині здійснила Г. Стародубець у праці “ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.)” [629]. Автор обмежила дослідження періодом 1941–1943 рр. і сконцентрувала увагу на змінах у політичній доктрині ОУН, епізодично згадала про ФУР, НВРО та діяльність Т. Боровця. Основу джерельної бази дослідження склали відомі науковому загалу програмні документи ОУН та накази Головного командування УПА. Специфіка регіону, деталізація подій, фактів, причинно-наслідкові зв'язки автором не відтворені повною мірою. Подібній проблематиці присвячена і праця В. Мазурка “Самостійницький рух на Волині в 40-х – на поч. 50-х років ХХ ст.” [558]. Автор акцентує увагу на трансформації ідеології ОУН, відтворює взаємостосунки між УПА та червоними партизанами, оминаючи “незручні” (відсутня або вузько представлена у центральних державних архівах джерельна база) для дослідження проблемні питання, пов'язані із організаційним становленням ОУН в регіоні, визначенням кількісного та якісного складу націоналістичного підпілля.

Спробу дослідити діяльність ОУН-б і запілля УПА на Волині й південному Поліссі в 1941–1944 рр. зробив В. Ковальчук. Автор акцентує увагу на діловодній документації запілля УПА, структурі і мережі націоналістичного підпілля на Волині, робить ґрунтовний аналіз історіографії та джерельної бази дослідження. Робота насичена фактичним матеріалом і має неабияку наукову цінність, але лише опосередковано торкається запропонованих проблем [316].

Серед доробку Волинських дослідників слід відзначити узагальнюючі праці В. Барана і В. Токарського “Україна: західні землі 1939–1941 рр.” [388], М. Кучерепи і В. Вісина “Волинь: 1939–1941 рр.” [545], В. Дмитрука “Вони боролися за волю України” [464]. Окремі параграфи цих розвідок стосуються запропонованої тематики, змальовують загальну картину волинських подій періоду 1920-х – 1940-х рр., торкаючись проблем суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку, процесів радянзації, генези українського визвольного руху в регіоні, польсько-українських взаємостосунків.

Сучасна вітчизняна історіографія переживає період своєї “націоналізації”. Значна увага істориків приділяється питанням історії ОУН та УПА, аналізу ідеології національно-визвольного руху. Спостерігається значне розширення джерельної бази робіт за рахунок оприлюднення фондів колись закритих архівосховищ, можливості працювати з документами, що зберігаються поза межами України. Наукова цінність досліджень вітчизняних істориків постійно зростає завдяки якісно новому рівню підготовки матеріалів, їх об’єктивного аналізу, відсутності політичного тиску. Поряд з цим з’являються нові методологічні тенденції – так звана модерна історіографія, яка пропонує обмежити висвітлення окремих подій та фактів вітчизняної історії. Натомість пропонується загальноєвропейська схема дослідження історії, як глобальних міжнаціональних процесів. Серед нових напрямків – пропонується вивчення питання про історичну пам’ять народу, тобто, які події, матеріальні та нематеріальні об’єкти можуть з нею асоціюватися, хто і як повинен впливати на формування світогляду населення, якими повинні бути важелі впливу держави і її роль у формуванні патріотичних почуттів громадян та ін. Яскравим прикладом таких тенденцій є поява часопису “Україна модерна”, започаткованого Я. Грицаком, де популяризуються нові напрямки досліджень.

Поряд із працями вітчизняних істориків існує низка робіт зарубіжних авторів, присвячених дослідженню ідеології націоналізму, причин появи самостійницького руху в Україні та його генези. Серед них слід виділити

публікації П. Альтера “Націоналізм” [683], Б. Андерсена “Уявна спільність: відображення походження і розвитку націоналізму” [684], Д. Армстронга “Український націоналізм” [685], Ф. Баркгорна “Радянський російський націоналізм” [686] та ін.

Проблеми міжнаціонального протистояння на Волині знайшли відображення у численних працях польських істориків. Першою відомою працею можна вважати книгу А. Щесняка і В. Шоти “Дорога в нікуди”, опубліковану в 1973 р. у Варшаві. Увагу авторів привернули питання, пов’язані із діяльністю ОУН, УПА та польського націоналістичного підпілля. Констатувався факт співпраці між ними [701].

Подібна позиція характерна і для доробку Е. Пруса, який концентрує увагу читача на антирадянській та антипольській спрямованості українського самостійницького руху, звинувачує українських націоналістів у колаборації з окупаційною владою, формує негативний стереотип сприйняття ОУН і УПА, як злочинних організацій. Слід підкреслити надзвичайну популярність автора на батьківщині. Його праці “Герої під знаком тризуба” [694], “Атаманія УПА” [695] та інші формували громадську думку, визначали методологічні підходи до вивчення проблемних питань українсько-польських взаємостосунків у роки Другої світової війни кінця 1980-х – початку 1990-х років.

Науковий підхід до вивчення проблемних питань спільної, польсько-української історії, став можливим із зміною політичного курсу в Польщі. З’явилася низка праць, у яких піддавались критиці усталені методологічні стереотипи. До “ревізійністської” течії можна віднести публікації З. Ковалевського “Польське питання у повоєнній стратегії Української Повстанської Армії” [515], Г. Мотики “Співпраця АК і УПА 1945–1947”, “Українська партизанка 1942–1960. Діяльність Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії” [690; 692], “Боротьба польсько-українська 1943–1948” [691], А.-Л. Сиви “Стосунки польсько-українські 1939–1947” [699] та ін. Для цих робіт характерне визнання

помилковості національної політики Польщі у міжвоєнний період, засудження антиукраїнських акцій АК. Разом з тим, дії ОУН та УПА щодо польського населення визначаються, як злочинні. Відповідальність за “волинську трагедію” вони перекладають на український бік. Виключенням можна вважати науковий доробок наукового співробітника Інституту історії Польської академії наук – Р. Торжецького. Дослідник почав акцентувати увагу на позитивних і конструктивних моментах у польсько-українських взаємостосунках, не намагаючись покласти відповідальність на одну із сторін, заперечив популярну серед польських науковців тезу про те, що українці свідомо і організовано прагнули фізично знищити поляків на Волині [702–704].

Проблемам Другої світової війни у контексті відносин між українським, російським і польським народами присвячено працю ректора Жешовського університету, професора В. Бонусяка “Росія, Польща і Україна в ХХ ст.”. Автор розглядає встановлення радянської влади на західноукраїнських землях в 1939–1941 рр., як окупацію Польщі, досліджує політику німецької окупаційної влади на території СРСР, при цьому, український матеріал губиться в загальному контексті, що утруднює його аналіз. Подібну позицію займає А. Гловацький у праці “Ради проти поляків на східних землях II Речі Посполитої 1939–1941” [687]. Праця просякнута глибоким патріотизмом, що не заважає автору робити об’єктивні висновки.

Доволі різкою тональністю та тенденційністю вирізняються публікації представників “традиційної” польської історіографії. Частина з них була безпосередніми учасниками подій або їх свідками. Вони акцентують увагу на звинуваченні ОУН та УПА у масових вбивствах польського населення в роки Другої світової війни, доводять правильність і необхідність асиміляторської політики польських урядів у період 1920-х – 1930-х рр., виправдовують проведення “відплатних акцій” АК. Часто згадані звинувачення не мають документального підтвердження, а висновки носять емоційний характер. До

цієї категорії науковців можна віднести Є. і В. Семашків, В. Романовського, В. Філяра, Ч. Патрача та ін. [697; 698; 707; 708; 709].

Необхідність науково обґрунтувати власні концепції та виробити спільний підхід до висвітлення суперечливих питань стимулювали початок процесу плідної співпраці між вітчизняними та польськими істориками. В березні 1996 р. почав працювати постійний науковий семінар – “Україна – Польща: важкі питання”, який продовжується і до цього часу. Результатом його проведення стала низка публікацій, присвячених українсько-польським взаємостосункам періоду 1918–1947 рр. Безперечний інтерес та наукову цінність мають підготовані учасниками наукові доповіді, виступи на дискусіях, визначені узгодження та виявлені розбіжності у висвітленні суперечливих питань. Волинська проблематика теж знайшла своє відображення у цих публікаціях. Головним чином увага акцентувалася на втратах польського та українського населення, діяльності АК та УПА в регіоні [643].

Таким чином, загальний стан дослідження запропонованої проблеми є недостатнім. У працях представників української діаспори увага акцентується на проблемах появи та генези національно-визвольного руху, вони носять суперечливий характер, тенденційно висвітлюють проблемні питання у залежності від партійної приналежності. Волинь згадується цими дослідниками лише епізодично, як територія, де діяла УПА.

Радянська історіографія, присвячена національно-визвольному рухові, характеризується вузькою джерельною базою, тенденційним підбором матеріалів, домінуванням публіцистичних підходів, ідеологічних, а не наукових концепцій. Значну наукову цінність складають узагальнюючі праці з історії Другої світової війни. В них розкрито питання, пов'язані із фронтовими військовими операціями, діяльністю німецької окупаційної адміністрації, червоних партизан. Вони опосередковано торкаються запропонованої проблеми і використані автором, як фоніві, для визначення

суспільно-політичної ситуації в регіоні та причин поширення національно-визвольного руху.

Значним є доробок сучасних українських істориків. Більшість праць початку 1990-х рр. носили характер наукових розвідок з низьким відсотком наукової новизни. Їм притаманний емоційний характер висвітлення матеріалу, широке застосування діаспорної літератури та опублікованих за кордоном джерел. Відкриття доступу до архівних документів колишніх радянських спецфондів кардинально змінило ситуацію. Значно підвищилась наукова цінність робіт, з'явилися узагальнюючі праці з проблем національно-визвольного руху. Об'єктом дослідження стали проблеми генези ОУН та УПА, польсько-українські взаємостосунки, діяльність Т. Боровця. Не дивлячись на вже існуючий доробок, проблеми організаційного становлення і діяльності ОУН на Волині в 1930-х – 1940-х рр. не знайшли свого відображення в науковій літературі.

Важливим для вивчення запропонованої теми є використання праць іноземних авторів. Наукову цінність становлять дослідження ідеології українського націоналізму, польсько-українських взаємостосунків. Праці польських істориків характеризуються тенденційними підходами у висвітленні проблем спільної історії, зокрема, періоду 1920–1930-х рр. та Другої світової війни, у яких Польська держава постає в подібі захисника прав українського населення, а український визвольний рух безапеляційно засуджується, як антигуманний і сепаратистський. Нові тенденції в польській історіографії відображають прагнення пошуку компромісу і міжнаціонального примирення.

1.2 Джерельна база дослідження

Формування джерельної бази дослідження зумовлювалося специфікою проблем, на яких була зосереджена головна увага автора. Значна частина залучених дослідником документальних матеріалів архівного походження. Це дало змогу ввести до наукового обігу інформацію про невідомі сторінки історії організаційного становлення ОУН на Волині, специфіку діяльності організації, починаючи від 1930 р. до завершення Другої світової війни.

Основу джерельної бази складають документи, що зберігаються у центральних та обласних архівах України. Загалом, архівні джерела поділені на кілька груп. До першої можна віднести документи, видані безпосередньо керівниками ОУН та командним складом УПА всіх рівнів. Це розпорядчі документи (інструкції, накази, розпорядження, формуляри, узгодження), звітні (звіти, інформації, листи, списки, реєстри), внутрішньогалузеві (періодика, пропагандистські матеріали, листівки, реферати, проекти, прохання, політичні програми та постанови великих зборів, рішення конференцій, комунікати, протоколи, відомості з терену, огляди подій, перелік загиблих). До другої групи віднесені документи Поліської січі – УПА Т. Боровця (листівки, листи, періодика). До третьої – документи радянських партійних органів влади (ЦК КП(б)У, обкомів КП (б)У), НКВС, НКДБ, звіти командирів червоних партизанських загонів та з'єднань про діяльність українських націоналістів (рапорти, звіти, спецповідомлення, шифротелеграми, матеріали партконференцій, протоколи допитів, статистичні матеріали). До четвертої – документи польських державних установ та німецької окупаційної адміністрації (донесення, звіти, інформації, списки заарештованих, протоколи допитів, листівки, відомості, накази).

Перша й друга групи документів широко представлені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Більшість з них зберігаються у фондах 3833 – “Крайовий провід ОУН на ЗУЗ”, 3836 – “З'єднання західних груп Української

Повстанської Армії”, 3837 – “З’єднання південних груп УПА-Південь”, 3838 – “З’єднання північних груп УПА УПА-Північ”.

У фонді 3833 – три описи, до яких включено 435 справ. Це директивно-аналітичні документи, зокрема, накази Головної команди УПА “Клима Савура” за 1943 р., інформації про бойові дії УПА на Волині у 1942–1946 рр., політичні і військові звіти, дані про тактику та організаційну структуру УПА. Окремо слід виділити збірку пропагандистських публікацій, серед яких видання пресової служби УПА “Новини з фронту” за 1943–1944 рр., “Тижневі огляди військових і політичних подій” за 1942–1944 рр., “До зброї” № 1–2 за 1943 р., “Наш фронт” № 3 за 1943 р. та ін. Це дало змогу автору відтворити хроніку подій 1943–1944 рр. на Волині, визначити тактику УПА, її організаційну структуру, ідеологічні засади ОУН.

Велика група документів пов’язана з діяльністю Служби безпеки ОУН-б, а саме, інструкція ГК УПА щодо створення СБ, звіти розвідників про бойові дії команд УПА, протоколи допитів членів ОУН та вояків УПА, запідозрених у зраді за 1941–1944 рр. Завдяки цим джерелам відтворено причини та процес формування, розкрита специфіка діяльності СБ ОУН-б, методи проведення слідства та виконання покарань.

У цьому фонді зберігаються також документи інших напрямків національно-визвольного руху, зокрема, мельниківського проводу ОУН, учасників “бульбівського” руху. Сюди відносяться пропагандистські матеріали, періодика, листи А. Мельника до Української ради сеньйорів у Львові (про співробітництво від 30 липня 1941 р.) – спр. 72, А. Гітлера, А. Розенберга (про приєднання Західної України до Генерал-губернаторства від 24 липня 1941 р. та 22 червня 1942 р.) – спр.73, відкриті листи Т. Боровця до С. Бандери та ряд інших документів. Вони дали можливість визначити роль та місце цих напрямків в українському національно-визвольному русі, їх взаємостосунки з окупаційною владою, тактику та стратегію боротьби.

Фонд 3836 має один опис і об’єднує 75 справ. Частина цих документів стосується діяльності УПА-Північ, зокрема, накази “Ярослава Кармелюка”

від вересня-листопада 1943 р. (Військова округа (ВО) “Турів”, що діяла на території Волинської області та в прилеглих районах Білорусії), звіти та накази кінця 1943 р. з ВО “Кодак” (Ковельщина, Колківщина, Луччина).

Фонд 3837 теж має лише один опис і складається з 10 справ. Майже всі документи відносяться до діяльності УПА і частково – ОУН. Серед них накази ГК УПА (серпень-листопад 1943 р.), командира ВО “Заграва” І. Литвинчука та коменданта запілля Г. Рибачка за осінь 1943 р. та ін.

Фонд 3838 містить один опис і нараховує 144 справи. Його загальний обсяг можна поділити на документи внутрішньоорганізаційної діяльності УПА та пропагандистсько-ідеологічні матеріали ОУН. Документи з діяльності ОУН і УПА на Волині представлені у звітності керівництва (ВО) округ “Заграва”, “Богун”, “Турів” за 1943–1945 рр. Діяльність ГК УПА-Північ становить основу фонду. Тут містяться накази і розпорядження Д. Клячківського (“Клим Савур”, “Панас Мосур”), Я. Бусола (“Заславський”), Л. Ступницького (“Гончаренко”) за період 1943, 1944, 1946 рр.

Третя група документів найширше представлена у фондах Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України), зокрема, фондів 1 “Центральний комітет Компартії України”, фондів 57 “Колекція документів з історії Комуністичної партії України”, фондів 62 “Український штаб партизанського руху”, фондів 65 “З’єднання партизанських загонів Житомирської області (командир О. Сабуров) 1941–1944 рр.”, фондів 166 “Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР 1941–1950 рр.”.

У фондів 1 використані автором документи 6, 16, 22, 23, 46, 70, 75, 76 описів. Опис 6 – “Протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У”, у якому зберігаються протоколи засідань політбюро ЦК Компартії України за період з 1919 р. по 1955 р. Використано документи, що відносяться до 1944 р., зокрема, протоколи № 45 від 1 вересня 1944 р. (спр. 735) та № 50 від 16 листопада 1944 р. (спр. 750), присвячені боротьбі з українськими націоналістами, які дають змогу визначити комплекс заходів радянської

влади, спрямованих на ліквідацію ОУН та УПА на території західноукраїнських земель.

Опис 16 – “Окрема папка”, де містяться постанови політбюро ЦК КП(б)У, які торкаються питань боротьби з УПА на території Галичини, Волині, Поділля та Буковини в період від 10 січня 1945 р. до 7 березня 1957 р.

Опис 22 – “Особливий сектор і організаційно-інструкторський відділ (документи про підпільно-партизанський рух в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.)” містить інформаційні й аналітичні документи, що надсилалися до ЦК КП(б)У облвиконкомамаи, органами НКВС та НКДБ, УШПР із території Західних областей України у питаннях боротьби з УПА (спр. 45, 175, та ін.), про дії повстанців щодо німецьких окупантів, радянських партизан, цивільного населення, інформаційні повідомлення німецьких каральних органів про підпільний, партизанський та повстанський рух зі східних окупованих територій (спр. 76, 78, 79, 80, 81, 82 є копіями німецьких документів, перекладених на російську мову).

Найбільшою інформативністю щодо тематики дослідження вирізняється опис 23 – “Особливий сектор. Таємна частина”. Його основу складають постанови партійних органів, доповідні записки силових міністерств, інформації обкомів КП(б)У, стенограми засідань ЦК КП(б)У та обкомів західноукраїнського регіону у питаннях боротьби з визвольним рухом (хронологічні межі документів охоплюють 1941–1946 рр.). Загалом, автор використав більше 30 документів цього опису, що дало змогу уточнити чисельний склад УПА-Північ у період 1944–1945 рр., визначити кількісні показники втрат радянського та партійного активу в регіоні, місця концентрації загонів УПА, “бульбівців” та “мельниківців” в 1943–1944 рр., доповнити інформацію про рівень і умови життя населення в період німецької окупації, уточнити чисельні показники проведеної в регіоні мобілізації до Червоної армії та у промисловість СРСР, визначити кількість ухильників від призову в областях Західної України, розкрити сутність диверсійно-терористичної діяльності УПА за період 1944–1945 рр.,

визначити рівень військової оснащення повстанських загонів на Волині. Окремі документи опису вміщено в додатки роботи і публікуються вперше.

Опис 46 – “Відділ організаційно-партійної роботи” складається з двох частин, в яких зберігаються документи за період 1940–1947 рр. Автор використав лише одну справу з цього опису (спр. 380), в якій міститься інформація про стан організаційно-партійної і масово-політичної роботи в Рівненській області в 1944–1945 рр. Це дало можливість відтворити процес відновлення радянської влади в регіоні, визначити настрої населення та основні напрямки пропагандистської роботи партійного і радянського активу.

Опис 70 – “Відділ пропаганди і агітації” містить збірку документів про організацію ідеологічної боротьби партійним та радянським активом з деморалізації і розкладення загонів УПА у період звільнення території України від німецько-фашистської окупації. Зокрема, звернення Президії Верховної Ради, РНК УРСР та ЦК КП(б)У до учасників УПА, УНРА та населення західних областей України за 1944–1945 рр., довідки з донесень радянських партизанських загонів до ЦК КП(б)У про діяльність УПА, трофейні агітаційно-пропагандистські матеріали ОУН та УПА. Ці документи доповнюють загальну картину про заходи радянського керівництва по боротьбі з ОУН та УПА в західноукраїнському регіоні.

Опис 75 – “Документи Відділу по західних, Ізмаїльській і Закарпатській областях ЦК КП(б)У” містить проекти постанов, доповідні записки ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) на ім'я Й. Сталіна про хід боротьби з українськими націоналістами за період січня-липня 1945 р. (спр. 4), аналогічні документи 1944–1947 рр. (спр. 41, 75 та ін.). Тут же зберігається рукопис брошури Д. Мануїльського (з автографом) “Українсько-німецькі націоналісти на службі в фашистській Німеччині”, датований 10 січнем 1945 р. (спр. 20), який поклав початок ідеологічній кампанії з метою дискредитації ОУН і УПА шляхом звинувачення їх у колабораціоналізмі.

Опис 76 – “Промислові відділи 1941–1967 рр.” Документи цього опису лише дотично торкаються теми дослідження, але дають можливість скласти уяву про масштаби та методи проведення мобілізації населення Західної України у промисловість СРСР.

Джерела з історії національно-визвольного руху на Волині й Поліссі зберігаються також у фонді 57 (опис 4). Серед них – листування між командирами партизанських загонів і Президією Верховної Ради СРСР, ЦК КП(б)У, УШПР, НКВС і НКДБ УРСР. Безпосередньо повстанські документи (справи 338–386) складають пропагандистські матеріали, вишколи, звіти. Більшість виявлених документів походять з теренів ВО “Турів” – Ратнівського, Камінь-Каширського, Любешівського, Заболотського, Маневицького, Шацького, Маціївського, Голобського й Головнянського.

Значну частину документів складають періодичні видання, зокрема, “О.У.Н. Інформації” (спр. 355 – № 30, 34, 48–49, 61–62) Ф. 57, оп. 4, спр. 355, арк. 6, 12, 35–38, 85–86, 90, “Новинки. Короткі вісті” (спр. 355 – № 8) Ф. 57, оп. 4, спр. 355, арк. 26, “О.У.Н.С.Д. Інформація” (Спр. 355 – № 44) Ф. 57, оп. 4, спр. 355, арк. 32, “Тижневий огляд воєнних і політичних подій” від 24 до 31 жовтня 1943 р. (спр. 355, арк. 126–128) Ф. 57, оп. 4, спр. 355, арк. 126–128 і від 14 до 21 листопада 1943 р. (спр. 355, арк. 140–141) Ф. 57, оп. 4, спр. 355, арк. 140–141 та ін. Вишколи утворюють окрему групу документів, які зберігаються у справах 381 (арк. 24–98), 383 (арк. 33–66, 244–276) цього фонду.

Серед інших справ виокремлюються ті, що містять списки, щоденники і листи повстанців. Зокрема, спр. 344 (арк. 1–128) і спр. 361 (арк. 1–101). Ознайомлення з цими документами дало змогу глибше зрозуміти особливості побуту, характер взаємостосунків, хронологію боїв повстанських відділів, дислокованих на Волині.

Важливим для вивчення організаційної структури ОУН на Рівненщині є схема мережі націоналістичного підпілля Сарненського надрайону ВО “Заграва” станом на вересень 1943 р. (спр. 377) і реєстр працівників

політичної референтури надрайону “Долина” ВО “Заграва” (від 17 вересня 1943 р., спр. 361).

Великий масив документів з історії ОУН, УПА міститься в Державному архіві Служби безпеки України (ДА СБ України). Найбільшою інформативністю вирізняється фонд 13 – “Друкованих видань”. Він містить документи, зібрані у 242 томах. Здебільшого це оригінали і копії протоколів допиту активних учасників національно-визвольного руху співробітниками НКВС УРСР (спр. 376, 372), аналогічні документи складені представниками СБ ОУН (спр. 375, томи 49–58), вилучені в учасників національно-визвольного руху програмні, розпорядчі, інформаційні, звітні, пропагандистські та ін. матеріали. Частина документів розміщена в Електронному архіві ДА СБ України і може використовуватися без обмежень. Документи розміщені за тематичним принципом і охоплюють період від 1920-х до 1980-х рр.

Під час роботи над запропонованою темою автор найбільш широко використав 372 справу вищезазначеного фонду (“Збірка документів про структуру і характер антирадянської діяльності “Організації українських націоналістів – ОУН” та “Української повстанської армії – УПА”; про методи та прийоми агентурної роботи органів державної безпеки України із ліквідації організованого підпілля ОУН і озброєних банд УПА на території республіки в період 1943–1954 рр.”), зокрема, 1–8; 11 томи. Загалом справа складається із 99 томів, які сформовані за тематичною ознакою.

У першому томі (т. 1–5 мають спільну назву – “Документи, що характеризують організаційну побудову, функції, завдання, сферу діяльності та інші питання антирадянської діяльності ОУН-УПА в період 1943–1946 рр.”) містяться протоколи допиту В. Логвиновича, М. Степаняка, Ш. Турчановича, М. Павлишина та ін. Ці документи дали змогу автору визначити мету створення, функції Державного правління та Ради сеньйорів, сформованих у Львові в 1941 р., кількісний та якісний склад похідних груп

ОУН-б, систему оподаткування населення з боку ОУН і УПА, з'ясувати тактику бандерівської організації у період 1942–1943 рр.

Завдяки документам другого тому, автор дістав можливість визначити причини, масштаби й терміни проведення масових чисток у лавах ОУН і УПА, що мали місце в 1944–1945 рр. і були ініційовані СБ ОУН.

Серед документів третього тому виявлено схеми структурної побудови підпілля ОУН-б, що діяло на території Волинської області в період 1944–1945 рр., велику кількість трофейних документів ОУН-б. Здебільшого це програми ОУН-б, регіональні звіти, листи до Р. Шухевича за 1945 р., різноманітні документи НВРО, довідки, підготовані оперативно-слідчим відділом НКВС про створення УПА на Волині, структуру УПА-Північ та ін.

Четвертий том дав змогу автору відтворити персональний склад учасників 1, 2, 3-ї конференцій ОУН-б, визначити основні напрямки роботи організації на період осені 1941 р. – зими 1943 р., уточнити інформацію про кількісний склад УПА станом на 1944 р., її структуру та командний склад, визначити кордони “Колківської республіки” (протоколи допиту М. Степаняка, Є. Басюка, Т. Семчишина, Ю. Стельмащука, М. Польового; виписка з протоколу допиту В. Пчелянського – арк. 1–230).

Серед документів п'ятого тому слід відзначити аналітичні матеріали, підготовані співробітниками НКВС, які носять узагальнюючий характер. Зокрема, довідку “Про організаційну структуру “Української повстанської армії” за матеріалами НКВС УРСР”, в якій, окрім загальної структури УПА (станом на 1943 р.), міститься інформація про територію поширення кожної з груп, ідентифіковані командири куренів та сотень; довідки “Про склад південної, північної і східної груп банд УПА”, підготовані полковником держбезпеки Задоя (містить уточнюючу інформацію про командний склад підрозділів УПА) та “Про польову жандармерію УПА” (відтворює структуру та чисельний склад підрозділів польової жандармерії УПА в 1943 р.). Важливим для дослідження запропонованої проблеми став документ – донесення агента НКВС “Ярослава”, адресоване заступнику начальника

відділу “Смерш” майору Александрову від 23 листопада 1944 р., в якому міститься розгорнутий план боротьби ОУН і УПА проти Росії, Польщі та Румунії, поширений Центральним проводом ОУН-б в 1942 р. (передбачав плани мобілізації, визначав лінії фронту, тактичні і стратегічні завдання у разі загального повстання).

Інформація про “Фронт національної революції” (ФУР) міститься в шостому томі вищезгаданої справи (т. 6–7 “Документи, що характеризують зміни в структурній побудові ОУН-УПА, функціях, завданнях і тактиці антирадянської діяльності в період 1946–1953 рр.”). Протокол допиту І. Ткачука (арк. 54–67) дав можливість автору визначити причини створення ФУР, ідентифікувати організаторів, кількісний склад підрозділу, місцезнаходження штабу та основні бойові операції.

Структуру УПА та територію поширення її підрозділів станом на липень-серпень 1944 р. вдалося відтворити завдяки документам сьомого тому, зокрема, “Довідка про організаційну структуру Української повстанської армії” (арк. 58–63) та протокол допиту політкерівника дивізії УПА “Холодний Яр” – Г. Кучерука (арк. 174–186).

Про оперативно-чекістські заходи органів держбезпеки та втрати ОУН і УПА в період 1944–1954 рр. інформація міститься у восьмому томі (т. 8–9 “Документи, що характеризують кадри ОУН-УПА, наявність зброї, друкарської техніки та інших матеріально-технічних засобів, джерела їх отримання і т. і. в період 1943–1953 рр.”). Автор використав документи узагальнюючого характеру у вигляді довідок УНКДБ УРСР про результати боротьби з ОУН і УПА по західних областях. Тут містяться загальні статистичні дані про загиблих, заарештованих вояків, а також назви підрозділів УПА, повністю або частково знищених у квітні 1944 р.

Одинадцятий том (т. 10–13 “Документи, що характеризують ідеологію ОУН, програми, декларації, тактичні завдання, перспективи, форми і методи антирадянської діяльності українських націоналістів в період 1943–1954 рр.”) містить брошури ідеологів національно-визвольного руху, статті, розміщені в

часописах ОУН. Ці документи дали змогу проаналізувати ідеологічні засади українського націоналізму, визначити зміни у політичній доктрині ОУН-б протягом 1940-х – 1950-х рр.

Справа 376 складається із 88 томів. Частина документів вміщена в Електронний архів, про який згадувалося вище. Автор використав матеріали 1, 2, 6, 7, 10, 28, 49, 61 томів. Здебільшого це публікації М. Сціборського, З. Косака, Д. Донцова, С. Рудницького (т.1–2), які характеризують ідеологію українського націоналізму; накази командування УПА (т. 49, 61), інструкції ОУН і ГК УПА за період 1943–1950 рр. (т. 6, 7, 10, 28). Їх використання дало змогу уточнити тактико-стратегічні завдання УПА в період 1943–1945 рр., визначити напрямки пропагандистської роботи ОУН в лавах Червоної армії, проаналізувати спроби аграрних реформ на підконтрольних УПА територіях та ін.

Четверта група документів широко представлена у фондах Державного архіву Волинської області (Держархів Волинської області). Більшість дослідників помилково вважає, що тут міститься незначна кількість матеріалів з історії визвольного руху, зокрема, В. Ковальчук [316]. В анотованому покажчику Державного комітету архівів України та Інституту історії України Національної академії наук України “Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України” цей архів взагалі не згадується [633; 634].

Це пов’язано з тим, що більшість дослідників звертали увагу на документи 1941–1945 рр. і користувалися фондом Р-1021 – “Волинський провід Організації Українських Націоналістів”, у якому зберігається незначна частина джерел, датованих жовтнем 1943 р. – січнем 1944 р. Вони стосуються діяльності Українського Червоного Хреста, господарської референтури, накази, а також різноманітні листи (оп. 1, спр. 1, арк. 1–2, 4, 9–11, 25–26.; Там само. – спр. 5, арк. 54, 64, 66; Там само. – Спр. 6. – арк. 29, 36, 38, 48, 50, 55–56, 59, 61–62, 70, 74).

Жоден із дослідників не займався ґрунтовним вивченням проблеми становлення ОУН на території Волинського воєводства у період 1930–1939 рр. Тому поза увагою залишилися документи польських державних та силових структур, присвячені українському визвольному руху. Зокрема, фонд 46 – “Волинське воєводське управління”, який містить понад 2 тис. одиниць зберігання, написаних здебільшого польською мовою. Найбільш інформативним в частині відомостей про організаційне становлення ОУН на Волині та її діяльність у період 1930–1939 рр. є опис 9 – “Відділ безпеки”. Характер цих документів наступний. Велику частину складають звіти повітових команд Польської державної поліції про діяльність УВО, КПЗУ та ОУН, звіти Міністерства внутрішніх справ про політичне життя національних меншин у Польщі за період 1921–1939 рр., різноманітні інформації про діяльність політичних партій, звіти-монографії про діяльність ОУН за період 1930–1935 рр. та ін. Ці документи дали можливість автору відтворити особливості суспільно-політичних відносин у Польщі в міжвоєнний період, процес організаційного становлення ОУН на Волині, визначити кількісний та персональний склад активістів національно-визвольного руху (Спр.1825, арк. 17–35; Там само. – Спр. 1826, арк. 7–96; Там само. – Спр. 2003, арк. 9–32; Там само. – спр. 2891, арк. 1–72; Там само. – 3579, арк. 18–55; Там само. – 4673, арк. 1–21; Там само. – 4678, арк. 8–9).

Доповнюють загальну картину кінця 1930-х початку 1940-х рр. документи колишнього партійного архіву, які зберігаються у фонді П-1 “Волинський обком компартії України”. Кількість одиниць зберігання, що стосуються періоду 1939–1941 рр., незначна, але вони дають змогу визначити характер суспільно-політичних процесів на Волині в період радянзації, охарактеризувати ставлення місцевого населення до радянської влади, визначити вплив націоналістичного підпілля на динаміку процесів. Доповнюють цю інформацію матеріали фонду Р-4 “Виконавчий комітет Луцької міської Ради депутатів трудящих (міськвиконком)” та Р-6

“Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих (облвиконком)”, де зібрані документи за період 1939–1947 рр.

Відтворення суспільно-політичної ситуації в період німецької окупації неможливе без використання фонду Р-1 “Луцька міська управа” та Р-2 “Луцький окружний комісаріат”. Тут зберігаються директиви, розпорядження, накази рейхскомісара Е. Коха, окружного комісара Ліндера щодо населення Волині і Поділля за 1941–1944 рр. Використання цих фондів дало змогу ідентифікувати керівний склад Луцької міської управи, визначити територіально-адміністративну систему окупаційної влади, відтворити сутність суспільно-політичних процесів на Волині, проаналізувати стан матеріального забезпечення населення, визначити причини негативного ставлення волинян до влади та початку збройної боротьби проти окупаційної адміністрації.

Серед архівів Волинської області важливу роль відіграє Архів управління Служби безпеки у Волинській області (АУ СБ України у Волинській області). Певні труднощі у роботі дослідника викликає відсутність описів документів, що знаходяться на збереженні. Серед численних кримінальних справ цього архіву автор використав кілька найбільш значущих, зокрема, спр. 6824 – ФП, том 1 і том 2 (кримінальна справа Скопюка І.В.) та спр. 6220 (кримінальна справа Павлуся Й.Ф.). В цих документах міститься інформація про організаційну структуру ОУН на території Волині (Волинська, Рівненська, Тернопільська області) у період 1939–1941 рр., основні напрямки роботи організації, внутрішній конфлікт у період розколу, персональний склад активу ОУН в регіоні на початку 1940-х рр. Слід зауважити, що кримінальна справа І. Скопюка у 2010 р. була передана на зберігання до ДА СБ України, і їй присвоєно новий інвентарний номер 75 895.

Важливе значення для дослідження запропонованої проблематики мають документи, що знаходяться на збереженні у Державному архіві Рівненської області (Держархів Рівненської області). Фонд Р-30 “Колекція

документальних матеріалів Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА), що діяли на території Рівненської області”, містить три описи, які об’єднують 150 справ 1941–1945 рр. Загальний обсяг матеріалів представлений документами першої, другої і четвертої групи.

Його використання дало змогу дослідити діяльність низових структур ОУН-б та УПА (на рівні сіл Рівненської області в 1943–1944 рр.). Серед представлених у фонді документів постанови Великих зборів і конференцій ОУН, накази командування УПА, розпорядження, інструкції, щоденні рапортчики, звіти керівників повстанських підрозділів та націоналістичного підпілля. Вони відображають загальний характер національно-визвольної боротьби на Волині, зміни у політичній доктрині ОУН, містять інформацію про випадки вбивств мирних громадян та агентів радянських органів держбезпеки виконавчою службою СБ ОУН.

Частина матеріалів присвячена навчально-виховній роботі серед вояків УПА та підпільників ОУН. До них відносяться навчальні програми з тактичної, військової, конспіративної, ідеологічної підготовки.

Зацікавленість дослідника викликають накази про встановлення адміністративної влади на визволених територіях та розпорядження ГК УПА про земельну реформу.

Важливими для персоналізації учасників національно-визвольного руху є справи із списками військовозобов’язаних селян Рівненської області, складених організаційно-мобілізаційною референтурою запілля УПА. У десяти справах містяться прізвища кількох тисяч таких осіб.

Публікації ОУН і УПА сконцентровані в описі 2, де містяться видання “Вартова служба” видавництва “До зброї”, вишкільні матеріали: “Наші цілі”, “Хто ми?”, “Як руйнується сільське господарство України” та ін. Інформація про діяльність Т. Боровця та інших командирів Поліської січі міститься у справі 112, зокрема, накази Головної команди Поліської січі за № 19, 20, 21

від 10–16 вересня 1941 р., протокол наради старшин від 18 листопада 1941 р., характеристика діяльності начальника штабу П. Смородського.

Дослідження змін у політичній доктрині ОУН-б наприкінці Другої світової війни неможливе без використання організаційних документів Народно-визвольної революційної організації (НВРО). Під такою назвою виступила влітку 1944 р. ОУН-б на Волині, як керівний орган УПА. У згаданому фонді виявлено справу 99, у якій міститься “Статут НВРО”, протокол засідання та комплекс пропагандистських листівок. Слід відзначити, що подібні документи зустрічаються в ДА СБ України, але там вони зберігаються у вигляді копій з неповним змістом.

Серед документів Державного архіву Тернопільської області (Держархів Тернопільської області) найбільшою інформативністю вирізняються наступні фонди. Р.-1833 – “Виконком Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих” – містить колекцію документів, розміщених у семи описах. Автор використав опис 1, який не має власної назви, побудований за хронологічно-структурною ознакою і містить документи за 1944–1948 рр. (протокольна частина, бухгалтерія, загальний відділ, відділ кадрів) та опис 5 – таємна частина (доповідні записки голів райвиконкомів, виписки з протоколів засідань політбюро ЦК КП(б)У та ін.). Наступний фонд, у якому зберігається інформація про діяльність ОУН і УПА на території області Р.-3432 – “Колекція документів і матеріалів про визвольні змагання ОУН-УПА”. Має один опис і нараховує близько 200 справ періоду 1943–1945 рр. Тут зберігаються оригінальні та копійовані матеріали, які дають змогу визначити імена крайових провідників націоналістичного підпілля на Тернопільщині, ідентифікувати назви 18 сотень УПА, що діяли у регіоні в 1943 р.

Частину документів складають описи боїв підрозділів УПА на території Рівненської, Хмельницької і Тернопільської областей за період 20 лютого – 14 травня 1944 р., настанови господарчим референтам, фінансові звіти

запілля, квитанції про надходження продуктів харчування, одягу та медикаментів, зброї, інформації про будівництво криївок.

Загальне уявлення про структуру націоналістичного підпілля, завдання та керівний склад УПА на території Галичини дають документи Державного архіву Львівської області (Держархів Львівської області). Найбільшим за обсягом є фонд П-1 “Львівський обком Компартії України”, який містить чотири описи, дотичні історії ОУН і УПА періоду 1936–1952 рр. Серед документів переважають радянські розпорядчо-нормативні документи, доповідні записки обкому в ЦК КП(б)У, НКВС, оперативні повідомлення про напади українських націоналістів на державні установи і радянських активістів, збройні сутички з підрозділами НКВС, плани оперативних заходів, спрямованих на знищення національно-визвольного руху, трофейні документи ОУН і УПА та ін. Історії визвольного руху на Волині вони торкаються опосередковано, а тому використані лише для характеристики загальних процесів поширення націоналістичної ідеології, визначення особливостей збройної боротьби в регіоні.

Друковані видання ОУН-б зберігаються у бібліотеці Держархіву Львівської області. Зокрема, автор використав документ № 577 – “Присяга вояка УПА” – листівка, № 1955 – часопис “Повстанець” за січень 1945 р. (містить інформацію про підготовку та проведення рейдів УПА), № 3005 – часопис УПА “Повстанець” за листопад 1944 р. – інформує про бої УПА на Костопільщині, Дубенщині і Крем’янецьчині, в тому числі, і про загибель генерала Ватутіна, № 3010 – “Ідея і чин” – часопис ОУН від 1945 р. (надруковано текст “Платформи”, “Устрою” та “Універсалу” УГВР), № 3072 – “Постанови III надзвичайного Великого Збору ОУН”, № 3074 – “Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення Другої світової війни в Європі” 1945 р. та ін.

Серед опублікованих джерел слід виокремити різноманітні збірки документів та матеріалів. Їх аналіз слід розпочати з публікацій, підготованих представниками української діаспори. Найбільш масштабним

археографічним проектом стало унікальне 46-томне видання “Літопис Української Повстанської Армії” за редакцією Є. Штендери та П. Потічного. Автор використав 1, 5, 7, 8, 9, 24 і 27 томи, у яких містяться документи та матеріали ОУН, УПА, німецької окупаційної влади про події на Волині і Поліссі в період 1941–1945 рр. Зокрема, організаційне становлення ОУН, еволюцію її політичної доктрини, структуру, географію розміщення та бойовий шлях УПА, діяльність Української головної визвольної ради. Основним недоліком цього видання є відсутність джерел, які зберігалися в архівах Радянського Союзу, тенденційність у підборі документів, невідповідність сучасним вимогам до їхнього оформлення. Тому погляд на проблему появи та генези національно-визвольного руху виглядає однобоким і суб’єктивним [329–336].

Важливе значення для дослідження ідеології ОУН, її політичної доктрини має збірка документів під назвою “ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби. 1929–1955”, видана закордонними частинами організації в Мюнхені у 1955 р. [346] і опублікована там же у 1956 р. збірка документів подібного змісту, що охоплює період 1941–1956 рр. “Антибольшевицький Блок Народів” [289]. Запропоновані у збірнику документи дають можливість прослідкувати процес організаційного становлення ОУН, динаміку та характер змін політичної доктрини організації від моменту її становлення до завершення Другої світової війни.

До цієї групи джерел відносяться праці ідеологів українського націоналізму, зокрема, М. Міхновського [344], Д. Донцова [311, 312], Ю. Вассіяна [299], М. Сціборського [369] С. Бандери [291; 292; 293; 294], О. Дяківа-Горнового [313], П. Полтави [349; 350]. Вони формували ідеологію українського націоналізму у її найбільш агресивній формі, яку ми звичайно називаємо інтегральним націоналізмом. Праці широко використовувалися ОУН та УПА, як вишкільний та пропагандистський матеріал. Вони були покладені в основу при розробці статутних документів ОУН, впливали на

визначення організацією тактико-стратегічних завдань на різних етапах боротьби. В доробку О. Дяківа-Горнового та П. Полтави прослідковуються зародження та розвиток демократичних тенденцій в українському націоналізмі середини 1940-х початку 1950-х рр. Спроби не допустити порушення основоположних принципів інтегрального націоналізму відображені в працях С. Бандери. Ці публікації дають можливість глибше зрозуміти всю складність процесів внутрішньопартійного протистояння в ОУН, визначити причини демократичних змін в організації, характер збройної боротьби УПА наприкінці Другої світової війни. Згадані праці не носять характеру наукових розвідок. Їм притаманна суб'єктивність в оцінках суспільно-політичних подій, політична заангажованість. Автори переоцінюють вплив націоналістичної ідеології на українське суспільство, ідеалізуючи її й надаючи їй рис місіонерства.

Пошукова робота істориків українського походження за кордоном призвела наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. до запровадження в науковий обіг великої кількості німецьких документів, які значно розширили джерельну базу наукових досліджень. Зокрема, В. Косик опублікував низку праць, присвячених українсько-німецьким взаємостосункам. Серед його доробку слід назвати видання “Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942 рр.)”, що побачило світ у період 1997–1999 рр. [320–322]. Автор намагається героїзувати збройну боротьбу ОУН і УПА, стверджує провідну роль бандерівської організації у національно-визвольному русі. Не зважаючи на ці недоліки, більшість документів є унікальними і широко використані автором для визначення характеру суспільно-політичних процесів в Україні під час окупації, розкриття сутності східної політики Третього рейху, аналізу діяльності націоналістичного підпілля та УПА, глибшого осмислення подій, що відбувалися в цей час на Волині.

Серед опублікованих радянськими істориками джерел слід виділити кілька збірників документів та матеріалів, підготованих Інститутом історії

АН УРСР. Зокрема, трьохтомне видання “Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” Більшість зібраних матеріалів стосуються перебігу німецько-радянської війни, розкривають жахи німецько-фашистської окупації в Україні, доводять визвольну місію Червоної армії, визначають провідну роль ВКП(б) та КП(б)У у розгромі ворога. Національно-визвольний рух подається як колаборація з окупантом, зрада інтересів власного народу. На підтвердження останньої тези наводяться факти про злочини, вчинені представниками ОУН та УПА проти мирного населення, підкреслюється фашистський характер націоналістичної ідеології. Не дивлячись на тенденційність у підборі документів та матеріалів, ця публікація дає змогу глибше зрозуміти характер окупаційного режиму в Україні, визначити причини антифашистської боротьби.

Геополітичні плани Німеччини та характер Другої світової війни допомагають розкрити документи, зібрані у праці “Злочинні цілі гітлерівської Німеччини у війні проти Радянського Союзу”, що була опублікована в Москві у 1987 р. Як і більшість радянської історіографії, ця праця вирізняється тенденційністю у підборі документів. Головною метою упорядників є завдання показати німецько-радянську війну, як визвольну – вітчизняну для народів Радянського Союзу. Стверджується, що німецька агресія мала характер несподіваного нападу і спрямовувалася на фізичне знищення всього населення СРСР. Період окупації змальовується, як час повного безправ’я для українців, період грабунку, жорстоких безпідставних вбивств. Героїзується боротьба радянських партизанів, засуджується співпраця українців з окупаційною владою. Замовчуються факти антинімецької боротьби ОУН та УПА, які безапеляційно визначаються як зрадники та прислужники фашистів. Не дивлячись на таку заангажованість, у збірнику міститься чимало документів, які дають змогу відтворити структуру окупаційної влади в регіоні, визначити загальні тенденції та характер суспільно-політичних процесів у період окупації.

Аналіз процесу встановлення та відновлення радянської влади в регіоні неможливий без використання збірника документів та матеріалів, підготованого авторським колективом зі Львова – “Волинь радянська (1939–1964 рр.)” [302]. Упорядниками виступили: Н. Алексєєва, В. Замлинський, Л. Міхаєва. Основу використаних автором джерел складають радянські та партійні документи, що стосуються процесів входження Західної України до складу СРСР, формування територіально-адміністративного поділу Волині, створення державних структур, реформи в галузі промисловості, сільського господарства, банківській сфері, освіти. Частина документів подібного змісту публікувалася в пресі періоду 1939–1940-х рр., зокрема, газетах “Комуніст”, “Червоний прапор”, “Правда”, “Радянська Волинь”, “Радянська Україна”, “Відомості Верховної Ради СРСР” та ін. Вони теж використані у цьому дослідженні [317; 318; 351; 352; 354; 355; 356; 375].

Різноманітні аспекти Другої світової війни відображені у чисельному доробку російських дослідників. Ними започатковано ряд тематичних багатотомних видань. Яскравим прикладом може бути серія “Російський архів: Велика Вітчизняна війна”, у якому налічується більше 24 томів. Кожен з них розглядає проблемні питання війни через призму документів партійних і радянських органів державної влади. Широко залучені матеріали іноземних архівів, зокрема, польських, англійських і німецьких. Питання, пов’язані із визвольним рухом прибалтійських народів, Білорусії, України і Польщі, висвітлюються тенденційно. У більшості документів йдеться про злочини націоналістів проти населення СРСР. Автор використав матеріали 14 і 20 томів, у яких міститься інформація про діяльність польських та червоних партизанів, радянської адміністрації в 1944–1945 рр., документи АК за період 1943–1945 рр. [358; 359].

Серед збірників, опублікованих російськими дослідниками, у яких зроблено спробу об’єктивно висвітлити проблеми війни, слід назвати працю О. Гогуна “...Створювати нестерпні умови для ворога і всіх його поплічників...”. Червоні партизани України, 1941–1944: маловивчені

сторінки історії. Документи і матеріали”, підготовану спільно з українським дослідником А. Кентієм [366]. Упорядники сконцентрували власну увагу на маловідомих сторінках історії партизанського руху – приписках в оперативних звітах командирів загонів та з’єднань, запровадженні терору щодо місцевого населення, масових фактах грабунку, мародерства, пияцтва, сексуальної розпусти, засобах боротьби з визвольним рухом та ін. Основу збірника складають документи, які зберігаються в архівах України, Росії, Німеччини і Польщі. Частина з них була опублікована вперше.

Найбільшою інформативністю вирізняються збірники документів, опубліковані сучасними українськими істориками. Одним із перших дослідників, який ввів до наукового обігу значну кількість раніше невідомих радянських документів з історії України 20 ст., став І. Білас. Його двотомне видання “Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та правовий аналіз”, опубліковане в 1994 р., мало значний вплив на характер та проблематику наукових досліджень початку 90-х рр. Частина матеріалів цього видання використана автором для характеристики суспільно-політичних процесів, що мали місце на Волині в період 1939–1940-х рр., зокрема, радянзації західноукраїнських земель [295; 296].

Низку документів з історії ОУН і УПА було опубліковано в “Українському історичному журналі” під започаткованою в 1995 р. рубрикою “Документи і матеріали. ОУН і УПА в Другій світовій війні”. Здебільшого це матеріали, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об’єднань України (ЦДАГО України). Серед опублікованих документів – оунівські (організаційні - Універсал УГВР, присяга вояка УПА), радянські (звіти радянського і партійного керівництва про антирадянські прояви ОУН і УПА, співпрацю українських націоналістів з окупаційною владою), німецькі (донесення поліції безпеки та служби безпеки про контакти УПА з вермахтом, поліцією та цивільною адміністрацією). Це розсекречені документи, які подані у вигляді копій без жодних коментарів. Здійснена вибірка матеріалів носить дещо хаотичний характер (упорядники

публікували документи 1930-х – 1940-х рр. різнопланової тематики). Окремі документи використані автором для характеристики діяльності ОУН і УПА в період 1944–1945 рр., взаємовідносин з радянською владою та методів боротьби проти українського визвольного руху наприкінці Другої світової війни.

Публікації документів в 1990-х рр. сприяли процесу нагромадження фактичного матеріалу, який дав поштовх науковим дослідженням проблем з історії українського визвольного руху. Починаючи з 1996 р., з'явилася низка збірників документів та матеріалів, підготована В. Сергійчиком, серед яких слід відзначити наступні публікації: “ОУН-УПА в роки війни. Нові документи та матеріали” (К., 1996) [360]; “Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали” (К., 1998) [361]; “Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації” (К., 2003) [362]; Український здви́г: Волинь. 1939–1955. (К., 2005) [363]. Джерельна база цих публікацій розширена за рахунок використання документів Центрального архіву вищих органів влади та управління України та Державного архіву Служби безпеки України. Упорядник сформував збірники за тематичною ознакою і дав власні коментарі до опублікованих матеріалів.

Важливе значення для виявлення закономірностей повстанського руху має нова серія “Літопису УПА”, підготована науковцями Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського і Центрального державного архіву громадських об'єднань України (упорядники – К. Абрамова, О. Вовк, В. Галаса, М. Деркач, А. Кентій, В. Кук, В. Лозицький, І. Павленко, Ю. Черченко). До цього часу опубліковано 12 томів. Зібрані упорядниками документи доповнюють археографічне видання “Літопис УПА”, що виходить в Торонто. Автор використав Т. 1 “Видання Головного командування УПА” (К., Торонто, 1995), Т. 2 “Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944” (К., Торонто, 1999), Т. 3 “Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: Директивні документи ЦК Компартії України,

1943–1959” (К., Торонто, 2001), Т. 4 “Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. 1943–1959” (К., Торонто, 2002), Т. 8 “Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля, 1944–1946” (К., Торонто, 2006) [337–341]. Характер опублікованих документів різноманітний. Це організаційні документи ОУН та накази Головного командування УПА, директиви та розпорядження ЦК КП(б)У, спрямовані на боротьбу з націоналістичним підпіллям, інформаційні повідомлення про кількість загиблих повстанців, захоплені трофеї та ін. Більшість вміщених до збірки документів зберігаються у фондах ЦДАГО України.

Процес організаційного становлення ОУН відображений в документах, що увійшли до збірника “Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів” (К., 2005), підготованого Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. Упорядниками виступили Ю. Черченко і О. Кучерук. Опубліковані в 1-му томі документи охоплюють період 1927–1930 рр., коли відбувався процес злиття розрізнених організацій і гуртків націоналістичного спрямування в єдину Організацію українських націоналістів. Зокрема, є матеріали про підготовку і проведення конгресу ОУН, статутні документи, дані про поширення організаційної мережі.

Створенню Служби безпеки ОУН присвячено упорядкований О. Лисенком і І. Патриляком збірник – “Матеріали і документи СБ ОУН(б) у 1940-х рр.” (К., 2003). Зібрані упорядниками документи дають змогу прослідкувати процес становлення СБ ОУН-б, визначити її організаційну структуру, керівний склад, основні завдання, характер діяльності.

Важливе значення для дослідження проблеми національно-визвольного руху на Волині мають сучасні спеціалізовані періодичні видання. Серед них слід виокремити журнал “Архіви України”. Тут публікуються не відомі широкому загалу документи різноманітної тематики. Автором використано кілька номерів, у яких розміщено матеріали про роль М. Хрущова в

організації боротьби з українським визвольним рухом у повоєнні роки, та статутні документи НВРО.

В серпні 1994 р. Інститут історії України НАН України, Служба безпеки України, Державний комітет архівів України і Всеукраїнська спілка краєзнавців започаткували видання журналу “З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ”. Документи та матеріали розміщені за рубриками: Історія радянського тоталітаризму, Особа в контексті історії, Історія Другої світової війни, Влада і церква. Більшість опублікованих у виданні документів зберігаються у фондах Державного архіву СБ України.

Серед використаних автором документів іноземного походження слід виділити польські статистичні збірники за 1919 і 1920 рр., в яких міститься інформація про адміністративно-територіальний поділ Волинського воєводства, а також багатотомне видання “Армія Крайова в документах 1939–1945 рр.” [376–378]. Зібрані документи підкреслюють визвольний характер боротьби польського націоналістичного підпілля. Український визвольний рух визначається, як рух сепаратистський, антидержавний. Визначається, як бандитизм, діяльність УПА, спрямована проти АК та польського населення Волині в 1943 р. Використання документів цього збірника сприяла розкриттю питань, пов’язаних із спробою польсько-українського порозуміння в роки Другої світової війни, визначення геополітичних планів Польщі щодо Західної України.

Важливим, хоча і потребує ретельної перевірки, джерелом стали мемуари безпосередніх учасників подій: ветеранів Другої світової війни, членів націоналістичного підпілля та вояків УПА. Цікавими для дослідника є спогади командирів партизанських загонів та з’єднань, що діяли на Волині, С. Ковпака “Похід в Карпати” (М., 1944) [667], В. Бегми “Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині” (К., Харків 1945) [662], А. Федоров “Підпільний обком діє” (М., 1955) [679], Д. Медведєв “Сильні духом” (К., 1978) [673] та ін. В них стверджується злочинна сутність ОУН та УПА, теза про колабораціонізм українських націоналістів. Не дивлячись на радянську

апологетику, ці праці створюють загальну уяву про характер взаєностосунків між червоними партизанами і визвольним рухом, дають характеристику його політичних складових, визначають характер бойових операцій УПА та ін.

Серед інших книг мемуарного жанру, присвячених національно-визвольним змаганням, слід відзначити публікації членів ОУН і УПА Г. Стецюка “Чорні дні Волині. 1941–1944 або непоставлений пам’ятник: Спогади колишнього зв’язкового обласного проводу” [678], П. Філоненка “Збройна боротьба на Волині: Спомин учасника” [680], П. Шандрука “Це було так” [652], В. Марка “Сім літ визвольних змагань” [672], М. Савчин “Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни” [676]. В них постає загальна картина подій періоду Другої світової війни на Волині, наводиться інформація про спроби створити Українську національну армію, діяльність у цьому напрямку Т. Боровця. Ці праці вирізняє надмірна емоційність та категоричність суджень. В залежності від партійної приналежності, звучать обвинувачення у зраді, узурпації влади лідерами ОУН, братовбивстві. Відсутність достовірної джерельної бази, не аргументована позиція авторів значно знижує наукову цінність цих публікацій.

Отже, основу джерельної бази дослідження склали документи і матеріали, що зберігаються в Центральному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об’єднань України, Державному архіві СБ України, Державному архіві Волинської області, Державному архіві Рівненської області, Державному архіві Львівської області, Державному архіві Тернопільської області, Архіві управління Служби безпеки у Волинській області, опубліковані у радянських, вітчизняних та іноземних збірниках, мемуарна література. Використані автором документи і матеріали дали змогу реалізувати поставлену мету, розкрити запропоновані проблемні питання, зробити узагальнення та висновки.

1.3 Теоретико-методологічна основа дослідження

Дослідження проблемних питань, пов'язаних із визвольним рухом, потребує вивчення різноманітних його аспектів, зокрема: теоретичних засад українського націоналізму, специфічної термінології, організаційної структури, ідеології, тактико-стратегічних завдань, засобів їх реалізації, географії поширення, соціальної бази, національного складу, процесу формування і чисельності бойових підрозділів, взаємовідносин з іншими політичними рухами та ін. Всі вони є предметом дослідження історичної та політологічної науки. Кожна акцентує увагу на притаманних їй специфічних аспектах.

Упродовж тривалого часу, насамперед у радянський період, проблеми зародження і розвитку визвольного руху в Україні розглядалися суб'єктивно. Визначені Комуністичною партією ідеологеми формували відповідний характер радянської історіографії. Виключно у негативному світлі зображалася діяльність націоналістичних партій та організацій. Збройній боротьбі УПА надавалися риси бандитського, профашистського утворення, яке не має нічого спільного з антинімецьким рухом Опору. Націоналістична ідеологія плямувалася як ворожа і принесена іззовні. Такі праці формували односторонній погляд, негативну суспільну думку щодо історії визвольного руху. За словами професора М. Емара, радянська історична наука постійно вводила людей в оману. Вона орієнтувалася на прогрес як мету розвитку цивілізації, тому виявилася безпорадною в розумінні таких явищ як націоналізм, расизм, тероризм [616, ст. 4].

Вивчення вітчизняної історії на якісно новому науковому рівні потребує комплексних студій. Їх основи вже закладені в історичній науці, що представлена науковими школами України. До них відносяться наукові колективи, сформовані навколо відомих вчених на базі наукових установ, які займаються розробкою визначеної наукової проблеми.

Автор враховував наступні особливості сучасної методології: цільова спрямованість, яка досягається за допомогою відповідних засобів її

забезпечення через визначення провідного орієнтира; творчий підхід до дослідження, критичний аналіз поглядів окремих дослідників і висунутих ними теорій, допущення плюралізму думок, єдність принципів об'єктивності та історизму при розв'язанні основних завдань.

Методологічну основу дослідження становить комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних, історичних та джерелознавчих методів. До загальнонаукових відносяться:

- історичний (історико-генетичний) – вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Будь-яке історичне явище треба вивчати в розвитку: як воно виникло, які етапи у своєму розвитку пройшло, чим в кінцевому рахунку стало. Отже, використання цього методу дозволило автору здійснити послідовний аналіз фактів і процесів еволюції об'єктів дослідження, зокрема національно-визвольного руху;

- системно-структурний – передбачає вивчення цілого та його частин як взаємопов'язаної системи. Використаний для забезпечення комплексного вивчення об'єктів як органічних складових частин українського національно-визвольного руху;

- об'єктивності – забор'язує дослідника опиратися на факти в їх справжньому змісті, не спотворені і не підігнані під авторську схему. Цей метод вимагає розглядати явище в сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Застосовуючи його, автор намагався уникнути одностороннього, упередженого підходу щодо висвітлення запропонованих проблемних питань;

- історико-порівняльний – дає можливість порівняти об'єкти у часі і просторі, висувати наукові гіпотези, здійснювати прогнози. Його застосування дало можливість прослідкувати зміни у політичній доктрині ОУН і тактиці УПА впродовж Другої світової війни;

- альтернативності – допомагає визначити сутупінь вірогідності здійснення тієї чи іншої події, явища, процесу на основі аналізу об'єктивних

реалій і можливостей. В запропонованому дослідженні дозволив по-новому оцінити боротьбу українського народу за відродження національної державності, проаналізувати не використані можливості цього процесу;

- історико-типологічний – дозволяє виявити однотипні властивості та ознаки у різних суспільних явищах і подіях. Завдяки використанню цього методу автор визначив спільні і відмінні риси націоналізму, поширеного у країнах Європи, з українською теорією періоду 1930–1940-х рр., зробив висновки про самостійний характер ідеологічних напрацювань теоретиків українського націоналізму;

- порівняльно-статистичний – передбачає отримання, обробку, відбір і аналіз історико-статистичної інформації. Застосування статистичних даних дозволяє визначити основні тенденції, що відображаються в кількісних показниках, висувати припущення, будувати гіпотези, робити аналітичні прогнози. Завдяки використанню цього методу вдалося визначити чисельний склад ОУН на Волині в період 1930–1939 рр. та УПА навесні 1944 р., відтворити загальну динаміку процесу;

- математичний – дозволяє шляхом складання системи числових характеристик визначити кількісні показники різноманітних явищ і процесів, підтвердити чи заперечити висунуті гіпотези. Завдяки його використанню автору вдалося прослідкувати динаміку зростання чисельності ОУН та УПА, проаналізувати різноманітні статистичні дані, скласти таблиці, підтвердити тезу про масовий характер національно-визвольного руху та ін.;

- монографічно-дедуктивний – дозволяє визначити об'єкт і предмет дослідження, окреслити коло проблемних питань, встановити загальні закономірності розвитку національно-визвольного руху в регіоні.

Дослідження внутрішніх структурно-функціональних, причинно-наслідкових, ієрархічних, прямих і зворотніх зв'язків можливе завдяки використанню системного підходу. Він дає змогу виявити складні процеси зародження і розвитку визвольного руху, з'ясувати природу політичних процесів та явищ, що мали місце на Волині у 1930-х–1940-х рр.

Окрім загальнонаукових, широко використовувалися й спеціальні методи. До таких можна віднести метод наукової абстракції, що полягає у виділенні найсуттєвіших сторін процесу, абстрагуванні від усього другорядного, випадкового. Його використання пов'язано із визначенням загальної характеристики явища, притаманних йому суперечностей і вивченням специфічних проявів. У результаті дослідник отримує не випадкове нагромадження явищ, а цілісну картину суспільно-політичного життя.

Абстрактне мислення з властивими йому прийомами діалектичної логіки охоплює й інші методи пізнання проблемних питань історії визвольного руху, зокрема, аналіз і синтез. Аналіз дозволяє розчленувати об'єкт пізнання на відповідні елементи з метою поглибленого вивчення кожного з них. Він передбачає пізнавальний цикл операцій, особливо важливий на етапі вивчення джерельної бази (походження джерела, авторство і мотиви його створення, достовірність інформації та ін.), дослідження структурних підрозділів проблеми, окремих фактів, явищ, подій.

Аналіз дав можливість вивчити окремі складові об'єкта, зробити низку наукових абстракцій, визначити понятійний апарат. Подальше їх поєднання призвело до виявлення глибшої сутності цілого. Системний підхід неможливий без органічної єдності аналізу та синтезу.

Необхідність вільно вживати специфічну термінологію та правильно визначити об'єкт і предмет дослідження ставить перед дослідником завдання формування понятійного апарату. У цьому випадку йдеться про визначення змістового навантаження термінів “нація”, “націоналізм”, “український інтегральний націоналізм”, “національно-визвольний рух”. Зазвичай, побутує не наукове тлумачення цих понять, нав'язане радянською історіографією. Традиційно, націями вважають великі групи людей, що проживають на спільній території, мають певні історичні і культурні традиції. При цьому не враховується політична складова цього терміну, адже вона характеризує прагнення націй до суверенітету і державності.

Частина українського суспільства і сьогодні вкладає негативний зміст в поняття “націоналізм”, яке асоціюється із міжнаціональними конфліктами та військовими злочинами проти мирних громадян. Досліджуючи цю проблему, автор прийшов до висновку, що подібні інтерпретації пов’язані із публіцистичним, а не науковим тлумаченням терміну. На нашу думку, це лише різновид ідеології, яка пройшла кілька етапів формування – від патріотизму до екстремізму і ксенофобії. Націоналізм притаманний всім націям, але його прояви залежать від форми державності, рівня освіти і культури населення, економічного розвитку, соціального забезпечення.

Суперечки в науковому світі викликає вживання терміну “український національно-визвольний рух”. Частина науковців вважає його тавтологією: таке тлумачення пов’язано із тотожністю понять “український” і “національний”. Це відповідає дійсності, але лише у випадку, коли йдеться про сприйняття нації як етнічно однорідної групи. У нашому випадку населення регіону складалося з представників багатьох національностей. Крім того, нація в УРСР не була сформована, адже єдиної політичної мети громадяни не мали. Етнічні поляки прагнули до відродження Речі Посполитої, українці – до власного суверенітету. Тому, вживаючи термін “український національно-визвольний рух”, автор підкреслює державницькі прагнення української етнічної групи.

Окремі дослідники заперечують масовий характер боротьби українців за відродження національної державності в роки Другої світової війни, наголошують на локальності цього явища. На їхню думку, вживання терміну “український національно-визвольний рух” є неправомірним, а його використання призводить до фальсифікації вітчизняної історії. Такі гіпотези базуються на емоційному, а не науковому сприйнятті проблеми. Відомо про низький рівень підтримки населенням східних регіонів самостійницьких ідей, вузьку соціальну базу національно-визвольного руху, але заперечувати факт участі цієї частини населення у боротьбі за відродження Української державності неможливо. Документи свідчать, що націоналістичні організації

активно діяли на всій території України. У складі ОУН і УПА були представники західних і центральних, східних і південних областей. Відомо, що наддніпрянці становили близько 10 % від загальної кількості вояків УПА станом на початок 1944 р. [21, арк. 63]. Тому, на нашу думку, вживання запропонованого терміну, який підкреслює всенародний і масовий характер явища, є правомірним.

Отже, під терміном “український національно-визвольний рух” автор розуміє: боротьбу українського населення за відродження національної державності у складі або під проводом політичних партій, створених на основі ідеології націоналізму, а також воєнізованих позапартійних формувань, що ставили собі за мету суверенізацію України.

Одним із напрямків дослідження стала характеристика демографічних особливостей регіону, у складі яких необхідно виокремити антропологічний, національний (етнічний) і релігійний аспекти, визначити вплив історичних подій на етнодемографічні зміни. Складність дослідження цих аспектів пов’язана із методологією проведення переписів населення в Польській державі. В її основу було покладено релігійну приналежність громадян. Тому частина українців-католиків ідентифікувалася як поляки. Навпаки – православні-поляки могли бути зараховані до українського населення. У зв’язку із такою неточністю, статистичні дані періоду 1921–1939 рр. носять відносний характер і не можуть достатньо повно і точно відобразити дійсність.

Використання кількісного і якісного аналізу дало теоретичне підґрунтя для визначення темпів зростання чисельності ОУН на різних етапах її розвитку, ідентифікації персонального складу організації, обґрунтування кількісного складу підрозділів УПА. Поєднання кількісного і якісного аналізу здійснювалося за допомогою математичних і статистичних методів. Принцип єдності якісного і кількісного аналізу передбачав чітке виявлення якісної визначеності процесу і виділення тих сторін, елементів, які

піддавалися кількісному виміру: вивчення динаміки процесу; виявлення факторів, що впливали на зв'язки елементів у цій системі.

Особливо складним завданням є дослідження процесу організаційного становлення ОУН на Волині. Це пов'язано з існуванням порівняно незначної джерельної бази. Автор застосовував різноманітні методологічні підходи – просторово-часовий, генетичний, проблемний та ін. Сюди відноситься група питань, що вимагають комплексного вивчення, зокрема визначення організаційної структури, кількісного та якісного складу ОУН, особливостей поширення націоналістичної ідеології, тактико-стратегічних завдань організації її соціальної бази, персонального складу, характеру і кількості проведених акцій та ін.

Визначення причинно-наслідкових зв'язків між подіями та їх вплив на формування і розвиток визвольного руху в регіоні спонукало до побудови дослідження за проблемно-хронологічним принципом. Він дав змогу проаналізувати причини явища, з'ясувати основні етапи його розвитку, визначити вплив конкретної ситуації на характер подій і явищ. Дослідження охопило період від створення перших осередків ОУН на Волині у 1930 р. до завершення Другої світової війни. Відступ від хронологічних меж обгунтований необхідністю встановлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями та комплексного дослідження об'єкта.

Висвітлення запропонованих автором проблемних питань потребувало використання широкого кола загальнонаукових методів дослідження, серед яких найбільш важливі – критичного аналізу та об'єктивності. Це пов'язано із суперечливим характером джерельної бази, яка в окремих випадках не дає можливість досліднику сформулювати однозначну відповідь чи остаточно визначитися із статистикою. Перевірка фактичного матеріалу є обов'язковою умовою відтворення історичних подій. Використання недостовірної інформації призводить до фальсифікації сутності процесів та явищ, висунення помилкових теорій чи гіпотез.

Ретельного критичного аналізу потребує історіографія, яка часто носить суб'єктивний характер через політичну заангажованість, особисті вподобання автора чи його безпосередню участь в подіях. У документах теж зустрічаються неточності (статистичні дані, назви населених пунктів, прізвища та ін.), а в окремих випадках – фальсифікації. Тому наведена в документах інформація потребує перевірки іншими джерелами. В разі підтвердження вона може бути використана як достовірний матеріал, на який посилається дослідник, обґрунтовує власні висновки, висуває гіпотези.

Таким чином, використовуючи методи критичного аналізу і об'єктивності, автор здійснив спробу відтворити історичні процеси, події та явища, що мали місце на Волині в роки Другої світової війни. Йдеться про рівень суспільно-політичного розвитку регіону, національний і соціальний склад населення, персоналізацію членів ОУН, визначення кількісного складу організації, тактико-стратегічні завдання, зміни в політичній доктрині, методи діяльності, рівень підтримки з боку населення, соціальну базу визвольного руху та ін.

Важливим для формулювання узагальнень є використання методів логічного та історичного підходів. Їх застосування дозволило показати історичний процес у динаміці, оминаючи не характерні для нього явища. При цьому логічний аналіз не обмежується абстрактним викладом. Отримані висновки підтвержені фактичним матеріалом.

Для визначення спільних рис і відмінностей між різними політичними силами, що представляли національно-визвольний рух використано метод порівнянь. Будь-яке явище пізнається у порівнянні, а для того, щоб його оцінити, необхідно визначити критерії, сформовані на основі вже пізнаного. Автором використані різноманітні методи порівнянь, зокрема ознак, властивостей, статистичних величин, тактики та стратегії, ідеологій, соціально-економічних умов, динаміки процесів. Цей метод застосовувався для дослідження політичної доктрини ОУН-б та ОУН-м, форм та методів

боротьби УПА, ФУРу, підрозділів Поліської січі Т. Бульби-Боровця, визначення позицій сторін в польсько-українському конфлікті.

Широко застосовано й такі загальнонаукові методи, як індукція (рух думки від одиничного до всезагального) та дедукція (рух думки від всезагального до одиничного), аналогії (дозволяє визначити спільні риси явища, причини виникнення та можливі наслідки). Їхнє використання дає можливість досліднику мислити логічно – це значить точно і послідовно, не припускатися суперечностей в своїх міркуваннях, віднаходити помилки, знаходити спільне, робити і обґрунтовувати висновки. Індукція і дедукція є основними засобами доказу правильності чи помилковості висунутих теорій чи гіпотез. Вони дають змогу здійснити комплексне дослідження виділених об'єктів, визначити спільні ознаки і характеристики процесів та явищ, робити висновки на рівні припущень, обґрунтовувати їхню правильність на підставі достовірних фактів.

Завдяки використанню цих методів автор прийшов до висновку про існування специфічної ментальності волинян. Вона проявилася в лояльному ставленні населення до влади, спробах знайти компроміс та еволюційним шляхом досягнути державного суверенітету. Автор виділяє декілька основних причин такої поведінки: багатовікове іноземне панування, пов'язане із жорстоким придушенням будь-яких самостійницьких рухів; традиційне поширення русофільства; низький рівень грамотності населення; відсутність досвіду політичної боротьби; наявність незначної кількості української інтелігенції, здатної очолити національно-визвольний рух в регіоні. Тому носіями націоналістичної ідеології на Волині в 1930-х–1940-х рр. стала малочисельна студентська і шкільна молодь та місцеве селянство.

Всебічне дослідження історичних проблем вимагає використання спеціальних методів – хронологічного, синхронного і діахронного. Вони забезпечили можливість здійснити періодизацію процесів та явищ, визначити етапи розвитку національно-визвольного руху на Волині. Серед них виділено кілька: організаційного становлення, який охоплює період 1930–1941 рр.

пов'язаний із діяльністю УВО та появою перших осередків ОУН в регіоні; активної діяльності – 1941–1944 рр., коли збройну боротьбу вела Поліська січ–УПА Т. Бульби-Боровця, УПА, сформована ОУН-б, Фронт національної революції Т. Басюка, відбувалися зміни у політичній доктрині ОУН; опору радянській владі – 1944–1945 рр., що набув різноманітних форм ідеологічного та збройного протистояння, часто проявлявся через терористичну діяльність щодо радянського і партійного активу.

Комплексний характер завдань дослідження зумовив використання автором широкого арсеналу історичних методів. Серед тих, що мають універсальний характер, слід виокремити порівняльно-історичний, компонентний та комплексний метод типологізації. Вони дали змогу виявити схожість і відмінність між явищами, визначити їхню спорідненість, загальне й специфічне в їхньому розвитку. Автор виділив два види порівняльно-історичних методів. Перший – порівняльно-типологічний, що дав змогу визначити схожість генетично не пов'язаних об'єктів. Другий – порівняльно-історичний, що дає можливість фіксувати подібність явищ (завдяки їхньому спільному походженню) або різницю між ними (як показник різного походження).

Специфіка об'єкта дослідження визначила необхідність використання реконструктивного методу. Його застосування зумовлене поступальним характером суспільно-політичних процесів на Волині. Завдяки використанню цього методу автор відтворив процес політизації населення регіону, визначив динаміку поширення націоналістичної ідеології, причини польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни та ін.

Кількісний метод широко використаний для вивчення демографічної ситуації на Волині. Автор не обмежився простим підрахунком чисельності населення регіону, а визначив його релігійну приналежність та етнічний склад. Це стало необхідною умовою для розуміння суспільно-політичних подій і явищ, що відбувалися. Для відтворення історико-демографічних процесів використано переписи населення. Статистичні технології слід

розглядати як доповнення до інструментарію історика і піддавати їх ретельній перевірці. Встановлення достовірних кількісних показників є обов'язковою умовою наукового дослідження. Лише після цього їх можна застосовувати для вирішення конкретних дослідницьких завдань.

Часто в джерелах зустрічається описова статистика (кількісні показники чисельності ОУН і УПА в різні періоди та ін.). Точно визначити ці показники неможливо. Нерідко одні документи суперечать іншим, тому автор робив спробу підтвердити чи заперечити таку неоднозначну інформацію, спираючись на власні підрахунки. Важливим для дослідника був не стільки зміст самих цифрових даних, скільки можливість прослідкувати тенденції, висунути гіпотези, зробити узагальнення і висновки. Застосування згаданих методів дозволило відкорегувати окремі кількісні показники, зокрема максимальну чисельність УПА в період весни 1944 р. у межах 150 тис. осіб. Це дало змогу стверджувати, що участь волинян у національно-визвольному русі носила масовий, але не завжди добровільний характер.

Отже, у процесі дослідження використано науковий інструментарій, притаманний не лише історичній науці, але й політології, соціально-економічній географії, статистиці тощо. Проаналізована методологія була підґрунтям для відтворення складних суспільно-політичних процесів на Волині в 1930-х–1940-х рр., способом побудови і обґрунтування знань. Основою для проведення об'єктивного наукового дослідження стала архівна евристика, виявлення, систематизація, критичний відбір джерел. Використані автором методи та принципи дали змогу дослідити і проаналізувати проблемні питання, визначити особливості процесів, відтворити хроніку подій, висунути власні гіпотези, зробити узагальнення.

Висновок до 1 розділу

Аналіз історіографії та джерельної бази з теми дослідження дозволяє автору зробити деякі узагальнення та висновки.

Більшість публікацій дослідників української діаспори лише опосередковано торкаються проблеми появи та розвитку українського національно-визвольного руху на території Волині. Висвітлення діяльності ОУН та збройної боротьби УПА носить суперечливий характер і залежить від партійної приналежності автора. Для цієї категорії публікацій характерна яскрава політична заангажованість, суб'єктивність, тенденційний підбір матеріалів та обмежена джерельна база. Використання таких праць вимагає перевірки фактичного матеріалу та глибокого аналізу причинно-наслідкових зв'язків між подіями.

Однобокість у висвітленні проблемних питань історії Другої світової війни, відсутність ґрунтовних досліджень діяльності ОУН та УПА, тенденційно підібрана джерельна база були характерними ознаками радянської історіографії. Ідеологічний контроль та політичний тиск, який чинився на дослідників, робив неможливим об'єктивне вивчення запропонованої проблематики.

Сучасна вітчизняна історіографія переживає період своєрідної "націоналізації". Значна увага істориків приділяється питанням історії ОУН та УПА, аналізу ідеології національно-визвольного руху. Спостерігається значне розширення джерельної бази праць за рахунок оприлюднення матеріалів колись закритих архівосховищ, можливості працювати з документами, що зберігаються поза межами України. Наукова цінність досліджень вітчизняних істориків постійно зростає, завдяки якісно новому рівню підготовки матеріалів, їхнього об'єктивного аналізу, відсутності політичного тиску.

Зарубіжна історіографія, зокрема, польська приділяє значну увагу питанням дослідження історії українського національно-визвольного руху. Характерною рисою цих робіт є полемічний характер стосовно "важких"

питань спільної історії. У цьому контексті важливим напрямком для досліджень є історія Волині міжвоєнного 1921–1939 рр. та воєнного періоду 1939–1945 р. Спостерігається загальна тенденція до вироблення об'єктивної, узгодженої з українськими істориками позиції у висвітленні проблемних питань.

Сучасній російській історіографії, присвяченій проблемам Другої світової війни притаманна політична заангажованість. З негативних позицій оцінюється визвольний рух на території СРСР. Основна увага акцентується на злочинах та колаборації націоналістичних організацій. В окремих розвідках робляться спроби об'єктивного аналізу історичних подій та явищ.

Основу джерельної бази дослідження склали неопубліковані документи, що зберігаються у фондах ЦДАВОВ України, ЦДАГО України, ДА СБ України, Державного архіву Волинської області, Архів Управління СБ України у Волинській області, Державних архівів Рівненської, Тернопільської, Львівської областей.

Серед опублікованих документів найбільш інформативними для дослідження запропонованої проблеми слід назвати праці ідеологів українського національно-визвольного руху, мемуари безпосередніх учасників подій, опубліковані в Україні та за кордоном.

Комплексне вивчення національно-визвольного руху на Волині в роки Другої світової війни стало можливим завдяки застосуванню комплексу загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. Зокрема, історико-генетичного, системно-структурного, об'єктивності, історико-порівняльного, історико-типологічного, порівняльно-статистичного, математичного та ін. Їхнє використання забезпечило можливість об'єктивного відтворення суспільно-політичних процесів на Волині в 1930-х – 1940-х рр.

Розділ 2. Передумови поширення націоналістичної ідеології та організаційне оформлення національно-визвольного руху на Волині

2.1. Теоретичні засади українського націоналізму

Кожній нації притаманний націоналізм. Він формує світогляд у центрі якого є національна самоідентифікація. Вона виявляється в повсякденному побуті (використанні рідної мови, національного одягу, популяризація власної історії, патріотичному вихованні дітей в сім'ї), створенні культурно-просвітницьких організацій і, нарешті, творенні політичних партій. Прагнення української нації до відродження державності втілювалося у створенні Української Народної Республіки в період революції 1917–1920 рр. Однією з причин її поразки вважається відсутність єдності українців, що призвело до громадянської війни та хаосу отаманщини. Отже, умовою майбутньої перемоги була необхідність об'єднати націю.

Ідеологи українського націоналізму 1920–1930-х рр. керувалися емоціями. Їхні праці містили заклики та гасла, розраховані на формування певних стереотипів поведінки: пріоритету національних інтересів над особистими та класовими, культу національних героїв, необхідності принести себе в жертву заради найвищої мети – відродження української державності. В їхніх публіцистиці визначалася модель, за якою повинен формуватися характер українця, пропонувалося дотримуватися визначених правил життя [125, арк. 1–5]. Такі публікації знаходили підтримку серед молоді, формували її світогляд, політичну позицію, заохочували до активної боротьби. Поряд із тим, старше покоління, інтелігенція обережно ставилися до радикалізму, віддаючи перевагу більш поміркованим політичним рухам.

Досліджуючи проблему національно-визвольного руху, не можна обминути аналізу понятійного апарату, зокрема, термінів „нація”, „націоналізм”, “український інтегральний націоналізм”. Спробуємо окреслити їхнє змістове навантаження.

Слово “нація” походить від латинського *patio* (рід, плем’я). Термін виник у Давньому Римі, де так називали групи чужинців з певного регіону, звичайно об’єднаних кровними зв’язками, які не мали таких прав, як громадяни Риму. З часом він трансформувався і асоціюється із певною етнічною групою, що проживає на певній території та має спільну історичну та культурну спадщину. Таке сприйняття “нації” побутує, але є неповним і обмеженим.

Один з перших українських дослідників теорії походження нації В. Старосольський (1878–1942 рр.) у праці “Теорія нації”, опублікованій в 1922 р., висловив думку про нестійкість окремих прикмет, які вважаються визначальними для формування цього поняття, зокрема, расова спільність, культурні традиції, мовна ідентичність. Автор наголошує, що чистих рас не існує в природі, культурні традиції змінюються під впливом зовнішніх чинників (взаємопроникнення культур), існує практика багатомовності населення (використання іноземних мов, існування говірок в українській та інших мовах). Виходячи з такої логіки, автор вважав основною ознакою нації її політичні прагнення до створення держави. “Матір’ю” нації В. Старосольський називає політичну боротьбу [633, ст. 156].

Виокремлювали політичну складову, як визначальну для характеристики терміну “нація” й ідеологи українського націоналізму, зокрема, Д. Донцов. У праці “Підстави нашої політики” він наголошував, що “українці – се ні люд, ні народ, се нація, нація політична, бо перший не має взагалі ніяких історичних традицій, ..., другий – має традиції, але самотні, лише культурницькі”. “Нація, – пише Д. Донцов, – в котрій воля до власного політичного ідеалу, до політичного чину ще не розвинена, або розвинена рудаментарно, власне не нація, а тільки народ” [312, ст. 102–103]. Користуючись такою логікою, автор робить висновок, що головна мета української політики – плекати національно-державний, а не національно-культурний ідеал.

Такі ідеї було покладено в основу пропагандистських матеріалів, спрямованих на формування світогляду українського революційного націоналізму, яскравим представником якого стала ОУН. Поширювалася думка про те, що: “Держава – це “нація в однострою”, – це зорганізована нація. Держава, у якій панує нація, – це національна держава. Нація – це чоловік, де тулуб – є селянство, руки і ноги – робітництво, а голова є провід, еліта...” [130, арк. 50].

Подібну позицію відстоював відомий теоретик українського націоналізму П. Полтава у працях “Чому ми називаємо себе націоналістами” та “Елементи революційності української нації”. Автор стверджував, що “нація – найвищий тип органічної людської спільності, що при найбільшій своїй психологічній та суспільній зрізничкованості має свою одну внутрішню форму, витворену на ґрунті подібного природного положення, спільного пережиття історичної долі та невпинного стремління здійснитися в повноті силової натуги”. Таким чином, визначаючи поняття “нація”, П. Полтава акцентував увагу на двох визначальних чинниках – етнічному (спільні етнічні ознаки, культура, історія) та політичному (прагнення вибороти національну державність) [43, арк. 55; 45, арк. 462].

Серед сучасних дослідників немає єдності у визначенні змісту терміну нація. Г. Касьянов схиляється до думки про багатогранність цього поняття і поряд з культурною та етнічною єдністю наголошує на необхідності існування спільної політичної мети (боротьба за державність, її утвердження та вільний розвиток) [517].

І. Іваненко вважає термін „український народ” тотожним терміну „українська нація” й визначає етносоціальну спільноту, яка ідентифікує себе, як власний самобутній етнокультурний та етнополітичний механізм на власній споконвічній етнічній території [480, ст. 634].

У державно-нормативних документах, основним з яких є Конституція України, вживається термін „український народ”, у межах якого об’єднуються громадяни України всіх національностей. Отже, тут

визначальним фактором є етнічний аспект, а „українська нація” – це, передусім, етнічно-культурна, мовна спільнота.

Етнічний компонент є визначальним у сучасному розумінні поняття “нація” в Україні. Можна погодитися з думкою Г. Касьянова, що основними причинами цього стало довготривале іноземне панування, яке припало на період формування української нації, насадження іноземної культури, чужих форм суспільної організації, нав’язування ідеологічних догм, які заперечували існування української нації або зводили його до вузького поняття етнічної групи.

На нашу думку, для характеристики цього терміну необхідно враховувати політичну складову, адже в сучасному суспільстві домінує громадянська самоідентифікація індивідів. Тобто належність до спільноти визначається громадянством, а не етнічною приналежністю. Ця модель відображає домінанту політичних інтересів загалу щодо державного суверенітету. Аналізуючи світові інтеграційні процеси можна висловити здогад, що в майбутньому “нація” стане поняттям в якому етнічна складова не буде визначальною характеристикою. В сучасному світі спостерігаються тенденції до формування європейської та азійської націй, як наслідок всеохоплюючої глобалізації.

Таким чином, поняття „нація” є дуже містким і включає в себе, окрім етнічної ідентичності, політичну спільність інтересів громадян, що можуть належати до різних етнічних груп. При цьому етнічна складова поступово втрачає домінуючу роль у процесі національної ідентифікації індивіда.

Термін „націоналізм” з’явився в українській публіцистиці приблизно у 80–90-ті роки XIX ст. і ототожнювався з патріотичними почуттями, діяльністю, спрямованою на захист культурних прав нації. На рубежі XIX–XX ст. відбувся поділ українського визвольного руху на окремі конкуруючі течії. Боротьба між ними призвела до ідеологізації та поляризації поняття „націоналізм”. Майбутній теоретик українського націоналізму Д. Донцов у молоді роки виступав категорично проти цієї, на його думку шовіністичної

ідеології. Подібна позиція прослідковується і у працях М. Грушевського, який навесні 1917 р. підкреслював, що він та його однодумці завжди виступали проти „національного шовінізму” та наголошував: „...оборонці української національності не будуть націоналістами” [450, ст. 106–107].

Поряд із такою позицією існувало й інше розуміння цього поняття. М. Міхновський та інші представники радикально-націоналістичних течій вживали термін „націоналізм” як синонім терміну „національна свідомість”, надаючи йому позитивного змісту.

Після поразки української революції 1917–1920 рр. термін „націоналізм” увійшов до широкого вжитку. Величезна кількість українських політичних діячів почали асоціювати себе з національно-визвольним рухом та націоналізмом. Було визначено кінцеву мету руху, а саме: незалежність, державність, соборність української нації. Публікація у 1926 р. книги Д. Донцова „Націоналізм” і дискусія довкола неї в українській публіцистиці, вихід праць ідеологів ОУН Ю. Вассіяна, М. Сціборського та інших призвели до того, що ідентифікація „українського націоналізму” з ОУН стала усталеною традицією [402; 369].

Слід зауважити, що теорія Д. Донцова дістала назву “чинний націоналізм” і була не програмою до дії, а відображала основні засади побудови світогляду українців. Автор пропонував відмовитись від раціоналізму, прагнув прищеплення волі до влади, фанатичної віри у свою правду, харизму вождя, самопожертви та нетерпимість до інших ідеологій. Подібні підходи призвели до асоціації націоналізму з такими поняттями, як культ насильства, ірраціоналізм. Для демократів, соціалістів та комуністів Д. Донцов був і досі є речником “українського фашизму”. Українські націоналісти теж критикували його за відсутність духовного начала. Однак, поминаючи всі ці закиди й звинувачення, треба ствердити, що праця “Націоналізм” Д. Донцова займає важливе місце в розвитку української політичної думки. Його філософія мала великий вплив на ідейне

спрямування українського націоналістичного руху, як руху самостійницького тобто національно-визвольного [585, ст. 53; 311, ст. 4].

Після завершення Другої світової війни з'явився стереотип, пропагований радянською владою, який визначався терміном „українсько-німецькі буржуазні націоналісти”, тим самим підкреслюючи, що український націоналізм – поняття тотожне німецькому фашизму [561; 472].

В сучасному розумінні теж зберігається негативний зміст терміну „націоналізм”, оскільки він пов'язується із міжнаціональними конфліктами на пострадянському просторі, культот сили і війни. Визначальний вплив на формування такого ставлення українців до цього поняття має активна пропаганда, поширена російськими масмедіа та вітчизняними високопосадовцями про виключно шкідливий та небезпечний вплив націоналістичної ідеології. З одного боку, наголошується на тому, що вона розділяє народи, а з іншого – ставить під загрозу територіальну цілісність колишніх радянських республік.

На нашу думку, всі ці інтерпретації є однобокими і не розкривають сутності цієї категорії адже „націоналізм” – це форма колективної свідомості, політична доктрина (ідеологія), політичний рух, світогляд.

Процес розвитку національної свідомості українців та націоналізму, як світогляду, ідеологи національно-визвольного руху вважали самодостатнім. Ними відкидалася можливість запозичення теоретичних та практичних засад ззовні, визнавалася наявність певного генетичного коду нації, який визначає наперед весь її внутрішній розвиток. Стверджувалося, що закономірним є сам факт розвитку українського націоналізму, а всі зовнішні впливи – це лише низка випадковостей, які заважали чи, навпаки, сприяли його внутрішньому розвитку.

Аналізуючи причини генези українського націоналізму і трансформації його у сепаратистський рух, Р. Шпорлюк висунув теорію „нерівномірного розвитку”. Згідно неї, Україна була периферією імперій, які, у свою чергу, були периферіями Заходу. Отже, існувала своєрідна „багатоступенева

нерівномірність” розвитку, що спровокувала нерівномірний і опосередкований вплив модернізаційних процесів на українське суспільство, яке опинилося в „аутсайдерах” [656, ст. 24; 498, ст. 311].

Індустріальна модернізація викликала кризу в архаїчно-аграрному українському суспільстві, призвела до розбалансування традиційної соціальної структури, змушувала політично активну частину суспільства, передусім інтелігенцію, шукати виходу у політичних концепціях, які часто носили елементи націоналістичної доктрини. Тому відбулась трансформація націоналізму із культурницького у політичний, сепаратистський рух.

Інший аспект цієї теорії стосувався „територіальної нерівномірності” розвитку, який вплинув на формування національної свідомості та теорії націоналізму. Йдеться про західноукраїнські землі та Наддніпрянщину, які відрізнялися рівнем політичного розвитку. Тому висловлювалося твердження про існування двох окремих типів українського націоналізму. На Заході більш сприятливий політичний клімат, можливість діяти легально формували націоналізм демократичного типу. Водночас конкуренція із польським націоналізмом сприяла виникненню радикальних тенденцій, які остаточно сформувалися під час Української революції.

Східний варіант націоналізму розвивався у більш жорстких умовах. Російська імперія нетерпимо ставилася до будь-яких проявів сепаратизму і боролася з ними всіма можливими засобами, аж до заборони української мови. Це стимулювало організаційне оформлення українського націоналізму у найбільш радикальних його формах. Яскравим прикладом цього були теоретичні напрацювання М. Міхновського та Д. Донцова і спроби їх реалізації радикально-націоналістичними організаціями.

Процес формування ідеології ОУН слід віднести до першої половини 1920-х років, коли сам термін “український націоналізм” починав вживатися на побутовому рівні. В цей час з’являються засадничі праці, які вплинули на формування націоналістичної ідеології: С. Рудницького “До основ українського націоналізму” (1921 р.), В. Старосольського “Теорія нації”

(1922 р.) та ін. Кульмінацією стало формування у 1925 р. Легії українських націоналістів та ОУН у 1929 р., які сповідували радикальний націоналізм [425, ст. 125].

Поширення націоналістичної ідеології на Волині мало власну специфіку, пов'язану із особливостями географічного (наявність великих лісових масивів, непрохідних боліт, погане сполучення між населеними пунктами, близькість кордону із західноєвропейськими країнами), соціально-економічного (низький рівень промислового розвитку, незначний відсоток інтелігенції та пролетаріату, бідність сільського населення, пов'язана із малоземеллям та великою кількістю малородючих ґрунтів) та політичного розвитку регіону (підтримка поміркованих політичних ідей, лояльність більшості населення до влади). Вони сприяли формуванню у волинян певних стереотипів поведінки і, навіть, ментальності, що відрізняла їх від решти українського етносу. Особливо відчутною ця різниця була у порівнянні з Галичиною, населення якої мало практичний досвід політичної і економічної самоорганізації, перебуваючи в складі конституційної Австро-Угорщини.

Волинь залишалася політично, економічно та культурно відсталою в складі абсолютистської царської Росії. Населення надавало перевагу спокійному, розміреному життю і не бажало підтримувати жодних радикальних ідей. Воно не відрізнялося високим рівнем національної самосвідомості, проявляло лояльність до офіційної влади. Таку інертність можна пояснити кількома основними факторами.

По-перше, залишався не завершеним процес формування національної еліти, здатної, популяризувати власну ідеологію та втілювати її на практиці. Її роль відіграла світська інтелігенція, тісно пов'язана з селянством (за фахом роботи чи походженням). Напередодні Першої світової війни її кількість на Волині була незначною, а отже, повноцінно виконувати функції політичного лідера вона не могла через малочисельність та брак досвіду.

Ситуація почала змінюватись у 1920-х рр. Збільшення кількісного складу української інтелігенції відбулося за рахунок лідерів та учасників

національно-визвольних змагань, які оселилися в регіоні та продовжили активну політичну діяльність. Станом на 1921 р. (у Волинському воєводстві) вона становила близько 6, 1% від загальної кількості населення [88, арк. 27].

По-друге, політизація населення відбувалась повільно через низький рівень урбанізації та освіти (більшість волинян проживали в селах, навчалися в домашніх умовах або закінчували початкову школу, лише 0, 08% українців мали вищу освіту). Ситуація ускладнювалася високим рівнем неграмотності (на початку 1920-х рр. вона становила 74, 9%) [373, ст. 3–4]. Серед православної частини волинян – 82, 1% неграмотних. Більшість із них була українцями [380, ст. 40–62]. Тому процес поширення ідеологій та організаційного оформлення політичних сил на Волині відбувся повільно.

Масова політична еміграція після поразки української революції призвела до локалізації учасників національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях та в країнах Західної Європи. Під впливом світових тенденцій (поява тоталітарних держав), а також виходячи із аналізу невдалої боротьби за державність, склалася теорія „інтегрального націоналізму”, яка почала відігравати провідну роль в українському націоналізмі 1920–1930-х рр. Як стверджував Ю. Липа, поразка національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. “розбудила великі шукання нових історичних обривів”, щоб протидіяти “деградації і приниженню значення національної ідеї з боку соціалістичних доктринерів” [556, ст. 4].

Аналізуючи тодішню політичну ситуацію, П. Дорожинський стверджував, що нестабільність у Європі, непопулярність демократичних поглядів та поширення радикальних ідей в Україні пояснювалася поширенням двох авторитарних ідеологій – комуністичної та фашистської. Стабільні демократії англійського і французького типу були далеко від України в той час, як тоталітарні держави включали частину українських територій або перебували у безпосередній близькості до її кордонів [468, ст. 203].

Ідеологічні напрацювання прискорили процес організаційного становлення радикальних партій правого спрямування на Галичині і Волині. Провідну роль у поширенні націоналістичної ідеології в 1920-х рр. займала Українська військова організація (УВО), створена колишніми вояками армії Української Народної Республіки. Її керівником та організатором став Є. Коновалець. Згідно з твердженням ідеолога українського націоналізму О. Бойдуника, УВО ставила собі за мету утвердити в свідомості українського населення тезу, що найвищою людською цінністю є нація. “Народ-нація” може жити повноцінним життям лише у власній державі, яку необхідно здобути у безкомпромісній боротьбі, не сподіваючись на сторонню допомогу чи міжнародну підтримку. Для цього не обов’язково вступати до лав УВО, а, передусім, зберігати і плекати українську самобутність, не допускати іноземців до опанування будь-яких життєвоважливих ділянок державного життя без огляду на переслідування і можливість втрати особистої свободи чи життя [395, ст. 361].

Визнаючи здобуття державності самоціллю української нації, націоналісти виступали за непримиренну боротьбу з усіма іноземними режимами, що існували в межах українських земель. Отже, йшлося про національну революцію проти польської, московської, румунської і чехословацької окупаційної влади. Висувалася теза про “перманентну”, тобто безперервну революцію, яка повинна тривати до моменту здобуття Україною незалежності.

УВО відіграла роль об’єднуючого центру, навколо якого згуртувалися право-радикальні партії з націоналістичною ідеологією, які створили у 1929 р. Організацію українських націоналістів (ОУН). До неї увійшли УВО та Легія українських націоналістів (створена в результаті об’єднання Українського національного об’єднання, Союзу української націоналістичної молоді, Групи української націоналістичної молоді, Союзу українських націоналістів у Німеччині і Союзу визволення України на чолі з М.

Сціборським). Новостворена організація швидко поширила власний вплив на Волинь, де в 1930 р. з'явилися її перші осередки.

Ідентифікуючи політичні концепції міжвоєнного періоду, Г. Касьянов пропонував враховувати їх відношення до питання державної суверенності. Кожній відповідала власна модель державного устрою. Зокрема, народницька (М. Грушевський); консервативно-елітаристська (В. Липинський); тоталітарно-елітаристська (Д. Донцов, теоретики Організації українських націоналістів); класово-соціалістична (українські соціалісти та націонал-комуністи). Всіх їх об'єднує прагнення творити українську державність, не дивлячись на явне протистояння та протиставлення одна одній [498, ст. 317].

В досліджуваній період теорія українського націоналізму сформувалася, як тоталітарно-елітаристська. Особливої уваги заслуговує концепція „інтегрального націоналізму”, як уособлення ідеології Організації українських націоналістів. Таку назву традиційно застосовують до українського радикального націоналізму 1920–1930-х рр., хоча самі представники цього напрямку використовували інші самоназви: „організований націоналізм”, „революційний націоналізм”. Отже, назву „інтегральний націоналізм” слід вживати, як умовну. Вперше цей термін виник у Франції на початку ХХ ст. і застосовувався для ідентифікації радикального напрямку французького націоналізму, в якому були тісно переплетені елементи тоталітаризму і монархізму. До наукового обігу цей термін ввів К. Гейз.

Д. Армстронг, визначив характерні ознаки „інтегрального націоналізму”, серед яких [685]:

- віра в те, що нація є найвищою цінністю, якій мають бути підпорядковані усі інші;
- апеляція до містичної ідеї єдності всіх особистостей, що складають націю і мають спільні біологічні характеристики або необоротні наслідки спільного розвитку;

- підпорядкування раціональної аналітичної думки "інтуїтивно правильним" емоціям, ірраціональність;
- наявність харизматичного лідера чи еліти націоналістів-ентузіастів, які вважаються уособленням „волі нації”;
- культ дії, війни та насильства, які вважаються вираженням „вищої біологічної життєздатності нації”.

Для українського „інтегрального націоналізму” ці ознаки теж є характерними. Отже, він розвивався, беручи за зразок європейські ідеологічні напрацювання, підстосовуючи їх під українські реалії.

Одночасно існував дещо відмінний варіант радикального українського націоналізму, так званий „донцовський” або „чинний” націоналізм. Між ними було багато спільного, хоча існував ряд суттєвих відмінностей. „Інтегральний націоналізм”, який став офіційною ідеологією ОУН, пропонував певну конструктивну програму і мав риси систематичного світогляду, політичної доктрини, був досить гнучким та з часом трансформувався в бік демократизації. Націоналізм Д. Донцова не був цілісною політичною концепцією і являв собою набір емоційних закликів, які часто не утворювали якоїсь системи. Звичайно, це мало неабиякий вплив на формування світогляду української молоді, готувало ґрунт для майбутньої боротьби за суверенізацію України. Досить часто вони перепліталися, запозичуючи один в одного окремі елементи, але існували як цілком різні ідеології. Радянська історіографія, часто ототожнювала їх між собою, називала фашистськими, не заглиблюючись у сутність, намагалася політично дискредитувати. Чи були в неї підстави вважати український націоналізм фашистським чи націонал-соціалістичним рухом?

Існує ціла низка елементів, спільних для цих ідеологій: культ нації та сили, насильницькі методи у досягненні мети, сповідування принципів макіавеллізму (вища мета виправдовує засоби), харизма лідера та ін. Як зазначав М. Сціборський, “свою ідеологію націоналізм будує на максималізмі, здоровому егоїзмі, любові до свого, нетерпимості до ворожого

й активізму, здатному бути залізним тараном для розтрощення чужої сили, що хоче стати нації на перешкоді” [369, ст. 78]. Загальнолюдські принципи справедливості, милосердя й гуманізму можливі лише, коли ґрунтуються на взаємності, тому вони не можуть застосовуватися до ворогів, бо інакше стануть джерелом внутрішнього розкладу й причиною національної поразки [444, ст. 191].

Відомо також, що в ідеології ОУН були запозичення, взяті в італійському фашизмі, політична орієнтація на Б. Муссоліні та А. Гітлера, які виступали з ідеями ревізії Версальської системи і обіцяли новий „справедливий” лад у Європі, а в цьому контексті державність та територіальну цілісність розчленованим внаслідок Першої світової війни країнам, а, отже, і Україні. М. Сціборський хоча і заперечував присутність спільних рис в українській націоналістичній ідеології та фашизмі, але сам використовував концепцію “корпоративізму” у своїй теорії державного життя в межах “націократії” (йдеться про ідею створення ієрархічної системи представництва соціальних та професійних груп під суспільним патронатом і контролем держави для забезпечення єдності нації) [369, ст. 50–57].

П. Мірчук зауважував, що італійський фашизм (як антикомуністичний рух) викликав симпатію українських націоналістів, проте вони вважали його чужим витвором, непридатним для практичного використання. Автор наголошував, що фашизм та націонал-соціалізм з’явилися значно пізніше ідеології українського націоналізму, отже, не можна говорити про наслідування чи програмні запозичення з боку ОУН [575, ст. 113]. Загалом партійні ідеологи ОУН заперечували, навіть, загальновідомі факти про існування елементів антисемітизму в ідеології українського націоналізму 1920-х–1930-х рр. Зокрема, в 17-му пункті “Постанов” II Великого збору ОУН-б (квітень 1941 р.) йшлося про необхідність “поборювання жидів” – “підпори московсько-більшевицького режиму”.

Спроби ОУН налагодити взаємодію з фашистським урядом Італії, постійні контакти з німецькими спецслужбами напередодні Другої світової

війни, тимчасова співпраця з окупаційною адміністрацією провокували сприйняття українських націоналістів, як пособників фашистів. Подібні звинувачення пропагувалися радянською історіографією, стверджувалася теза про тотожність понять “фашизм” та “націоналізм”. Такі формулювання не підтверджувалися науково, а констатувалися, як факт.

На нашу думку, фашизм – це ідеологія яка виникла у економічно розвинутих, суверенних державах. Причинами її появи стало погіршення соціально-економічних умов проживання населення, втрата територіальної цілісності, принизливі умови миру після поразки у Першій світовій війні, поширення комуністичної ідеології в Європі. Натомість український варіант націоналізму з’явився значно раніше, в аграрному, економічно відсталому суспільстві. Хоча він і зазнав зовнішніх впливів, але не запозичив теорію расизму. Отже, про тотожність понять не йдеться. Подібної думки дотримується С. Кульчицький: ”...На відміну від нацизму..., український націоналізм не мав ознак расизму. Його провідний елемент становила любов до нації. Український націоналізм був поняттям, адекватним патріотизмові... Екстремізм українських націоналістів стосувався не стільки ідеології, скільки методів боротьби. Він диктувався тогочасними обставинами життя й дійсності українських політичних сил...” [541, ст. 303–304].

Питаннями ідеології, тактики та стратегії займався провід українських націоналістів. Для досягнення кінцевої мети – побудови УССД визначались революційні методи, в процесі боротьби передбачалося впровадити інститут національної диктатури, а державу мав очолити вождь нації, який передасть владу в державі після ліквідації зовнішньої загрози демократично обраному парламенту. Таким диктатором мав стати голова проводу ОУН. Передбачалося три етапи державотворення (всеукраїнська революція, диктатура вождя нації, перехід до демократії). На першому етапі голова держави повинен створити умови для створення вищих законодавчих органів влади на основі “організованих суспільних верств з угляднням відмінностей окремих земель, що ввійдуть до Української Держави” [310, ст.

159–160]. На другому етапі новостворений парламент повинен обрати голову держави, який призначить виконавчу владу, відповідальну перед ним та вищим законодавчим органом влади. Тобто, мова йшла про парламентсько-президентську республіку. Основою адміністративного устрою УССД мало стати місцеве самоврядування. На третьому етапі кожен край повинен був створити свій представницький законодавчий орган та систему виконавчої влади, які мали творитися “місцевими організованими суспільними групами” [310, ст. 159–160; 514, ст. 105].

Програма ОУН, прийнята у період 1929–1939 рр., передбачала побудову держави з монопартійною структурою та елементами корпоративної системи на зразок італійської, але існували серйозні розбіжності між теорією та практикою. Під час Другої світової війни ідеологія організації формувалася, як „демократичний націоналізм”. Така тенденція була виявом внутрішніх суперечностей всередині організації, зміною політичної ситуації в Україні у зв’язку із наступом Червоної армії, виявом внутрішніх тенденцій. Отже, про фашистську чи націонал-соціалістичну сутність українського націоналізму не йдеться, а ”інтегральний націоналізм” і споріднений з ним „чинний” націоналізм Д. Донцова були специфічними виявами, формами загального явища під назвою „український націоналізм” [500, ст. 456].

Окресливши поняття “нації” та “українського націоналізму”, можна визначити змістове навантаження терміну “український національно-визвольний рух”. Ідеолог українського націоналізму М. Мироненко в праці “Українська національна революція”, яка була опублікована в Мюнхені у 1951 р., наступним чином пояснює причини появи національно-визвольного руху: “Спротив нації чужоземному поневоленню, асиміляції і знищенню, полягає в тому, що поневолена нація намагається всіма доступними їй засобами зберегти цілісність свого життєвиявлення, з метою утвердити свою владу на своєму просторі...”

Цей процес в поневоленій нації ніколи не вигасає і триває як підсвідома дія, закорінена в традиції поневоленої нації. Коли цей півусвідомлений чин спротиву, що спирається на незабуту ще національну традицію, усвідомлюється в чин активної, свідомої волі, то маємо початок національно-визвольної боротьби” [42, арк. 37].

Отже, виходячи із самої назви, характеризуємо цей рух, як такий, що ґрунтується на ідеології українського націоналізму. В нашому випадку мова йде про “інтегральний націоналізм” та “чинний” націоналізм, які займали провідні позиції в ідеології 1930–1940-х рр. На Волині діяли загони Організації українських націоналістів обох спрямувань – бандерівського та мельниківського, Фронт української революції під проводом В. Яворенка (справжнє ім'я Тиміш Басюк), а також підрозділи Поліської січі – УПА Т. Боровця, які беззаперечно можна віднести до національно-визвольного руху.

В такому випадку виникає питання – чи можна розглядати боротьбу українців у лавах червоних партизанів, як національно-визвольну? Застереження виникають у зв'язку із фактичною залежністю УРСР від політичного центру в Москві. Слід також зауважити, що більша частина особового складу партизанських підрозділів формувалася з кадрових військовослужбовців НКВС та Червоної армії, які, у переважній більшості, не були українцями за національністю, отримували державне грошове утримання і пройшли спецпідготовку для диверсійної роботи. Серед їхніх основних завдань була збройна та ідеологічна боротьба проти українського національно-визвольного руху. Вищим органом, який визначав мету боротьби, був Центральний штаб партизанського руху в Москві, а отже, про суверенізацію УРСР у майбутньому не йшлося. Відбувалася підміна понять, коли термін “Батьківщина” вживався стосовно СРСР, нав'язувалось поняття “радянський народ” для власної національної ідентифікації.

Під впливом радянської пропаганди позапартійні члени партизанських загонів кінцевою метою боротьби бачили лише звільнення України від німецько-фашистської окупації. Ніхто не ставив перед собою завдання

відродження національної державності чи використання права України на вихід зі складу СРСР у майбутньому. Тому, партизанський рух, хоча і мав ознаки національно-визвольного, але таким не був, а отже, автор буде розглядати його лише в контексті боротьби з ОУН та УПА.

Таким чином, запропонований категоріальний ряд дає можливість вживати термінологію у визначеному сенсі. Серед основних понять „нація” розглядається, як сукупність індивідів, що проживають на певній етнічній території, мають спільну історичну спадщину і політичну мету.

„Український націоналізм” розглядається, як сукупність ідеологій, політичних рухів та світогляду, що кінцевою метою визначали здобуття національної державності.

“Національно-визвольний рух” – боротьба політичних партій та позапартійних громадян за утвердження національної державності.

Отже, націоналізм не був інтелектуальним витвором української нації, а виник, як європейське явище, напрям в ідеології. Більшість дослідників пов’язують його появу із поширенням ринкових відносин та процесами модернізації. Таким чином, періодом виникнення націоналістичної ідеології можна вважати модерну добу, а місцем – Європу. Починаючи з XIX ст. тут почала з’являтися нова суспільна еліта, яка здебільшого не мала шляхетного походження, але володіла великими капіталами. Амбіції цієї, досить чисельної, верстви населення, позбавленої впливу на державне життя, примусили її шукати шляхи політичної модернізації суспільства. Найбільш повно вони могли реалізувати себе, як національна політична еліта. Тому розпочався процес творення партій, які базувалися на усталеному патріотичному світогляді населення, поступово трансформуючи його в ідеологію націоналізму.

Прикладом для всіх інших країн послужила Західна Європа. Саме звідси націоналістична ідеологія почала потрапляти на українські землі, поділені між двома імперіями. Підпорядкування метрополії робило статус української політичної та інтелектуальної еліти ще більш хитким,

невизначеним та вразливим. Тому націоналістична ідеологія знайшла масову підтримку, розвинулася у своїх найбільш радикальних, тоталітарно-сепаратистських формах.

Значного поштовху до розвитку націоналістична ідеологія отримала внаслідок загальносвітових кризових явищ. Серед таких слід особливо відзначити Першу світову війну, яка поглибила політичну кризу всередині всіх без винятку країн-учасниць. Вона призвела до розпаду імперій, який супроводжувався революційними рухами. В них міцніла та викристалізовувалася ідеологія націоналізму.

Несправедлива система повоєнного устрою Європи, передбачена Версальською угодою, призвела до появи ще більш радикальних течій у націоналізмі, стимулюючи появу фашизму та націонал-соціалізму.

Невдала спроба вибороти державність у період революції та вимушена еміграція української інтелектуальної еліти змусила українських націоналістів шукати причини поразки. Спершу було проаналізовано власний досвід боротьби. Серед них ідеологи українського націоналізму вважали надмірне захоплення демократією Центральною Радою та Директорією, що породило хаос отаманщини, роз'єднало націю, зробило її слабкою та вразливою до зовнішніх впливів, у першу чергу, – до комуністичної ідеології. Тому у майбутньому було вирішено відмовитися від демократії, як принципу державного будівництва.

З іншого боку, було здійснено аналіз причин вражаючих успіхів радянської влади. Прийшовши до влади шляхом збройного перевороту, не користуючись підтримкою більшості населення, більшовики змогли подолати внутрішню контрреволюцію, інтервенцію, забезпечити стрімкий суспільно-економічний розвиток країни. Причинами таких успіхів ідеологи українського націоналізму вважали запровадження диктатури пролетаріату та жорстку дисципліну всередині партії. Отже, вони визнавали за необхідне перейняти цей досвід, пристосувавши його до власної політичної концепції.

Повоєнна Європа теж давала зразки ефективності недемократичних режимів в Італії, а пізніше – Німеччині. Із переможених вони перетворилися на потужні в усіх відношеннях держави. Швидке економічне і політичне зростання цих країн виглядало привабливим для українських націоналістів і стимулювало ідеологічні запозичення.

Таким чином, український націоналізм увібрав в себе європейський досвід політичної боротьби, проаналізував його і підстосував до українських реалій, витворивши власну концепцію “інтегрального” й “чинного” націоналізму. З цього моменту можна вважати український націоналізм політичною ідеологією, а не набором світоглядних принципів.

2.2 Організаційне становлення ОУН

За Ризьким мирним договором, укладеним між РСФРР, БСРР і Польщею 18 березня 1921 р., частина західноукраїнських земель, у тому числі і Західна Волинь, увійшла до складу Польщі. В лютому того ж року було сформовано Волинське воєводство в складі Володимирського, Горохівського, Дубенського, Ковельського, Костопільського, Крем'янецького, Луцького, Любомльського, Рівненського, Сарненського, Острозького і Здолбунівського повітів [379, ст. 407]. Станом на 1921 р. воно займало площу 30 288 кв. км. з населенням 1 438 тис. осіб [88, арк. 4]. За національним складом більшість населення становили українці, а другою за чисельністю етнічною групою були поляки. Загалом населення регіону утворювало конгломерат вірувань і національностей. Проведений у 1921 р. перепис дає можливість конкретизувати співвідношення між різними етнічними групами: українців нараховувалося 984 тис. осіб, поляків – 241 тис., євреїв – 152 тис., росіян – 9 тис., німців – 25 тис., чехів – 25 тис., інших національностей – 1,8 тис. осіб [380, ст. 62]. Таким чином, більшість населення Волині становили українці, хоч вони мали офіційний статус національної меншини. Політика польської влади викликала незадоволення та осуд волинян. Спроба відстояти власні права призвела до прискорення процесу політизації.

Потужний вплив СРСР проявився у формуванні партій лівого спрямування. Волинь розглядалася радянським керівництвом, як зручний плацдарм для розгортання соціалістичної революції у Польщі. У зв'язку з цим витрачалися величезні кошти на підтримку Комуністичної партії Польщі, штучно загострювалася суспільно-політична ситуація в регіоні. Для підвищення “революційності” мас використовували різноманітні диверсійні групи та загони. Першими були так звані “Закордот”, “Козача рада” (створена ОДПУ під керівництвом Ю. Тютюником), “Українська національно-повстанська організація”, “Організація “Т”, “Українська червона повстанча армія” та ін. [110, арк. 22]. Їхні члени проходили спецпідготовку в

радянській Україні. Відомо про диверсійно-шпигунські школи в Олевську, Козятині, Коростені, Славуті, Житомирі та інших містах. Серед завдань таких партизанських загонів були вбивства польських поміщиків, осадників, підпали їх господарств. Лише за період січня–березня 1923 р. на Волині було зареєстровано 78 підпалів. У документах згадується про знищення десятків селянських хат та господарських будівель під час таких акцій [544, ст. 19–21].

Діяльність терористичних груп викликала зворотню реакцію. Вони провокували репресії, що спрямовувалися проти українського населення. Це викликало незадоволення владою, породжувало антипольські настрої, стимулювало розуміння необхідності боротьби за власні права та державність. Для багатьох вибір став очевидним. Існування УСРР було доконаним фактом. Конституція гарантувала їй суверенність і право вільного виходу зі складу СРСР. Для багатьох необізнаних із реальним станом речей волинян вона була самостійним державним утворенням і викликала симпатію. Політика непу теж видавалась привабливою. Елементи ринкових відносин, українізація та гарантований державою соціальний захист переконували у правильності вибору. Через це радянофільські настрої поширювались. Ситуація кардинально змінилася в 1930-ті рр., після оприлюднення фактів голодомору 1932–1933 рр. в УСРР та масових політичних репресій.

Центристські партії формувалися під впливом внутрішніх чинників, зокрема, національної політики польських урядів. У 1920-х рр. це – націонал-демократи з концепцією інкорпорації, тобто створення однаціональної польської держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. В цей час офіційна пропаганда намагалася довести вищість польської культури, місіонерство Речі Посполитої в справі захисту Західної Європи від поширення більшовизму. Стверджувалось, що православні волиняни взагалі не українці, а лише національно несвідомі поляки, які в силу історичних обставин були відірвані від батьківщини і забули про свою етнічну

приналежність. Силові методи вирішення національного питання в Польщі формували негативне ставлення українців до уряду та польської держави в цілому. Асоціація влади та польського населення з ворожою окупацією стала для українців усталеною.

Поштовхом до політичної самоорганізації волинян стали вибори до парламенту Польщі 1922 р. На відміну від галичан, які бойкотували вибори, волиняни активно включилися у передвиборчі перегони. Вдало проведена кампанія забезпечила українцям 20 депутатських місць у Сеймі та 6 – у Сенаті. Було створено Українську парламентську репрезентацію, яка почала піднімати питання дотримання прав національних меншин на державному рівні [111, арк. 1].

З'явилася низка легальних українських політичних партій, які заявляли про необхідність суверенізації західноукраїнських земель та врегулювання польсько-українських відносин. Активно пропагувався еволюційний шлях досягнення мети. Він передбачав участь у державному житті, підвищення національної самосвідомості волинян через популяризацію національної символіки, українізацію освіти, православної церкви, розвиток театру, поширення української книги, періодики та ін.

Наростання соціально-економічної і політичної кризи в Польщі призвело до державного перевороту в травні 1926 р. Владу захопив Ю. Пілсудський. Його федералістська програма польського прометеїзму передбачала державну асиміляцію нацменшин і визначала примат державних інтересів перед національними [689, ст. 144]. Уособленням нової урядової політики на Волині став Г. Юзевський. Визнаючи специфіку регіону (проживало 80% українців) і всю складність асиміляційних процесів, він розробив власну політичну стратегію, яка передбачала жорстку боротьбу одночасно проти українського націоналізму, польського шовінізму та комунізму. Робилася спроба ізолювати Волинь від Галичини адміністративним кордоном (сокальський кордон) з метою не допустити проникнення та поширення впливу радикальних політичних партій [306, ст.

1]. Практика довела марність таких заходів. Націоналістична ідеологія проникала на Волинь, оформилася в організований політичний рух. Поняття націоналізму набуло партійного забарвлення.

Підґрунтям для проникнення націоналістичної ідеології з Галичини стала різнопланова робота Української військової організації. Польська державна поліція ідентифікувала цю організацію, як терористично-диверсійну, тісно пов'язану з іноземними розвідслужбами та українським сепаратистським рухом. Серед активних організаторів на Волині називалися прізвища Жук і Матвієнко [90, арк. 5–35].

Основними формами боротьби УВО визначалися наступні: проведення мітингів, терористичних актів, які супроводжувались вбивствами та підпалами господарств польських поміщиків і осадників, поширення нелегальної літератури (журналу “Сурма”) та ін. Лише в другому півріччі 1930-го р. на західноукраїнських землях був зафіксований 191 акт саботажу. З них 172 було пов'язано із підпалами, 19 – із спробами знищення державних об'єктів [93, арк. 3]. Важливою ланкою роботи УВО стала пропагандистська робота. Вона рідко здійснювалася у вигляді масових акцій. Перевага віддавалася індивідуальним бесідам та поширенню нелегальної літератури. Процес її постачання на Волинь здійснювався з Галичини. Для цього використовувались кур'єри УВО, залізничний транспорт (в товарних вагонах літературу ховали серед піску чи цементу), організовувались кінні супряги, які таємно перетинали сокальський кордон. Вилучення журналу “Сурма” у населення стало буденним явищем. Польська державна поліція констатувала, що близько 2000 примірників цього видання потрапляє на Волинь щомісяця [99, арк. 44].

Основним об'єктом пропаганди стала молодь. Саме її залучення до Української військової організації мало забезпечити кадрову базу для формування бойових підрозділів, забезпечити майбутню перемогу.

Студентство, як найбільш активна та інтелектуально розвинута частина волинської молоді, стало носієм націоналістичної ідеології. Навчаючись у

вищих учбових закладах Польщі та Західної Європи, воно потрапляло під вплив радикальних українських організацій. Чисельність політично активного волинського студентства була незначною, але повертаючись додому, кожен намагався створити невелику підпільну організацію чи гурток. Тут відбувались політичні дискусії, літературні читання, в окремих випадках планувались саботажеві та терористичні акти.

В 1933 р., за підозрою в поширенні націоналістичної ідеології польською державною поліцією було взято під нагляд 47 українських студентів-волинян, які навчалися поза межами воєводства, зокрема: в Луцькому повіті – 13 осіб, Ковельському – 2, Володимирському – 1, Гороховському – 7, Сарненському – 1, Костопільському – 1, Рівненському – 8, Дубенському – 5, Здолбунівському – 2, Крем'янецькому – 7 осіб [100, арк. 56]. Підозри правоохоронних органів у приналежності їх до сепаратистського руху, зазвичай, виправдовувалися.

Суспільно-політична ситуація в регіоні стала ще більш напруженою у зв'язку із початком діяльності Організації українських націоналістів. Вона виникла у 1929 р. як революційно-підпільна організація. Головною метою ОУН визначала боротьбу за об'єднання всіх національних сил для національно-визвольної боротьби і побудови Української самостійної соборної держави (УССД). В основу ідеології організації було покладено принципи “інтегрального” націоналізму.

В період 1920-х – 1930-х рр. сформувалася чітка структура організації. Законодавчим органом ОУН став великий збір ОУН, який повинен був проводитись один раз на два роки, а виконавчим органом – провід українських націоналістів, до складу якого входили: голова і 8 членів. Кожен член проводу очолював референтуру, звідси і кількість референтур (8), серед яких: організаційна (всі внутрішні справи), політична, військова (вишкіл, плани організації армії і флоту), ідеологічна (культурно-освітня робота), пропаганди, зв'язку, фінансова, секретаріат (канцелярія, архів, історія ОУН, збереження печатки, прапора ОУН) [514, ст. 114–115].

Існував умовний поділ українських земель (в структурі ОУН) на 10 країв, кожен з яких мав власну назву і позначався римським числом та складався з 5 округ (кожну очолював секретар, якого призначав провідник краю). Низовими ланками стали відділи. Їхня кількість була довільною. ОУН на території іноземних держав поділялась на 10 теренів, які теж мали власну назву та позначалися арабським числом. Межі терену визначалися політичними кордонами існуючих країн. Провідник призначався проводом ОУН. В його підпорядкуванні був власний секретаріат [575, ст. 119].

В структурі ОУН існувала власна судова система, яка передбачала покарання винних членів партії. Голова проводу, провідник, секретарі та голови відділів мали право: виносити особисті і публічні догани, усувати від виконання обов'язків та віддавати під суд ОУН.

Суд ОУН складався з головного судді (призначав великий збір українських націоналістів) та двох членів суду, яких призначав провід. Він мав право оголосити догану, усунути від виконання обов'язків та позбавити членства в партії. Загалом, принципи побудови партії ґрунтувались на засадах радикалізму й вождизму, які передбачали сувору дисципліну та відсутність будь-якої демократії у внутрішньопартійних взаємостосунках. Це втілювалося у появі головного та крайових революційних трибуналів ОУН (після запровадження змін в устрої організації, зафіксованих II римським великим збором українських націоналістів у серпні 1939 р.), які мали право виносити смертні вироки [575, ст. 579].

Членами ОУН могли стати виключно українці. З 8–15 років дозволявся вступ до Доросту, з 15–21 року – Юнацтва ОУН, а з 21 року – стати дійсним членом організації. Кожен бажаючий вступити до ОУН подавав писану заяву з порукою двох дійсних членів і після проходження піврічного випробного терміну ставав повноправним членом організації. Була ще одна категорія – так звані заприсяжні члени ОУН, які повинні були мати вік не менше 25 років та відзначитися особливими заслугами перед організацією. Щодо цієї категорії існували окремі статутні правила поведінки. Під час вирішення

спірних питань голос заприсяжних та дійсних членів мав вирішальне значення, а самі вони мали право призначатись секретарями, провідниками, членами проводу, судових і контрольних органів, носити відзнаки ОУН.

Як було сказано вище, основним регіоном діяльності Організації українських націоналістів була Галичина. Поряд з цим, велика увага приділялася поширенню власного впливу на Волинь. Перший осередок ОУН був створений у 1930 р. в м. Ковелі. Його організатором та натхненником став студент Варшавського університету Ю. Косач – родич Л. Українки. Під час його арешту 20 листопада 1932 р. поліція виявила націоналістичну літературу, плани розбудови ОУН, особисті листи. На основі цих матеріалів було доведено зв'язок Ю. Косача з членом крайової ексекютиви ОУН у Львові – Б. Кравцівим (студентом Львівського університету), підтверджено факт неодноразових контактів з відомим ідеологом українського націоналізму Д. Донцовим, співпрацю з редакцією часопису “Новий шлях” [98, арк. 22].

Організаційна робота розпочалася з пошуку патріотично налаштованої молоді в м. Ковелі та налагодженні контактів з членами Української військової організації. Проживаючи в с. Колодяжне Ковельського повіту, Ю. Косач створив нелегальне літературне товариство у власному будинку. На його зібраннях читалась націоналістична література, відбувався обмін думками про майбутнє України, обговорювалися методи боротьби за здобуття державності. Була створена драматична труппа, яка поставила кілька вистав патріотичного змісту. Результатом було оформлення першого осередку ОУН в складі восьми осіб: П. Вітрук, І. Сідорський, В. Маркевич, М. Онішкевич, З. Самчинський, С. Самчинський, І. Куниця, М. Гілевська [98, арк. 22].

Однією з перших бойових операцій цієї групи став підпал мосту поблизу містечка Ратно в ніч на 11 листопада 1931 р. Окрім вищезгаданих членів Ковельського осередку ОУН, в ній брав участь Г. Ліснічевич. Очевидно, він прагнув стати членом організації, а підпал був його завданням – випробуванням. У звіті повітового відділення державної поліції

наголошувалося, що саме він здійснив цей акт саботажу. Решта членів групи лише була присутня і надавала допомогу [97, арк. 7].

Ю. Косачу вдалося налагодити контакт з багатьма симпатиками та членами ОУН на території воєводства, зокрема: Л. Березовським (с. Довгополе Дубенського повіту), Євгенієм та Олександром Новіцькими (м. Торчин Луцького повіту), Ю. Трофімчуком-Охрімівським (м. Біла Церква Крем'янецького повіту), П. Кравецьким (м. Крем'янець), Н. Хасевичем (с. Деражно, Рівненський повіт), О. Садовським (м. Почаїв, Крем'янецький повіт), С. Грицюком (с. Селище, Ковельський повіт) та ін. [98, арк. 22]. В кожному із цих населених пунктів почали організовуватися невеликі групи та гуртки ОУН (по 3–5 членів).

Активна робота Ю. Косача привернула увагу поліції. Було прийнято рішення про його затримання та арешт, який відбувся 20 листопада 1932 р. у Варшаві. Судовим вироком стало позбавлення волі терміном на один рік. Відбувши покарання, Ю. Косач продовжив започатковану роботу. Загроза нового арешту стала перспективою ближчого часу, тому він змушений був покинути територію Польщі та емігрував у 1933 р. до Франції. Місце повітового провідника ОУН на Ковельщині посів В. Маркевич. Під його керівництвом організація збільшилася чисельно та взяла участь в антишкільній та інших акціях ОУН, що проводились в період 1933–1934 рр. Загроза арешту спонукала і його до еміграції. 30 серпня 1936 р. він теж виїхав до Франції (ймовірно там зустрівся з Ю. Косачем). З 1935 р. ОУН в Ковельському повіті очолив Є. Супрунюк [109, арк. 8].

У 1932 р. націоналістичне підпілля в м. Ковелі підпорядковувалося М. Онишкевичу. Розуміючи необхідність дотримання суворої конспірації, молоді люди вигадували найрізноманітніші способи проведення зборів. В одному випадку брали човни і впливали на них в обумовлене місце на річці Турія за межами міста. Посеред води читали нелегальну літературу, обговорювали поточні питання, проблеми поширення часописів “Сурма” і “Розбудова нації” та ін. В іншому виїжджали на велосипедах у с. Колодяжне

до вищезгаданої М. Гілевської, бували у маєтку депутата Сейму С. Підгірського в с. Любитові, де господарство провадив брат його дружини – симпатик ОУН [102, арк. 20–22].

Пропагандистсько-виховна робота вважалася першочерговим завданням організації. З цією метою використовувалась будь-яка можливість – черга в магазині, святкові богослужіння в церкві, мітинги, заняття спортивних секцій та ін. Поступово вплив осередків ОУН поширився на громадські та культурно-освітні організації Волині, зокрема, “Союз українок”, “Основа”, “Просвіта”, а також кооперативи “Народна торгівля”, “Добробут”, “Господар”, “Злагода” та ін. Важливим завданням стало охопити власним впливом дитячі військово-спортивні товариства “Сокіл”, “Луг”, “Пласт” та створити власні організації “Юнак” для виховання молоді на основі націоналістичної ідеології і забезпечення кадрового потенціалу ОУН у майбутньому. На Крем’янецьчині цю ланку роботи очолив гімназист І. Шубський. Йому вдалося залучити членів організації “Пласт” в м. Почаїв до переходу в оунівську – “Юнак” [103, арк. 25].

Перші дві п’ятірки ОУН в м. Крем’янци організував М. Пикалюк у складі: 1-ша – Т. Максимов, Я. Максимов, Р. Ільчук, Т. Кузік, В. Тимошук; 2-га – К. Миколайчик, В. Миколайчик, О. Війтів, О. Андросюк, Ф. Поважук [101, арк. 5].

В Луцькому повіті організаційну роботу розгорнули в 1932 р. І. Скопюк (з Луцька) та А. Закоштуй (з с. Лаврів Луцького повіту). В 1930 р. І. Скопюк вступив до ОУН і активно працював з молоддю, як член “кошової команди” “Пласту”. Спілкуючись з дітьми, він намагався виховати в них патріотичні почуття, сформувати націоналістичний світогляд. Його пропагандистська робота була помічена поліцією, яка стимулювала прискорення призову І. Скопюка на службу в армію. Повернувшись додому в серпні 1932 р., він створив осередки організації “Юнак” у Луцьку, особисто викладав дітям військову справу, організовував практичні заняття в лісових таборах, займався пропагандистською роботою [104, арк. 35].

Розбудова осередків ОУН відбувалась доволі швидко і потребувала організаційного оформлення. Її провідником у Луцькому повіті став І. Скопюк (призначений крайовою ексекutiveю повітовим комендантом в 1932 р.), секретарем – В. Гайдук, скарбником – Б. Бахов. Згідно вказівок крайового проводу, в 1933 р. на території Луцького повіту пройшла масова акція проти колонізації шкільної освіти. Зусиллями ОУН було переведено на українську мову навчання школу с. Жидичин поблизу Луцька [104, арк. 37].

В 1931–1933 рр. спостерігалася тенденція до активізації ОУН на Волині. Так, якщо в 1931 р. поліція зафіксувала лише 2 акції, то в 1932 р. – 16, а в 1933 р. – більше 100 [92, арк. 26]. До них відносилися масові політичні демонстрації, походи на козацькі могили в Берестечку, вивішування української символіки, саботажеві акти та ін. Окремі осередки ОУН проводили збір коштів на користь українських політичних в'язнів і голодуючих в УСРР, бойовий фонд організації.

Активна робота на Волині дала можливість створити осередки організації в кожному повіті воєводства. Станом на 1 січня 1935 р. структура ОУН виглядала наступним чином [95, арк. 33]:

Крайових ексекutiveв – 2 (в Луцьку та Рівному).

Повітових ексекutiveв – 9 (в Дубно, Горохові, Ковелі, Крем'янці, Луцьку, Рівному, Володимирі, Здолбунові).

Районних організацій – 8.

Гуртків – 34.

П'ятірок – 22.

Трійок – 67.

Кількісний склад організації постійно змінювався і виглядав наступним чином [96, арк. 34]:

Таблиця 1

Дані про кількісний склад ОУН на Волині в 1935 р. та 1936 р.

Повіт	осіб станом на 1. 01. 1935 р.	осіб станом на 1.01. 1936 р
Дубенський	154	73
Горохівський	62	60
Костопільський	67	72
Ковельський	75	75
Крем'янецький	80	76
Любомльський	-	-
Луцький	179	105
Рівненський	185	156
Сарненський	3	-
Володимирський	46	43
Здолбунівський	81	81
РАЗОМ:	932	781

Зменшення кількісного складу ОУН було наслідком проведення пацифікаційних (відплатних) акцій та масових арештів. Вони були реакцією на терористичну діяльність українського націоналістичного підпілля в 1935 р. За цей період поліція зафіксувала на Волині 36 акцій ОУН, зокрема: 1 підпал (знищено майно польського осадника), 6 вбивств, 4 замаху на вбивство, 3 випадки вимагання грошей на бойовий фонд ОУН, 5 підпалів, 1 страйк, 4 випадки псування державного майна (телефонні комунікації) та ін. Наслідком став арешт 114 націоналістів [106, арк. 18–23].

Слід відзначити, що терористичні акти на Волині ОУН почала практикувати лише з середини 1930-х рр. Найбільш резонансною була підготовка до замаху на волинського воєводу Г. Юзефського. Спроба виявилася невдалою і спровокувала жорстку реакцію польської влади. Масові арешти активістів організації призвели до порушення зв'язку із крайовим проводом та ліквідації частини крайових і повітових ексекутив.

Станом на 1 січня 1936 р. структура ОУН на Волині виглядала наступним чином [95, арк. 33]:

Крайових ексекутив – 1 (Володимирський повіт).

Повітових ексекутив – 3 (Луцьк, Рівне, Володимир).

Районних ексекутив – 9.

Гуртків – 1.

П'ятірок – 52.

Трійок – 23.

Вищевказані причини призвели до зниження активності ОУН на Волині. В 1936 р. поліція зафіксувала на території воєводства 8 терористичних актів (2 пов'язані із вбивствами), решта епізодів пов'язані з поширенням листівок, псуванням портретів політичних лідерів Польщі, вивішуванням національної символіки. В процесі розслідування цих злочинів заарештовано 77 активістів організації [96, арк. 35].

В другій половині 1930-х рр. масові репресії охопили Галичину. Їх розмах змусив крайовий провід перенести основну роботу на північно-західні українські землі – Волинь, Полісся та Холмщину. Організаційну роботу очолив В. Сидор, який створив тут окремий провід. В 1937 р. він висунув план організації спеціальних військових підрозділів ОУН, які б стали зародком майбутньої повстанської армії. У зв'язку з цим в липні 1937 р. було створено першу військово-бойову групу під назвою “Вовки”. Вона складалася з 25 випробуваних бойовиків ОУН. Другий такий відділ почав формуватися на Горохівщині. Масові арешти, в тому числі і В. Сидора, перервали на деякий час цю акцію. Група відновила лише напередодні Другої світової війни – у липні 1939 р. [544, ст. 36].

У 1937 р. змін зазнала і організаційна структура ОУН на Волині. Згідно з інструкціями центрального проводу, які були передані через кур'єра І. Климів (родом із Сокаля), замість п'ятірок і трійок (осередків організації на селі) пропонувалося створити сільські проводи на чолі з провідником і двома референтами (з культурно – освітньої та бойової роботи) [108, арк. 27].

Організаційні зміни відбулися лише в Луцькому, Горохівському, частково Дубенському повітах. Таким чином, було визначено два основні напрямки роботи організації на ближчий період. З одного боку, це – пропагандистська робота, спрямована на збільшення кількості членів та симпатиків ОУН в регіоні, а з іншого – підготовка до загального повстання, яка передбачала створення бойових дружин ОУН, нагромадження зброї, військової підготовки членів організації.

Заняття із стрільби відбувалися постійно. Зазвичай, вони проводилися у лісових масивах в неділю або святкові дні. Почастішали випадки крадіжок та спроб закупівлі зброї. Під час обшуків, що проводилися в активістів ОУН, поліція виявляла приховані в стінах будинків, споруджених схованках (тунелях), спорудах мостів та інших місцях чисельні склади зброї та боєприпасів. В одному із поліцейських звітів згадується спроба створити в с. Данилові Рівненського повіту бойовий підрозділ ОУН “Перша бойова частина”. Його організатором став житель цього села С. Новак і П. Ясінський із с. Запілля Любомльського повіту. Про діяльність цього підрозділу інформація відсутня, отже, можна припустити, що спроба виявилася невдалою [108, арк. 27].

Причинами прискореної мілітаризації організації стала ескалація німецько-польських взаємостосунків та загострення політичної напруженості у Європі. Наближення війни відчували всі. Серед населення поширювалися інструкції крайового проводу, як вести себе в разі початку загальної мобілізації до Польської армії. Пропонувалося заздалегідь скласти списки державних посадовців, поліцейських та активістів Корпусу охорони прикордоння для негайного їх знищення в разі початку бойових дій та ін.

Поширення та пропаганда насильства з боку ОУН призвела до її засудження представниками українських центристських партій та церковних діячів. Під впливом громадської думки формувався негативний імідж організації. Тому загальна чисельність ОУН на Волині зростала повільно.

Загалом, спостерігалася тенденція до зменшення кількості замахів, вбивств, підпалів та побиття польських державних службовців і колоністів. Водночас, підвищується активність у справі поширення націоналістичної пропаганди. За період з 1 липня 1938 р. по 1 квітня 1939 р. на Волині було зафіксовано лише 20 акцій, проведених ОУН. Серед них – 1 підпал, 2 випадки вимагання, 7 – поширення листівок у населених пунктах, 1 – побиття, 5 – погроз, 4 – знищення державної символіки [107, арк. 55]. Така тенденція могла бути спровокована необхідністю збереження кадрів для їх подальшої активізації у випадку війни між Польщею та Німеччиною, вбивством Є. Коновальця та, як результат, загострення внутрішньопартійної боротьби, відтоком частини кадрів для організації оборони Карпатської України.

Досліджуючи проблему еволюції Організації українських націоналістів, слід враховувати той факт, що від початку свого існування організація складалася із кількох, доволі відмінних за ідеологією партій, які діяли в діапазоні від демократичного націоналізму до фашизму. Тому союз цих політичних сил був дещо штучним і став результатом певного компромісу.

Іншою проблемою організації стала відірваність вищого керівництва (проводу ОУН), яке перебувало в еміграції, від роботи безпосередньо на території окупованих українських земель. Непорозуміння між крайовиками (крайовою езекутивою) та керівництвом ставали дедалі загрозливішими і, врешті, призвели до розмежування повноважень. Протистояння всередині ОУН було настільки очевидним, що стало предметом публічного обговорення в пресі. Зокрема, голова Українського фашистського руху А. Богунець на сторінках часопису “За Україну” висунув теорію про існування двох типів націоналізму в ОУН. Перший – “...бойовий, що закінчується в державництві...”, а другий – “...вождівський для якого перший націоналізм є лише тереном для жирування, шкурницьких інтересів, фарисейства та підлості” [105, арк. 73].

Авторитет Є. Коновальця певний час утримував крайовиків від рішучих дій, але із його загибеллю у 1938 р. постало питання про керівництво ОУН. Провід українських націоналістів визнав повноваження А. Мельника, мотивуючи це рішення існуванням міфічного заповіту, в якому ніби було назване ім'я наступника Є. Коновальця.

На цю посаду претендував і С. Бандера, але в той час він не міг вплинути на рішення проводу, оскільки перебував в ув'язненні. Спроби контролю над крайовиками викликали опір і переросли у неприховану внутрішньопартійну боротьбу.

Події навколо Карпатської України, заборона керівництва ОУН брати активну участь в бойових діях членам організації, яскраво виражена пронімецька політика А. Мельника викликали протест молоді, активної частини організації. Часто, ігноруючи накази проводу, вони переходили кордон та із зброєю в руках відстоювали власні переконання, намагаючись реалізувати ідею національної державності хоча б на частині українських земель. Одним із таких активістів був 16 – річний волинянин Є. Басюк – майбутній полковник УПА, начальник штабу з'єднання “Холодний Яр”. Нелегально перетнувши кордон, він був спочатку затриманий, а пізніше (в лютому 1939 р.) направлений командуванням “Січі” до підофіцерської школи. Брав участь у боях з угорцями та після поранення потрапив у полон. Пізніше був переданий німецькій стороні, лікувався в Відні, а потім вчився у німецькій офіцерській школі.

Вдалося ідентифікувати прізвища ще шести волинян, які брали активну участь у бойових діях на Закарпатті в 1939 р. Зокрема, М. Ярмолук (с. Липове Луцького повіту), І. Ткачук (с. Дуже Крем'янецького повіту), М. Яромлович (Турійськ Ковельського повіту), С. Мельничук (с. Старі Іваничі Луцького повіту), М. Щигельський (с. Гірка Полонка Луцького повіту), С. Затовканюк (с. Гірка Полонка Луцького повіту), Є. Бухало (с. Дермань Здолбунівського повіту). Це були молоді люди 1916–1917 рр. народження.

Їхнє рішення вступити до “Січі” було самостійним і не погоджувалося з проводом [109, арк. 8–9].

Авторитаризм ОУН не допускав проявів власної ініціативи. За невиконання наказу велика частина рядового членства потрапила під суд і була виключена з організації. Така позиція проводу багатьма була сприйнята як зрада національних інтересів та ідеологічних засад ОУН. В подальшому конфлікт загострився ще більше. Наступний етап протистояння був пов’язаний із початком Другої світової війни.

Анексія Польщі розглядалася керівництвом Німеччини, як важливе стратегічне завдання. Розглядалося кілька можливих варіантів реалізації цих задумів. Серед них була й підтримка збройного повстання ОУН на західноукраїнських землях. У зв’язку із такими планами велися переговори між представниками німецької контррозвідки (абвером) та проводом українських націоналістів. Розглядалася можливість постачання зброї та спецобладнання загонам ОУН, формування українських регулярних частин у складі Вермахту (німецька регулярна армія) і, врешті, створення маріонеткової “Галицької України”. Такі плани цілком відповідали запропонованим Німеччиною принципам формуванню “нового, справедливого” ладу у Європі, але, безумовно, провокували конфлікт з Радянським Союзом, до якого А. Гітлер не був готовий. Виходячи з принципу доцільності, було активізовано роботу зовнішньополітичного відомства Німеччини у справі укладення мирної угоди з СРСР. Результатом стало підписання пакту Молотова – Ріббентропа та таємного протоколу до нього. Вище керівництво рейху відмовилося від стимулювання збройного виступу ОУН, хоча й продовжувало запевняти провід українських націоналістів у власній лояльності до ідеї відродження української державності. 24 серпня 1939 р. німецький уряд наказав взяти під нагляд всіх відомих українських діячів (включно з П. Скоропадським) й українські установи в Берліні та у Відні (Українське бюро у Відні, український табір у Зауберсдорфі та Р. Ярого, члена ПУН).

Невизначена позиція СРСР у перші два тижні війни спонукала керівництво абверу знову звернутися до А. Мельника з пропозицією сформувати уряд і не допустити ситуації, коли на західноукраїнських землях виникне політичний вакуум. Цей уряд мав наступний склад [532, ст. 5]:

- голова, керівник уряду – А. Мельник;
- заступник голови уряду – О. Сенік;
- міністр закордонних справ – Л. Мишуга;
- міністр військових справ – В. Курманович;
- міністр внутрішніх справ і поліції – Я. Барановський;
- міністр преси і пропаганди – М. Сціборський;
- міністр народної освіти та культури – О. Кандиба.

Як ми бачимо, крайовики не увійшли до його складу. Зрозуміло, така ситуація викликала протест. З метою зміцнити власні позиції в організації, А. Мельник ініціював проведення 27 серпня 1939 р. у Римі другого великого збору українських націоналістів (II ВЗУН), який визнав його “вождем” ОУН і українського народу. Це зібрання проходило лише три години за присутності 20 провідників, імена яких були законспіровані. Окреме голосування по кандидатурі А. Мельника не проводилося.

Результатом роботи стали прийняті нові програмні документи, зокрема, “Устрій ОУН”. Цей документ наділив керівника проводу надзвичайними повноваженнями, усунув навіть ті незначні ознаки демократизму, що були присутні у попередньому документі. В частині першій визначалося, що голову проводу проголошує великий збір українських націоналістів на підставі вказівки чи заповіту попереднього голови ПУН, а в разі відсутності таких – із власної ініціативи. Голова ототожнювався із вождем нації, який несе відповідальність лише перед Богом, нацією і власним сумлінням та одноосібно призначає скликання зборів, призначає членів ПУН, генерального суддю.

Учасниками великого збору українських націоналістів могли стати члени проводу українських націоналістів, генеральний суддя ОУН, головний

контрольний ОУН, провідники еміграційних теренів, особи, покликані “...вождем у признанні їхніх заслуг”. Всі рішення повинні були прийматися одноставно, а не шляхом голосування. Якщо такої згоди не було, тоді рішення виносила фахова комісія. Змінилися і формулювання, що визначали роль самого проводу українських націоналістів. У перших програмних документах він визначався, як виконавчий орган ОУН, а тепер – як дорадчий і виконавчий орган голови проводу. Дещо змінилася і система внутрішньопартійного судочинства. Зокрема, було запроваджено Головний революційний трибунал та Крайовий революційний трибунал. Всіма судовими інституціями керував генеральний суддя ОУН. Знижувався віковий ценз для вступу в ОУН – до 18 років [575, ст. 577–579].

Прийнятий на II римському великому зборі українських націоналістів “Устрій ОУН” був підготований М. Сціборським за вказівкою О. Сеника та Я. Барановського. Він перетворював ОУН на елітарну організацію з типово вождівською системою управління. Не можна вважати простим збігом обставин той факт, що ці зміни співпадають у часі із початком Другої світової війни. Очевидно, А. Мельник не знав про підписання німецько-радянського пакту, за яким західноукраїнські землі потрапляли у сферу впливу Москви, і щиро сподівався, що отримає ближчим часом державну владу із німецьких рук. Тому й поспішав утвердити власну позицію в організації. Переконання у лояльності Німеччини до справи відродження української державності стимулювали початок роботи проводу українських націоналістів над проектом основного закону – конституції “Української Західної Держави”. Разом з тим, напруга в організації дедалі наростала. Крайовики вимагали інструкцій від проводу, як їм діяти в разі початку німецько-польської війни, але він мовчав, зайнявши вичікувальну позицію. Причиною такої поведінки стала невизначеність із позицією Німеччини в цьому питанні.

12 вересня 1939 р. у потязі А. Гітлера в Ільнау фон Ріббентроп узгоджував три можливі варіанти стратегічних планів щодо польського

питання в разі, якщо Радянський Союз не вступить у війну. В пункті 3-Б було сказано, що Галицька Україна буде незалежною (припускалося зовнішнє узгодження з СРСР). Українська революція в Галичині мала очолюватися А. Мельником, але не допускалося поширення українського національно-визвольного руху в бік радянської України. Український військовий штаб, створений проводом українських націоналістів, мав перейти під командування 14-ї німецької армії.

Подальші події, зокрема, вступ СРСР у війну 17 вересня 1939 р. звели нанівець всі ці плани. Провід українських націоналістів не отримав обіцяної допомоги. Навпаки, було зроблено все можливе для недопущення збройного виступу членів ОУН на західноукраїнських землях. Повернутися до цього питання німецьке керівництво обіцяло в майбутньому, розуміючи невідворотність німецько-радянської війни.

Отже, прони́мецька позиція проводу із її суперечливим характером знову внесла дезорганізацію в роботу ОУН, як в краї, так і на еміграції. З одного боку, звучали заклики до збройної боротьби та жертвності в ім'я відродження української державності, з іншого – стримування крайовиків від будь-яких активних дій. Черговий раз рядові члени організації відчували, що їх ошукали. Звинувачення на адресу А. Мельника та проводу українських націоналістів звучали дедалі переконливіше і, врешті, вилилися у відвертий опір. Опозицію очолив С. Бандера.

Таким чином, організаційне становлення ОУН на Волині відбувалось під впливом та за дорученням крайової екикутиви у Львові. Поширення націоналістичної ідеології стало можливим завдяки діяльності Української військової організації, місцевої інтелігенції та студентства. Перші осередки з'явилися в 1930-х рр. на Ковельщині, Крем'яччині, Луччині та Рівненщині. Великі втрати ОУН в 1935–1936 рр. пов'язані із проведенням масових пацифікаційних акцій Польською державною поліцією. Репресії влади стали реакцією на терористичну та саботажову діяльність ОУН. Ситуація дещо змінилася в 1938–1939 рр. Основними засобами боротьби

стали політичні акції та пропагандистська робота. Зменшилась питома вага кримінальних злочинів, здійснених членами організації в регіоні, зокрема вбивств, пограбувань, побиття, підпалів.

Підготовка до збройної боротьби втілювалася на Волині у формуванні (в 1937 р.) першої бойової групи ОУН “Вовки”, яка мала стати основою для розбудови Української повстанської армії в майбутньому. Посилення репресій польської влади, загострення ситуації в Європі та протистояння в середині ОУН призвели до загального зниження активності організації. Початок Другої світової війни вона зустріла ослабленою, перебуваючи в стані незавершеного процесу організаційного становлення.

Висновок до II розділу:

Націоналістична ідеологія зародилася в Європі у модерну добу. В Україні вона поширилася у вигляді інтегрального націоналізму, який увібрав в себе найбільш радикальні ідеї, носієм яких стала ОУН. Не дивлячись на подібність окремих ідеологем, український націоналізм не був тотожним фашизму, оскільки відкидав расизм і був ідеологією бездержавної нації.

Процес організаційного становлення ОУН на Волині розпочався в 1930 р. Перший осередок з'явився у м. Ковелі. Його створив Ю. Косач – студент Варшавського університету. Завдяки його зусиллям, організаційна структура поширилася на територію Луччини, Рівненщини та Крем'янецьчини. Основу кадрової бази ОУН склала студентська та шкільна молодь. На відміну від Галичини, в 1930-х рр. на Волині не знайшли широкого поширення терористичні акти, пов'язані із вбивствами державних службовців та польських колонізаторів. Основними акціями ОУН стали антишкільні (спроби українізації шкільної освіти), збір коштів на організаційні потреби шляхом прямого вимагання, побиття громадян за антиукраїнські погляди, організація святкувань різноманітних історичних дат, пов'язаних з Українською історією, організація військового навчання та медичних курсів для членів організації, пропагандистська робота серед української молоді, організація військово-спортивних секцій, диверсії (підпал мостів, маєтків осадників), нагромадження та зберігання зброї.

Наприкінці 1930-х рр. Волинь стала місцем формування перших бойових сотень ОУН. Керівництво організації розглядало регіон, як найбільш перспективний для створення майбутньої української армії завдяки його географічному розміщенню, природному ландшафту, наявності соціальної бази та можливості поширення національно-визвольної боротьби далі на схід. Командиром першої бойової групи ОУН “Вовки” у 1937 р. став В. Сидор. Після його арешту підрозділ не проявляв активності і був тимчасово розпущений.

Пацифікаційні акції польської влади призвели до дезорганізації роботи націоналістичного підпілля. Спостерігається значне чисельне скорочення ОУН в регіоні напередодні війни. Основними причинами цього стали масові арешти, загибель активістів, міграція. Як результат, в 1938–1939 рр. поліція фіксує лише поодинокі факти проявів активності ОУН на Волині, організаційна структура якої перебувала в стані незавершеного процесу формування. Дезорганізації роботи сприяла також відсутність постійних зв'язків між низовими клітинами і крайовим проводом та наростаюча внутрішньопартійна криза, яка загрожувала цілісності організації. Отже, початок Другої світової війни ОУН зустріла ослабленою, як іззовні, так і зсередини.

Розділ 3. Національно-визвольний рух і опір радянській тоталітарній системі на початковому етапі Другої світової війни (1939–1941 рр.)

3.1 Впровадження радянської репресивно-каральної системи на Волині

Початок Другої світової війни був прямим наслідком підписання 23 серпня 1939 р. пакту Молотова–Ріббентропа. Згідно таємного протоколу, західноукраїнські землі, до складу яких входила й Волинь, потрапляли у сферу впливу Радянського Союзу. Відразу після ратифікації угоди, 1 вересня 1939 р., Німеччина розпочала агресію проти Польщі. Англія і Франція, виконуючи союзницькі зобов'язання, 3 вересня оголосили війну Німеччині.

Результатом бойових дій став повний розгром польської армії. До її складу входили 24 піхотні дивізії, вісім кінних і одна моторизована бригади, 781 танків, 407 бойових літаків, майже 4500 гармат і мінометів, загалом 440 тис. солдатів та офіцерів. У процесі мобілізації, оголошеної 31 серпня, військовому командуванню вдалося сформувати додатково 15 піхотних дивізій і довести чисельність армії до мільйона бійців. Українці йшли на призовні пункти неохоче. На території Волинського воєводства фіксувалися факти відмови від призову, збройні сутички на цьому ґрунті між польською та українською молоддю. Знищення Речі Посполитої сприймалося багатьма, як перший крок до відродження незалежної України. Такому тлумаченню ситуації сприяла націоналістична пропаганда ОУН.

А. Гітлер спрямував на Польщу 62 дивізії, з них 6 танкових (2800 танків), понад 2000 бойових літаків, 1,8 млн. солдатів та офіцерів. Не дивлячись на впертий опір, польська армія змушена була відступати. В середині вересня 1939 р. передові частини Вермахту підійшли до Львова, Володимира-Волинського, Устилуга та інших західноукраїнських міст [547, 9].

На початку вересня 1939 р. Радянський Союз не поспішав виконувати взяті на себе перед Німеччиною зобов'язання й відтягував із введенням військ на територію Польщі, намагаючись уникнути негативних для себе наслідків.

Відверта агресія могла спровокувати оголошення війни СРСР з боку Англії та Франції. Натомість, у планах Й. Сталіна було розпалити довготривалу війну між Німеччиною та європейськими країнами.

Невизначена позиція Москви спонукала німецьке керівництво звернутися до радянського уряду із вимогою виконати взяті на себе зобов'язання після підписання пакту Молотова–Ріббентропа. Офіційний Берлін розглядав можливість реалізувати альтернативний варіант вирішення долі західноукраїнських земель, що передбачав створення “Галицької і Польської України”. Такі ідеї були популярні в середовищі проводу Організації українських націоналістів і користувалися підтримкою рядового членства.

Суверенізація Західної України була неприйнятною для сталінського керівництва. Розпочався процес передислокації частин Червоної армії до західного кордону. 15 вересня війська західних округів були приведені в повну бойову готовність. 16 вересня відбулася зустріч народного комісара закордонних справ В. Молотова з послом Німеччини в СРСР В. Шуленбургом, на якій прозвучала вимога зупинити наступ Вермахту на схід. Одночасно він був ознайомлений із текстом дипломатичної ноти польському урядові. Цей документ було зачитано уранці 17 вересня 1939 р. польському послу в Москві Гржибовському. 17 вересня 1939 р. о 5.40 ранку за московським часом Червона армія перейшла радянсько-польський кордон [302, ст. 9].

Було розгорнуто широкомасштабну пропагандистську кампанію про вимушеність такого кроку з боку СРСР. Введення радянських військ у Західну Україну і Західну Білорусію обґрунтовувалося тим, що польський уряд не проявляє ознак життя, і таким чином Польща перетворилася на зручне поле для всіляких випадковостей і несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР. Радянський Союз, зазначалося далі в ноті, не може байдуже ставитись до долі населення Західної України і Західної Білорусії – своїх єдинокровних братів, які залишилися беззахисними. Зважаючи на все це, уряд СРСР дав наказ частинам Червоної армії перейти кордон і взяти під

захист життя та майно населення західноукраїнських земель [302, ст. 9; 317, ст. 1].

Польській армії був даний наказ не чинити опору радянським військам. З цієї причини збройних сутичок між ними було мало. Зафіксовано лише близько 40 випадків незначних боїв під Колками, Володимиром-Волинським, Ковелем, Шацьком. Протягом 17–18 вересня 1939 р. було захоплено залізничний вузол Сарни, міста Луцьк, Рівне, Станіслав, Галич, Красне, Бучач. 23 вересня вся територія Волині була зайнята Червоною армією [351, ст. 1].

Вступ СРСР у війну став стимулом до активізації колишніх членів КПЗУ. Вони створили революційні комітети в Луцьку, Ковелі, Любомлі та інших містах. Завдання цих структур полягало у формуванні збройних загонів, які здійснювали напади на польські державні установи, тюрми, арешти представників влади, роззброєння поліцейних та військових частин. Ревкоми претендували на роль місцевих органів самоврядування, стимулювали проведення різноманітних зборів населення, де приймалися рішення про встановлення радянської влади. Ініціатива західноукраїнських комуністів не була підтримана в Москві. Розпуск Комуністичної партії Польщі та її складової частини КПЗУ (16 серпня 1938 р.) супроводжувався звинуваченнями її членів у шпигунстві, прихильності до націоналізму та фашизму. Отже, ревкоми не викликали довір'я і не могли уособлювати радянську владу в регіоні [590, ст. 107–124].

Разом із підрозділами Червоної армії на територію Західної України прибули оперативні групи НКВС. На них покладалося завдання в міру просування військових частин створювати в кожному населеному пункті апарат НКВС за рахунок виділених із особового складу основної оперативної групи невеликих підрозділів, до яких повинні входити загони прикордонників. Основними їх завданнями були наступні: захоплення органів зв'язку, банківських установ, друкарень, архівів, арешти підприємців, поміщиків, дворян і капіталістів, оголосивши їх заручниками; арешти членів

політичних партій, керівників адміністративного апарату; захоплення тюрем і звільнення в'язнів, засуджених за революційну антипольську діяльність. Ці завдання визначалися наказом наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берія “Про роботу особливих відділів НКВС” від 14 січня 1939 р. та директивою “Про завдання оперативних груп НКВС при вступі радянських військ на територію Західної України та Західної Білорусії” від 15 вересня 1939 р. [357, ст. 5; 357, ст. 46].

На територію Західної України було направлено мотострілецький полк НКВС та 726 оперативних працівників. Некомплектність місцевих управлінь НКВС вимагала збільшення чисельності співробітників. У зв'язку із цим 6 листопада 1939 р. поширено наказ № 001359 наркома внутрішніх справ про організацію органів НКВС у Західній Україні, згідно якого кількість відряджених до регіону оперативників зросла на 600 осіб за рахунок кадрів союзних республік [357, ст. 53–73].

За вказівкою сталінського уряду та ЦК КП(б)У в період з 18 вересня по 5 жовтня 1939 р. було створено нові органи влади-тимчасові управління в містах і селищах, селянські комітети – в селах. Їх склад затверджувала військова рада Українського фронту. До тимчасових управлінь обов'язково повинні були увійти: один представник від політуправління армії, НКВС, робітників та лівої інтелігенції. Основними функціями цих структур були: націоналізація та контроль над виробництвом, банківською справою, системою освіти, медицини, постачання продуктів харчування, підготовка до виборів у Народні Збори Західної України [375, ст. 1].

Луцьке тимчасове управління очолив секретар Київського обкому КП(б)У – В. Бегма. До його складу входили І. Мартиненко, П. Тульнов, Р. Крутов. Більшість цих посадовців були приїжджими. Нижчі щаблі нової адміністрації – селянські комітети – формувалися на сільських зібраннях в присутності представників тимчасових управлінь або армійських політруків. Контроль виборчого процесу передбачав обрання лояльних до влади представників із

числа колишніх політв'язнів та бідного селянства. Часто це були безініціативні особи, які не користувалися авторитетом у односельців.

Більшість волинян, повіривши радянській пропаганді, сприйняла похід Червоної армії, як визвольний. Свідчення очевидців підтверджують факти будівництва тріумфальних брам в окремих селах, зустріч передових частин із синьо-жовтими та червоними прапорами. Та ейфорія тривала недовго. Було запроваджено комендантську годину, населенню заборонялося змінювати місце проживання, давати притулок стороннім особам. Наприкінці вересня 1939 р. в містах була утворена робітнича гвардія, яка підпорядковувалася тимчасовим управлінням, а в селах – озброєні сільські дружини. До їхніх обов'язків входило наведення правопорядку, охорона складів, установ, залізничних станцій, проведення обшуків та арешт громадян [352, ст. 1].

Спираючись на частини Червоної армії та вищезгадані воєнізовані формування, тимчасові управління повністю контролювали ситуацію в регіоні. Почалися економічні реформи. На підприємствах було запроваджено восьмигодинний робочий день та робітничий контроль, конфісковувалися землі поміщиків, церков, монастирів і осадників. Настав час вирішити питання про державну владу та суспільний лад [345, ст. 1].

Підготовка виборів до Українських Народних Зборів супроводжувалася нав'язуванням тільки тих місцевих кандидатів у депутати, які були лояльними до нової влади, або приїжджих партійних функціонерів. Місцеві кандидати проходили обов'язкову перевірку органами НКВС на предмет національної приналежності, політичної діяльності у минулому, соціального стану, рівня освіти. Переважна більшість з них була малограмотними робітниками і селянами, колишніми членами КПЗУ, які перебували в польських тюрмах і були звільнені Червоною армією. Серед таких були М. Васюта, М. Яков'юк, М. Дрожук та ін. [56, арк. 33].

Фактична заборона виявляти будь-яку ініціативу у справі висунення кандидатів у депутати викликала протест волинян, звиклих до більш демократичної виборчої системи. В результаті проведеного голосування 22

жовтня 1939 р. в Луцькому повіті по округах № 131, 172, 173, 326, 345, 354, 365, 433 запропоновані радянськими функціонерами кандидати не були обрані, тому що набрали менше половини голосів [318, ст. 1].

Не дивлячись на протести та опір частини населення, владі вдалося забезпечити лояльне депутатське представництво до Народних Зборів Західної України, яке 26–28 жовтня 1939 р. прийняло Декларацію про встановлення радянської влади в Західній Україні, рішення про входження Західної України до складу Радянського Союзу та Української РСР.

1 листопада 1939 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про включення Західної України до складу СРСР, а 15 листопада позачергова сесія Верховної Ради УРСР прийняла Західну Україну до складу Української РСР. На всій території Західної України набирали чинності конституції УРСР і СРСР.

На новоприєднаних землях негайно розпочалися перетворення, що мали прискорено трансформувати соціально-економічний лад, який тут існував, на аналог того, що утвердився в СРСР. Інтеграційний процес мав охопити всі сфери життя Західної України і передбачав: формування державно-політичних структур, соціально-економічні перетворення, зміни в галузі освіти, науки, культури та релігії. Ці перетворення дістали узагальнюючу назву радянізації. Передбачалося запровадження нового територіально-адміністративного поділу, який не враховував етнічних особливостей регіону.

4 грудня 1939 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ „Про розмежування областей між Українською РСР та Білоруською РСР”, а також затвердила указ „Про організацію Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської і Тернопільської областей у складі Української РСР”. Таким чином, Волинське воєводство припинило існування, як адміністративно-територіальна одиниця. Його землі увійшли до складу новостворених Волинської, Рівненської і Тернопільської областей. До Волинської області увійшли Володимирський, Горохівський, Ковельський,

Луцький, Любомльський, Камінь-Каширський повіти з населенням 1млн. 128 тис. осіб [52, арк. 8; 81, арк. 1–17]. До Рівненської – Дубенський, Здолбунівський, Костопільський, Рівненський і Сарненський повіти. До Тернопільської області передано територію Крем'янецького повіту. Частина Волинських земель опинилася в складі Білоруської РСР, зокрема Берестейщина та Пінщина [598, ст. 112].

Наступним кроком радянського керівництва стала ліквідація багатопартійної системи і запровадження монополії Комуністичної партії у політичному житті західноукраїнських земель. Наприкінці 1930-х рр. в Польщі існувало близько 90 різноманітних політичних партій. На Волині їхня кількість сягала 20, з яких 12 були українськими [90, арк. 3]. Однією із найбільш впливових була Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Масова підтримка цієї партії волинянами під час виборів до сейму 1930 р. забезпечила їй 17 депутатських місць [111, арк. 1–3]. Її лідери Д. Левицький, В. Мудрий, С. Баран, О. Луцький, І. Кедрин та інші стимулювали розвиток українського кооперативного руху, докладали великих зусиль для підвищення національної самосвідомості українського загалу, видаючи газету “Діло”, політичні тижневики “Свобода”, “Неділя”, долучалися до процесу українізації шкільної освіти та Православної церкви на Волині [89, арк. 1–5].

До центристського табору належало і Волинське українське об'єднання (ВУО). Створене в 1931 р., воно користувалося підтримкою польської влади і виступало за внормування українсько-польських взаєностосунків. Першочергові завдання в програмі ВУО займали культурно-освітні питання, проте не відкидалися вимоги соціально-економічного характеру. Очолювали ВУО П. Певний, майбутній глава Української автокефальної православної церкви С. Скрипник (митрополит Мстислав), М. Тележинський, С. Тимошенко. Його друкованим органом став тижневик “Українська нива”, а з 1937 р. – “Волинське слово” [546, ст. 19–65].

Чимало прихильників на Волині мала Українська соціалістична радикальна партія (УСРП). Вона теж діяла легально, брала активну участь у виборчому процесі, організовувала селянські з'їзди та віча, проводила культурно-освітню роботу. Провідними діячами були волиняни С. Жук, І. Бондарчук, А. Нівінський, С. Семенюк.

Праві партії теж були представлені досить широко. Серед них виділялися ОУН, Фронт національної єдності, Український національний козачий рух та ін. Потужний лівий політичний спектр очолювала КПЗУ, яка діяла через легальні представництва дочірніх організацій Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання ("Сельроб") та Українське селянське об'єднання (УСО).

Після 17 вересня 1939 р. більшість політичних партій припинили діяльність. Частина їхнього складу (близько 30 тис. осіб) виїхала на окуповану німцями територію Польщі. Представники регіональних партій та місцевих філій склали заяви про саморозпуск. Були й такі, що намагалися внормувати відносини з новою владою, але безуспішно. Більшість активістів була заарештована органами НКВС і засуджена до тривалих термінів ув'язнення. Монопартійна система не передбачала існування жодних інших політичних партій, окрім ВКП(б).

Створення партійних організацій на Волині розпочалося згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 1-го жовтня 1939 р.: "Про створення комуністичних організацій в Західній Україні і Західній Білорусії". Для виконання цього завдання до регіону прибуло більше 6 тис. партійних і комсомольських працівників. Перші первинні партійні організації були створені, головним чином, на залізничному транспорті, великих промислових підприємствах і установах.

У грудні 1939 р. на Волині почали працювати партійні комітети в містах, районних центрах. Основою кадрового складу стали приїжджі партійні та радянські працівники. Їхали вони на Волинь неохоче і використовували будь-яку нагоду, щоб повернутися додому. Зазвичай, серед причин неможливості

працювали вказували стан здоров'я. Їх не приваблювали навіть перспективи кар'єрного росту. Західна Україна була для них ворожою територією. Виступаючи на партійних зібраннях, вони постійно підкреслюють – це наші, а це – місцеві. Останні характеризувалися, як ворожий радянській владі, не свідомий елемент, вражений націоналістичною ідеологією [59, арк. 20–22].

8 грудня 1939 р. ЦК КП(б)У затвердив склад бюро Волинського обкому партії. Очолив обласну партійну організацію П. Таценко, який прибув з Києва, де працював на посаді завідуючого сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У [52, арк. 1]. В Рівненській області на посаду першого секретаря обкому КП(б)У було призначено В. Бегму. Одночасно, Президія Верховної Ради УРСР затвердила Волинський обласний комітет ради депутатів трудящих у складі голови – Г. Гришка, заступника, секретаря і семи членів.

Процес запровадження нового адміністративно-територіального поділу в Західній Україні завершився в січні 1940 р. утворенням районів. У Волинській та Рівненській областях їх було по тридцять. Відповідно до кількості районів змінилася і кількість партійних організацій областей, створено міські та районні комітети партії [55, арк. 105]. 19 січня 1940 р. бюро Волинського обкому КП(б)У затвердило склад бюро районних і міських партійних організацій.

Проблема кадрового забезпечення гостро відчувалася на обласному та районному рівнях. Станом на 1 квітня 1941 р. апарат Волинського обкому мав, згідно з штатним розписом, 86 посад, серед яких 18 залишалися вакантними. Стан укомплектованості міських і районних комітетів КП(б)У був ще гіршим: з 519 посад було укомплектовано 455. За національною ознакою в партійних установах області працювало: 381 українець, 100 росіян, 42 особи інших національностей. Лише 28 партійних керівників мали вищу освіту [65, арк. 1–2].

В соціальному складі партійних організацій переважали службовці. Як правило, це вихідці із східних районів УРСР та інших республік, прислані

сюди на керівні посади. Із 4482 комуністів, зареєстрованих у Волинській області в червні 1941 р., вони становили 44% [66, арк. 2].

Аналогічно до партійних формувалися і радянські органи влади. За період січня-березня 1940 р. у Волинській області було створено 8 міських, 855 сільських, 19 селищних і 30 районних рад [52, арк. 26]. В Рівненській – 7 міських, 856 сільських, 30 районних рад. Затверджено персональний склад виконавчих комітетів всіх рівнів.

Радянські органи, так само як і партійні, були створені шляхом затвердження їх складу зверху донизу. Вибори місцевих рад депутатів трудящих, які теоретично вважалися органами власне радянської влади, відбулись в Західній Україні лише наприкінці 1940 р. [545, ст. 44].

Особовий склад виконкомів часто формувався із місцевих активістів, колишніх членів КПЗУ, які займали нижчі посади. Керівниками залишались номенклатурні приїжджі працівники. Їхня чисельність на початку 1940 р. складала 3074 особи. Частина спрямовувалася на адміністративну роботу – для заповнення вакансій у судах, використовувалася, як інструктори та пропагандисти партійних комітетів [60, арк. 130].

Важливим чинником політичного життя Волині стали вибори до Верховної Ради СРСР і УРСР, які відбулися 24 березня 1940 р., а також вибори до місцевих рад 15 грудня цього ж року. Їхня підготовка супроводжувалась масовою агітаційно-пропагандистською кампанією. Мітинги, збори, доповіді, лекції, бесіди, кіно, наочна агітація – всі ці форми роботи набули поширення.

У Волинській області було залучено 24 тис. агітаторів. Проведення масових заходів передбачало часті виїзди пропагандистів у села та на хутори. Це було пов'язано з певною небезпекою. В протоколах засідання пленуму обкому КП(б)У згадуються факти вбивств радянських активістів в Цуманському районі, розігнаний передвиборчий мітинг у с. Боголюби Луцького району, побиття агітаторів, підтверджуються чисельні замаху на радянський актив. Вину за ці терористичні акти покладали на українських

націоналістів [53, арк. 83–93]. Та, не дивлячись на опір з боку радикально налаштованої частини волинської молоді, вибори відбулися.

Проведена агітаційно-пропагандистська робота, адміністративний тиск на виборців та виборчі дільниці, а також потужна військова присутність у регіоні дали позитивний для влади результат. За радянськими джерелами із зареєстрованих у Волинській області 670 013 тис. виборців голосувало – 666 131 особа, або 99,5%. З них 9 302 особи проголосували проти висунутих кандидатів [52, арк. 25].

Таким чином, до Верховної Ради СРСР волиняни обрали начальника обласного відділу НКВС І. Білоцерківського, голову сільськогосподарської артілі ім. Сталіна села Уховець Ковельського району – М. Васюту, робітницю лісопильного заводу м. Устилуг – М. Дружук, голову обкому профспілки працівників лісу та сплаву – М. Яков'юк, секретаря Волинського обкому КП(б)У – П. Таценка та відомого партійного діяча – Л. Корнійця. Депутатами Верховної Ради УРСР стали С. Денисюк, А. Мізюк, Ф. Садошенко та ін. [56, арк. 33–35].

15 грудня 1940 р. пройшли вибори до обласних, міських, селищних і сільських рад. Всього до місцевих органів влади було обрано 12 тисяч осіб. За своїм соціальним станом близько 80% становили працівники радянських та партійних органів. Ключові позиції у владних структурах опинились у руках службовців, а це, в основному, люди, відряджені зі сходу України. Тому вибори до рад всіх рівнів слугували поширенню та зміцненню контролю держави над її громадянами.

Формування державно-політичних структур супроводжувалося процесом створення громадських організацій, насамперед комсомольських і профспілкових. Їхнім основним завданням стало встановлення політичного та ідеологічного контролю над місцевою молоддю. За відпрацьованою схемою всі вищі посадові особи затверджувались ЦК ВЛКСМ і були приїжджими.

В грудні 1939 р. головою Волинського обкому комсомолу було призначено О. Усенка. Організаційний процес тривав у регіоні до вересня 1940 р. і завершився створенням обласного, 33 міських та районних комітетів комсомолу. Під їхнім керівництвом працювало 935 первинних організацій, які об'єднували 10 251 комсомольця [65, арк. 3].

Процедура прийому до ВЛКСМ супроводжувалась ретельною перевіркою кандидатів органами НКВС та міліції. Виступаючи на першій обласній партійній конференції (24 квітня 1940 р.), П. Таценко наголошував: “Українські націоналісти широко залучають молоді кадри, використовують їх, як базу для повстання, для розповсюдження антирадянських листівок, вони організують молодь проти радянської влади” [52, арк. 29]. Недовіра до місцевого населення була настільки великою, що 1-й секретар Волинського обкому комсомолу І. Календюк пропонував відмінити рішення про прийом до ВЛКСМ молоді Любомльського району, як ворожого елемента [52, арк. 55].

Необхідність політичного контролю над робітничим класом і процесом виробництва призвела до створення профспілкових організацій радянського зразка. Завдання і сутність цих об'єднань визначалися партійним керівництвом наступним чином: “...школа комунізму, наведення порядку в установах, підприємствах, організація соціалістичних змагань, вчити людей працювати, боротись за культуру, за якість продукції, організувати боротьбу з ворожими елементами...” [52, арк. 27–28]. Отже, профспілки повинні були виконувати невластиві їм поліцейні і контролюючі функції, про захист економічних прав робітників взагалі не йшлося.

Радянізація відобразилася також у докорінних змінах виробничих відносин. Започаткована реформа в галузі промислового виробництва зводилася, у першу чергу, до націоналізації великих промислових підприємств та банків. Відповідне рішення було прийняте 28 жовтня 1939 р. Народними Зборами Західної України [300, ст. 1]. Початок реалізації декларації про націоналізацію банків та промислових підприємств

розпочалося в грудні 1939 р. У переважній більшості це були виробництва, пов'язані із харчовою та деревообробною промисловістю. На території Волинської області знаходилось 4 955 підприємств, з яких 3 988 були дрібними майстернями. На їх основі було створено 14 підприємств союзного, 111 – республіканського, 108 – обласного, 15 – районного підпорядкування [661, ст. 108].

За період 1940–1941 рр. здійснено примусове кооперування дрібної промисловості. Хоча владі не вдалось повністю витіснити дрібного торговця, однак у регіоні вже домінувала державна та кооперативна торгівля. Асортимент товарів у магазинах різко скоротився. Відчувалася нестача найнеобхіднішого – солі, сірників та ін. Обсяги торгівлі знижувалися. Ці факти стали предметом обговорення на засіданні Волинського обкому КП(б)У від 10 січні 1940 р. Вина за катастрофічний стан у торгівлі та забезпеченні міст покладалася партійним керівництвом на облторгвідділ та міськторг. Ціни на продукти харчування постійно підвищувалися. В квітні 1940 р. кілограм солі на ринку м. Ковеля коштував 25–30 рублів. У той же час середня заробітна плата робітника складала 250 рублів [52, арк. 64; 54, арк. 21]. Найвищими були ціни в Луцьку [83, арк. 25]:

- мука пшенична (за 1 кг.) – 26 руб.;
- картопля стара (за 1 кг.) – 35 коп.;
- картопля молода (за 1 кг.) – 40 руб.;
- яловичина 1-го гатунку (за 1 кг.) – 70 руб.;
- свинина (за 1 кг.) – 80 руб.;
- масло (за 1 кг.) – 220 руб.;
- яйця (10 шт.) – 35 руб.;
- цибуля (1 кг.) – 15 руб.

В результаті проведення банківської реформи, на території Західної України було націоналізовано 414 банків і 1500 кредитних закладів. Замість них створено 6 обласних контор і 50 районних відділень Держбанку СРСР [80, арк. 1–3].

Радикальні зміни відбулися в сільському господарстві. Згідно з декларацією Народних зборів Західної України від 28 жовтня 1939 р., земля, ліси, ріки проголошувалися всенародною, тобто державною власністю. Селянські комітети під керівництвом тимчасових управлінь започаткували конфіскацію поміщицьких, церковних, монастирських та осадницьких земель. З січня 1940 р. цей процес очолили партійні та державні структури. Для запровадження радянської земельної реформи при сільських радах були створені земельні комісії. Під керівництвом райвиконкомів і районних партійних організацій вони зайнялися переділом конфіскованих земель.

Згідно довідки, підготованої працівниками облвиконкому Волинської області в 1940 р., стан сільського господарства в регіоні (у 1931 р.) мав наступний вигляд [84, арк. 2]:

Загальна кількість сільськогосподарських угідь – 1 270 506 га. землі;

- рілничча земля – 744 099 га.;
- садів, огорodів – 38 146 га.;
- сінокосів – 307 274 га.;
- випасів – 170 369 га.;
- 75. 9% селянських господарств мали до 7 га. землі, решта 24, 1% більше та менше від цієї кількості.

Загалом із 297 157, 72 га. націоналізованих у області 1940 р. земель лише 137 068 га. було передано в користування безземельним та малоземельним селянам. Решта використана для створення колгоспів, радгоспів та МТС [87, арк. 3]. Особливістю цього процесу на Волині стало те, що була збережена цілісність поміщицьких господарств (як матеріальна база майбутніх колгоспів), а безземельне селянство отримало наділи за рахунок своїх заможних сусідів – так званих куркулів та польських осадників. На нашу думку, дії влади провокували соціальну напруженість на селі і мали на меті започаткувати протистояння та ворожнечу між заможним і бідним селянством. Штучно нав'язувалось сприйняття кращих господарів, як експлуататорів незаможного селянства, непримирених ворогів трудового

народу, яких необхідно знищити. Вводилось політичне означення цієї категорії населення, як куркульства. Сюди зараховували селянство, яке володіло механічними засобами обробітку ґрунту, використовувало у власних господарствах найману робочу силу, торгувало на ринку продуктами власного виробництва за ринковими цінами, висловлювало незадоволення радянською владою [86, арк. 30].

Характеризуючи стан сільського господарства Волинської області, 24 квітня 1940 р., перший секретар обкому КП(б)У П. Таценко констатував, що селянські господарства розміром до 2 га становлять 35 138, до 5 га – 71 718 госп., до 10 га – 57 278 госп., до 15 га – 17 854 госп., до 20 га – 6 096 госп., до 25 га – 1 276 госп., більше 25 га – 1 000 госп. [52, арк. 8]. Отже, безземельне та малоземельне селянство отримало землю лише в межах прожиткового мінімуму. На нашу думку, такі дії влади були викликані необхідністю забезпечити соціальну базу майбутніх колгоспів.

Інтеграція сільськогосподарського виробництва в загальносоюзний економічний комплекс передбачала колективізацію. Перший колгосп на Волині був створений у с. Уховець 15 лютого 1940 р. В липні-серпні 1940 р. налічувалося 31 колгосп і 11 радгоспів [83, арк. 6]. Станом на 26 жовтня 1940 р. їх нараховувалося 148, або 4% від загальної кількості господарств [53, арк. 65; 353, ст. 1].

Перші колективні господарства були слабкими й малочисельними. Навесні 1940 р. в області діяло 18 МТС, які забезпечували виконання лише 30% необхідних робіт. Посівну кампанію та збір врожаю забезпечувала ручна праця колгоспників. Результатом стали низькі показники врожайності зернових культур, які в середньому по області становили – озима пшениця – 11 ц. з га, яра пшениця – 9, 8 ц. з га. В результаті виконання хлібопоставок було виконане лише на 30%. [53, арк. 29, 64].

Передбачалася натуральна та грошова оплата праці колгоспників. У Локачинському районі на один трудовдень мали видати 6,5 кг. зерна і 2,5 руб. грошима [53, арк. 66]. Колгоспники-ударники в найбільш благополучних

господарствах отримували близько 2 тис. руб. за сезон. Для прикладу податок з одноосібних (куркульських) господарств становив 3–5 тис. руб. на рік (тобто одноосібники були краще матеріально забезпечені, ніж колгоспники, і сплачували податки значно більші від найвищих заробітних плат колгоспників) [53, арк. 73].

Економічна неспроможність колгоспів призвела до затримок у виплатах. Натуральна оплата здійснювалася не в повних обсягах. Погіршення матеріального становища стимулювало масові звернення селян із заявами про вихід із колгоспів восени та взимку 1940 р. Подібні факти були зафіксовані в Маціївському, Локачинському та інших районах Волинської області [53, арк. 68]. Лише жорстке адміністрування та втручання силових структур утримувало колгоспи від розпаду та стимулювало появу нових.

З метою посилити колгоспи та прискорити колективізацію 21 березня 1941 р., вийшла постанова ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР “Про встановлення граничних норм землекористування на один селянський двір у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях УРСР”. Цей документ визначав норму землі на один селянський двір у Волинській області в кількості, яка не перевищує 10 га. Виняток становили Головнянський, Заболотівський, Камінь-Каширський, Колківський, Любешівський, Любомльський, Маневицький, Ратнівський, Седлищанський та Шацький райони, де максимальна норма сягала 15 га. Рештки землі відчужувались і передавались до колгоспу або у державний земельний фонд.

Станом на початок червня 1941 р. у Волинській області вдалося створити 663 колгоспи, що становило 21, 5% від загальної кількості господарств [478, ст. 67]. Початок німецько-радянської війни перешкодив владі завершити колективізацію, не дивлячись на форсовані темпи її запровадження. Такі дії влади загострювали суспільно-політичну ситуацію в регіоні викликали розчарування в середовищі селянства, яке сподівалося отримати землю у власній державі.

Важливим завданням державно-партійних органів стало реформування шкільної освіти регіону. Мабуть, це закономірно, і тому не можна не погодитись з М. Рудницькою, яка писала: "Кожна система, сперта на безправ'ю і насильництві, мусить звертати особливу увагу на справу шкільництва й виховні проблеми. Бо шляхом виховання молодих поколінь в дусі своєї ідеології диктатура надіється витворити серед загалу громадян уніформізм думання, що є найпевнішою запорукою довготривалості режиму." [477, ст. 161].

Станом на 17 вересня 1939 р. на Волині було зареєстровано 739 шкіл I ступеня, 296 – II ступеня, 16 гімназій. Разом 1051 школа, з яких: 1003 – польських, 28 – німецьких, 11 – українських і 9 – чеських. У них навчалось 130 тис. учнів [52, арк. 19].

4 березня 1940 р. Раднарком УРСР ухвалив постанову, якою констатовалось завершення, в основному, реорганізації освіти у Західній Україні: народні школи першого ступеня перетворювалися на початкову (чотирирічну) школу, другого і третього ступенів – на неповну середню (семирічну), гімназії та ліцеї – на середню (десятирічну). Окремі педагогічні ліцеї та ліцеї виховательок (для дошкільних закладів) були реорганізовані в педагогічні училища з 3-х річним строком навчання. Всі школи переходили на утримання держави, а навчання оголошувалось безкоштовним [367, ст. 85].

Важливі зрушення в системі освіти кардинально змінили ситуацію на Волині. У квітні 1940 р. тут працювало 907 початкових шкіл, 286 неповно середніх і середніх. Разом 1193 школи, з яких 907 – українських, 145 – польських, 33 – єврейських, 8 – чеських, 7 – російських. Проте, збільшення кількості навчальних закладів супроводжувалось зниженням якості навчання. Забезпечити західноукраїнські школи кваліфікованими кадрами було неможливо, адже колишніх вчителів відсторонили від роботи, а приїжджих не вистачало. Тому розпочався процес підготовки місцевих педагогічних кадрів. 1 квітня 1940 р. розпочав роботу Луцький вчительський інститут, до

якого набрали 135 студентів, 2 педагогічні школи, вчительські курси (900 осіб) [52, арк. 19–20].

Та, не дивлячись на зусилля педагогів, рівень успішності учнів на Волині складав лише 50%. В сільській місцевості батьки віддавали перевагу фізичній праці дітей у господарстві під час сезонних польових робіт, тому відвідуваність шкіл у цей період була низькою. Важливою проблемою регіону залишалася неграмотність. Починаючи з кінця 1939 р., тут була розгорнута широкомасштабна кампанія по її ліквідації. В червні 1941 р. заняття у школах "лікнепу" проводили 1575 вчителів і 1356 культармійців [525, ст. 3–17].

Таким чином, у галузі освіти радянська влада зробила загальнодоступним отримання знань, а розвиток шкільництва став державною справою. Українська мова стала домінуючою в навчальних закладах, молодь отримала можливість здобувати вищу освіту. Разом з тим, радянський режим нав'язав власну масову форму освіти, відкинувши регіональні та національні особливості. На основі радянських державних програм впроваджувалися заідеологізовані підручники та посібники, здійснено уніфікацію освіти.

Радянізація духовної сфери виявилася майже аналогічною щодо методів перетворень в економіці чи політиці. Нововведення запроваджувалися відразу методами брутального примусу. В житті волинян церква відіграла надзвичайно важливу роль. Священик користувався беззаперечним авторитетом і виступав у ролі порадики та духовного наставника. Принципи християнської моралі були визначальними у мотивації поведінки населення. Жодна політична партія не мала такого впливу на формування свідомості мас.

Конфесійний склад населення Західної України станом на 17 вересня 1939 р. виглядав наступним чином: 2 млн. римо-католиків, 1,5 млн. православних (переважно на Волині), майже 3,5 млн. греко-католиків (головним чином в Галичині) та 800 тис. іудеїв [545, ст. 96].

Комуністична ідеологія передбачала непримиренну боротьбу з релігійним світоглядом, знищення авторитету церкви та встановлення повного контролю з боку держави над нею. Тому під загрозою знищення опинилися всі конфесії. Спочатку для священнослужителів ввели ряд обмежень, що виокремлювали їх із загалу громадян, зокрема: спецпаспорти, у кілька разів вище оподаткування, як нетрудового елементу. Було заборонено викладання релігії в школах. З часом ці обмеження переросли у відвертий терор. У Луцьку було націоналізовано 27 будинків 13-ти різних релігійних та громадських товариств. В кінці 1939 р. у місті налічувалося чотири церкви, два костели, каплиця духовної семінарії, кірха, дві кенаси караїмів, 25 синагог. Більшість з них були закриті або знищені органами влади [82, арк. 2–17; 520, ст. 97].

Перший удар був спрямований проти римо-католицької церкви. Костьоли не без підстав вважалися головними осередками антирадянської агітації, тому їх масово закривали. Звинувачені ксьондзи потрапили в тюрми та трудтабори ГУЛАГу.

В нових умовах єпископат колишньої православної автокефальної церкви Польщі 1 листопада 1939 р. утворив „Священний синод Святої Православної Церкви в кордонах Західної України і Західної Білорусії”. Своім рішенням він ухвалив зберігати канонічний зв'язок з митрополитом Діонісієм. Церковне життя на Волині і далі залишалося під керівництвом архієпископа Волинського і Кам'янецького Олексія (Громадського). Пізніше в грудні Священний Синод повернув у відання волинського архієрея парафії Ковельського та Любомльського повітів [562, ст. 618].

Для подолання опору церкви на новоприєднаних землях НКВС отримало доручення створити агентурну мережу. Згідно з таємним наказом наркома внутрішніх справ Української РСР І. Серова № 00211 від 23 листопада 1939 р. – „Про недоліки в агентурно-оперативній і слідчій роботі управлінь НКВД Західних областей УРСР”, планувалося: „...створити спеціальну агентуру з

релігійного активу для розтління і профілактичної роботи серед церковників” [295, ст. 126].

Наступ на церкву викликав обурення віруючих. Свавільля та блюзнірство місцевої влади переходило всі межі. Під час виборчої кампанії до Верховної Ради УРСР третій секретар Любомльського РК КПБ(б)У Ковальчук та начальник паспортного відділу Любомльської райміліції Санін разом із кандидатом у депутати Денисюком 4 березня 1940 р. розстріляли ікону з табельної зброї перед зустрічю з виборцями. Приклади вандалізму мали масовий характер [394, ст. 44].

Наступним кроком радянської влади у боротьбі з автокефальною православною церквою стала спроба підпорядкувати її московській патріархії. Не останню роль у справі підпорядкування православної церкви відіграло давнє москвофільство місцевих священників та архієпископа Олексія. Він першим у червні 1940 р. приїхав до Москви на поклон, щоб принести покаєння за „гріх” розколу і проситись до „матері-церкви”.

Ознайомившись із релігійною ситуацією на західноукраїнських землях, Москва терміново приступила до висвячення нових владик з числа місцевих кандидатів – твердих москвофілів. На Волинь правлячим єпископом з титулом екзарха Західної України та Західної Білорусії було призначено архієпископа Миколу (Ярушевича), який співпрацював з органами НКВС [659, ст. 11].

На кафедрі волинського архієрея М. Ярушевич у спілці з владою розпочав спрямовану акцію на ліквідацію українського православ'я. Священники – патріоти ув'язнювалися або змушені були рятуватись за Бугом.

Отже, тоталітарна держава повністю змінила традиційну для волинян економічну структуру суспільства. В процесі радянзації знищувалися соціальні групи та класи, ворожі радянській системі. Усі державні та громадські структури діяли під контролем партії. Система рад, яка покликана була встановити народовладдя та стверджувати демократичні принципи побудови суспільства, виявилася фіктивною. Під її прикриттям діяли

партійні та радянські функціонери. Безправне становище робітників та селян підтверджувалось неможливістю відстоювати власні інтереси традиційними методами – через роботу профспілкових організацій, які були оголошені буржуазними та розпущені. Новостворені спілки повністю контролювались державою і не виконували власних функцій.

Суспільно-політична ситуація на території Волині ставала нестабільною. Населення було розчароване діями радянської влади і пов'язувало надії на покращення ситуації з Німеччиною. Про визвольний характер майбутньої війни постійно говорили німецькі масмедія, долучились до подібної пропаганди і функціонери ОУН.

Загальне незадоволення населення могло трансформуватись у масовий антирадянський рух. Розуміючи можливі загрози, радянське керівництво створило в регіоні потужну карально-репресивну систему, основою якої стало НКВС, органи суду та прокуратури. На Волині ці структури були сформовані в грудні 1939 – лютому 1940 рр. Керівництво обласними і районними судами здійснювало управління юстиції. У 1940 р. його начальником був затверджений В. Ліплявий, а заступником – Д. Любиський. Посади народних суддів комплектувалися, в основному, працівниками, відрядженими Народним комісаріатом юстиції УРСР. Головою обласного суду призначили М. Школьного, заступниками – С. Алпатова, С. Кутового. Також були затверджені районні та обласний прокурори Волинської області [545, ст. 106].

Восени 1940 р. передбачалося проведення виборів народних засідателів для роботи в обласних та районних судах. Цей процес жорстко контролювався радянсько-партійними органами. В постанові ЦК КП(б)У від 4 вересня 1940 р. говорилось: “Необхідно партійним організаціям заздалегідь підібрати на підприємствах, держустановах та на селах найбільш надійних, відданих справі комуністичної партії та Радянської Влади людей, перевірити ці кандидатури з тим, щоб під час виборів не пролізли в народні засідателі ворожі нам елементи” [61, арк. 2]. Тобто цей процес відбувався за тією ж

схемою, що і вибори до Верховної Ради СРСР та УРСР. Кандидатів висувало не населення, а радянські та партійні функціонери. Обиралися вони на безальтернативній основі. Рішення про засудження підсудних приймалися, незважаючи на відсутність доказової бази з точки зору політичної доцільності. Достатньою підставою визнання вини стало підписане зізнання, яке слідчі органи отримували, застосовуючи методи фізичного впливу.

Згідно наказу наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 6 листопада 1939 р. “Про організацію органів НКВС Західної України” та “Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами”, розпочався процес формування регіональних осередків НКВС та міліції [295, ст. 119].

26 лютого 1940 р., у зв'язку з ліквідацією повітів та утворенням районів, наказом наркома внутрішніх справ у Волинській області було створено шість міських та 24 районних відділи міліції [452, ст. 41–42]. Кількість новостворених областей та районів перевищувала колишню кількість воєводств і повітів. Подрібнюючи адміністративно-територіальні одиниці, радянська влада переслідувала певні цілі. Зокрема, такий поділ давав можливість збільшити присутність силових структур на території Західної України, не викликаючи занепокоєння і підозр з боку населення краю (в кожному райцентрі був осередок радянських органів влади, райком партії, НКВС, міліції, дислокувалися військові частини), а також більш оперативно реагувати на антирадянські прояви, оскільки відстань від райцентру до найвіддаленішого села скорочувалася, що мало значення для оперативності реагування в умовах тогочасного бездоріжжя.

Загалом було утворено обласне управління на чолі з І. Білоцерківським, міські та районні відділи, містечкові відділення та дільниці НКВС. Одночасно з обласними УНКВС було створено дорожньо-транспортні відділи (ДТВ) НКВС на Ковельській і Львівській залізницях. Вони безпосередньо підпорядковувалися Головному управлінню державної безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР, а не обласним управлінням чи

республіканським НКВС. Об'єктами уваги ДТВ були не лише працівники транспорту, а й жителі населених пунктів, що мешкали уздовж залізничних колій [545, ст. 107].

В лютому 1941 р. було здійснено спробу реорганізації репресивно-каральних органів. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 лютого 1941 р. НКВС СРСР було розділено на два наркомати: Наркомат внутрішніх справ і Наркомат державної безпеки [303, ст. 1]. Діяльність цих структур спрямовувалася на запровадження радянської системи влади та управління і придушення будь-якого опору населення. Така позиція сили, відсутність демократії у всіх сферах життя сприяла поширенню антирадянських настроїв серед волинян. Застосування виключно репресивних методів радянської влади призвело до асоціації влади з НКВС та НКДБ. Активізація національно-визвольного руху напередодні німецько-радянської війни, спільність завдань пов'язаних із масовими репресіями, та необхідність постійної координації дій стимулювали зворотній процес об'єднання міліції та служби держбезпеки в одній структурі. 20 липня 1941 р. було відновлено Наркомат внутрішніх справ СРСР у попередньому вигляді [304, ст. 1].

Однією із перших масштабних переселенських акцій, проведених Волинським обласним управлінням НКВС, стало примусове відселення населення з 800-метрової прикордонної смуги. Згідно з планом, озвученим 22 квітня 1940 р. на засіданні бюро обкому, передбачалося переселити вглиб області та за її межі 3 258 сімей (14 133 особи). В деталях він виглядав наступним чином [57, арк. 131]:

- Володимир-Волинський район – 738 сімей, 2 583 особи, 8 населених пунктів;
- Устилузький район – 621 сім'я, 3 733 особи, 9 населених пунктів;
- Любомльський район – 660 сімей, 3 001 особа, 2 населених пункта;
- Головнянський район – 923 сім'ї, 4 090 осіб, 6 населених пунктів;
- Шацький район – 316 сімей, 1 726 осіб, 3 населених пункти.

На нашу думку, відселення місцевих жителів повинно було забезпечити політичну стабільність у прикордонній зоні, утруднити нелегальний перехід кордону, забезпечити збереження військової таємниці про чисельний склад, розміщення частин, систему охорони кордону.

Примусовий характер цього процесу викликав опір з боку волинян. Недовіра до влади породжувала чутки про те, що їх збираються відправити до Сибіру чи трудтабори ГУЛАГу. Пояснення радянських чиновників, хоч і переконували у протилежному, але мало втішали людей. Жодного бажання кидати власні домівки, майно і худобу селяни не мали. В знак протесту вони вирізали домашніх тварин, яких не могли забрати з собою. Подібний випадок зафіксований у с. Амбуків, де були знищені всі кури і демонстративно залишені на селянських подвір'ях [52, арк. 53]. Однак, протестами вони не могли змінити ситуацію. Переселення було невідворотним.

Важливою умовою ефективного політичного контролю за населенням стала паспортизація, яка мала на меті ідентифікацію громадян. Цей процес започаткувала постанова Ради народних комісарів СРСР від 30 грудня 1939 р. та наказ НКВС СРСР 5 лютого 1940 р. [295, ст. 123].

Згідно з наказом Народного комісара внутрішніх справ Л. Берія, від 18 вересня 1940 р. № 0407 передбачалося розпочати видачу паспортів 1 листопада 1940 р. і завершити 15 січня 1941 р. Для окремих місцевостей було запроваджено особливий паспортний режим, який забороняв проживання тут осіб, перерахованих у статтях 38 та 39 цього положення. Сюди відносили громадян, що відбули терміни ув'язнення за злочини, передбачені статтями Кримінального Кодексу (КК) РСФСР, та відповідними статтями КК інших союзних республік: 58 (всі пункти); закон від 7 серпня 1932 року (розкрадання соціалістичної власності); 59–3 (бандитизм); 74 (хуліганство); 107 (спекуляція); 136 (вбивство); 165, частини 2 і 3 (грабунок); 167 (розбій); 193–24 (шпигунство). Стаття 58-а передбачала покарання “ за злісний, тобто впертий...неплатіж у встановлений строк належних податків та зборів з обов'язкового складного страхування або за відмову виконати

загальнодержавного значення повинності чи роботи....позбавлення волі на строк не менш як шість місяців або примусова праця, з застосуванням в обох випадках штрафу не більш десятикратного розміру несплачених платежів. За те, що куркульські елементи в установлені строки не сплатять податків і зборів, не виконають завдань загальнодержавного значення або за інші форми опору їх соціалістичному будівництву – позбавлення волі на строк не менш як один рік або праця з конфіскацією в обох випадках усього або частини майна” [452, ст. 53–55].

Таким чином, будь-яку особу можна було депортувати з прикордонних областей, спираючись на ці документи. До таких режимних територій потрапило і місто Луцьк. Не викликає сумніву, що паспортизація населення супроводжувалася репресіями. Її прихованою метою була легалізація тої частини громадян, які перебували на території Німеччини, у антирадянських організаціях і підпіллі, були лідерами політичних партій чи працювали в польських державних і силових установах, чия незалежна поведінка чи соціальний статус не задовольняли радянську владу.

Реєстрація громадян відбувалася на підставі метричних книг, вилучених із архівів монастирів, церков, костелів, єврейських та інших общинах і метрикальних конторах. Ці документи передавалися відділам ЗАГСу та НКВС. Процес паспортизації тривав до осені 1940 р. Відмова у видачі паспорта, згідно з рішенням місцевих органів міліції, автоматично призводила до депортації вглиб території СРСР.

Виконання покладених на НКВС завдань вимагало розширення мережі в'язниць у регіоні. Хоча радянська пропаганда свого часу називала Польщу тюрмою народів, але значне збільшення чисельності арештованих призвело до необхідності будівництва нових тюрем. У Волинській області діяли в'язниці у Луцьку зі штатом 105 осіб і лімітом в'язнів 640 осіб, у Володимирі – Волинському відповідно – 44/115, Ковелі – 68/237. Насправді станом на 10 червня 1941 року у луцькій тюрмі утримувалося 2055 в'язнів, у Ковельській – 836, Володимир-Волинській 318 [545, ст. 108]. Ці заклади не були

пристосовані для утримування такої великої кількості людей, тому умови проживання були жахливими, не дотримувалися санітарно-гігієнічні норми, що призводило до постійних спалахів інфекційних хвороб та смертності серед ув'язнених.

Перші масові арешти на Волині розпочались відразу після вступу частин Червоної армії на територію регіону, не дивлячись на те, що органи прокуратури та суду офіційно не діяли. В першу чергу були репресовані представники буржуазії, поміщики, державні службовці, осадники, представники інтелігенції. За національністю більшість з них були поляками. Згідно з неповними даними, оприлюдненими О. Горлановим та А. Рогатинським, за період з вересня 1939 р. по лютий 1941 р. в західних областях УРСР і БРСР було заарештовано 92 500 осіб, з яких поляки становили 41 059 осіб, а українці – 20 864 особи [388, ст. 419]. Польський дослідник Г. Мотика стверджує, що кількість заарештованих українців складала більше 23 тис. осіб, а поляків близько 70 тис. осіб [692, ст. 75]. Представники інших національностей теж не уникли арештів і навіть страт, зокрема, євреї, білоруси, румуни та ін. Каральні функції виконували польові суди та військові трибунали, які виносили стандартні вироки за надуманими звинуваченнями у підготовці антирадянського повстання в тилу Червоної армії.

Серед репресованої частини населення регіону була велика кількість волинян, які жодним чином не завинили перед радянською владою. Використовуючи великий досвід проведення репресивних заходів, набутий органами НКВС у період 1930-х років, масово фабрикувалися справи проти місцевого населення. Метою таких дій було залякати людей, не допустити антирадянських виступів, знищити соціальну базу визвольного руху шляхом зменшення кількості “ненадійного” місцевого населення. Фальсифікації справ набули масового характеру. Кількість репресованого населення на Волині швидко зростала, і це вимагало постійного збільшення штатів каральних органів. Відповідно до наказу НКВС СРСР від 13 травня 1940 р.

“Заходи по покращенню оперативно-чекістської роботи управлінь НКВС західних областей УРСР та БРСР”, були організовані так звані відділи для боротьби з бандитизмом як в управліннях державної безпеки НКВС, так і в управліннях міліції. Для новоутвореного відділу у Волинській області було визначено 10 осіб оперативного складу НКВС. Комплектування відділу здійснювалося за рахунок офіцерських кадрів, що прибували з інших республік СРСР. Збільшувалися штати слідчих частин. У Волинській області в управлінні НКВС кількість слідчих зросла на 30 осіб. Комплектування цих підрозділів здійснювалось поспіхом за рахунок курсантів Вищої школи НКВС СРСР [545, ст. 111].

Репресії на території західноукраїнського регіону досягли величезних масштабів. Покликані слідкувати за дотримання норм законів, органи прокуратури та слідства повсякчасно їх порушували, використовуючи методи фізичного впливу на заарештованих. Фальсифікації справ стали повсякденною практикою. Слідство в багатьох випадках не велось зовсім або проводилось недбало і поверхово. На нашу думку, однією з причин цього стала недостатня фахова підготовка надісланих до регіону працівників та загальний низький рівень культури співробітників. Ця теза підтверджується статистикою про стан укомплектованості кадрами у прокуратурі Волинської області. Станом на 1 квітня 1941 р. він виглядав так [63, арк. 7]:

Кількість по штату – 149 осіб;

Укомплектовано – 143 особи;

За рівнем освіти: вища – 10 осіб, середня – 73 особи, початкова – 60 осіб;

За національністю: українців – 104 особи, росіян – 26 осіб, євреїв – 7 осіб, інші – 6 осіб.

Поширення набуло зловживання владою, в тому числі з метою особистого збагачення. Так, старший слідчий прокуратури Волинської області М. Коваленко, народний слідчий прокуратури Луцького району Л. Баркар, народний слідчий прокуратури м. Луцька Т. Презент у 1940 р. були звинувачені в хабарництві. Вони брали гроші за звільнення заарештованих з-

під варти та за припинення кримінального переслідування. За низку зловживань (хабарництво, пияцтво, здирництво, морально-побутовий розклад і т. ін.) у 1940 р. наркомом юстиції були звільнені з роботи: заступник голови облсуду С. Кутовий, народний суддя Любомльського району П. Кукурудза, помічник облпрокурора І. Філоненко, прокурор Луцького району А. Шилов, прокурор Теремнівського району Б. Бергман, помічник облпрокурора К. Калюжний [63, арк. 43–103; 545, ст. 111–112]. Зловживання владою і корупція вищих посадових осіб області були повсякденною практикою і лише частина з них понесла покарання. Це викликало справедливе обурення місцевого населення і загальне незадоволення владою.

Політичне протистояння на Волині дедалі більше загострювалось. Часто воно носило характер збройного опору і було прямим наслідком репресивних дій з боку радянської влади. Особливо дошкуляли місцевому населенню безпідставні арешти, масові депортації, мобілізаційні акції, переміщення трудових резервів, які носили масовий і системний характер. Їхньою організацією займалися державні службовці та партійні керівники всіх рівнів. Логіка такого брутального ставлення до місцевого населення випливала з необхідності швидше радянлізувати регіон, усунути можливих опонентів більшовицькій ідеології, забезпечити стабільність у прикордонній смузі напередодні радянсько-німецької війни шляхом зменшення чисельності корінного населення. Вістря репресій було спрямовано не лише проти місцевих політиків, службовців, офіцерів армії та поліції, землевласників, підприємців, священнослужителів, але й проти їх сімей.

Депортації здійснювалися швидкими темпами: у грудні 1939 – березні 1940 р. із західних областей України та Білорусії було виселено понад 137 тис. осіб, у квітні 1940 р. – близько 140 тис., червні-липні цього ж року – 78 тис. поляків, що переселилися із окупованої нацистами Польщі [661, ст. 78]. За підрахунками В. Парсаданової, загальна кількість депортованих у 1939–

1940 рр. становить близько 1 млн. 170 тис. осіб або 10% від загальної кількості населення Західної України та Західної Білорусії [591, ст. 38].

В грудні 1939 р. була прийнята директива та розроблена на її основі постанова Ради народних комісарів СРСР № 2122–617, “Положення про спецпереселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР” [307, ст. 59–61], а також інструкція НКВС СРСР “Про порядок переселення польських осадників із західних областей УРСР і БРСР” [296, ст. 129–131].

Виселення почалося із польських осадників і службовців лісової охорони. У 1920–1930-ті роки на них було покладено завдання прискорити процес асиміляції місцевого населення, охорони прикордоння від терористичної діяльності екстримістських організацій, прискорення процесу творення однонаціональної польської держави. Значна частина осадників була колишніми вояками польської армії і брала участь у війні проти радянської влади на боці уряду УНР, а тому автоматично зараховувалась до її ворогів.

У вище згаданій інструкції НКВС СРСР від 29 грудня 1939 р. було визначено, що спецпереселенці направляються на лісорозробки в Кіровську, Пермську, Волгоградську, Архангельську, Іванівську, Ярославську, Новосибірську, Свердловську та Омську області, Красноярський і Алтайський краї, Комі АРСР [307, ст. 60].

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 4 грудня 1939 р., передбачалася ціла низка каральних заходів з метою прискорення та синхронізації депортацій. Вище партійне керівництво зобов'язувало брати участь у цих процесах секретарів обласних комітетів партії. Згідно з підрахунками В. Барана серед учасників операції нараховувалося: 7 450 оперативних працівника НКВС (з них 1 011 у Волинській обл., 668 – у Рівненській обл., 2 333 – у Тернопільській обл.), 8 593 представників партійно-радянського активу та робітничої гвардії (з них 823 у Волинській обл., 1 433 – у Рівненській обл., 1 336 – у Тернопільській обл.), 5 201 червоноармієць і військові НКВС (з них 80 у Волинській обл., 619 – у Рівненській обл., 2 617 – у Тернопільській обл.),

32 828 місцевих сільських активістів (з них 4 671 у Волинській обл., 4 392 – у Рівненській обл., 9 593 – у Тернопільській обл.) [388, ст. 422].

Виселення осадників розпочалися 10 лютого 1940 р. З території Волинської області передбачалося депортувати 1 118 сімей (згідно з стенограмою виступу першого секретаря обкому КП(б)У П. Таценка на 1-й обласній партконференції 24 квітня 1940 р.). За три дні вивезено 1 670 сімей, що складало близько 10 000 осіб [52, арк. 22]. Під час проведення цих акцій мали місце факти опору з боку місцевого населення. Уникнути переселення вдалося 115 особам через хворобу та 274 особам, яких не застали вдома (перейшли на нелегальне положення) [397, ст. 2]. Одночасно на територію рейху було вивезено 8 969 німецьких сімей (43 318 осіб) [52, арк. 22]. З території Рівненської області планувалося виселити 1 673 сім'ї (згідно статистичних даних, що зберігаються в ДА СБ України, оприлюднених В. Бараном), а виселено 1 603 сім'ї або близько 8 тис. осіб. Найбільша кількість депортованих – з території Тернопільської області: 6 158 сімей або 31 640 осіб. Разом із території шести західноукраїнських областей (Волинська, Дрогобицька, Рівненська, Львівська, Станіславська, Тернопільська обл.) було депортовано 17 203 сім'ї або 89 079 осіб [388, ст. 421].

Другий етап депортацій розпочався 13 квітня 1940 р. Їй підлягали члени сімей репресованих польських офіцерів, поліцейських, жандармів, тюремників, державних службовців, поміщиків, фабрикантів і учасників “контрреволюційних повстанських організацій”. Його характерною особливістю стало завершення формування механізму примусових переселень. Для проведення операцій були створені обласні, районні і дільничні трійки НКВС, до складу яких входили партійні працівники. Відповідальність за проведення спецпереселень покладалася на перших секретарів райкомів і голів райвиконкомів. Третій етап тривав протягом червня-липня 1940 р. За цей період з території Західної України вивезено близько 240 тис. осіб. так званих “спецпоселенців – біженців” (особи, які прибули в західні області УРСР і БРСР з територій окупованих німцями).

Останній четвертий етап депортації відбувся у червні 1941 р. Її жертвами стали приблизно 300 тис. осіб [545, ст. 124].

Таким чином, усі депортації 1940 р. проведено згідно з розпорядженнями вищих органів влади СРСР – політбюро ЦК ВКП(б) і Ради народних комісарів. Для прийняття рішень їм надавалися письмові пропозиції НКВС, а після їх прийняття НКВС розробляв нормативні документи та інструкції з переселення і порядку утримання депортованих у місцях розселення.

Отже, процеси радянзації Волині супроводжувались репресіями влади стосовно місцевого населення. В першу чергу постраждали власники підприємств, поміщики, колишні працівники поліції та державного апарату Польщі, полонені військовослужбовці, осадники, економічно самостійне селянство, активні учасники антирадянського підпілля, лідери та члени політичних партій і культурно-освітніх установ. В результаті дій влади значно знизився інтелектуальний рівень громадян регіону, різко зменшилась чисельність місцевого населення, ширилось загальне незадоволення і, в результаті, підтримка ідей необхідності національно-визвольної боротьби, яка пов'язувалася із початком радянсько-німецької війни.

3.2 Розбудова організаційної структури та діяльність націоналістичного підпілля на Волині

Початок Другої світової війни ОУН зустріла ослабленою. Волинський провід не діяв, більшість активних членів організації перебувала під арештом або відбувала довгострокові терміни ув'язнення в польських тюрмах. Ті члени ОУН, що залишилися на волі, втратили зв'язок між собою і активною діяльністю не займалися. Серед низового членства зростало незадоволення безініціативною, пронимецькою позицією центрального проводу. Спроби А. Мельника сконцентрувати повноту влади у власних руках знайшли втілення в рішеннях II римського великого збору. Оголосивши себе “вождем нації”, він на власний розсуд керував організацією і не бажав іти на жодний компроміс у політичних та організаційних питаннях. Позиція та ініціативи крайового проводу ігнорувалися.

Події вересня 1939 р. не виправдали сподівань керівництва ОУН, пов'язаних із відродженням української державності. Вступ СРСР у війну поставив перед організацією цілком нові тактичні і стратегічні завдання. В складній ситуації опинились військові формування, які почав створювати крайовий провід. Із вступом на Берестейщину Червоної армії “Поліське лозове козацтво” (218 вояків) під командуванням В. Війтюка (“Погоня”), розпочало активні дії. 22 вересня 1939 р. їм вдалось зайняти м. Дорогочин. Однак, наступного дня після сутички з радянськими регулярними частинами вони змушені були залишити місто. Після цих подій В. Війтюк наказав частину зброї роздати місцевим оунівським активістам і вирушати на південь, зважаючи на безперспективність боротьби [608, ст. 233–234; 537, ст. 43].

Входження західноукраїнських земель до СРСР та УРСР, започатковані тут процеси радянзації докорінно змінили становище ОУН в краї. Радянська влада утверджувалась, як тоталітарний режим, вістря якого спрямовувалося проти визвольного руху. За період з вересня 1939 р. по грудень 1940 р. органами НКВС було знищено 352 осередки організації на

західноукраїнських землях [692, ст. 85]. Значна частина активних членів змушена була виїхати на територію німецького рейху. Ті, хто залишився, наражалися на смертельну небезпеку в протистоянні з органами держбезпеки. Зменшення кількісного складу, розрив зв'язків між осередками організації унеможлилювали ефективну роботу націоналістичного підпілля. Крайовий провід був на межі знищення. Відповідальність за такий стан речей низове членство покладало на А. Мельника. Зміна керівництва розглядалась, як єдино можливий спосіб виходу з внутрішньопартійної кризи [675].

10 лютого 1940 р. у Кракові було проведено конференцію за участю 30-ти прихильників С. Бандери та створено альтернативний ПУНу революційний провід ОУН під його керівництвом [386, ст. 39]. Конфронтація набувала дедалі загрозливішого характеру. 7 квітня А. Мельник повідомив С. Бандеру, що за узурпування влади він віддає його під головний революційний трибунал ОУН. У відповідь революційний провід заявив, що А. Мельник перестав бути головою проводу українських націоналістів [210, арк. 37].

Рішучі дії крайовиків засвідчили, що вони відчували за собою підтримку найбільш активної, дійової та впливової частини організації і намагалися посісти власне місце в керівній ієрархії ОУН. Не слід розуміти це, як спробу захоплення влади заради особистих амбіцій. До такої інтерпретації схилився провід українських націоналістів. Реалії вказують на бажання революційного проводу змінити політичний курс ОУН, який викликав нерозуміння та незадоволення у більшості і обмежувався орієнтацією на виключність ролі Німеччини в справі відродження української державності. Заради збереження єдності визвольного руху С. Бандера був готовий піти на компроміс з А. Мельником. Результатом стало прийняття рішення про участь в роботі Окремої комісії для полагодження конфлікту.

Ініціатива її створення виходила від члена ПУН Р. Ярого. А. Мельник теж погодився із необхідністю внормувати відносини всередині ОУН. До складу цієї комісії ввійшли Р. Ярий і О. Сенік-Грибівський – від ПУН та Габрусевич, С. Ленкавський і Р. Шухевич – від революційного проводу.

Компромісним рішенням могла стати угода про вихід з ПУНу А. Баранівського, О. Сеника-Грибівського і Чучмана та зарахування до його складу членів революційного проводу. “Стара гвардія” ОУН, що вважала себе послідовниками Є. Коновальця, надміру чутливо сприйняла спроби влити “свіжу кров” у тіло організації. С. Бандера згадував, що А. Мельник “відкинув нашу вимогу, щоб плянування революційно-визвольної протибільшовицької боротьби не зв’язувати з Німеччиною, не узалежнювати її від німецьких воєнних плянів. Тимчій-Лопатинський і я обстоювали становище крайового активу, що боротьба ОУН в Україні мусить бути достосована передусім до внутрішньої ситуації в СРСР, а передусім в Україні, і що не маємо таких союзників, щоб здійснювати наші пляни з їхніми. Якби більшовики розпочали масове винищення чи вилучення національного активу на окупованих землях, щоб знищити головну базу організованого руху, тоді ОУН повинна розгорнути широку революційно-партизанську боротьбу, не дивлячись на міжнародне становище” [293, ст. 11].

Різниця в стратегічних розрахунках між поміркованими мельниківцями та “революційними” молодими оунівськими діячами була очевидною. Боячись втратити низову сітку в Західній Україні в результаті репресій радянської влади після вересня 1939 р., мельниківці пропонували уникати збройних виступів і тимчасово перейти до легальних форм існування. З іншого боку, існувала заборона німецьких спецслужб (з якими контактував ПУН) чинити будь-які акції проти СРСР, аби не провокувати напруження в німецько-радянських стосунках.

Прихильники А. Мельника негативно поставилися до намагання С. Бандери розширити склад ПУН на 8 осіб, наголошуючи, що це не демократична партія, і визнаючи виключне право вождя формувати персональний склад проводу [502, ст. 130].

Надалі події набрали надзвичайного динамізму. У червні 1940 р. голова ПУНу відкинув пропозиції Окремої комісії, вимагаючи, щоб С. Бандера визнав рішення Другого (римського) великого збору ОУН та розпустив

революційний провід. За свідченнями Я. Гайваса, тодішнього визначного провідника ОУН-м, вплинув на це рішення З. Книш, який переконав полковника А. Мельника в необхідності протидіяти об'єднавчим тенденціям. Він організував захоплення в Кракові центрального приміщення революційного проводу з архівом та технікою. В таких умовах гострого протистояння почалася історія існування двох окремих ОУН, з окремим керівництвом, членами, політикою та тактикою [532, ст. 11].

Не дивлячись на доволі агресивну та непоступливу позицію ПУНу, 10 серпня 1940 р. С. Бандера вкотре звертається з довгим листом до А. Мельника про вноормування відносин. В. Косик наводив повний текст цього звернення. Воно містить звинувачення А. Мельника у небажанні йти на компроміс, закидах у слабкості позиції ПУНу, але завершується словами: “Якщо завтра Ви приймете слухну справу за свою і знову станете на чолі боротьби, і я буду за Вами знову так щиро і вповні, як усе в службі добрій справі. Те саме виявляю Вам в імені цілого Революційного Проводу ОУН та всіх членських кадрів, яких ми проводимо” [532, ст. 87–100]. Тобто, припускалася можливість об'єднання організації під проводом А. Мельника, але порозуміння не було досягнуто і цього разу. 13 серпня з'явилося звернення А. Мельника із вимогою до українських націоналістів відмежуватися від позиції С. Бандери під загрозою виключення із ОУН.

У вересні 1940 р. головний революційний трибунал виключив С. Бандеру з ОУН за порушення організаційної дисципліни. Пізніше засудили Р. Ярого без права реабілітації за підтримку революційного проводу. Для Я. Стецька та С. Бандери З. Книш вимагав навіть смертної кари, але такі крайнощі не були підтримані А. Мельником. Таким чином, розкол став dokonаним фактом.

Історики української діаспори з різних позицій оцінюють ці процеси. В залежності від партійної приналежності звучать звинувачення один одного у порушенні внутрішньопартійної дисципліни, відході від основоположних нормативних документів “Статуту” та “Устрою” ОУН, узурпації влади,

відмови від революційної боротьби та порушенні принципу перманентності національної революції [664; 532; 575].

В. Косик стверджує, що розколу взагалі не було: “... у 1940 р. ОУН не розкололася, а тільки провід над нею перебрав Революційний провід під керівництвом Степана Бандери. Внаслідок цього Провід українських націоналістів (ПУН) А. Мельника почав творити свою ОУН, яка існує до сьогодні та, доволі часто, хоче приписувати собі події, в яких вона участі не брала...” [532, ст. 3–32]. На нашу думку, позиція автора є помилковою, адже не знаходить документального підтвердження.

Бандерівська ОУН претендувала не лише на керівництво організацією, але й усім визвольним рухом. Головною метою так званих “розкольників” було створення організації “з більш радикальним програмним профілем, організаційною і ідеологічною стрункністю, активною оперативною дієздатністю” [497, ст. 60]. Саме тому молоді західноукраїнські радикали наприкінці 1940 р. окреслили власну програму дій на перспективу. В грудні 1940 р. у “Маніфесті Організації Українських Націоналістів” уперше було висвітлено ідейно-політичні позиції бандерівців. У преамбулі документа проголошувалося, що світ, заснований на насильстві, перебуває на грані краху від ударів визвольних рухів. Трансформована в СРСР Російська імперія, як складовий елемент цього несправедливого устрою має зникнути. Українці взяли ініціативу в “боротьбі за свободу народів і за свободу людини” і прагнуть здобувати нове суспільство на руїнах Радянського Союзу, що є “тюрмою народів”. Маніфест містив заклик до всіх інших народів спільно вести боротьбу за незалежність і самовизначення. Поряд із національним документ містив і соціальний аспект: націоналісти заявляли про боротьбу проти “приниження людини”, зубожіння громадян, утисків прав жінок, таврували депортації, економічне виснаження України, низьку оплату праці в колгоспах тощо. Гуманітарні вимоги бандерівців зводилися до свободи совісті, мислення, релігії, дотримання прав і гідності людини [530, ст. 84].

Отже, свою основну мету революційна ОУН визначала так: “Боремося проти московського імперіалізму всіх видів, а зокрема, проти більшовизму... Через повний розвал Московської імперії і шляхом Української національної Революції та збройних повстань усіх поневолених народів здобудемо Українську державу та визволемо поневолені Москвою народи” [346, ст. 21].

Ставлячи себе над іншими партіями й громадськими об'єднаннями, ОУН-б закликала до революційної боротьби за самостійну українську державу “вояків усіх бувших українських армій, усіх козаків, стрільців, запорожців і гайдамаків, усіх українських повстанців, усіх політв'язнів і засланців”, “всіх українських комуністів, членів і прихильників націоналістичної організації”, “всіх українських комсомольців-націоналістів”, “членів і прихильників усіх бувших українських партій” [490, ст. 140].

Коли з'ясувалося, що “мельниківці” не бажають іти на компроміс, бандерівці відмовилися від стратегії консолідації всіх патріотичних сил під своїми прапорами і повернулися на позиції несприйняття й поборення всіх “опортуністичних” партій і груп.

Таким чином, у Маніфесті було окреслено мету ОУН-б – здобуття незалежної Української держави. Шлях для досягнення мети – українська національна революція. Методи – збройна боротьба. Пізніше, враховуючи суспільно-політичні зміни в світі, ОУН-б змінювала свою тактику, але стратегічна лінія залишалася незмінною [629, ст. 23].

Щоб узаконити роботу нового керівництва та затвердити тактико-стратегічні завдання, революційний провід скликав великий збір, називаючи його другим, щоб підкреслити невизнання римського зібрання, який затвердив А. Мельника на посаді голови проводу українських націоналістів. Він проходив з 1 по 3 квітня 1941 р. в Кракові. У його роботі взяло участь 65 провідних членів ОУН, з яких 16 щойно прибули з українських земель. Одноставним рішенням С. Бандеру визнали головою проводу ОУН і поставили тим самим крапку у дискусії про можливість збереження цілісності у визвольному русі.

Програмні документи, ухвалені на II великому зборі ОУН у Римі та Кракові, не містили принципових ідеологічних розбіжностей. У тактичному відношенні програма майбутніх “мельниківців” носила більш загальний, розпливчастий характер, в той час як “бандерівські” документи були фактично інструкціями до дії у конкретних умовах. Головною метою боротьби визначалося – здобуття державності шляхом національної революції. Щоправда, у “бандерівській” програмі додавався новий елемент: йшлося про українську революцію “в московській імперії СРСР в парі з визвольною боротьбою поневолених Москвою народів під гаслом: “Свобода народам і людині” [183, арк. 1–40].

Можна погодитись із твердженням Г. Касьянова, що спільними і незмінними для обох програм були основні світоглядні принципи: ідеалізм, волюнтаризм, ідея створення людини нового типу, месіанізм, ідея органічності нації та вищості її інтересів. Це ж стосується формулювань про головну мету руху та шляхи її досягнення. Спільними для обох програм був радикальний мілітаризм, який конкретизувався в планах створення збройних сил [500, ст. 455].

Обидві програми заперечували принцип конкуренції між суспільними верствами. Держава та поєднані з нею корпоративно-професійні об’єднання повинні були стати тими органами, які мали забезпечувати соціальну злагоду в суспільстві. Особливий наголос робився на ролі селянства, як основі української нації. Соціально-економічний блок програмних настанов ОУН залишався найменш виробленим і опрацьованим. Він містив суміш соціалістичних, соціал-демократичних і народницьких ідей, яка мала забезпечити принцип надкласової побудови української нації. На нашу думку, основні розходження в програмах “мельниківців” і “бандерівців” стосувалися принципів керівництва організацією. В одному випадку, вождизм був доведений до абсолюту, а в іншому – декларувалися більш демократичні принципи (влада провідника повинна узгоджуватися з колегіальними органами – проводом і великою радою).

Основним фронтом боротьби для ОУН стала радянська тоталітарна система. Яскраво виражена антирадянська сутність українських націоналістів визначила взаємостосунки між ними, як непримиренну боротьбу на знищення, в процесі якої використовувались будь-які засоби без огляду на їх моральність чи невинуватість жорстокість.

На Волині ОУН успішно поширювала власні ідеї ще у міжвоєнний період. Саме тут створювали перші бойові сотні, що стало можливим через природні особливості краю (наявність великих лісових масивів, важкодоступні заболочені території, відсутність шосейних доріг) та лояльність місцевого населення. В нових умовах регіону теж відводилась одна із провідних ролей у справі національно-визвольної боротьби. Хоча місцевий осередок організації зазнав болючих і дуже відчутних втрат у період проведення передвоєнних пацифікаційних акцій польської влади, а пізніше – під час бойових дій на Волині. Все ж знищити ОУН в регіоні ні польській, ні радянській владі не вдалося. Попри вихід декількох тисяч українських націоналістів до німецького Генерального губернаторства й початкову розгубленість керівництва організації, на території УРСР залишилося, за різними оцінками, від 10 до 44 тис. підпільників і симпатиків ОУН [594, ст. 15].

Складна ситуація, що виникла в організації у зв'язку із розколом та репресіями радянської влади, вносила безлад у роботу націоналістичного підпілля на Волині. Масові арешти провідних членів у краї розірвали і без того хиткі зв'язки з керівництвом. Відсутність вказівок, неможливість координації дій та нерозуміння, як необхідно діяти в нових умовах, поставили першочергове завдання – відновити мережу ОУН за рахунок звільнених із тюрем активістів організації та нових місцевих кадрів.

У вересні-жовтні 1939 р. організаційну роботу на Волині започаткував із власної ініціативи І. Скопюк. Засуджений у 1934 р. польським судом до 10 років тюремного ув'язнення, як активний член ОУН, змушений був перейти на нелегальне становище відразу після звільнення [3, арк. 5].

Починаючи з грудня 1939 р. він переховувався в м. Луцьку на конспіративних квартирах О. Гайдюка та Ю. Харченка, але загроза чергового арешту змусила його залишити місто і проживати в розташованих неподалік селах. Важливе значення для початку організаційної роботи мала зустріч І. Скопюка з Я. Шевчуком (житель с. Забороль Волинської області), який познайомив його з К. Шевердою (член ОУН, уник арешту і особисто знав адреси значної частини законспірованих членів організації). Він відіграв роль зв'язкового між І. Скопюком та відомими йому членами організації. Через К. Шеверду вдалося налагодити контакт з активістами ОУН в с. Жидичин (М. Кушнір), містечку Ківерцях (Є. Никитюк), с. Лаврів (А. Закоштуй), м. Луцьк (З. Бахова) [3, арк. 48–60].

Переховуючись у с. Піддубці в будинку І. Дзюни, І. Скопюк познайомився із жителем села – членом ОУН С. Качинським, який став активно допомагати у відновленні зв'язку із первинними осередками організації (трійки та п'ятірки ОУН). Завдяки його зусиллям, налагодився контакт із В. Гаврилюком (в 1930-х рр. провідник “Пласту” на Рівненщині), що проживав в с. Ботин. Через нього вдалося налагодити зв'язок з В. Робітницьким, який теж займався відновленням організаційної структури ОУН на Рівненщині [3, арк. 48–49].

Таким чином, в січні 1940 р., використовуючи особисті знайомства, І. Скопюк відновив мережу організації в селах, розташованих неподалік від Луцька: с. Вишків, с. Піддубці, с. Забороль, с. Жидичин, с. Княгиніно, містечку Ківерцях, налагодив контакт з Рівненськими осередками. Кількісний склад ОУН на Волині невпинно зростав. Цьому сприяло використання не лише особистих знайомств, а й родинних зв'язків. Для прикладу І. Скопюк звертався до свого брата Г. Скопюка (священника с. Забороль) з проханням провести бесіду з єпископом УАПЦ Полікарпом (Сікорським) про можливість залучення священнослужителів і мирян до націоналістичного підпілля [3, арк. 92]. Скоріше за все ця зустріч відбулася і було отримано позитивну відповідь єпископа, але документального

підтвердження цьому автор не знайшов. Здогад ґрунтується лише на свідченнях І. Скопюка, запротокольованих слідчими під час допитів.

Важливим завданням, яке стояло перед волинським націоналістичним підпіллям стало встановлення зв'язку із Львівським проводом, який міг забезпечити зв'язок із центральним проводом, надати інструкції з організаційної роботи, визначити завдання на ближчий час. Спробу відновити контакт із центральним проводом було доручено В. Гайдюку (на початку 1940 р. він мав нелегально перейти кордон і зустрітися із членами проводу на території Німеччини) та К. Швецю, але обидві спроби були невдалими. Повернувшись із Німеччини, В. Гайдюк був заарештований органами НКВС, а від К. Швеця повідомлень не надійшло [3, арк. 90].

В налагодженні контакту йому допоміг житель с. Зміїнець О. Дитьковський, який виконував роль зв'язкового між луцьким проводом ОУН і крайовою ексекutiveю. В грудні 1939 р. він передав І. Скопюку адресу Є. Могильницької-Ткачук, яка тимчасово проживала у Володимирі-Волинському і була представником Львівського крайового проводу. І. Скопюк відрядив до неї власного представника – З. Бахову, яка домовилась про особисту зустріч у січні 1940 р. Вона відбулась в с. Вишків у будинку Ф. Кушніра. В результаті переговорів, І. Скопюк отримав рекомендації поширити власну організаційну роботу на всю територію Волині і організувати військову підготовку низового членства. Налагодити контакт з Богуславським у Ковелі, Сторозумом у Крем'янці та націоналістичним підпіллям на Рівненщині. Отримавши паролі та адреси явочних квартир, було встановлено контакт між розрізненими осередками ОУН. Роль координатора і фактичного голови проводу на Волині відігравав І. Скопюк. Йому підпорядковувались керівники місцевих осередків ОУН. На Горохівщині, Володимир-Волинщині і Ковельщині це були: А. Закоштуй і Л. Гураль, Крем'янецьчині – Сторозум, Рівненщині і Костопільщині – В. Робітницький та С. Качинський, Дубенщині – Соловей і П. Душак. Загальними зусиллями їм

вдалось не лише відновити мережу ОУН на Волині, а й значно збільшити чисельність організації [3, арк. 336–353].

В березні 1940 р. стан організаційних справ на Волині виглядав наступним чином: Луцький окружний провід охоплював 100 сіл, в яких нараховувалося 250–300 дійсних членів ОУН з озброєнням 50 одиниць зброї і касою, що нараховувала близько 20 тис. руб.; Рівненський окружний провід відповідно 50 сіл, 150 дійсних членів, 5 тис. руб., 30 одиниць зброї; Дубенський окружний провід – 40 сіл, 130–150 дійсних членів, 6 тис. руб., 30 одиниць зброї; Костопільський окружний провід – 30 сіл, 100 дійсних членів, кількість зброї і фінансів не відомі (наведена інформація відтворена, згідно показань І. Скопюка, який давав свідчення по пам'яті) [3, арк. 135].

Завдяки зусиллям І. Скопюка та відрядженому на Рівненщину для посилення організаційної роботи С. Качинському, вдалося значно розширити підпільну мережу організації. Радянські джерела констатують, що в 1940 р. 25 із 30 районів області були охоплені антирадянською оунівською діяльністю. Наголошується на існуванні трьох окружних провідів – Дубенського, Рівненського і Костопільського. Перший очолював Соловей (“Птах”) – охоплював 8 районів південної частини Рівненської області, другий – В. Робітницький (“Степан”) – охоплював Рівненський, Клеванський, Здолбунівський, Олександрійський, Гощанський, Тучинський, Межиріцький і Острозький райони), третій – Г. Рибак (“Юрко”, “Данило”) – охоплював 8 районів північної частини Рівненської області [32, арк. 124–125]. За нашими підрахунками, на Волині діяло близько 700 дійсних членів ОУН, створено націоналістичне підпілля в 220 селах з озброєнням 130 одиниць.

Внутрішньопартійне протистояння в ОУН і спроби підпорядкувати низове членство спонукали С. Бандеру наповнити націоналістичне підпілля в УРСР власними однодумцями. З цією метою з найкраще вишколених у військовому відношенні бойовиків були сформовані ударні (пробоеві) групи чисельністю від 5 до 20 осіб, які мали очолити підпілля, створити повстанські та диверсійні загони. Ці підрозділи поділялися на дві частини. Перша мала

організаційне призначення на території України, а друга, менш чисельна, – здійснювала охорону при перетині кордону й одразу ж поверталася назад [594, ст. 19]. Пріоритетним напрямком руху цих підрозділів стала Волинь, оскільки місцева організація понесла найбільш відчутні втрати кадрового складу, а вплив революційного проводу тут був мінімальний.

Перша група вирушила з Генерального губернаторства всередині січня 1940 р. і перетнула кордон в районі Кристинополя біля с. Бендюги. Пройшовши замерзлим Бугом, 12 бойовиків, очолювані підпільником С. Пшеничним, мали через Сокальщину пройти на Волинь. Ця спроба виявилася невдалою. В результаті бою з радянськими прикордонниками частина оунівців загинула, а решта потрапила в полон. Через декілька днів через кордон успішно пройшла наступна ударна група на чолі з І. Климівим (“Мармаш”, “Легенда”). Його відділ дістався до Галичини, а потім – на Волинь, де замінив знищену групу С. Пшеничного. До 20 березня 1940 р. в Україну перебазувалася частина провідних кадрів ОУН, які на місці мали визначити прерогативи організаційної роботи на найближче майбутнє. Планувалося, що новоприбулі кадри стануть організаторами штабів національного повстання на території Галичини та Волині [594, ст. 20].

Основними завданнями, які стояли перед членами організації на території УРСР були наступні: на протязі двох місяців вивчити територію, скласти чітке уявлення про наявність повстанських сил і зброї, з’ясувати настрої місцевого населення, його ставлення до ОУН і можливої зміни влади. Передбачалося, що основну підготовчу роботу крайові повстанські штаби завершать до середини травня 1940 р., після чого, у повній бойовій готовності будуть очікувати на сигнал від революційного проводу. Однак реальна ситуація була набагато складнішою, ніж це здавалося краківським лідерам ОУН [594, ст. 21].

В березні 1940 р. до І. Скопюка звернувся К. Шеверда з с. Забороль і повідомив, що з ним шукає зустрічі представник центрального проводу на

псевдо “Нидзя”. Він прибув від імені І. Климів “Мармаш” і домовився про їхню зустріч на березі річки Стир під Берестечком.

Розмова з І. Скопюком переконала І. Климів у необхідності впорядкування організаційної структури ОУН на Волині. Він запропонував створити в кожному населеному пункті первинну організацію – “трійку” або станичний провід – “п’ятірку” в складі станичного провідника, заступника станичного провідника, референта з військової підготовки, суспільного референта та розвідника. Пропонувалося скоротити активність у справі залучення до ОУН нових членів, у зв’язку із небезпекою розконспірації всієї мережі підпілля в разі їхнього арешту або проникнення агентів НКВС. І. Климів наголошував на необхідності регулярного проведення занять з політпідготовки, військової справи та медицини. Важливим завданням залишалось проведення диверсійної роботи, збору коштів на бойовий фонд ОУН [3, арк. 95].

Інструкції, отримані І. Скопюком від центрального проводу, передбачали формування диверсійно-терористичних груп для діяльності в тилу Червоної армії в разі початку війни. Загалом передбачалося створення трьох таких підрозділів: 1-а підгрупа повинна була забезпечити диверсії на автошляхах, мостах, пошкодження ліній електропостачання та зв’язку, 2-а – унеможливити роботу залізничного транспорту, 3-я – знищити радянський та партійний актив, згідно раніше підготованих списків [3, арк. 98].

Для координації дій та встановлення чіткої системи звітності перед центральним проводом І. Климів запропонував створити чотири окружні проводи ОУН на Волині. Луцький (в межах колишнього Луцького повіту) під назвою “Модест”, Дубенський (в межах Дубенського повіту) – “Бульба”, Рівненський (в межах Костопільського і Рівненського повіту) – “Гора”, Володимир-Волинський (в межах Горохівського, Володимирського і Ковельського повітів) – “Владко”. Територія окружних проводів визначалася станом організаційних справ (чим менше осередків ОУН, тим більша територія) [3, арк. 99]. Передбачалось також створення первинних

організацій ОУН на Поліссі та українських землях, що відійшли до Білорусії. Таким чином, підпільна мережа поширювалася з півдня на північ Волині, поступово охоплюючи все більше населених пунктів [3, арк. 261].

Підтримка зв'язку між осередками організації здійснювалася за чітко визначеними маршрутами. Перший: Модест – Бульба – Гора (Луцьк – Дубно – Крем'янець); другий: Модест – Ярмарок – Корець (Луцьк – Рівне – Корець); третій: Модест – Леся (Луцьк – Ковель); четвертий: Модест – Владко (Луцьк – Володимир-Волинський); п'ятий: Модест – Копальки – Сарни (Луцьк – Костопіль – Сарни); шостий: Модест – Сокаль (Луцьк – Сокаль). Було визначено осіб, що виконуватимуть роль зв'язкових, шифри та коди для листування, час, необхідний для подолання маршруту [3, арк. 225].

Важливим завданням Луцького окружного проводу стала організація нелегального переходу кордону для членів ОУН, які мали пройти спецпідготовку на території німецького рейху або намагалися уникнути арешту органами НКВС. Ця робота була покладена на О. Степаненко. Спочатку збиралася невелика група в 10–15 осіб неподалік с. Жидичин, яку переправляли човнами через р. Стир між селами Княгинино і Німецьке. На протилежному березі проводився інструктаж, під час якого присутні попереджались про дотримання суворої конспірації. Робився огляд особистих речей. Із собою заборонялося мати будь-які документи, фотокартки, пропагандистську літературу. Дозволялось нести зброю, але її застосування допускалось лише в крайньому випадку для захисту власного життя. Після детального ознайомлення з правилами поведінки група у супроводі провідника рухалась у напрямку с. Усичі, де потрапляла до А. Закоштуя, який виводив її до кордону. Загалом було сформовано 4 таких групи. Провідником перших двох був І. Скопюк, а двох наступних – О. Степаненко [3, арк. 168–169]. Великі втрати серед нелегалів під час перетину радянсько-німецького кордону примусили відмовитись від такої практики в 1941 р.

Важливу роль відводили агітаційно-пропагандистській роботі. З метою більшої її ефективності членам організації рекомендували вступати до комсомолу, партійних організацій, по можливості, ставати радянськими державними службовцями. Важливим завданням для членів підпілля було вивчення радянської літератури, як наукової, так і художньої. Це робилося для того, щоб краще зрозуміти прагнення і ментальність населення, підстосувати плани на майбутнє під радянську дійсність, знайти слабкі місця ворожої пропаганди і відповідно посилити власні аргументи.

Активність організації не залишилися поза увагою НКВС. Радянські спецслужби отримували повідомлення від власної закордонної агентурної мережі про підготовку націоналістами загального повстання, яке планувалося на квітень-травень 1940 р., і тому діяли негайно і рішуче. Основного удару зазнали підпільники у Львові, Тернопільській, Рівненській і Волинській областях. В результаті було заарештовано 658 членів ОУН, серед яких шестеро членів крайової ексекютиви, члени обласних і районних проводів. Звичайно оперативно-чекістські заходи проводилися постійно. Ще в грудні 1939 р. Волинській провід втратив 30 активних членів ОУН арештованими. Було вбито районного провідника М. Микитюка і підрайонних провідників Ю. Марченко та І. Гайдюка. Ці втрати не були такими відчутними, і мережа швидко відновилася. В результаті активних дій НКВС у другій половині 1940 р. було повністю знищено Володимир-Волинський надрайонний провід, арештовано майже весь провід Устилузького району [545, ст. 116].

За період з кінця 1940 р. до початку 1941 р. лише органами держбезпеки Рівненської області вбито і заарештовано 6 районних, 9 підрайонних, 14 станичних комендантів ОУН, 8 бойовиків і 38 активістів [32, арк. 125–126]. У Волинській області було знищено осередки організації в десяти районах [4, арк. 87]. Таку ефективність спричинили арешти районних комендантів ОУН Дубенського (Д. Лебідя) та Демидівського районів, а також зв'язкового окружного проводу ОУН – П. Шука. При них були виявлені документи про розміщення націоналістичного підпілля, схеми зв'язку та ін. Їх розшифровка

дала можливість легалізувати значну частину активу організації [32, арк. 125–126].

Значно погіршилось становище ОУН після перехоплення органами НКВС зв'язкового від краківського революційного проводу Т. Мельника. У нього були вилучені детальні військові інструкції для крайової екіпекутиви. Ці документи свідчили про підготовку загального повстання на осінь 1940 р. Пізніше затримано “інспектора” від бандерівського проводу “Максима”, який під час допитів надав розгорнуту інформацію про керівництво підпілля та розшифрував знайдені при ньому записи. Ця інформація дала можливість провести нову масовану атаку на ОУН. Було розкрито 96 націоналістичних груп і низових організацій, арештовано 107 провідників різного рівня, 1108 підпільників, захоплено 2070 гвинтівок, 43 кулемети, 600 револьверів, 80 тис. набоїв та інше військове спорядження [594, ст. 23].

Негативно відобразилося на роботі Волинської організації протистояння між С. Бандерою та А. Мельником. Центральний провід перестав бути авторитетом для значної частини низового членства регіону.

І. Климів був представником революційного проводу ОУН і тому докладав великих зусиль, проводячи агітаційно-пропагандистську роботу у волинських осередках ОУН, схиляючи їхніх членів до підпорядкування бандерівському проводові. З цією метою поширювалась література, що заплямовувала мельниківців, як зрадників і представників німецьких спецслужб, проводились індивідуальні бесіди з керівним складом місцевих організацій, під час яких вимагали визначитись, до якої ОУН вони себе відносять. Ситуація поступово загострювалась. Тиск відчували всі члени націоналістичного підпілля. Відмова визнати зверхність революційного проводу означала поставити під загрозу власне життя.

Восени 1940 р. І. Климів видав розпорядження розстрілювати всіх, хто співпрацює з НКВС або може становити загрозу для ОУН. Поширились теракти проти членів організації. Першою жертвою стала жителька с. Піддубці Л. Дарницька. Санкцію на вбивство дав І. Скопюк, підозрюючи її у

співпраці з НКВС, не дивлячись на відсутність прямих доказів і на те, що вона була нареченою С. Качинського – активного організатора осередків ОУН на Рівненщині. Загалом в документах НКВС лише у Волинській області з червня по грудень 1940 р. зафіксовано 16 випадків, пов'язаних із вбивствами та замахами на зрадників (членів ОУН) та радянських активістів [3, арк. 488].

Зростало напруження і у взаємостосунках між І. Климовим та І. Скопюком. Приводом до погіршення відносин стала заява І. Скопюка про збереження нейтралітету в справі визнання С. Бандери провідником ОУН. Він хотів вислухати аргументи обох сторін і лише після цього прийняти рішення. Суперечки викликали розпорядження І. Климіва про необхідність проведення релігійної пропаганди серед членів організації. І. Скопюк категорично відмовився його виконувати, вважаючи ставлення до релігії справою особистою і не терплячою втручання ззовні. Між ними ширилась неприязнь. Хоча “Мармаш” і призначив І. Скопюка провідником ОУН на Волині, але Володимир-Волинську організацію підпорядкував собі.

Необхідність визначитись, до якого проводу пристати, стала нагальною необхідністю. З ініціативи І. Скопюка в жовтні 1940 р. була скликана нарада керівників Волинських окружних проводів ОУН. Вона відбулася у с. Княгинино в будинку М. Королюка. Серед присутніх були М. Колтонюк (“Щупак”), В. Робітницький (“Степан”), Соловей (“Пташка”), А. Закоштуї (“Василь”), С. Мазурець (“Сатана”), Степаненко (“Коцмолюк”), Б. Пукса (“Бурбурун”). Між ними виникла запальна дискусія. І. Скопюк закликав до збереження нейтралітету, вважаючи розкол в ОУН боротьбою за владу, а взаємні звинувачення надуманими. А. Закоштуї палко підтримував Революційний провід, вважаючи позицію А. Мельника зрадницькою. В результаті було прийнято рішення про збереження зв'язку із І. Климовим, тобто бандерівським проводом, але до остаточного з'ясування обставин не виконувати його інструкцій. Одночасно рішенням наради було сформовано Волинську крайову ексекутиву ОУН в складі: провідник – І. Скопюк,

заступник провідника – С. Мазурець, організаційний референт – А. Закоштуй, військовий референт – Соловей, адміністративно-фінансовий референт – М. Колтонюк, суспільний референт – В. Робітницький [3, арк. 422–425].

Було прийнято рішення повідомити листом І. Климів про результати наради. Письмова відповідь прийшла на початку листопада 1940 р. “Мармаш” категорично засудив позицію Волинської крайової ексективи і її рішення про збереження нейтральної позиції до революційного проводу. Поряд з тим, він схвалював ініціативу створення керівного органу і пропонував продублювати крайову ексективу запасною. Таку необхідність І. Климів пояснював масовими арештами членів ОУН і небезпекою втрати зв’язків з низовими ланками організації в разі знищення діючого проводу. На нашу думку, ця ініціатива була пов’язана із небажанням волинських провідників визнавати зверхність бандерівського проводу, а отже, його планувалося знищити. Зробити це можна було лише за умови створення альтернативного проводу, який перебере на себе всі організаційні зв’язки.

Оскільки позиція більшості волинських керівників ОУН залишалася невизначеною, І. Климів пропонував провести розширене засідання крайової ексективи з його участю і прийняти виважене рішення. Нарада відбулась в кінці грудня 1940 р. на хуторі біля с. Антонівка. Дискусія переросла в ультимативні вимоги визнати С. Бандеру провідником ОУН. В разі прийняття іншого рішення, “Мармаш” погрожував відсторонити всіх незгідних від роботи і взяти керівництво у власні руки. Непоступлива позиція І. Скопюка спровокувала звинувачення в його адресу про порушення конспірації під час організації навчальних курсів, що наражало на небезпеку виявлення всієї мережі підпілля, небажанні виконувати розпорядження центрального проводу в частині релігійної пропаганди та ін. Результатом суперечки стала заява І. Скопюка про добровільне зняття повноважень та вихід з ОУН [3, арк. 425–426].

Намагаючись розрядити обстановку, І. Климів запросив І. Скопюка до іншої кімнати, де у приватній розмові закликав його не гарячкувати і запропонував йому роботу в будь-якому іншому проводі на посаді організаційного референта або в центральному проводі за кордоном. І. Скопюк вирішив виїхати, хоча згоди на посаду не дав. Таким чином, контроль над крайовою езекутивною перейшов до революційного проводу [3, арк. 182].

Перебравши на себе всі зв'язки І. Скопюка, І. Климів отримав санкцію центрального проводу на його вбивство. Замах планувалося здійснити в січні 1941 р. Знищити передбачалось також його заступника С. Мазурця, але ці плани не були реалізовані у зв'язку із арештом І. Скопюка 7 січня 1941 р. Він розділив долю сотень засуджених військовими трибуналами націоналістів і був розстріляний 30 липня 1941 р. [3, арк. 429].

Згідно поширеному у 1941 р. наказу, складеному невідомим оунівцем з нагоди смерті провідника ОУН-б на ПЗУЗ В. Робітницького, за період 1939–1940 рр. в тюрмах було знищено органами НКВС близько 9 тис. активних членів організації [208, арк. 36]. Наведена інформація викликає сумніви. Вище згадувалося про ліквідацію, в цей період, 352 осередків ОУН, отже загальна кількість втрат могла скласти від 2 до 4 тис. активістів [692, ст. 85].

Процес формування структури ОУН на Волині був тісно пов'язаний із новими реаліями життя в умовах радянської дійсності. Висока професійність органів держбезпеки УРСР ставила під сумнів можливість реалізації програмних документів організації щодо підготовки та початку збройного виступу. Розгалужена радянська агентурна мережа всередині ОУН зводила нанівець всі зусилля, спрямовані на розбудову підпілля, забезпечення ефективного функціонування низових клітин організації.

Можна стверджувати, що без належного розвідувального й контррозвідувального забезпечення націоналістичний рух був приреченим на цілковите знищення. Перші спроби створити розвідувальну спецслужбу відносяться до періоду діяльності УВО. Однак, як окремий орган, Служба

безпеки (СБ) ОУН сформувалася в лютому 1939 р. з ініціативи керівника крайової ексективи ОУН на ЗУЗ М. Трубаша (“Грабовський”) [382, ст. 5]. Очолив її Б. Рибачук. 20 березня 1939 р. у Львові під час проведення в Національному музеї Конгресу українського студентства він був заарештований, і на цьому процес формування СБ призупинився [710].

Оперативні потреби, пов’язані із початком Другої світової війни, стимулювали створення спецслужби у 1940 р. Тому на вжезгаданому краківському ВЗ ОУН формується Служба безпеки ОУН-б. До її складу увійшли провідні члени організації, морально та психологічно підготовані для виконання спецзавдань. Головою СБ став М. Лебідь, а його заступником – М. Арсенич. Крім того, були залучені І. Равлик, Є. Врецьона, В. Турковський, П. Федорів, Я. Пришляк, Г. Пришляк [406, ст. 365–386].

Виключна роль СБ в структурі ОУН-б знайшла відображення у концепції державного будівництва. Передбачалося перетворити її у майбутньому на державний орган влади. В кожному районі та невеличких містечках мали запроваджуватися посади керівників Української державної служби безпеки (УДСБ), які разом з районними провідниками планували створити нову адміністрацію і налагодити мирне життя. При УДСБ мала діяти українська поліція, до складу якої мали входити три відділи: 1) розвідувально-слідчий; 2) кримінальний; 3) порядковий. Отже, основною метою СБ у майбутньому мала стати державотворча діяльність з явними та таємними функціями контролю [405, ст. 4–5].

Мельниківська організація теж планувала формування подібної структури. Були створені підрозділи спецпризначення в складі військової та розвідувальної референтур під керівництвом полковника армії УНР Р. Сушка. Серед основних завдань цих структур було знищення лідерів руху С. Бандери, але ефективність роботи була вкрай низькою [406, ст. 408].

Події осені 1940 р. поставили ОУН перед необхідністю відновити крайову ексективу та місцеві осередки. Посаду провідника знову очолив Д. Мирон, а до її складу ввійшли: К. Цмоц – заступник провідника, О. Луцький – керівник

Станіславської обласної організації ОУН, І. Климів – лідер ОУН на Волині, Ю. Гуляк – провідник Тернопільської обласної організації ОУН. Структура організації черговий раз почала відновлюватися. Однак ці процеси тривали недовго. Наприкінці грудня 1940 р. НКВС розпочала операцію з остаточної ліквідації націоналістичного підпілля [383, ст. 20].

У світлі цих подій революційний провід віддав наказ посилити конспірацію, відсторонити від роботи в організації всіх, хто потрапив у поле зору НКВС. Існували вказівки фізично знищувати членів та симпатиків ОУН, які порушують партійну дисципліну і нехтують цими вимогами. Більшу частину провідного та рядового членства вирішено було переправити на територію Генерального губернаторства. З цією метою формувались групи чисельністю від 10 до 200 осіб. Всі вони були озброєні легкою стрілецькою зброєю і намагалися прорватися через кордон. Радянські джерела фіксують за період зими 1940 – 1941 рр. вісімдесят шість таких спроб. ОУН стверджувала, що їх було більше ста [640, ст. 70–71].

Одним з основних завдань, визначених бандерівським проводом, була підготовка особового складу ОУН до майбутньої збройної боротьби на території України. Створено розгалужену мережу військових вишколів та курсів. Пройти спеціальну підготовку зобов'язувалися всі члени організації. У вилученому під час ліквідації бункера Волинського обласного проводу документі, датованому 27 червня 1940 р на ім'я “Уласа” від І. Климів, йшлося про організацію Р. Шухевичем навчання 10 тис. старшин і підстаршин (у тому числі 2 тис. волинян) на території Генерального губернаторства [5, арк. 135]. Вивчалися окремі елементи військової та ідеологічної підготовки, зокрема, стройова підготовка, зброєзнавство, захист від газової атаки, надання першої медичної допомоги, орієнтація на місцевості за допомогою компасу, топографія, склад та організація армії, ідеологія українського націоналізму. Найбільш здібні курсанти відбиралися для продовження навчання у Кракові, де вони поглиблено вивчали військові дисципліни, організацію підпільної діяльності, проведення пропаганди,

розвідки та контрозвідки, системи організації державної влади в СРСР, структуру органів держбезпеки та Червоної армії, методику проведення допитів, поліційної роботи та ін. Лекційні курси ґрунтувалися на матеріалах військових і поліційних академій Німеччини, Польщі та Радянського Союзу. Заняття були щоденними й тривали по вісім годин, а випускники здавали іспит у вигляді виконання творчого завдання, яке передбачало певні дії на території конкретного району. Це могла бути підготовка плану збройного повстання, опис схеми організації державного життя на території якоїсь області та подібні завдання. Окремі курси відвідували члени організації з військовими званнями, де підготовка проводилася за зразком програм кращих іноземних армій. Таким чином, теоретична підготовка до майбутньої збройної боротьби велась досить ефективно і не зустрічала перешкод з боку німецького керівництва Генерального губернаторства. Складніше було організувати практичне навчання, пов'язане зі стрільбами, будівництвом оборонних укріплень тощо. Реалізація цих завдань була неможливою без згоди та підтримки німецької влади. Допомогу ОУН надав абвер, який був зацікавлений у використанні організації, як агентурної мережі на території СРСР. Хоча така співпраця дійсно мала місце, та, за твердженням І. Патриляка, агентура ОУН у 1939–1941 рр. складала лише 30% від загальної кількості на Західній Україні. Практичні заняття націоналісти проходили у воєнізованих робітничих командах, школах поліції в Холмі та Перемишлі. Декілька сотень бандерівців проходили спецпідготовку з диверсійної роботи в абверівських таборах у Закопаному, Криниці, Команчі. Складалось враження про надзвичайно тісну співпрацю і підготовку Німеччини до позитивного вирішення “українського” питання [594, ст. 26–28].

Весна 1941 р. стала періодом чергового відновлення структури ОУН на території України за рахунок добре підготованих на території Генерального губернаторства бойовиків. Важливе значення для майбутнього кадрового забезпечення ОУН мало поширення підпільної мережі молодіжної організації “Січ”. На території Волинської області цією роботою займався майбутній

окружний провідник ОУН Г. Максимчук. Йому вдалося створити її осередки в більшості населених пунктів регіону [121, арк. 11]. Значно активізувала свою роботу референтура розвідки в краї. В кожному районі працювало від 5 до 20 оунівських розвідників, які збирали й передавали інформацію про частини Червоної армії, внутрішніх військ НКВС, їхнє озброєння, дислокацію, командний склад, військові об'єкти, можливі диверсії на них тощо. Ці дані використовувалися для підготовки планів збройного повстання, передавалися німецьким спецслужбам, як оплата за лояльність.

Відбулися значні зміни і всередині організації, яка провела силами СБ чистку. У кожній низовій клітині ОУН працював таємний інформатор есбістів, а все підпілля опинилося у сталевих лещатах дисципліни.

Значно активізувались націоналісти після проведення в квітні 1941 р. II великого збору ОУН у Кракові. Вироблені там інструкції стали керівництвом до дії для оунівських груп в УРСР. Протягом квітня 1941 р. було вбито 38 радянських функціонерів, здійснено десятки диверсій на транспорті, промислових та сільськогосподарських об'єктах. Хоча за період березня-червня 1941 р. НКВС вдалось знищити 38 оунівських повстансько-диверсійних груп, в яких налічувалося 273 учасники, однак ліквідувати ОУН не вдалося. Більше того, організація активізувала власну діяльність. В травні було зафіксовано 58 терактів проти радянського і партійного активу. Результатом стало вбивство 57 осіб і поранення 27 осіб. Це свідчить про активну підготовку до реалізації плану антирадянського повстання [594, ст. 29; 692, ст. 84].

Директиви, які надходили з Кракова, вимагали початку загального збройного виступу по всій території Західної України одночасно із початком німецько-радянської війни. Одномоментного зриву, який супроводжувався б захопленням великих міст чи розгромом значних формувань Червоної армії, не відбулося.

Збройні виступи ОУН відбувалися перед лінією радянсько-німецького фронту. Така тактика давала змогу завдати найбільш ефективних ударів в

тилу Червоної армії і при цьому максимально зберегти власні сили. Першими розпочали збройний виступ підпільники на Галичині та Волині. І. Патриляк, спираючись на свідчення секретаря Рівненського обкому КП(б)У В. Бегми, стверджує, що при відступі частин Червоної армії на схід націоналісти влаштували засідки на окремі групи бійців, знищували їх, і за їхній рахунок озброювалися, повідомляє про цілеспрямовані напади окремих повстанських підрозділів на в'язниці НКВС у Бережанах, Львові, Крем'янці, Луцьку й інших містах. В луцькій тюрмі 22 червня 1941 р. арештовані оунівці підняли повстання, яке було жорстоко придушене і завершилося розстрілом 200 в'язнів [594, ст. 29].

Найбільш запеклі зіткнення між повстанцями та відступаючими частинами Червоної армії та НКВС відбувались на Волині в червні-липні 1941 р. Напередодні німецького вторгнення в багатьох селах Рівненщини були організовані підрозділи ОУН, які з перших днів війни розпочали активні бойові дії. У звіті заступника крайового провідника ОУН-б на ПЗУЗ М. Мостовича (написаному влітку 1941 р.) зазначалося: “Організація Українських Націоналістів мала опанованих біля 1 тис. осель, 7 тис. членів, прихильників 80% населення” [175, арк. 74–75].

На Волині юнацтвом ОУН було опановано всі середні школи. Цією ділянкою організаційної роботи займався С. Мазурець, про якого згадувалося вище. Підтримка з боку місцевого населення давала можливість робити реальні кроки у справі підготовки загального повстання в регіоні. Провід призначив керівників повстання в окремих регіонах Волині, а саме: для Луцька – Д. Чупрука, для Рівного – Р. Волошина, для Берестя – С. Ілюка, для Пінська – О. Бусела [175, арк. 75].

З кінця травня 1941 р. волинські активісти ОУН почали пошиття прапорів куренів, а також нарукавних пов'язок з написом “Українське військо”. У перші дні війни було розгорнуто масову агітаційно-пропагандистську роботу серед військовослужбовців Червоної армії з метою переходу останніх до лав повстанців. Поширилися збройні напади на підрозділи НКВС. Окремі

сутички набували характеру масштабних, зокрема, у місті Дубно вуличні бої тривали три доби. В Луцьку діяв загін із 300 підпільників, у цілій низці місць партизани зуміли захопити стратегічно важливі мости й залізничні станції, утримуючи їх до приходу німців. Лише в селі Красне в боях із повстанцями загинуло 40 червоноармійців [594, ст. 29–30].

Спроби українських націоналістів формувати місцеву адміністрацію та органи правопорядку зустріли негативну реакцію з німецького боку. Розпочалось роззброєння цих підрозділів з метою запобігти процесам українського державотворення на окупованих територіях.

Одночасно з активізацією оунівського підпілля в липні-серпні 1941 р. на Волині почали активно діяти озброєні загони Т. Боровця, зорієнтованого на уряд УНР в екзилі. Їм вдалося захопити територію біля м. Олевськ, заволодіти містом і створити тут “Олевську республіку”, яка пізніше дістала назву Поліська Січ. Німці спочатку досить лояльно поставились до діяльності Т. Боровця. До листопада 1941 р. тут існувало українське управління. Але пізніше окупанти взяли ситуацію під власний контроль і розпустили ці підрозділи.

Таким чином, перші повстання та диверсії українських націоналістів відбувалися вздовж всієї прикордонної смуги, в тому числі і на Волині, але найактивніша діяльність повстанців була розгорнута в місцях головного удару німецької групи армій “Південь”. Її стратегічним завданням було виступити з району польського м. Люблін через Волинську область просуватися в напрямку м. Рівне. Найбільш масштабні бойові дії були в районі старого сокальського кордону, тобто на півночі Львівської та півдні Волинської областей. Тому відомостей про активний повстанський рух на півночі Волині практично немає.

Активізація бандерівців спостерігалась у районі Берестечка, Верби, Дубна, Рівного. Метою збройних виступів було забезпечення швидкого просування частинам першої танкової групи генерала Е. фон Клейста.

Про масштаби боїв із відступаючими частинами Червоної армії свідчать такі цифри (за підрахунками І. Патриляка): на Волині в сутичках з червоноармійцями в червні-липні 1941 р. загинули 500 оунівців, а втрати Червоної армії в цих зіткненнях становили 2100 чоловік убитими й 900 полоненими. Повстанські загони українських націоналістів діяли на території 70 районів Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Чернівецької та Житомирської областей. Сутички відбулися в 26 містах, встановлено контроль над 19 містечками, захоплено значні трофеї. Націоналістам вдалося встановити українське управління в 187 з 200 районів західноукраїнських областей і 26 районах Правобережної України, створити обласні управління в Тернополі, Львові, Рівному, Дрогобичі, Станіславові та Луцьку [594, ст. 44–48].

Таким чином, організаційна робота ОУН в період 1939–1941 рр. спрямовувалась на відновлення та розширення підпільної мережі, формування кадрового складу ОУН-б та ОУН-м, створення ефективної Служби безпеки, військової підготовки активних членів на території Генерального губернаторства.

Серед тактичних завдань головним стала підготовка антирадянського повстання та захоплення адміністративної влади в регіонах України. Реалізація цих планів тісно пов'язувалася із початком радянсько-німецької війни, що дало підстави радянській історіографії стверджувати про колабораціоналізм ОУН.

Безперечним є факт багаторічної тактичної співпраці ОУН із німецькими військовими колами та спецслужбами. Але українські збройні виступи не були передбачені в плані “Барбаросса”. Вони відбулися б незалежно від позиції Німеччини чи зміни політичної ситуації в Європі.

Висновок до 3 розділу:

Початок Другої світової війни докорінно змінив суспільно-політичну ситуацію на Волині. Входження Західної України до СРСР та УРСР супроводжувався процесом ліквідації польських державних установ. Їх функції виконували створені за вказівкою ЦК КП(б)У у кінці вересня на початку жовтня 1939 р. тимчасові управління в містах і селянські комітети в селах. Більшість волинян прихильно поставилося до радянської влади, допомагали відновити правопорядок на місцях, сприймали УРСР, як українську незалежну державу.

Започатковані процеси радянзації призвели до зміни територіально-адміністративного поділу регіону. На землях, що відносилися до Волинського воєводства, було створено Волинську, Рівненську та Тернопільську області. Вони ділилися на райони, які не відповідали межам колишніх повітів. Збільшення кількості територіально-адміністративних одиниць було необхідною умовою запровадження жорсткого контролю за населенням з боку державно-партійних органів.

Відбулися радикальні зміни в системі виробничих відносин. Промислові підприємства та земля були націоналізовані державою. Колишні дрібні майстерні, фабрики, заводи були конфісковані у власників, укрупнені і передані, в залежності від потужності та стратегічного значення продукції, у підпорядкування загальносоюзних, республіканських міністерств. Малоефективні виробництва залишалися у місцевому підпорядкуванні. Робітники втратили важелі впливу на адміністрацію підприємств, оскільки профспілкові організації радянського зразка не виконували функцій захисту соціальних прав. Матеріальне стимулювання виробництва було замінене моральним і негативно позначилося на кількості та якості виробленої продукції.

Націоналізація землі призвела до перетворення селянина-власника в землекористувача. Встановлені державою норми землекористування зменшили площі наділів. Лишки передавалися малоземельному селянству,

яке не мало можливості їх ефективного обробітку. Поміщицькі маєтки, реманент та земельні площі стали базою для створення перших колгоспів та радгоспів на Волині. Вони об'єднали сільську бідноту і були малоефективними. Про це свідчить статистика облвиконкомів про невиконання річних планів по виробництву основних продуктів харчування. Більшість сільськогосподарської продукції вироблялася приватним сектором, після чого скуповувалася державою за низькими фіксованими цінами, частина надходила у вигляді натуральних податків. Загалом спостерігалось зменшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, що призвело до появи дефіциту та неможливості забезпечити населення продуктами власного виробництва. Спостерігалось загальне погіршення матеріального становища селянства в регіоні та загальне незадоволення радянською владою.

Визначальним чинником, який змінив ставлення населення Волині до влади, стала діяльність органів НКВС та міліції. Розгорнуті ними репресії набули велетенських масштабів. За період 1939–1941 рр. було репресовано близько 10% населення західноукраїнських земель. В першу чергу постраждали польські поміщики, державні службовці, осадники, представники силових структур, військові офіцери. Значного удару завдано було українській інтелігенції та селянству. В результаті місце соціальної еліти на Волині посіли приїжджі представники партійної та радянської номенклатури, які не користувалися авторитетом і повагою місцевого населення, всіляко дистанціювали себе, поводитися зверхньо і зневажливо. Страх перед репресіями, почуття незахищеності стимулювали антирадянські настрої волинян, підштовхували до розуміння необхідності боротьби із системою. Єдиною силою, здатною очолити і спрямувати цю боротьбу, стала ОУН. В регіоні почала зростати кількість її членів і симпатиків, готових до збройної боротьби за незалежну українську державу.

Відновленням організаційної структури ОУН на Волині зайнявся звільнений з польської тюрми в 1939 р. І. Скопюк. Завдяки його особистим

зусиллям, в короткий термін вдалося відновити колишні зв'язки між низовими клітинами організації, поширити її вплив на територію Рівненської і Тернопільської областей, переправити частину членства до Генерального губернаторства. Негативне ставлення І. Скопюка до розколу в ОУН втілювалося у стійкому небажанні визнавати зверхність бандерівського проводу. Це протистояння мало негативні наслідки не лише для нього особисто, а й послаблювало організацію в цілому. Поступово керівництво крайовим проводом перебрав на себе І. Климів, усунувши з керівних посад прихильників збереження єдності в організації. Арешт І. Скопюка органами НКВС попередив його вбивство, ініційоване І. Климівим хоча це не врятувало волинського провідника від розстрілу в 1941 р.

Основним тактичним завданням ОУН у цей період стала підготовка антирадянського повстання. Було напрацьовано плани знищення радянського і партійного активу на місцях, визначено склад диверсійних груп для проведення масштабних операцій на лініях зв'язку та транспорті, коло осіб, що мали сформувати органи влади. Розуміючи власну слабкість і безперспективність початку загального повстання самотужки, керівництво ОУН пішло на тактичну співпрацю із спецслужбами Німеччини, які обіцяли посприяти позитивному вирішенню питання про відродження Української державності. Отже, початок німецько-радянської війни повинен був стати часом повстання ОУН і захоплення нею адміністративної влади на місцях.

Розділ 4. Визвольний рух в період нацистської окупації (1941–1944 рр.)

4.1. Політика окупаційної влади на Волині та засоби її реалізації

Готуватись до блискавичного прориву через Волинь до Києва німецьке командування почало після несподівано швидкої перемоги у Франції. Ретельно вивчався район південніше річки Прип'ять. Військові підрозділи комплектувались офіцерами, які мали досвід боїв на Поліссі під час Першої світової війни. В лютому 1941 р. у Сен-Жермені (Франція) під керівництвом начальника генерального штабу Ф. Гальдера і начальника штабу групи армії „Південь” Зоденштерна (обидва – співавтори плану „Барбаросса”) відбулося велике штабне навчання з метою відпрацювання організаторських і тактичних питань оперативного прориву ударного угруповання групи армії „Південь” через Луцьк на Рівне – Житомир – Київ.

Кордони Волинської і частини Львівської областей від Влодави до Кристинополя (Червоноград) протяжністю 174 км. захищала 5-а армія. Вона була сформована у вересні 1939 р., а із 17 січня 1941 р. очолювалась генерал-майором танкових військ М. Потаповим. До складу армії входили 2 стрілецькі дивізії, 2 механізованих корпуси, 2 укріпрайони, 3 зенітно-артилерійські дивізії. В оперативному підпорядкуванні армії були 14-а змішана і 62-ий бомбардувальні авіадивізії. З оголошенням мобілізації у підпорядкування командуючого поступили також перша артилерійська протитанкова бригада, 589-й гаубичний полк, 90-й і 98-й прикордонні загони.

Готуючись до нападу, Німеччина зосередила на цій ділянці фронту угруповання військ у складі 17, 29, 55, 44 армійських корпусів, 6-ї армії та 3, 48, 14 – моторизованих корпусів першої групи генерал-полковника Клейста. Загальна чисельність армії складала 21 дивізію. Ці підрозділи були укомплектовані особовим складом і матеріальною частиною за штатом військового часу.

Стрілецькі дивізії 5-ї армії мали у своєму складі близько 10 тис. вояків замість 14 483 за штатом. Укомплектованість середнім командним складом

становила 68–70%, сержантами 70–72%, рядовими 66%. Бронетанкові та механізовані війська формувалися з квітня 1941 р. і знаходилися у стадії організації та переозброєння. Не повністю були готові до війни і укріпрайони.

Наближення німецько-радянської війни змусило ОУН до розробки планів захоплення політичної влади на українських землях. На цьому етапі суттєвої різниці між діями мельниківців і бандерівців не було. Обидві організації сподівалися на лояльність Німеччини і намагалися максимально використати її військовий потенціал для створення зародку майбутньої української армії у складі строевих формувань абверу та вермахту. Відсутність реальних можливостей для реалізації ідеї української самостійності підштовхувала ОУН до пошуку союзника, інтереси якого хоча б побічно торкалися їхніх. Такою силою у тогочасній Європі була Німеччина. “Керівники ОУН...сподівалися, що, оскільки Німеччина розпочинає боротьбу проти головного, на їхню думку, ворога українського народу – Радянського Союзу, то все ж таки вдасться, якщо не повністю реалізувати українську національну ідею, то хоча б створити кращі умови для національно-політичного розвою України” [622, ст. 23]. Подібні думки спонукали С. Бандеру розробити концепцію “природного союзництва”, згідно якої боротьба проти спільного ворога є визначальним фактором співпраці з Німеччиною [293, ст. 552–553].

Такі дії організації дали змогу радянській пропаганді використовувати тезу про колабораціоналізм ОУН і можливість ставити її в один ряд із фашистськими партіями. Чи насправді ці звинувачення мали під собою ґрунт? Як склалися взаєностосунки з керівництвом націонал-соціалістичної Німеччини?

Керівництво Третього рейху не було одностайним в оцінці “українського питання”. Головним спеціалістом з проблем Сходу вважався А. Розенберг, який свого часу навчався в Росії і добре знав її історію та культуру. 2 квітня 1941 р. він подав на ім'я А. Гітлера “Пам'ятну записку № 1”, у якій викладалися засади німецької політичної доктрини на радянських землях

після того, як їх займуть німецькі війська. Територія Радянського Союзу підлягала розчленуванню на сім частин, у тому числі й Україну з Кримом, щодо якої відзначалося: “Політичним завданням для цієї області мала б бути вимога національної самостійності аж до наступного утворення власної державності з метою самій або в об’єднанні з Донською областю та Кавказом у чорноморський союз, постійно тримати під загрозою Москву та прикривати зі Сходу великонімецький життєвий простір. А економічно ця область одночасно мала б утворити потужну сировинну та харчову базу для “Вели – конімецького рейху” [447, ст. 333; 517, ст. 203].

Звичайно, А. Розенберг не відрізнявся особливими симпатіями до українців, незважаючи на те що допускав можливість існування маріонеткової держави. Його концепція базувалася на прагненні нейтралізувати перевагу СРСР у живій силі, економічних ресурсах. Таку позицію категорично не сприймало політичне керівництво Німеччини в особі Г. Герінга та Г. Гіммлера. Вони виступили з гострою критикою позиції А. Розенберга й домоглися підтримки А. Гітлера. Майбутнє Росії він бачив у її розчленуванні на окремі частини, які існували б у вигляді адміністративних одиниць і були б невід’ємною частиною рейху. На Україні в Прибалтиці та Білорусії розглядалась можливість створення протекторатів, але про суверенізацію цих територій не йшлося [517, ст. 204].

Реалізувати концепцію А. Гітлера у сфері теоретичних напрацювань було доручено А. Розенбергу. 7 квітня 1941 р. в меморандумі № 2 він запропонував поділити територію СРСР на рейхскомісаріати і подав персональний склад їх керівників (для рейхскомісаріату “Україна” це був штабслайтер А. Шікенданц). Усі рейхскомісаріати повинні були підпорядковуватися центральному бюро “генерального протекторату окупованих східних територій” в Берліні, а рейхскомісарів “призначатиме й відкликатиме фюрер на пропозицію генерального протекторату” [315, ст. 238–239].

Переконання А. Розенберга в необхідності залучення українців, білорусів та прибалтів до антирадянської боротьби втілювалося у намаганні підтримати ідею суверенізації цих територій. 7 травня 1941 р. А. Розенберг видав інструкцію для рейхскомісара України, в якій наголошувалося: “мета роботи рейхскомісара в Україні полягає, по-перше, в одержанні для німецького Рейху продовольства й сировини і, таким чином, полегшенні ведення війни. А потім у створенні вільної Української держави, тісно зв’язаної з Німеччиною” [530, ст. 92]. Отже, серед найвищого німецького керівництва не було єдності у відношенні доцільності підтримки українського національно-визвольного руху. Зокрема, партійне керівництво було категорично проти такої співпраці. Більше того, вносилися пропозиції ліквідувати ОУН, як політичну силу, що загрожує державній безпеці рейху. Натомість, військова розвідка, на чолі з адміралом В. Канарісом, виступала за співпрацю з націоналістами, намагаючись використати їхні можливості та підпільну мережу на території УРСР проти Червоної армії, як диверсійні групи та партизанські загони. Результатом суперечок став компроміс.

Влітку 1940 р. А. Мельник (після погодження з німцями) наказав тереновим провідникам у Генерал-губернаторстві розпочати “підготовку до створення збройної сили ОУН”. Формування військових загонів і військове навчання здійснювалися під керівництвом члена ПУНу генерал-хорунжого М. Капустянського. Вже на період початку агресії Німеччини проти СРСР вони склали основу так званих похідних груп [447, ст. 334].

Навесні 1941 р. обидві ОУН продовжують здійснювати активні спроби переконати німецьке керівництво в необхідності українсько-німецької співпраці. Нацистські лідери зі свого боку теж докладали чимало зусиль, “аби ...всілякими пропагандистськими і демагогічними заходами переконати керівників українських громадських політичних організацій, що Німеччина має щирі наміри забезпечити державну незалежність, якщо не всієї України, то хоча би її західного регіону” [622, ст. 15]. Можна погодитися з думкою

С. Кульчицького, що безвихідність становища, в якому опинилися українські націоналісти в червоно-коричневій Європі, їхня пронимецька орієнтація була цілком зрозумілою, хоча, як показав час, помилковою [539, ст. 72].

Активізували власні зусилля у цьому напрямі і бандерівці. Згідно показів німецького військовополоненого капітана абверу Й. Лазарек в березні-квітні 1941 р. між його керівництвом Е. Айкерном і М. Лебідем відбулася зустріч. Результатом переговорів стала угода, скріплена доктором Маркертом (співробітник другого відділу абверу) та С. Бандерою про використання ОУН-б, як агентурної мережі на території СРСР для виконання шпигунських і диверсійних завдань. Німецька сторона надавала можливість пройти членам ОУН спецпідготовку у власних школах та зобов'язувалася виплачувати організації по 2, 5 млн. марок щороку. Підготовлені диверсанти надходили у розпорядження представників абверу – майора Вайнера і капітана Вербейка. Перший займався їх відправкою на територію Галичини, а другий – на Волинь [37, арк. 12].

Німецька розвідка, очолювана адміралом В. Канарісом, схилилася до співпраці з ОУН у справі боротьби з більшовизмом. Тому бандерівська організація отримала санкцію на формування Легіону українських націоналістів загальною чисельністю 700 солдатів. Це з'єднання складалося із двох батальйонів – “Нахтігаль” та “Роланд” [538, ст. 15].

Українські підрозділи повинні були використовуватися лише на радянсько-німецькому фронті, не складали німецької присяги, зберігали власний внутрішній порядок і, за задумом керівництва ОУН, повинні були забезпечити підготовку керівного складу для Української повстанської армії. Незважаючи на те, що німці принципово відмовлялися обговорювати політичні питання, які торкалися майбутнього України, дозвіл на створення власних бойових підрозділів вважався успіхом ОУН [291, ст. 305].

Завданням перших днів війни для націоналістів стало захоплення адміністративної влади на місцях та проголошення самостійності до вступу німецьких військ на українську територію [189, арк. 5–6].

Реалізація військової доктрини ОУН призвела до створення похідних груп, які повинні були проникнути на українські землі слідом за німецькою армією, очолити адміністративні органи влади на окупованих територіях і взяти Україну під власний контроль. Ці плани були спільними для ОУН-м та ОУН-б. Тому в контексті міжпартійного конфлікту постало питання, хто першим зможе реалізувати задум і очолити визвольний рух. У цих своєрідних змаганнях першість лишилася за бандерівською організацією.

Створені ще до початку бойових дій, похідні групи ОУН-б налічували від 3 до 5 тис. осіб кожна. До складу груп входили: провідник (член центрального проводу), штаб у складі п'яти референтів (організаційний, пропаганди, військовий, зв'язку, господарчий), секретар-машиністка. Штабу похідної групи підпорядковувалися "рої", що склалися з 7–12 членів ОУН. Кожен мав керівника, референта пропаганди, СБ, фінансів, адміністративної влади. Рух цих угруповувань на територію України розпочався в червні 1941 р. і тривав до вересня 1941 р. [8, арк. 130].

Похідні групи мали власні назви, залежно від регіону, в який просувалися: "Північ", "Південь", "Центр". Їх завдання були викладені в окремих інструкціях і передбачали захоплення адміністративної влади на місцях, урочисте проголошення незалежності Української держави, представлення німецькій владі та налагодження співпраці з нею [181, арк. 18]. Серед повноважень провідника групи було надане ЦП ОУН-б право призначати особовий склад крайового та обласного проводів після закінчення рейду. Тобто ставилося завдання охопити власним впливом всю територію України, створивши та налагодивши діяльність низових клітин організації в зазначених вище регіонах [7, арк. 85].

Спеціальна група з 15 осіб направлялася до м. Львова із завданням – проголосити Акт відродження української державності. Для надання власним діям більшої політичної ваги, з ініціативи ОУН-б, 22 червня 1941 р. у Кракові було створено Український національний комітет (УНК). Його керівником став генерал В. Петрів, а першим заступником – В. Горбовий. До складу

увійшли представники українських політичних сил еміграції, не дивлячись на суттєві розходження в програмах. Метою такої коаліції було показати, що ОУН діє не від власного імені, а здійснює волю всього українського народу і його політичної еліти. Текст цього документу готувався навесні 1941 р. В травні Я. Стецько особисто коректував зміст Акту, замінивши слова про проголошення української державності на тезу про її відродження. Тим самим підкреслювалася єдність традицій національно-визвольної боротьби 1917–1920-х рр. із сьогоденням. Проти діяльності УНК різко виступив А. Мельник. На його думку, “не комітети, не демократично об’єднавщина спекулянтів і збанкрутованих політиканів і не бунт проти єдиного Вождя і Проводу, а з’єднання всіх українців доброї думки і волі навколо Андрія Мельника врятує Україну” [188, арк. 5].

Подальші події показали, що революційна ОУН-б діяла самостійно. Інтенсивна підготовка до майбутньої війни вже навесні 1941 р. показувала, що ОУН була поінформована про плани Німеччини щодо СРСР. Можливо провід ОУН знав навіть точний час та дату початку німецько-радянської війни, інакше важко пояснити таку оперативність організації в реалізації власних планів.

22 червня 1941 р. німецька армія перейшла радянський кордон і розпочала широкомасштабний наступ від Балтійського до Чорного моря. Він супроводжувався пропагандистською кампанією і поширенням відозви А. Гітлера, у якій йшлося про необхідність знищити більшовизм, але не згадувалося про долю народів СРСР.

О третій годині ранку на окремих ділянках кордону німецька армія розпочала обстріл з гармат, а о 4-й розпочався наступ. У перші ж години війни удари ворожої авіації були спрямовані проти частин 45-ої стрілецької дивізії в Піщі, Шацьку, Любомлі, 87-ої і 41-ої танкової дивізій у м. Володимир-Волинський і Когильному, 124-ої стрілецької дивізії у Порицьку, Тартакові, Горохові. Бомбардували Луцьк, Ковель, Дубно, Рівне, а також аеродроми 14-ї і 62-ї авіадивізій.

Першими удар прийняли на себе прикордонники. Це, зокрема, бійці 128-го залізничного полку, що охороняли залізничний міст через р. Буг, прикордонники 3-ої, 6-ої, 7-ої, 10-ої та Устилузької застав, воїни 13-ої застави під командуванням О. Лопатіна [417, ст. 107].

Генерал армії С. Штеменко в книзі „Генеральний штаб в роки війни” підкреслював, що очолювана генерал-майором М. Потаповим 5-а армія стійко утримувала Волинь. Вона завдала ворогу значних втрат, відтіснила його від дороги Луцьк – Рівне – Житомир, змусивши відмовитися від блискавичного удару на Київ. Їй вдалося відкинути загарбників на Ковельському напрямку і зупинити лівофланговий ударний клин в районі Володимира-Волинського. Не дивлячись, однак, на масовий героїзм радянських солдатів та офіцерів, 8 липня 1941 р. вся територія Волині опинилася під німецькою окупацією.

ОУН відразу зреагувала на початок війни і направила меморандуми – звернення до націонал-соціалістичного керівництва та уряду Німеччини. 14 квітня 1941 р. провід ОУН-м передав свій меморандум відповідним німецьким інституціям. У червні того ж року свої меморандуми до міністерства закордонних справ Німеччини передав голова Українського національного об'єднання (УНО) в Берліні Т. Омельченко, який згодом підписав ще один меморандум спільно з головою Українського центрального комітету (УЦК) у Кракові В. Кубійовичем. І УНО, й УЦК стояли в безпосередній ідейній близькості до мельниківської організації. Зрештою, думки й твердження, висловлені в останніх двох меморандумах, цілком співзвучні з тими, що були викладені в меморандумі ПУНу. 23 червня 1941 р. свій меморандум до імперської канцелярії передала бандерівська ОУН. Жоден з цих документів не був переданий безпосередньо А. Гітлерові. Невідомо також, чи канцлерові рейху доповідався їх основний зміст [594, ст. 80].

Мельниківський меморандум пропонував визначити кордони майбутньої Української держави в межах території між Дунаєм, Карпатами і

Каспійським морем. Територіальні надбання обґрунтовувалися необхідністю створити економічно потужну країну, здатну забезпечити стабільність і безпеку на східних кордонах рейху. Фактично пропонувалась відмова від суверенності в економічній сфері на замість визнання політичної суверенності [319, ст. 17].

Подібна позиція була озвучена і в меморандумі УЦК та УНО, направленому до Берліна 10 червня 1941 р. В. Кубійовичем і Т. Омельченком. У ньому послідовно обґрунтовувалася “вигідність” для Німеччини створення Української держави. Укладачі меморандуму пропонували створити своєрідну буферну зону, що стримуватиме російську експансію та забезпечить продовольчі і сировинні потреби рейху. Прагнення створити власну державу за всяку ціну та отримати політичну владу змусили їх шукати компроміс з керівництвом Німеччини [594, ст. 81; 319, ст. 44; 541, ст. 19].

Відмінну позицію зайняла бандерівська організація. Їхній меморандум, переданий до рейхсканцелярії В. Стахівом 24 червня 1941 р., вирізнявся формулюванням ультимативних вимог. Основою для конструктивного діалогу визначалося відношення Німеччини до української держави. В разі несприятливого вирішення цього питання ОУН-б погрожувала чинити збройний опір окупаційному режиму. Ставилася вимога будувати взаєностосунки з українцями на принципах поваги, визнати право на власну державність. Підсумовуючи свої роздуми, автори документа зазначали: “Військова окупація не може триматися довгий час у Східній Європі. Тільки новий державний лад, збудований за національним принципом, може забезпечити там здоровий розвиток. Тільки українська держава могла б забезпечити такий новий лад” [319, ст. 67]. Всі ці звернення залишилися без відповіді. Виявити ставлення німецького керівництва до ідеї суверенізації України могли лише рішучі дії проводу ОУН-б.

30 червня 1941 р. похідна група на чолі з Я. Стецьком у м. Львові проголосила Акт відродження української держави від імені бандерівської

організації. У першій його частині було сказано: “Волею українського народу ОУН під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української державності, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України...”. А в другій частині: “На західних землях України твориться українська влада, яка підпорядкується українському національному урядові, що створиться в столиці України – Києві” [172, арк. 1–7]. В третьому пункті цього документу відобразилась концепція С. Бандери про природне союзництво. Проголошувалася тісна співпраця з “Великонімеччиною”, що “під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад у Європі” та про “союзну німецьку армію” [172, арк. 3].

Появу цих виразів у тексті пояснюють по-різному. Радянська історіографія вважає це підтвердженням маріонетковості новопроголошеної держави та оунівського колабораціоналізму, а лідери ОУН-б – реалізацією власної політичної доктрини, безкомпромісністю боротьби, необхідністю мати уряд для укладання міждержавних угод [325, ст. 19].

На думку автора, причиною появи таких формулювань була невизначеність у взаємостосунках та обіцянки німецької сторони позитивно вирішити українське питання. Зрештою, негативної відповіді на власний меморандум ОУН-б не отримала і могла зрозуміти мовчання, як згоду. Важливим фактором стала і німецька військова присутність у Львові. Розвиток подальших подій, пов’язаних з арештами лідерів ОУН-б, чітко продемонстрував, що про колабораціонізм не йшлося.

Після оприлюднення Акту було сформовано уряд – Тимчасове державне правління (ТДП), яке очолив Я. Стецько. Військовими справами керував В. Петрів, В. Стахів виконував роль очільника закордонних справ, М. Лебідь відповідав за безпеку та В. Горбів – тимчасовий голова ТДП [174, арк. 13]. Для створення видимості демократичності процесу відродження української державності з представників політичних партій, присутніх у Львові, громадських і культурно-просвітницьких організацій створили так звану Раду сеньйорів. Вона не мала законодавчих прав, але могла піднімати перед

урядом різноманітні питання про майбутній устрій та форми державної влади. Президентом було обрано доктора К. Левицького – колишнього голову Національно-демократичної партії, посла австрійського представництва у Відні в 1918 р. голову Ради міністрів ЗУНР. Членами президіуму стали Й. Сліпий – єпископ УГКЦ, Ю. Дзерович – священник УГКЦ, Турчин і Біленський – львівські професори, а членами ради: Федусевич – колишній суддя, Г. Костельник – священник УГКЦ, С. Хруцький – член УНДО, Р. Заячковський – нотаріус, В. Радзикович – директор львівської гімназії, Степанович – інженер, Філіпович – директор “Центросоюзу”. Для налагодження контролю над роботою цього органу з боку ОУН-б до його складу ввели власного представника. Спочатку це був Л. Ребет, а після розпуску уряду Я. Стецька – М. Степаняк. Причиною такої заміни стала здатність останнього до переконання опонентів та вміння згладжувати конфліктні ситуації, які почали виникати у зв’язку із прагненням Ради сеньйорів створити власний уряд на понадпартійній основі. В серпні 1941 р. ця структура реорганізувалася в Національну раду на чолі із почесним головою митрополитом УГКЦ А. Шептицьким (у зв’язку із включенням 1 серпня 1941 р. Галичини до Генерал-губернаторства) і проіснувала до кінця листопада 1941 р., коли була розпущена німцями [6, арк. 23–27].

Дії ОУН-б дістали підтримку церкви в особі митрополита А. Шептицького та єпископа Полікарпа. В Україні, де це було можливо, відбулися всенародні плєбісцити, насипалися могили слави, відправлялися святкові богослужіння. Намагання діяти від власного імені викликали протест Українського національного комітету, але політичного впливу на подальший перебіг подій це не мало. Більше того, невдовзі він був розпущений німецькою владою.

Керівництво ОУН-б пояснювало власний сепаратизм необхідністю відвернути можливі репресії з німецького боку від еміграційних лідерів українського національно-визвольного руху, які діяли за кордоном легально і могли бути фізично знищені. У разі визнання А. Гітлером Акту 30 червня, як

правового документу міг бути активізований і УНК. В цьому випадку він був би покликаний виконувати роль центру всеукраїнської політичної консолідації. Але визнання української державності суперечило планам націонал-соціалістичної Німеччини [41, арк. 8].

Справжня причина проголошення Акту відродження Української держави окреслена в таємному документі ОУН-б “До положень”, де наголошувалося: “В цей спосіб здійснилася, з одного боку, вимога всеобіймаючости українського націоналізму як науки, що має змогу просякнути у всі сектори життя, з другого боку теж зовнішньо – навіть в теперішніх умовах – ОУН стає визнаванню як одинокий вирішний чинник. Є це своєрідний спосіб легалізації, себто здобуття зовнішнього визнання ОУН цілим оточенням. Крім того, участь в працях органічного сектора дає ОУН змогу впливати на зміну потягнень, що можуть вдаряти в українські інтереси” [173, арк. 10]. Тобто, підкреслюється прагнення ОУН-б відігравати провідну роль у державницьких змаганнях, закріпити за собою право єдиного громадсько-політичного репрезентанта українського народу.

Населення Західної України у переважній більшості вітало Акт. Процес просування похідних груп ОУН супроводжувався мітингами та зборами, на яких формувалися місцеві органи влади – державні управи. У заздалегідь підготовлених проектах резолюцій віталосся проголошення української держави, містилися здравиці на честь лідерів ОУН та німецького керівництва. В архівосховищах зберігаються чисельні бланки таких документів, як друкованих, так і написаних від руки, що переконує в масовості акцій [179, арк. 1–6]. Молодь зголошувалася до товариства “Січ”, відроджувались “Просвіти”, аматорські гуртки та інші молодіжні організації. Свідчення цього знаходимо в чисельних звітах ОУН про “організацію української влади на західноукраїнських землях” [176, арк. 1–7].

У німецьких повідомленнях із окупованих східних територій наголошувалося, що ОУН проводила регулярні заняття з молоддю в об’єднаннях “Юнацтво” і “Просвіта”. Визначався військово-спортивний і

політичний характер підготовки української молоді під час якої пропагувалася думка про те, що створення суверенної національної держави є вищою політичною метою нації [223, арк. 3].

Згідно твердження крайового провідника І. Климів, ОУН-б вдалося утвердитись у 184 з 200 районів західноукраїнських областей. Лише в 4 активно працювали мельниківці. Обласну владу було сформовано в Станіславові, Тернополі, Луцьку, Рівному, Львові [180, арк. 1–3].

Категорично засудили дії ОУН-б її опоненти з мельниківської організації, вважаючи цей виступ передчасним. Похідні групи ОУН-м діяли під загальним керівництвом О. Сеніка-Грибівського та М. Сціборського, а після їх убивства в Житомирі – О. Кандиби-Ольжича. Основним пунктом призначення цих підрозділів став Київ. Сюди прибуло близько 200 членів організації та 500 вояків Буковинського куреня під командуванням П. Войновського. Звідси невеликі групи мельниківців продовжили шлях до Харкова, на Слобожанщину, Донбас і Крим. До місць призначення дійшла лише третина особового складу загонів. Причиною стало жорстоке суперництво із бандерівцями, які використовували будь-які можливості для послаблення та знищення політичних опонентів [436, ст. 38; 654, ст. 24; 658, ст. 44].

Прибувши у вересні 1941 р. до Києва, О. Ольжич сконцентрував зусилля на формуванні майбутнього українського парламенту – Ради загальнонаціонального характеру. За словами Л. Череватенка, “мельниківська концепція схилялася до того, щоб на місцях розбудувати Народні Ради, котрі через Ради повітові й обласні мали б вивершитися в Українську Національну Раду. Ймовірний склад Укрради було намічено ще у Львові: очолити її мав академік А. Кримський. Але радянська резидентура непогано діяла: і А. Кримського, й більшість запланованих на членів майбутнього парламенту було заарештовано, а невдовзі й ліквідовано” [650, ст. 396–397]. 5 жовтня у Києві відбулися перші збори УНРади, у декларації якої зазначалося: “Нав’язуючи до традицій визвольних змагань і державного

будівництва під проводом сл. п. Симона Петлюри, покликано до життя Українську Національну Раду в Києві для продукування над життям українського народу” [193, арк. 91]. Головою ради було обрано ректора Київського політехнічного інституту проф. М. Величковського, а до її складу увійшло близько 130 членів різної політичної орієнтації (гетьманці, республіканці, оунівці, безпартійні), в тому числі генерал М. Омелянович-Павленко, професор К. Мацієвич, інженер О. Байдуник, письменники У. Самчук та О. Теліга, сестра Л. Українки – І. Косач-Борисова. Як легальна інституція української громадськості Національна рада не могла продукувати антинімецькі заклики, однак намагалася всіма засобами відстоювати право українців на окремі прояви суспільної діяльності [447, ст. 414].

Реакція німців була дещо запізнілою, але категоричною. УНК було розпущено, оскільки він носив політичний характер і висловив підтримку самостійницьким деклараціям ОУН. Натомість лишився активним Український центральний комітет (УЦК), створений у тому ж Кракові з німецької ініціативи на чолі з професором В. Кубійовичем. До його повноважень належали питання гуманітарної допомоги на окупованих українських територіях, яка надавалася через мережу допомогівих комітетів.

Розпочались репресії проти активних членів ОУН та її проводу. 5 липня 1941 р. у день арешту С. Бандери в Кракові Управління надіслало до німецького та інших державних урядів Європи декларацію незалежності, але вона була залишена без відповіді. До головної квартири вермахту у Варшаві виїхала делегація ОУН-б, але не отримала підтримки. Інші переговори теж були безрезультатними. Німецька сторона вимагала офіційно відкликати Акт 30 червня 1941 р. і обіцяла, що після переможного завершення війни А. Гітлер підтримає ідею створення “великої України” аж до Волги. Факти стверджували хибність подібних сподівань. 7 липня було підготовлено заяву Я. Стецька до міністра закордонних справ Німеччини в якій прем’єр українського уряду відмовився відкликати Акт. Звичайно Німецьке керівництво проігнорувало цей демарш. Листи голови Українського

державного правління до А. Гітлера, А. Ріббентропа, Г. Герінга, Б. Муссоліні та генерала Франко теж були залишені без відповіді [178, арк. 1–23].

10-го липня 1941 р. відбулося засідання Центрального проводу ОУН-б, у якому брали участь, крім Я. Стецька: М. Лебідь, І. Легенда, Я. Старух, І. Равлик, В. Турковський, Л. Ребет, О. Гасин і особистий секретар Р. Льницький. На цьому зібранні ще раз підтверджено рішення про непоступливість німецьким вимогам. 11-го липня 1941 р. заарештували Я. Стецька і відправили до Берліну. Лідери ОУН-б деякий час утримувалися під домашнім арештом [177, арк. 1–3].

Позиція офіційного Берліну відобразилась у рішенні ставки фюрера від 16 липня 1941 р. про розчленування України і включення частини її земель до польського Генерал-губернаторства і королівства Румунії, нарешті, створення на більшій частині української території рейхскомісаріату “Україна”.

Всі окуповані землі було поділено на дві частини: зону військового і зону цивільного управління. Перша, за винятком питань економічного характеру, підлягала Головному командуванню сухопутних військ вермахту. Її структура була визначена “Особливими вказівками щодо забезпечення. Частина С” від 3 квітня 1941 р., а також наказом головнокомандуючого вермахту В. Кейтеля від 22 червня 1941 р. “Про управління в зайнятих областях СРСР”. В зоні бойових дій особливі управлінські структури не створювалися. Оперативні тилові райони армій поділялися на території, які керувалися польовими і місцевими комендатурами. Тиловий район груп армій управлявся дивізіями охорони тилів або головними польовими комендатурами. Тут працювали представники таємної польової поліції (функції гестапо), розвідділи абверу (військова контррозвідка), охоронна поліція (охорона концтаборів та тюрем), польова жандармерія (контроль за складом та переміщенням військовослужбовців), українська допомогова поліція на службі німецького вермахту (забезпечення громадського порядку) [614, ст. 121–125].

Згідно з угодою, укладеною в травні 1941 р. між Головним командуванням сухопутних військ і начальником Головного імперського управління безпеки Р. Гейдріхом при групах армій і арміях були створені спецпідрозділи (айнзацгрупи) з метою придушення опору населення і проведення каральних акцій. На території України діяли дві групи – “С” і “Д”. Кожна з них складалася із 4-5 айнзацкоманд по 500-1000 солдатів. Загально прийнято називати ці підрозділи аббревіатурою “СД”.

Зона цивільного управління у політико-адміністративному відношенні підпорядковувалася імперському міністерству у справах окупованих областей, яке офіційно почало діяти 17 липня 1941 р. [476, ст. 127].

Рейхскомісаріат “Україна” було утворено 20 серпня 1941 р. Землі Волині потрапили до складу цього адміністративного утворення, яке очолив гауляйтер і оберпрезидент Е. Кох. Його резиденція знаходилась в м. Рівне. Територія рейхскомісаріату постійно змінювалася у зв’язку із віддаленням чи наближенням фронту. Станом на 1 серпня 1941 р. його площа складала 71 тис. км, 15 листопада того ж року – 235 тис. км., а 1 січня 1943 р. – 392 275 тис. км. [400, ст. 175]. Ці території поділялись на шість генеральних округів (генералбецирків):

1. “Волинь-Поділля” (центр – м. Луцьк). Включав територію Рівненської, Волинської, Кам’янець-Подільської (нині Хмельницької) областей, а також південні райони Брестської і Пінської областей Білорусії.
2. “Житомир” (центр – м. Житомир). До нього відійшли Житомирська, північні райони Вінницької з м. Вінниця і південні райони Поліської області Білорусії з Мозирем.
3. “Київ” (центр – м. Київ). До цього округу відійшла Київська і Полтавська області.
4. “Миколаїв” (центр – м. Миколаїв), куди входили Миколаївська (без західних районів) і Кіровоградська області.
5. “Таврія” (центр – м. Мелітополь) – лівобережні південні райони Херсонської, Запорізької областей і Крим.

б. “Дніпропетровськ” (центр – м. Дніпропетровськ): Дніпропетровська і частина Запорізької областей.

Генеральні округи поділялись на 114 округів (крайзгебітів), які включали в себе 431 район. У свою чергу райони поділялися на села, селища та колонії. Право адміністративних одиниць встановлювалося за ними обласною управою. В кожній адміністративній одиниці створювалася громадська управа [79, арк. 10–58]. Таким чином, Волинь опинилася в складі нового територіально-адміністративного утворення – рейхскомісаріат “Україна” з адміністративним центром у м. Рівне. Генеральним комісаром Волині і Поділля А. Гітлер призначив генерала Шене [113, арк. 22].

Структура центрального управлінського апарату рейхскомісаріату виглядала наступним чином. Рейхскомісару підпорядковувалися: його заступник, референт, ад’ютант, начальник інформаційної служби, приватканцелярія. В апараті були прикомандировані: вищий СС і поліцайфюрер, моторизована рота, зв’язковий офіцер військового командування, уповноважені з іноземних справ, пошт та залізниць. Організація адміністративного апарату рейхскомісара в основному повторювала структуру міністерства А. Розенберга і складалася з 4-х головних управлінь: центрального, політичного, господарського та технічного [614, ст. 93].

Окрім німецького окупаційного апарату, на захопленій території України були створені органи місцевого управління (самоуправління). Їх організація у військовій зоні спиралася на колишній адміністративний поділ, обмежуючись районом, общиною (сільською чи міською) і селом. Польові комендатури контролювали по кілька колишніх районів, які після передачі цивільній адміністрації рейхскомісаріату становили основу округ чи генеральних округ.

Українцям відводилась роль виконавців у системі німецької окупаційної адміністрації. Були створені посади директорів округів, керівників районів, міських бургомістрів, сільських старост, шкільних інспекторів. Існували

місцеві суди, які розглядали цивільні справи про дрібні правопорушення та кримінальні справи, якщо злочин був вчинений по відношенню до українських громадян. Решта були в компетенції слідчих органів гестапо та імперських судів [322, ст. 15–20].

Керівник району призначався та звільнявся з посади за пропозицією польової комендатури, командуючого оперативного тилового району армії чи груп армій, а у рейхскомісаріаті – коменданта місцевої комендатури чи гебітскомісара. При комплектуванні виконавчого апарату (відділів і управлінь) перевагу надавали працівникам з колишніх службовців чи осіб, які були знайомі з роботою цих органів. Загалом місцеві службовці поділялися на 8 груп [72, арк. 52–55]:

1. Науковці і технічні службовці із вищою освітою на керівній посаді (оплата – 1200 руб.).
2. Наукові і технічні службовці з відповідною діяльністю (оплата – 950 руб.).
3. Наукові і технічні службовці із набутими фаховими здібностями (оплата – 750 руб.).
4. Службовці із самостійною діяльністю на керівних посадах (оплата – 600 руб.).
5. Службовці з основними фаховими знаннями службових обов'язків. Начальники канцелярій, бухгалтери, технічні урядовці із закінченою середньою освітою, начальники магазинів і складів (оплата – 480 руб.).
6. Працівники нижчого службового рівня (оплата – 400 руб.).
7. Працівники звичайної праці (оплата – 340 руб.).
8. Робітники переважно механічної праці (оплата – 280 руб.).

Кожен працездатний громадянин повинен був зареєструватися та звернутися до уряду праці. Термін подання документів обмежувався до 30 листопада 1942 р. Заведені облікові картки давали змогу влаштуватися на роботу за спеціальністю, а в разі їх відсутності особи спрямовувалися на роботу без врахування їхнього фаху [68, арк. 20].

Служба в поліції, не дивлячись на небезпеку, була низькооплачуваною для українців. При нарахуванні платні враховувався сімейний стан особи. Якщо рядовий холостяк отримував 240 руб., то одружений – 540 руб.; командир взводу відповідно 340 або 640 руб.; одружений командир роти – 690 руб. Оплата здійснювалася в радянських рублях, які були в обігу поряд з карбованцями лише на території рейхскомісаріату [215, арк. 11].

Структура міських та районних управ складалася з наступних відділів: загального управління, поліцейного, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарного, фінансового, будуправління, промислового, постачання і забезпечення робочою силою. Їх керівники призначалися начальником районної управи за згодою польової чи місцевої комендатури [614, ст. 94–95].

Другою за значенням особою органів місцевого самоврядування був бургомістр. Як і керівники районів, бургомістри підлягали перевірці на політичну благонадійність польовою жандармерією, гестапо чи безпосередньо комендатурою. У його обов'язки входило керівництво управою і проведення в життя всіх наказів, що йшли від вищих органів влади. Бургомістр мав власну канцелярію із штатом: секретар і два перекладачі.

У Луцьку міська управа почала працювати 2 липня 1941 р. Бургомістром був призначений М. Єрмолаєв. Його робота не задовольняла окупаційну владу, тому, згідно розпорядження гебітскомісара Ліндера від 4 грудня 1941 р., цей пост зайняв Є. Тиравський, а з 21 січня 1943 р. – П. Скоробогатов. Структура міської управи включала в себе дев'ять відділів: бургомістр, загальний, адміністративний, апровізаційний, фінансовий, житловий, технічний, господарський, охорони здоров'я. Розглянувши функції цих підрозділів, можна окреслити сферу діяльності міського самоврядування в період німецької окупації [69, арк. 1–5].

Загальний відділ мав власну канцелярію, секретаріат, підвідділи (персональний і статистичний). До його функцій відносився контроль за контингентом жителів міста.

Адміністративний – також мав власну канцелярію та підвідділи (реєстраційний, суспільної опіки). Він контролював склади та міський театр. У свою чергу реєстраційний підвідділ – реєстрація громадян з відміткою місця роботи, примусові роботи громадян, штрафи. Підвідділ суспільної опіки тісно співпрацював з українськими товариствами взаємодопомоги, надавав матеріальну підтримку сім'ям тих осіб, що добровільно виїхали на роботу в Німеччину. Він існував до 1943 р. Пізніше його функції перейшли до загального відділу.

Господарський відділ мав земельний, господарський, шкільний підвідділи. У його функції входив контроль над будівництвом, школами, базарами, банями. Був переданий до житлового відділу в 1943 р.

Житловий відділ – мав власну канцелярію, бухгалтерію, підвідділи (житловий і охорони майна). Займався обліком та відновленням житлового фонду міст.

Технічний – відповідав за ремонт і будівництво будинків та мостів.

Апровізаційний – мав підвідділи (калькулятивний, контролю, продовольчий). Контролював видачу продовольчих карток, роботу перукарень.

Охорони здоров'я – контролював медичні заклади, вів особові справи всіх медичних працівників.

Фінансовий – здійснював контроль над отриманням податків.

Нижчою ланкою місцевого управління була сільська управа на чолі із старостою, якого призначав бургомістр. У його підпорядкуванні знаходився помічник, бухгалтер та місцевий підрозділ української допорогової поліції. До основних обов'язків цих органів відносились: реєстрація та облік населення, стягнення податків, надання робочої сили, розшук червоноармійців та партизанів, вилучення в населення зброї, боєприпасів,

радіоприймачів, контроль за дотриманням світломаскування, проведення сільськогосподарських робіт та ін. [79, арк. 1–57].

Основні правові, економічні і територіальні основи окупаційної політики були визначені в генеральному плані “Ост”. Загалом його зміст визначав принципи поведінки німців на окупованих територіях, ставив завдання економічного грабунку України, скорочення чисельності місцевого населення, змальовував перспективи німецької колонізації [353, ст. 4].

У директиві від 6 вересня 1941 р. Г. Герінг наголошував, що основним завданням окупаційної влади є вивезення сировини із східних територій для забезпечення зростаючих потреб німецької промисловості. Важливе місце відводилося і проблемі забезпечення вермахту та німецького населення продовольством. 2 грудня 1941 р. видано закон про доведення норм споживання продовольства населенням рейхскомісаріату до мінімуму. Для працюючих міських жителів 250 гр. хліба на добу. Довозити продовольство з сіл було заборонено [122, арк. 4].

Непрацюючим українським громадянам похилого віку виплачувалася пенсія в розмірі 75 руб. До неї додавалися продовольчі картки, які давали право купувати 100 гр. м'яса, 1000 гр. хліба, 2000 гр. картоплі на тиждень. Проте, зазначена сума була недостатньою (згідно звіту керівника охорони служб СС в рейхскомісаріаті) навіть для купівлі шматка мила і унеможливлювала викуп продовольчого пайка. Більшість пенсіонерів змушені були жебракувати і вмирати від голоду на вулицях міст та у власних оселях [231, арк. 12–23].

Про ціни на продукти харчування в період окупації можна скласти уяву згідно свідчень очевидців. На міському ринку склянка муки коштувала 15 крб., пшона – 10 крб., 1 л. молока – 30–40 крб., склянка сметани – 15–25 крб., 1 кг. сала – 400 крб., 1 кг. картоплі – 15–25 крб., мило – 200–300 крб. [116, арк. 10].

Серед засобів зменшення споживання продуктів місцевими жителями окупаційною владою пропонувалося фізичне знищення зайвих їдців та

скорочення продовольчих норм для жителів міст. Стосовно сільського населення обмеження повинні були б бути менш жорсткими, адже виморивши голодом селян, окупаційна влада залишилася б без необхідних робочих рук, здатних виробляти сільськогосподарську продукцію [628, ст. 308–309].

Яскравим прикладом ставлення нацистів до слов'янського населення є публікації офіційної преси з описами життя та побуту українців, зокрема, в статті “Обітованна земля на Сході”, що була опублікована у газеті “Фількішер Беобахтер” (ч. 312) говорилося: “Честь, вірність, охайність – це невідомі тут поняття. Лінива і схильна до анархії, ця людська раса виявляє сильний егоїзм, що веде до... зарозумілості ... живуть серед неописного нехлюйства в своїх помешканнях, – на час спання взагалі не скидають убрання...” [123, арк. 19]. Тим самим стверджувалося, що слов'яни відносяться до примітивної, нерозвиненої раси й поводження з ними повинне бути відповідне.

Для Волині особливо важливе значення мало запровадження нового “аграрного порядку”. Виходячи з постанови нацистського уряду “про новий земельний лад”, яка передбачала передачу селянам ділянок у “постійне особисте користування” від 15 лютого 1942 р. та розпорядження А. Розенберга від 27 лютого 1942 р. про розпуск колективних господарств на окупованій території СРСР і створення громадських господарств, було оприлюднено розпорядження рейхскомісара про початок реформ на селі (від 19 червня 1942 р.). Ним передбачалося збільшення розмірів присадибних ділянок, збереження колективних форм господарювання, утворення спілки землевласників, які до кінця 1942 р. повинні були охопити десять відсотків господарств. Основним завданням реформи було забезпечення безперебійного постачання продуктів сільськогосподарського виробництва до Німеччини. Ефективність колгоспів і радгоспів була доведена радянською практикою, тому їх залишили, перейменувавши відповідно на Gemeinolewirtschaften (громадське господарство) та Domanen (державне

господарство) [120, арк. 35; 325, ст. 14]. Існування колективних форм господарювання передбачалося і в майбутньому, але у вигляді землеробських кооперативів, заснованих на принципі індивідуального землекористування.

Громадське господарство передбачало створення трудових громад, які об'єднувалися в трудові бригади (20–30 родин). Їм виділялося не менше 200 га. землі для обробітку. Кожна бригада обирала собі керівника, якого затверджував комунальний агроном. Оплата праці здійснювалася натурою і обчислювалася в залежності від видатків, пов'язаних із обробітком землі: закупівля посівного зерна, ремонт сільськогосподарського реманенту, споживання кормів для тяглової скотини та ін. Розподіл врожаю проводив комунальний агроном, керівник трудової бригади і сільський староста. Кожен член трудової бригади отримував зароблену частину врожаю в залежності від кількості затраченого робочого часу та якості роботи. Частину виробленої продукції, яка сплачувалася державі, відвозили на склади громадського державного фонду. Посівне насіння, отримане навесні, у вигляді позики поверталось восени з доплатою 25% [117, арк. 19].

Стосовно державних господарств практикувалося дві форми діяльності. Перша – примусове залучення до обробітку ґрунтів всього сільського населення, проживаючого довкола в 20-ти кілометровій зоні. Друга – передбачала розпаювання земель і передачу їх в оренду родинам. При цьому передавався колишній колгоспний реманент та худоба з розрахунку по 1-й корові, 1-й свині та 10-ти овець на сім'ю. Селянин мав щоденно здавати від 3 до 6 літрів молока від голови великої рогатої худоби та забезпечувати різноманітні поставки (яйця, масло, сир, м'ясо та ін.) [117, арк. 19; 118, арк. 25]. Після збору врожаю, згідно розпорядження рейхскомісара від 20 травня 1942 р., конфісковувалося все отримане збіжжя, крім продовольчої пайки (з розрахунку на 1 місяць) в розмірі 10 кг. зерна на кожного члена родини [71, арк. 46].

3 червня 1943 р. було видано декларацію німецького уряду за підписом А. Розенберга про приватну власність селян на землю у рейхскомісаріаті

“Україна”. Згідно цього документу земля передавалася селянам для постійного особистого користування і визнавалася їхньою приватною власністю. Право на землю визнавалося за кожним, хто її обробляв власною працею. Земельні наділи мали отримати й тимчасово відсутні особи: які виїхали на роботу до Німеччини, перебували у війську (Червоній армії), військовополонені, заслані радянською владою. Станом на літо 1943 р. лише десять відсотків сільських родин отримали наділи. Питання повного розподілу землі між селянством серйозно навіть не обговорювалося. Ці кроки окупаційної влади мали пропагандистський характер і розглядалися, як тимчасові заходи до моменту передачі землі німецьким колоністам [230, арк. 1–15].

Реалії значно відрізнялися від пропагандистських агіток. Відразу із приходом німців була встановлена комендантська година з 18 год. вечора до 8 год. ранку (в осінньо-весняний період) та з 22 год. до 4 год. (влітку) [114, арк. 35]. Заборонено переміщення населення між населеними пунктами, у зв'язку із цим всі індивідуальні транспортні засоби (в тому числі і велосипеди) необхідно було зареєструвати, встановлено 12 год. робочий день, за будь-яку непокору або опір – смертна кара [79, арк. 57]. Впроваджувався принцип колективної відповідальності, що передбачав репресії проти всіх жителів населеного пункту за порушення встановлених правил поведінки, самовільне зберігання зброї чи військової амуніції, не виконання поставлених окупаційною владою завдань господарського або військового значення, антинімецькі прояви тощо.

Важким був і податковий тиск. Згідно розпорядження Е. Коха про збір податків, грошових данин на території рейхскомісаріату від 21 жовтня 1941 р., населення зобов'язувалося сплачувати податок за житло (місячна оплата за 1 кв. м. коливалася в межах від 1 руб. 10 коп. за приміщення з каналізацією та водогоном, до 80 коп. за прохідне помешкання без вікон), за особистий транспорт (велосипед – 50 руб., мотоцикл – 200 руб., авто – 500 руб. на рік), собак, податок з прибутку із обігу та ін. [75, арк. 1–3; 77, арк. 12]. В

Торчинському районі на Волині кожне село повинне було здавати окупаційній владі щотижнево 1 корову, 1 свиню, нитки, полотно, мідь. Були конфісковані навіть церковні звони [199, арк. 7]. Крім того існував податок для одноосібних господарств. На Волині (в 1943 р.) він виглядав наступним чином [78, арк. 1]:

Податкові ставки в крб. від 1 га. уживаної площі (до 1 групи відносяться території округ Крем'янець, Дубно, Рівне, Здолбунів; 2-ї – Луцьк (без р-ну Колок), Володимир-Волинськ, Ковель, р-н Турійськ, Костопільська округа; 3-ї – усі інші волинські округи).

	1 група	2 група	3 група
1.Сади, огороди, хміль, виноградники	200–250	160–200	130–160
2.Пшениця і цукровий буряк	100–130	90–110	80–100
3.Ячмінь, конюшина, пасовиська	80–110	70–90	50–70
4.Пустища	-	10–20	-

Отже, податкова політика стимулювала зернове виробництво та цукроваріння – традиційні для Волині галузі сільського господарства. Очевидно, що саме цих продуктів найбільше потребувала Німеччина, а їх виробництво та вилучення було стратегічним завданням окупаційної адміністрації.

Відвертий грабунок, нехтування потребами селян, жорстокий терор спонукали українців до опору. У відповідь нацисти застосовували масові репресії. За зрив поставок сільськогосподарської продукції та підтримку визвольного руху 15 червня 1943 р. в с. Навіз Рожищенського району розстріляно 8 осіб та спалено 25 господарств, знищено с. Красний Сад Сенківичівського району, відбулись масові розстріли в с. Михлин, 19 листопада 1943 р. спалено 60 будинків в с. Котів, здійснено напади і обстріляно з танків села Ботин, Романів, Воротнів Луцького району [112, арк. 60]. Лише за період з 2 квітня по 28 червня 1943 р. в Сенківичівському районі (зараз Горохівський район) було спалено 600 господарств, вбито 550 осіб.

Такі акції проводились систематично, викликаючи справедливу ненависть до окупантів [199, арк. 7–14].

Поширення визвольного руху в 1942–1943 рр. призвело до зриву запланованих поставок продуктів харчування з України. Напади загонів Т. Боровця та сформованої бандерівською ОУН – Української повстанської армії на сільськогосподарські підприємства та заготівельні пункти змусили окупантів вдаватися до надзвичайних заходів. У повідомленні крайового проводу ОУН-б з території Луцької округи, датованого осінню 1943 р., зазначалося, що німці провели підготовку до перевезення і оборони зібраного врожаю. З цією метою задіяли допомогову поліцію (поляків) та німецькі частини по 50–80 осіб для охорони одного фільварку [199, арк. 6].

Ситуація на Волині настільки загострилась, що забезпечити збір врожаю німецька адміністрація могла лише в тих селах, які розташовувалися неподалік міст під охороною військових та поліційних частин. Для забезпечення швидкого збору врожаю масово залучалося міське населення, яке примусово вивозилося на сільськогосподарські роботи. Невиконання планів заготівлі продуктів харчування частково компенсувалося зменшенням норм споживання міського населення та стимулюванням обробітку землі в межах міст і самозабезпечення місцевого населення продуктами харчування. Третину виробленого в межах міст продовольства населення повинно було здати окупаційній владі у вигляді натурального податку.

Важливу роль у пограбуванні окупованої України відіграла створена в липні 1941 р., згідно з розпорядженням Г. Геринга, центральна торгова організація “Схід”. Вона займалася заготівлею і збутом сільськогосподарської продукції, а також постачанням сільського господарства. Першочерговим завданням цієї структури було забезпечення вермахту та рейху сільськогосподарською продукцією і запуск в дію підприємств харчової промисловості. Контроль за її діяльністю здійснював А. Розенберг. Філії організації були відкриті у всіх місцевих органах окупаційної адміністрації [476, ст. 154–156]. Можливість взяти участь у

пограбуванні окупованих радянських територій була надана і приватним німецьким підприємцям, які виступали, головним чином, у ролі німецьких колоністів.

Невід'ємною частиною адміністративного та економічного апарату на окупованій території поряд з офіційними представниками великих монополій були банки, які кредитували і здійснювали банківське обслуговування торговельних і промислових підприємств. На території рейхскомісаріату було відкрито 17 галузевих господарських банків, об'єднаних в “Союз господарських банків”. На чолі всієї структури був Генеральний господарський банк, який знаходився в м. Рівне і мав філії в Києві та Дніпропетровську. До середини 1942 р. розрахунки між місцевими підприємцями і організаціями проводилися через кредитні каси у містах та їх філіали на селі. З 1 липня 1942 р. в м. Рівне почав діяти Центральний німецький емісійний банк України, а кредитні каси були перекваліфіковані в його відділи [476, ст. 159–160].

Створена банківська система стала інструментом пограбування українського населення у процесі запровадження грошової реформи на території рейхскомісаріату “Україна”. До липня 1942 р. в обігу зберігалися банкноти СРСР номіналом 1 і 3 рублі, а також розмінні монети. 25 липня 1942 р. було поширено наказ рейхскомісара Е. Коха обміняти радянські гроші в купюрах номіналом по 5 руб. і вище на карбованці (1 карбованець прирівнювався до 1 рубля). Процес обміну грошей здійснювався через Центральний німецький емісійний банк. За наявності обмінної суми більшої за 20 руб. готівка не видавалася на руки, а зараховувалася на безпроцентний рахунок збереження. Фактично була проведена конфіскація радянської валюти в населення, що призвело до загального зубожіння і погіршення рівня життя [476, ст. 160].

Важким було становище і для системи української освіти, культури та релігії. Нацистський підхід був цілком неоднозначним. Як зауважив А. Гітлер під час свого візиту до України в 1942 р., “...українцям буде дано

найпримітивніший вид освіти, потрібний лише для спілкування між ними та їхніми німецькими панами” [324, ст. 215].

Шкільне навчання дозволялось окупаційною владою з 1 лютого 1942 р. в початкових чотирикласних народних школах для дітей віком до 11 років.

Існував ряд обмежень для відкриття шкіл [76, арк. 1–2]:

- наявність необхідного палива після покриття потреб вермахту та цивільних німецьких службових інституцій;
- відсутність загрози поширення інфекційних хвороб;
- наявність достатньої кількості учительських сил, політично благонадійних та спеціально підготованих;
- відсутність потреби використання шкільних будинків для інших необхідних цілей.

На утримання шкіл запроваджувався податок у розмірі 15 д. марок на рік з кожного учня. Згідно обмінного курсу 1942 р. це становило 300 крб. і було досить значною сумою для сільського населення [117, арк. 20]. Кількість вчителів обмежувалася з розрахунку один вчитель на 50 учнів. Вчителі старших класів середньої школи звільнялися. Для тимчасового заміщення цих посад віддавали перевагу тим особам, які потерпіли від радянського режиму. Існувала заборона на використання запроваджених за радянської влади навчальних планів, підручників, учнівських та викладацьких бібліотек. Навчання обмежувалося читанням, письмом, рахуванням, фізкультурою, іграми, виробничою і ручною працею. Мовою навчання була українська, яка поряд з німецькою, вважалася державною мовою в рейхскомісаріаті “Україна” [199, арк. 5; 73, арк. 45].

Наказом від 21 січня 1942 р. більшість навчальних закладів в рейхскомісаріаті „Україна” закривалися. Це розпорядження стосувалось окремих факультетів, робітничих університетів, самостійних інститутів, філій Академії наук, вищих професійних шкіл і всіх подібних установ. Виняток становили медичні, ветеринарні, сільськогосподарські і технічні факультети. Вони рахувались, як організаційно, так і професійно,

самостійними. Те ж саме стосувалося вищих професійних шкіл, інститутів, академій та інших установ, які належали до вищезгаданих галузей. Студентам вищих семестрів, які не належали до названих факультетів, що ліквідовувалися, надавалась можливість закінчити своє навчання пізніше. Право на це вони мали заслужити зразковою поведінкою [531, ст. 107]. Персонал навчальних закладів звільнявся з роботи, а нове працевлаштування викладачів було пов'язано із докладною перевіркою їх політичної благонадійності. Подальша робота здійснювалася під пильним наглядом.

Забезпечення трудовими ресурсами промисловості та сільського господарства Німеччини за рахунок окупованих східних територій визначалося генеральним планом "Ост", як одне із пріоритетних. З літа 1941 р. по осінь 1942 р. цей процес супроводжувався агітаційно-пропагандистською кампанією, яка обіцяла українцям пристойні умови проживання, високу заробітню плату. Часто визначальним фактором подачі добровільних заяв на виїзд до Німеччини стала обіцяна матеріальна допомога залишеним родинам. Вона передбачала щомісячну виплату 150 крб., 4 кг. хліба та 12 кг. круп, що могло значно покращити матеріальне становище в умовах голоду [120, арк. 33]. Повіривши обіцянкам, кілька тисяч волинян добровільно зголосилися на виїзд, але ситуація докорінно змінилася, коли стало відомо про умови утримання та праці українців в Німеччині. Кількість бажаючих різко скоротилася – заяви подавали одиниці. В той же час, потреби промисловості у робочих руках постійно зростали у зв'язку із необхідністю матеріально-технічного забезпечення вермахту. В таких умовах окупаційна влада прийняла рішення про примусову депортацію українців віком від 18 до 45 років для роботи в Німеччині. 24 жовтня 1942 р. рейхскомісар Е. Кох видав наказ про закриття шкіл та інститутів і відправку викладачів та учнів. 26 травня 1943 р. в Луцьку відбувся з'їзд гебітскомісарів генеральної округи Волинь-Поділля, на якому було озвучено рішення рейхскомісара про відмову від добровільного принципу подачі українцями заяв на виїзд. Віднині це був обов'язковий закон. Збільшити кількість остарбайтерів передбачалося за

рахунок працівників українських допоміжних установ. Загалом, передбачалося вивезти 15% таких службовців [199, арк. 1–2].

Виконання цього рішення втілювалось поліційними структурами, підрозділами СД та СС шляхом проведення облав на міських ринках, в громадських та на робочих місцях. У селах старости складали списки згідно отриманих квот і під конвоєм відправляли молодь на залізничні станції, де були підготовлені спеціальні збірні пункти. Загалом, окупаційній владі вдалося вивезти на примусові роботи до Німеччини більше 50 тис. волинян (мається на увазі лише Волинська і Рівненська області).

У рейхскомісаріаті „Україна” було дозволено діяльність двох церков. Функціонувала Українська автокефальна православна церква (“Автокефальна греко-ортодоксальна церква”) на чолі з канонічним главою митрополитом Діонісієм і Російська православна церква (“Автономна православна церква”) на чолі з екзархом архієпископом Олексієм (Громадським) і московським патріархом Сергієм [231, арк. 23]. На Волині “Автономну” православну церкву очолювали: в Ковелі – єпископ Дамаскін, Крем’янецьку катедрі зайняв єпископ Ковельський і Луцький Іов (Кресович) [199, арк. 5]. Українську автокефальну православну церкву в регіоні очолював архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп (Сікорський), висвячений в Києві у травні 1942 р. Слід зазначити, що обидві церкви знаходилися в стані конфлікту одна з одною, претендуючи на роль єдиної канонічної конфесії. Їхня діяльність регламентувалася постановою рейхскомісара Е. Коха від 16 червня 1942 р. [119, арк. 25–33].

Окупаційна влада стежила за різноманітними релігійними ініціативами, вивчала їх. Період доволі лояльного ставлення тривав до літа 1942 р. А. Розенберг підкреслював, що можна дозволити релігійним громадам існувати, але з умовою, що вони не займатимуться політикою і не стануть небезпечними для окупаційної влади.

Для посилення контролю за православною церквою Е. Кох спеціальним розпорядженням від 1 березня 1942 р. розмежував функції відповідних

служб: „Матеріальні церковні справи здійснюються головним відділом міністерства, виконавчі заходи проти церковної інстанції і осіб, що відносяться до церкви, здійснюються поліцією безпеки”. Передбачалося зосередити всю повноту адміністративної влади в церкві у руках генерал-комісарів [449, ст. 7].

Важливим напрямком роботи Української автокефальної православної церкви стало відродження шкільної освіти на Волині. З цією метою 17 березня 1942 р. в м. Рівне відбулося засідання церковної ради. Результатом стало колективне прохання до керівництва рейхскомісаріату “Україна” відкрити 4 вчительські семінарії в Острозі, Крем’янці, Луцьку і Ковелі. Ця ініціатива не була підтримана окупаційною владою [221, арк. 23].

Зустріла опір також ініціатива архієпископа Полікарпа по воз’єднанню православних церков. Не дивлячись на німецьку заборону, в жовтні 1942 р. в Луцьку було проведено збори єпископів УАПЦ. Згідно прийнятого рішення архієпископа Никанора і єпископа Мстислава було направлено в якості делегатів до митрополита Олексія у Почаїв. Їхнім завданням було переконати митрополита у необхідності воз’єднання церков. Переговори пройшли вдало і 8 жовтня 1942 р. було підписано Акт поєднання на основі Української автокефальної православної церкви під зверхністю митрополита Діонісія. Однак, проти Акту рішуче виступила група єпископів Автономної православної церкви на чолі з єпископом Пантелеймоном (Рудиком). Очевидно їхню позицію підтримала окупаційна адміністрація, яка вважала існування української церкви кроком до суверенізації України. Під тиском єпископів митрополит Олексій відкликав своє рішення. Воз’єднання церков не відбулося [715, ст. 2].

Вбачаючи в діяльності церкви політичну складову, німецька адміністрація поступово підпорядкувала її діяльність власним інституціям. Було обмежено права духовенства та релігійних громад. Згідно розпорядження рейхскомісара Е. Коха та окружного комісара Волині і Поділля Ліндера від 17 лютого 1942 р., населенню заборонялося святкувати релігійні свята, крім

Різдва (7, 8 січня), Нового року (14 січня) і Великодня (2 дні), всі решта днів визначалися, як робочі [74, арк. 57]. Навіть проведення богослужіння було перенесено на ранній ранок, щоб не заважати початку робочого дня.

Підтримка церквою українського визвольного руху призвела до поширення репресій окупаційної влади проти священнослужителів. За період від грудня по травень 1943 р. в Луцько-Ковельській єпархії загинуло 18 духовних осіб, що належали до Української автокефальної православної церкви. Частина духовенства була вивезена на примусові роботи до Німеччини, зокрема, протоієрей із с. Цегів Омелян Денисюк та ін. [199, арк. 5].

Характерною рисою „нового порядку”, який вводився на окупованих територіях, був кривавий терор. У жовтні 1941 р. Україна спізнала свою першу Хатинь – село Обухівку. Пізніше практика спалених сіл стала регулярною. Серед 250 знищених населених пунктів були і села Волині, зокрема, Кортеліси на Ратнівщині. Операція дістала назву „Трикутник” і передбачала знищення сіл Бірки, Заболоття, Борисівка, Кортеліси. 23 вересня 1942 р. підрозділ „Нюрнберг” оточив Кортеліси подвійним кільцем. Населення зігнали до церкви, в приміщення школи та кількох сусідніх будинків, після чого всі були розстріляні, а село спалено. У вогні та від куль загинуло 2892 кортелісці, серед яких були чоловіки, жінки, старики і діти. Було спалено 715 хат. Разом з Кортелісами карателі знищили села Запоківне, Ягідкове, Тепечець, Косиці, Сніжки, Дорошів, Тарасове, Соснівку, Хомут та ін. Поступово гітлерівський терор набув систематичності [489, ст. 596].

Нацистська теорія про расову зверхність була реалізована у розробці технології знищення цілих етнічних груп. Окупаційна влада створила 50 гетто і 180 великих таборів. Апробація технічного боку холокосту проведена на території Німеччини, ще до початку німецько-радянської війни.

Спочатку на державному рівні приймалися дискримінаційні закони, спрямовані на ізоляцію, пізніше обмеження, а потім і на повне знищення єврейської громади. Німеччиною прокотилася хвиля погромів, євреїв

позбавляли їхньої власності, громадянських прав та, врешті, зігнали до спеціально створених концтаборів. Ця технологія, доведена до крайності у своїй жорстокості, повною мірою була реалізована на території України.

Єврейська громада на Волині була досить потужною, вона становила значну частину місцевого міського населення: 1) Володимир-Волинський – 20000 осіб (станом на 1942 р.); 2) Камінь-Каширський – 3399 осіб (червень 1941 р.); 3) Колки – 860 осіб (грудень 1937 р.); 4) Ковель – 15000 осіб (станом на 1942 р.); 5) Любомль – 8000 осіб (станом на 1942 р.); 6) Маневичі – 1000 осіб (станом на 1942 р.); 7) Ратно – 2500 осіб (станом на 1942 р.); 8) Турійск – 1500 осіб (станом на 1942 р.); 9) Устилуг – 3000 осіб (станом на 1942 р.) [581, ст. 3].

Усі сфери життєдіяльності єврейського населення відразу були регламентовані спеціальною директивою окупаційної влади від 13 серпня 1941 р. Їм наказувалося постійно носити на верхньому одязі жовті шестиконечні зірки-як спереду, так і ззаду, заборонялося ходити по тротуарах та вулицях міст, їздити у громадському транспорті, відвідувати школи, бібліотеки, музеї, купувати на базарах до 10 години ранку.

Кожен єврей-ремісник повинен був вивішувати спеціальну табличку з написом: „Єврейське підприємство”. При оформленні на роботу також існувала дискримінація. Зазвичай євреїв не брали на роботу або переводили на нижчі посади, оплачували їхню працю удвічі дешевше. Кожен хто претендував на будь-яку посаду, заповнював документ, у якому заявляв, чи його дружина не походить від батьків євреїв, чи діти не одружені на євреях.

Окупаційною владою чинилися усілякі перепони переходу євреїв з іудейської віри у православ'я, уніацтво чи католицизм, адже це могло сприяти порятунку окремих громадян від смерті.

У містах створювалися своєрідні резервації для єврейського населення – гетто. Їх звозили сюди із навколишніх сіл. Територія огорожувалася колючим дротом. Зовнішню охорону здійснювала німецька охоронна поліція, а всередині діяли створені окупаційною владою органи управління із числа

самих євреїв-юденрати та спеціальна „жовта” поліція. Всі аспекти життя у гетто регламентувалися німцями.

З євреїв, які мали фахову підготовку, формувалися окремі команди. Вони проживали у спеціальних таборах і залучалися для виконання робіт, що вимагали знань та навичок. Для цієї категорії існувала відстрочка і вони знищувалися в міру виконання поставлених завдань.

У населених пунктах Волині було створено широку мережу гетто: 1) Володимир-Волинський – гетто створено 5–14 жовтня 1941 р.; 2) Камінь-Каширський – 1 червня 1942 р.; 3) Ковель – 21 травня 1942 р.; 4) Любешів – травень 1942 р.; 5) Любомль – 6 грудня 1941р.; 6) Маневичі – 2 вересня 1942 р.; 7) Ратно – березень 1942 р.; 8) Турійськ – березень 1942 р.; 9) Устилуг – березень 1942 р. [581, ст. 9].

Становище євреїв було жахливим. Постійні приниження, терор, невпевненість у завтрашньому дні, очікування смерті поглиблювалися постійною виснажливою працею, голодом, холодом або, навпаки, нестерпною спекою. Антисанітарія та поширення хвороб призводили до масової смертності. Трупні загиблих по декілька днів не ховали, це стимулювало поширення нових недуг та нових смертей.

Темпи знищення єврейського населення в регіоні не задовольняли німецьке керівництво, тому влітку 1942 р. надійшов наказ з Берліна про остаточне „вирішення” єврейського питання. З цього моменту розпочалися криваві акції з ліквідації гетто. Багатотисячні колони їх мешканців під охороною німецьких розстрільних команд прямували до найближчих лісових масивів, урочищ. Самі копали для себе величезні братські могили, після чого їх розстрілювали.

Розстріли стали систематичними та проводилися із німецькою педантичністю: 1) Володимир-Волинський – гетто знищено 1–15 вересня 1942 р.; 2) Камінь-Каширський – 10 серпня 1942 р.; 3) Ковель – 19 серпня 1942 р.; 4) Колки – вересень 1942 р.; 5) Любомль – 1–7 жовтня 1942 р.; 6) Любешів – 28 серпня 1942 р.; 7) Малевичі – 5 вересня 1942 р.; 8) Ратно –

серпень 1942 р.; 9) Турійськ – серпень 1942 р.; 10) Устилуг – 1–15 вересня 1942 р. [581, ст. 11].

Завершивши ліквідацію гетто, німецька окупаційна влада продовжувала проведення „зачисток” у містах та селах Волині. Було ліквідовано трудові табори. Так у Володимирі-Волинському поряд із основним гетто (влітку 1942 р. утримувалося 15 тис. євреїв) було створено вторинне. Сюди зігнали євреїв, які володіли цінними для окупаційної влади спеціальностями. Їх було знищено значно пізніше – навесні 1943 р. Внаслідок тотального знищення єврейської громади значно скоротилась її чисельність. На Волині лише 2000 євреїв змогли пережити жахи окупації [222, арк. 67].

Отже, основи східної політики рейху були закладені напередодні Другої світової війни і відображали дві політичні концепції. Перша передбачала співіснування із слов'янськими народами Східної Європи. В цьому випадку визнавалось можливим створення маріонеткової Української держави, яка слугуватиме противагою Росії і стане сировинною базою рейху. Її підтримував А. Розенберг, який займався плануванням майбутньої окупаційної політики, та начальник штабу Верховного головнокомандування вермахту В. Кейтель. Друга відображала концепцію здобуття “життєвого простору”, а також ідею “расової теорії” щодо місцевих жителів. Останній надали перевагу, оскільки її прихильниками були представники політичної еліти Німеччини – А. Гітлер, рейхсляйтер М. Борман та ін.

Німецька окупаційна система на території України була сформована у вигляді зон військового управління та цивільної адміністрації. Волинь потрапила до складу сформованої за територіальним принципом адміністративної одиниці у вигляді генеральної округи “Волинь-Поділля”. Реалізація німецької східної політики мала для регіону катастрофічні наслідки. Величезними були людські втрати серед мирного українського населення Волинської області. Згідно радянських документів вбито 165 тис. осіб, понад 30 тис. осіб вивезено на роботи в Німеччину. Лише у Камінь-Каширському районі розстріляно, замучено, повішено, спалено живими 5095

осіб, Колківському – 3949, майже повністю знищено населення міста Ковеля. Спалено 422 населені пункти, 35 тис. селянських будинків. Населення м. Луцька скоротилося з 50 тис. на початок війни до 30 тис. на момент визволення Червоною армією [253, арк. 6].

Ця інформація, на думку автора, є неповною. Адже у списку виборців Волинської області (станом на 1947 р.) залишилося лише 362 680 повнолітніх осіб, а кількість населення регіону станом на 1939 р. складала 1млн. 128 тис. осіб [52, арк. 8; 85, арк. 1–92]. Тобто, можна припустити, що внаслідок війни, репресій, депортаційно-переселенських процесів, хвороб загинуло або не повернулося близько 600 тис. волинян.

Загалом за час окупації населення України скоротилося на 13,6 млн. осіб. Жорстокий терор проти мирного населення мав на меті не тільки придушення будь-якого опору нацистам. Він став кривавим інструментом виконання головного завдання „Генерального плану Ost” – обезлюднення східних територій для переселення сюди німецьких колоністів. Такі дії окупаційного режиму викликали опір населення, який переростав у всенародний антифашистський рух.

4.2 Поліська січ Т. Бульби-Боровця

Початок німецько-радянської війни активізував націоналістичне підпілля. Спроба збройного повстання ОУН та Акт 30 червня 1941 р. були не єдиними політичними чинниками, які визначали ситуацію на Волині. Важливим фактором став так званий “новопетлюрівський” рух за відродження Української Народної Республіки (УНР). Його опорою стали загони Поліської січі, до створення яких був причетний Т. Боровець (псевдо – Бульба). Народився він 9 березня 1908 р. в селі Бистричі Костопільського району на Рівненщині [298, ст. 7].

Вирішальну роль у його залученні до політики зіграв сотник В. Раєвський, який у 1932 р. познайомив Т. Боровця з полковником Армії УНР І. Литвиненком. Він входив до складу розвідувального відділу штабу УНР міністром якого був генерал В. Сальський [551, ст. 23].

Завданням відділу була підготовка підпільних груп на території України, які за сприятливих обставин розпочали б збройну боротьбу за відродження УНР. До обов’язків І. Литвиненка відносились: організація підпільної мережі, налагодження зв’язку, координація дій підпільних осередків [551, ст. 27].

І. Литвиненко спонукав Т. Боровця до створення підпільної організації під назвою “Українське національне відродження”. Польська поліція помилково зараховувала його до членів ОУН і відзначала у звітах, що Т. Боровець створив гурток у кількості п’яти осіб в селі Бистричі Костопільського повіту [569, ст. 138]. Головним завданням групи, за словами майбутнього отамана, була пропагандистсько-агітаційна робота серед населення. На нашу думку, це було виконання завдань розвідувального характеру, які ставив перед ним полковник І. Литвиненко.

Політична активність Т. Боровця не була залишена поза увагою. Влітку 1934 р. він був заарештований. На суді йому інкримінували зв’язки з ОУН. Згідно вироку, Т. Боровець був ув’язнений на три роки у концентраційний

табір – Березу Картузьку. Цей досвід виявився для нього досить корисним, адже дав можливість познайомитися із провідними діячами українського визвольного руху.

На думку члена ОУН-б Р. Петренка, Т. Боровець за своєю вдачею не був людиною, здатною підпорядковувати своє особисте загальному і вміти не тільки наказувати, а й виконувати накази. І це було основною причиною, чому він формально не став до лав ОУН, в якій провідником себе не бачив. Обертаючись у середовищі поліських просвітян, він почував себе вільно і незалежно, а знайомство з деякими старшинами УНР йому імпонувало і ніби зближувало з цим середовищем. Однак, це зближення було формальним. Т. Боровець майже нічого не знав про уряд УНР, президента А. Лівіцького, як не знали й вони про нього. Це підтверджує й син президента М. Лівіцький [596, ст. 21].

Т. Бульба пояснював власну позицію наступним чином: “Якби український націоналістичний рух тотально не заперечував всіх інших світоглядів і базував свою ідеологію та програмову дію не на авторитарному вождівстві, а на основі ширшої репрезентації на зразок західних вільних країн, то тоді напевно всі українці були б влилися в його ряди” [298, ст. 32].

Вибір Т. Боровця був на користь уряду УНР. Його приваблювала ідея відродження української державності у формі демократичного суспільства. Існування еміграційного уряду, що заявляв про наданий йому всеукраїнський мандат, перетворювала останній у політичний центр навколо якого повинні були б згуртуватися націонал-патріотичні сили. Майбутня боротьба за відродження української держави передбачала збройне протистояння, тому Т. Боровець бачив себе в якості організатора національної армії.

Після дострокового звільнення із концтабору, яке відбулося за досить загадкових обставин в 1935 р., Т. Боровець змушений був переселитися до Варшави, де й зустрів початок Другої світової війни [462, ст. 56].

В. Дзьобак у праці “Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.)” стверджує, що причиною

дострокового звільнення Т. Боровця стала зразкова поведінка. На нашу думку ця теза не підтверджена документально і викликає певні сумніви. Після вбивства членами ОУН міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького (в червні 1934 р.) країною прокотилася хвиля репресій, спрямованих проти право та ліворадикальних партій. Більшість заарештованих отримували довгострокові терміни ув'язнення (в межах десяти років позбавлення волі) і не потрапляли під амністію чи дострокове звільнення за зразкову поведінку. Більш вірогідним було втручання німецьких спецслужб, з якими мав тісний зв'язок І. Литвиненко. Такої ж думки дотримується і рівненський історик О. Слободянюк, стверджуючи, що у 1935 р. Т. Боровець був завербований, як агент абверу [623, ст. 2].

Після звільнення Т. Боровець працював секретарем в Українському допомоговому комітеті (УДК) у Варшаві. Займався влаштуванням втікачів з СРСР та забезпеченням їх роботою. Через напружені відносини з керівництвом, він змушений був звільнитися і виїхав до Кракова, де зайнявся підприємництвом.

Згідно твердження Т. Боровця, в листопаді 1939 р. у м. Холмі відбулася нарада уенерівського керівництва, на якій її учасники дійшли згоди щодо подальших дій та участі в них майбутнього отамана. За його словами, план дій був поданий генералу В. Сальському, але у зв'язку із його смертю затверджувався президентом А. Ливицьким. Він передбачав перевірку стану активного підпілля УНР в Україні та його підготовку до повстанських акцій у випадку початку війни.

С. Стельникович стверджує, що до 20 червня 1940 р. Т. Боровець підтримував тісні контакти з керівництвом ДЦ УНР [635, ст. 274]. На нашу думку це не відповідає дійсності. Підтвердженням цього є спогади М. Ливицького, який категорично заперечував причетність Генерального штабу УНР чи свого батька до вироблення персонального плану для Т. Боровця, як і сам факт їхнього знайомства на той час [551, ст. 28–29].

Йому можна вірити хоча б тому, що активного уенерівського підпілля в Україні не існувало. Можливо, залишилися окремі симпатки, але зібрати їх та активізувати в умовах підрадянської дійсності було неможливо. Мабуть, думка вислати Т. Боровця в УРСР вийшла не від президента чи міністерства військових справ УНР, а була приватною ініціативою І. Литвиненка.

На нашу думку вибір кандидатури міг бути простимульований німецькими спецслужбами з якими співпрацював І. Литвиненко. Це підтверджується процесом підготовки переходу радянсько-німецького кордону. Останні місяці перед відправкою Т. Боровець проживав в м. Холм на так званій Данилової горі, в єпархіальному будинку православної церкви. У цьому приміщенні знаходилась школа німецького розвідцентру абвера. Можливо, і майбутній отаман пройшов у ній курс спецпідготовки. Без допомоги німців вдала спроба перетину кордону навряд чи була б можливою. Відомо, що місцем переходу було обрано містечко Володава, приблизно в 50-ти кілометрах від Холму. Для вивчення обстановки на місці Т. Боровець мусив багато разів бувати тут, знати розміщення радянських прикордонних застав, час патрулювання, знайти кращі місця переправи через р. Буг. Кордон був під повсякчасним наглядом, існувала заборона наближатись до прикордонної смуги на певну відстань. Тому без спеціального дозволу німецьких спецслужб підготовка переходу була неможлива.

Операція розпочалася вночі 1 серпня 1940 р., ймовірно, за її проведення відповідали німецькі військові чиновники, які повинні були супроводжувати Т. Боровця та полковника І. Литвиненка, надаючи їм посильну допомогу. Не дивлячись на кропітку підготовку, не обійшлося без втрат – загинула зв'язкова В. Кульчинська (дочка Є. Кульчинського з Дермані, відомого діяча визвольних змагань 1917–1920 рр.). Сам Т. Боровець не постраждав [596, ст. 42–49].

Факт переходу підтверджується німецькими документами. Зокрема, у звіті поліції служби безпеки на окупованих територіях згадується про організаційну роботу Т. Боровця перед початком війни та спробу створити

підпільну групу "Вільне козацтво". Відзначено також його організаційні здібності та зафіксовано зростання числа його симпатиків на Волині [529, ст. 1062].

З обережністю потрібно сприймати спогади Т. Боровця про значну активізацію "петлюрівського руху" в Україні з його появою, про двомісячну інспекцію центральних та східних районів, де йому ніби вдалось відновити підпільну мережу, про виключну роль Українського національного відродження (УНВ) у підготовці збройної антирадянської боротьби. Насправді неможливо було з підробними документами пересуватися територією України. Для перетину колишнього (до 1939 р.) радянсько-польського кордону необхідно було мати офіційне відрядження державних установ і окремих дозвіл НКВС, це були непереборні перешкоди для нелегала, тому твердження Т. Боровця викликають сумнів. Стосовно УНВ, то ця організація була створена, як культурно-просвітницька і перестала існувати з виїздом Т. Боровця та І. Литвиненка. Жодного досвіду антирадянської боротьби у колишніх її членів не могло бути. Достеменно відомо, що в період з серпня по вересень 1940 р. Т. Боровець переховувався в будинку Г. Кудрі – жителя села Погулянки, розташованого біля містечка Степань, і використовував його родину для виконання доручень з налагодження зв'язку. В цей період майбутній отаман вивчав тактику партизанської боротьби на прикладі діяльності загонів Н. Махна, вважаючи її найбільш прийнятною. Зводилась вона до одного речення, як зазначає Т. Боровець: "З-під землі та під землею. В блискавичному наступі та ще блискавичнішому відступі полягає вся суть партизанської війни" [298, ст. 35].

Жодне із "поставлених" мегазавдань у політичній чи військовій сфері не було виконане до початку війни, але Т. Боровцю вдалося згуртувати навколо себе значну кількість симпатиків. Причини невдач були об'єктивними. По – перше, одна людина навіть за відповідної підготовки не могла охопити всі завдання організаційного, військового й політичного характеру, та ще в

умовах підрадянської дійсності. По – друге, від початку Т. Боровець переоцінював власні можливості, вважав себе провідником і здібним військовим командиром, не маючи військової підготовки. По – третє, на території України була відсутня соціальна та матеріальна база на основі якої могла відбутися розбудова уенерівського підпілля. По – четверте, недооцінка змін, що відбулись у психології населення внаслідок репресій радянської влади. З цих причин жодне із так званих доручень президента А. Лівницького не було виконано.

Початок війни дав можливість вийти з підпілля націоналістичним силам. Проголошення Акту відродження української державності 30 червня 1941 р., діяльність похідних груп та військових формувань поставило ОУН-б в авангарді визвольного руху. У нових політичних умовах решта організацій зайняла вичікувальну позицію, погоджуючись на співробітництво з німецькою окупаційною владою на її умовах. Позиція Т. Боровця була подібною.

Вийшовши з підпілля, і не маючи власної потужної організації, Т. Боровець почав шукати потенційного союзника – спочатку в середовищі ОУН-б (спроба вступити до міліції м. Рівного, створеної похідною групою ОУН-б), а пізніше – в окупаційної влади.

Про активність і водночас слабкість сформованого Т. Боровцем підпілля свідчить факт захоплення ним м. Сарни напередодні зайняття його німцями. Під час проведення операції група була озброєна лише одним пістолетом. Таким чином, була проблема з кадрами та озброєнням, хоча було й велике бажання діяти [620, ст. 75].

Відводячи для себе роль провідника в українському визвольному русі, Т. Боровець змінив своє псевдо “Байда” на “отаман Тарас Бульба”, “Українське національне відродження” перейменував в “Українську повстанську армію”, надаючи їй статус національного війська.

У праці “Армія без держави”, знаходимо неправдоподібну інформацію про надзвичайну активність його загонів у перші дні війни на Волині. Бурхлива

фантазія отамана змальовує картини в яких тисячі мобілізованих та в'язнів, під охороною військ НКВС “гонять” колонами через волинські ліси на схід. Таким чином, серед власних операцій він виділяє бої з підрозділами НКВС, звільнення в'язнів, мобілізованих та репресованих, знищення “трудтаборів”. Насправді ні в Костопільщині, ні на Сарненщині справжніх в'язниць не існувало. При осередках НКВС в Костополі та Сарнах існували пересильні пункти барачного типу для проведення попереднього слідства, але постійних тюремних приміщень не було у всіх шістнадцяти районних містечках. Не існувало і так званих “трудтаборів”, тобто місць, де після суду відбували терміни покарання засуджені. Відомо лише про існування табору польських військовополонених, які використовувалися, як робоча сила в каменоломнях Іванової Долини.

Загальновідомими є також факти масових страт в тюрмах Західної України, відсутність часу для проведення мобілізації населення до Червоної армії, а отже, ніяких колон з мобілізованими чи заарештованими не могло бути. Зрештою необхідно було мати у власному розпорядженні чисельну, добре озброєну та навчену армію, щоб виконувати подібні завдання. Документальне підтвердження знаходить лише факт нападу на м. Сарни (інформація зафіксована у німецьких звітах з окупованих східних областей) та звільнення невеликої групи мобілізованих в околицях м. Рокитне (про це згадують у спогадах члени похідної групи ОУН-б) [596, ст. 71–72].

Намагання Т. Боровця організувати власними силами армію на основі УНВ було приречене на невдачу. Відсутність політичного керівництва, кадрової та матеріальної бази спонукали його до пошуків союзника. Після 5 липня 1941 р., коли окупаційна влада розпочала репресії щодо представників ОУН і засвідчила власне негативне відношення до ідеї відродження української державності, таким союзником могли стати лише німецькі спецслужби. Раніше згадувалося про ймовірну співпрацю з ними ще до початку війни. Тільки так можна пояснити лояльність окупаційної влади до Т. Боровця.

Щоб зацікавити німців у необхідності створення українських збройних формувань, необхідно було їх переконати у доцільності такого кроку. Присутність червоних партизанів та червоноармійців в регіоні і, в зв'язку із цим, неможливість налагодити адміністративну владу, стали основними аргументами отамана. Саме тому територією для власної діяльності Т. Боровець обрав так звану “Поліську котловину”. Її територію отаман визначав у межах Берестейщини, Пінщини, Гомельщини і Житомирщини [146, арк. 19]. Це був важкодоступний для німців регіон через відсутність шляхів із твердим покриттям. Наявність великих лісових масивів та заболочена місцевість робили його потенційно партизанським краєм. Достовірної інформації про стан на Поліссі окупаційна влада не мала, тому генерал Кіцінгер (командир 213-ї дивізії, виконував функції керівника окупаційної адміністрації у військовій зоні управління на Волині) погодився на формування напіввійськової української поліції на чолі з Т. Боровцем.

Отримавши дозвіл від німецького командування, 8 серпня 1941 р. отаман почав формування власних підрозділів, які отримали назву Поліська січ. Бажання очолювати визвольний рух та відсутність реальних можливостей для цього підштовхнула Т. Боровця до тісної співпраці з німецькою окупаційною адміністрацією.

Важливою проблемою організаційного оформлення Поліської січі стала відсутність кваліфікованих військових кадрів. З метою її вирішення отаман вирушив до Львова на переговори з представниками ОУН-б, але домовленості не вдалося досягнути, оскільки він відмовився підпорядкуватися проводу. Т. Боровець звернувся за допомогою до свого земляка О. Штуля-Ждановича, який організував йому зустріч з О. Сенником-Грибівським та М. Сціборським. Результатом стала угода про військову співпрацю. Провід мельниківської ОУН зобов'язувався допомагати Поліській січі старшинськими кадрами. За словами Т. Боровця, 10 старшин та підстаршин – членів ОУН-м виїхали з ним на “лісовий” фронт [298, ст. 46].

Існування таких домовленостей підтверджує О. Штуль-Жданович. Він згадував, що на Полісся до отамана виїхали поручики О. Домазар, П. Дяченко, Кедюлич, сотник Терлиця. У Львові готувалася друга група старшин. На думку автора, кадрова підтримка з боку мельниківців була можливою з огляду на їхню слабку позицію у визвольному русі та відсутність власних збройних формувань. В разі співпраці з Поліською січчю з'являлася можливість перехопити в ОУН-б ініціативу в справі створення Української повстанської армії, а отже, посісти перше місце в самостійницькому русі підпорядкувавши собі загони Т. Боровця через контрольований командний склад.

Беззаперечний талант організатора та вміння отамана переконувати співрозмовників створювали ілюзію формування на Поліссі потужної військової формації, здатної вплинути на подальшу долю України. Реальний стан речей, з яким зустрілися прибулі старшини, переконав їх у протилежному. Покинув Поліську січ начальник штабу – полковник армії УНР П. Дяченко, який згадував про відсутність військової підготовки та необхідного озброєння загонів.

Штаб Поліської січі на деякий час залишився без кваліфікованого керівника. На цю посаду було запрошено полковника армії УНР П. Смородського. Його військовий досвід підказував нереальність вироблених Т. Боровцем планів, з приводу чого вони не могли порозумітися. З часом його функції звелись до адміністративної роботи. Тактичні та стратегічні плани складав отаман. Призначення П. Смородського співпало в часі із захопленням м. Олевськ.

Стосовно стратегічних планів Т. Боровця, то вони передбачали спільні з білоруськими загонами самооборони бойові дії проти радянських партизанів та решток Червоної армії на Поліссі. Білоруськими підрозділами командував капітан В. Родзька та поручник М. Витушка. Вони діяли під політичним керівництвом Р. Островського, а військові формування були санкціоновані німецькою окупаційною владою і були поліційними підрозділами. Т.

Боровець висвітлює підготовку до спільних бойових дій, як співпрацю українського та білоруського визвольних рухів проти спільного ворога. Насправді координація їхніх дій була ініційована німцями, які здійснювали каральні акції.

Початок загального наступу, за твердженням Т. Боровця, було призначено на 20 серпня. Ця дата не узгоджується із повідомленням офіційного видання Поліської січі – “Хроніки Поліської січі”, яка видавалася на території так званої Олевської республіки. Зокрема, там зазначено, що командир штабу на той час полковник П. Дяченко дав наказ поручнику О. Домазару прискорити виступ. 12 серпня було зроблено розвідку, а 15 серпня без бою зайнято м. Олевськ. Т. Боровець описує ці події, як широкомасштабну фронтову операцію, що не відповідає дійсності [298, ст. 147].

Слід наголосити, що після захоплення Олевська отаман видав наказ № 19 від 10 вересня 1941 р. в якому за успішно проведену бойову операцію нагородив черговими військовими званнями командний склад власних підрозділів, надаючи неабиякого значення цій перемозі [143, арк. 1–3].

Із захопленням Олевська було завершено структурне оформлення збройних загонів Поліської січі. Командиром штабу було призначено П. Смородського, а підрозділи нараховували п'ять куренів: Гарнізонний в м. Олевську; Олевський; Рокитнинський; Людвипольський; відділ міліції.

За сприяння полковника П. Смородського було розроблено першу політичну концепцію “бульбівського” руху – “За що бореться УПА”. Серед основних положень було бачення майбутньої української держави у вигляді демократичної республіки, яка забезпечує свободу думки, слова, віросповідання, захищає права національних меншин. Серед соціалістичних елементів програми слід відзначити твердження про необхідність націоналізації більшості ресурсів, безкоштовну освіту та медицину. Поряд з тим передбачалось існування комунальної, кооперативної та приватної власності, які визнавалися рівними перед законом [298, ст. 90–91].

Із зайняттям Т. Боровцем м. Олевськ був організований районний комітет народної міліції і відділ безпеки. В селах створені станиці народної міліції. Місцева українська влада існувала у вигляді районної управи та сільських управ, які мали відповідні відділи. Основна робота зосереджувалась на ремонті шляхів, будівництві мостів, відновленні залізничного сполучення з Рокитним. Районна управа створила комісію для боротьби з антисанітарним станом, протипожежну охорону. Відновлено роботу міської бані, фарфорового заводу, меблевої фабрики, будовано електростанцію, відкрито кооперативну їдальню. З ініціативи капелана Поліської січі отця М. Семеновича відремонтовано церковний будинок і запроваджено недільні богослужіння. Велику увагу приділяли пропаганді та інформованості жителів Полісся у поточних справах. Було налагоджено видавництво щотижневика “Гайдамаки”. Найціннішою частиною видання стала рубрика “Хроніка Поліської січі”, в якій докладно (з наведенням дат) відображені всі військові операції. Часопис містив адміністративні оголошення, статті історично-виховного змісту, оповідання, вірші, гуморески. Часто зміст цього журналу суперечить спогадам Т. Боровця, але підтверджується іншими джерелами. Отже, його можна вважати більш достовірним джерелом. Зокрема, інформація, наведена в другому номері щотижневика про прибуття 15 вересня до Олевська німецької сотні піхоти під командою гауптмана Шульце і звіт перед ним Т. Боровця, а також спільні бойові операції з німцями заперечують популярну тезу про самостійний характер бульбівського руху. На цьому етапі Поліська січ тісно співпрацювала та координувала власні дії з окупаційною владою, була їй підзвітна та нею контрольована [297, ст. 1–2]. Сам отаман стверджував, що німці визнали його адміністративну владу в районі Олевська і не втручалися у процес формування адміністративних органів та планування бойових операцій [10, арк. 8].

Суперечливий характер мають твердження Т. Боровця про чисельний склад УПА. На час початку Олевської операції він стверджує про існування 10 тис. січовиків та 5 тис. білоруських союзників [10, арк. 8]. Ймовірно, що

справжня чисельність підрозділів не перевищувала 3 тис. вояків. Саме від 2 до 3 тис. оцінюють сили Поліської січі німецькі джерела. До такої версії схиляються В. Дзьобак, В. Косик та польський дослідник Г. Мотика [462, ст. 76; 530, ст. 239; 692, ст. 106]. Це підтверджується свідченнями настоятеля української Православної церкви отця А. Селепина (записав Р. Петренко), який служив у відділі міліції в Олевську. З його слів, загальна чисельність підрозділу не перевищувала 200 осіб [596, ст. 138]. Тобто, якщо існувало п'ять підрозділів і припустити, що вони мали однакову кількість (близько 200 вояків), то отримаємо 1 тис. стрільців.

На нашу думку, чисельність загонів Т. Боровця не могла суттєво перевищувати офіційно дозволену окупаційною владою і коливалась в межах 1–3 тис. Про це свідчать і радянські документи, зокрема, підготована (у березні 1944 р.) начальником управління держархіву НКВС УРСР старшим лейтенантом Гудзенко довідка “Про діяльність українсько-німецьких націоналістів в Західних областях Української РСР за період 1941–1944 рр.” призначена для комісара держбезпеки Рясного, де визначається кількісний склад перших загонів Т. Боровця в 3 тис. осіб [35, арк. 197]. Пізніше, в період підпільної боротьби, задекларованої, як антинімецька, УПА-Б-Б могла сягати 10 тис. вояків. Ця інформація підтверджується спецповідомленням секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченко від Т. Строкача, датованим серпнем 1943 р. де саме така кількість січовиків вказана [217, арк. 90].

Незважаючи на тісне співробітництво Т. Бульби-Боровця з окупаційними військами, німецька цивільна адміністрація вирішила ліквідувати своєрідну українську автономію. 16 вересня 1941 р. Головною командою Поліської січі було поширено наказ № 20 про розпуск підрозділів у зв'язку “...із виконанням поставленого завдання – знищенням більшовицьких партизан” [144, арк. 3–4]. Про німецький наказ в документі не було жодного слова. Створювалося враження про прийняття отаманом самостійного рішення.

Спроби Т. Боровця переконати німецьку адміністрацію у доцільності існування УПА призвели до затягування процесу її розпуску. 9 листопада

1941 р. на переговорах з генералом Кіцінгером у Рівному отаман пропонував визнати Поліську січ, як військову частину, що забезпечить боротьбу з партизанським рухом на Чернігівщині, однак дістав відмову [475, ст. 57]. У Берліні було прийнято рішення про розформування всіх національних військових формувань. Це стосувалося батальйонів “Нахтігаль”, “Роланд”, Буковинського куреня та Поліської січі. Намагаючись уникнути репресій, Т. Боровець змушений був погодитись на роззброєння власних загонів.

16 листопада відбулась формальна демобілізація козаків Поліської січі. За свідченням очевидців, на початку листопада до Олевська прибуло 10 представників німецької цивільної адміністрації та 5-гестапо. В цей час Т. Боровця вже не було в місті. Роззброєння міліції відбувалось увечері силами одного німецького офіцера та двох помічників. Не було списків передачі зброї, її складали на три купи в коридорі казарми. Після цієї принизливої процедури, яка супроводжувалася брутальними лайками, козакам наказали тієї ж ночі покинути Олевськ.

Безславний кінець Олевської республіки супроводжувався прикрим фактом. Згідно протоколу наради старшин УПА від 18 листопада 1941 р. до штабу Поліської січі з Житомира прибув капітан СС Гічке із завданням знищити єврейське населення Олевська до 19 листопада 1941 р. На вимогу виділити козаків для проведення масових розстрілів він отримав відмову, після чого, завдяки погрозам фізичною розправою, змусив сотника К. Сиголенка виділити двох старшин і 60 козаків, які розстріляли 535 євреїв. Приїзд лише одного офіцера (без зондеркоманди) для виконання вищезгаданої операції яскраво характеризує відношення окупаційної влади до УПА, як до поліційного спецпідрозділу, призначеного для виконання подібних акцій. Ці події і брутальне ставлення окупантів спонукали Т. Боровця прискорити розпуск Поліської січі, що й було зроблено наприкінці листопада. Проте фактично зброю склала лише Олевська залога, решта бульбівців розійшлися по домівках озброєні [145, арк. 9].

Одним із останніх своїх наказів Рада старшин присвоїла Т. Боровцю військовий чин генерала-хорунжого, після чого отаман з групою в 300 осіб перейшов на нелегальне становище. Його загін дислокувався поблизу сіл Корніловка і Борове Березнівського району Рівненської області, а пізніше в Людвипільському і Костопільському районах [271, арк. 95]. Штаб залишився без керівництва, оскільки полковник П. Смородський відмовився його очолювати, нібито за станом здоров'я. Найближчим соратникам-сотнику В. Раєвському, К. Сиголенко, поручнику Л. Ковальчуку та хорунжому Г. Володику – Т. Боровець віддав наказ вступити на службу до німецько-української поліції в Рівному та інших містах і там виконувати розвідувальні завдання [298, ст. 110].

Таким чином, перед отаманом постало багато проблем з комплектування командного складу, нових загонів, створенню матеріальної бази, пошуку політичного проводу та концепції власного руху. Вирішити ці питання самотужки він не міг, тому звернувся по допомогу до полковника І. Литвиненка, який переїхав на постійне проживання в Крем'янецьчину. Напевне, наслідком їхніх переговорів стала організація зустрічі Т. Боровця з президентом УНР А. Лівичим. Вона відбулась у Варшаві 2 січня 1942 р. у помешканні інженера Я. Винника. Серед присутніх були також полковник Садовський, Чоботарів, Валійський і сотник Шевченко. Згідно із спогадами отамана, це була звітна зустріч, а насправді – перше знайомство з президентом, якого цікавив реальний стан справ в Україні. Тому основні теми для розмови точилися навколо становища населення в умовах окупації, ставлення до відновлення УНР, доцільності збройної антинімецької боротьби.

Стосовно останнього пункту Т. Боровець намагався переконати присутніх у необхідності такої боротьби та підтримки її з боку еміграційного уряду. Очевидно, він просив надіслати в його розпорядження досвідчених старшин та офіційної згоди очолити боротьбу. Не дивлячись на красномовство,

отаман отримав відмову, хоча сам факт зустрічі з президентом А. Лівичкиним підвищив його авторитет серед симпатиків та підніс його у власних очах.

Дії отамана, спрямовані на створення власної армії і опір німецьким окупантам, суперечили позиції Державного центру УНР, оскільки його провідні діячі на чолі з А. Лівичкиним виступали за співпрацю з гітлерівською Німеччиною. Можна погодитися з думкою А. Кенія, що вони сподівалися отримати дозвіл від німецького керівництва сформувати український уряд в разі позитивного вирішення питання про українську державність Берліном [503, ст. 110].

Негативний результат зустрічі змусив Т. Боровця знову звернутися до полковника І. Литвиненка з проханням про допомогу. Лишалася незайнятою вакансія начальника штабу УПА. Сам полковник відмовився, апелюючи до слабкого здоров'я. Натомість зголосився поручник польської армії Л. Щербатюк ("Зубатий"). Характеризуючи його, Т. Боровець наділяв всілякими чеснотами, але спеціальних знань чи вмінь для такої відповідальної роботи у поручника не було [298. ст. 114].

Навесні 1942 р. було завершено реорганізацію загонів Т. Боровця і сформовано новий штаб. Почався антинімецький період боротьби. Репресії німецької окупаційної влади щодо колишніх членів Поліської січі спонукали їх до переходу на нелегальне становище. Чисельність УПА в березні 1942 р. сягнула 700 вояків [282, арк. 209; 283, арк. 184; 284, арк. 192;]. Отаман робив спроби провести мобілізацію українського населення в Людвипільському районі [286, арк. 13]. Ця акція носила примусовий характер – під загрозою розстрілу в разі непокори. В усякому разі, загальна чисельність підрозділів Т. Боровця невпинно зростала за рахунок місцевого населення.

Відсутність центрального політичного керівництва примусила отамана шукати власний шлях боротьби. З цією метою було створено Українську народно-демократичну партію (УНДП), яка проголосила себе партією українських трудівників, що бореться за перебудову Європи і Азії згідно принципів самовизначення націй [263, арк. 6; 217, арк. 89]. Намагання

ідеологічно зблизитись із ОУН підштовхнуло Т. Боровця до запозичень основних тез бандерівської організації про “Росію – тюрму народів”, “необхідність української національної революції”, “єдиний фронт поневолених народів”. Це було необхідною умовою майбутніх переговорів про об’єднання визвольного руху та створення єдиного (міжпартійного) політичного центру [198, арк. 1].

Розуміючи безперспективність широкомасштабних військових операцій проти окупантів, отаман зайняв вичікувальну позицію. Відмовляючись від активних дій, нагромаджував зброю, збільшував чисельність підрозділів і бажав забезпечити нейтралітет з боку потенційних ворогів. В першу чергу це стосувалось радянських партизанів, польського націоналістичного підпілля. Можна погодитися з думкою В. Дзьобака, що використовуючи власні підрозділи, як засіб шантажу, Т. Боровець намагався здобути прихильність німецької влади, обмежуючись грабунком складів та звільненням українців, яких відправляли на роботу в Німеччину. Під час цих операцій вістря удару спрямовувалось проти поліційних структур та цивільної адміністрації. Загалом, Т. Боровець намагався залишити відносини з окупаційною владою доброзичливими, адже сподівався на зміни в ставленні Берліну до українського питання. Отаман ініціював переговорний процес з окупаційною адміністрацією. Його умови були викладені в листі до рейхскомісара Е. Коха, написаному 15 серпня 1942 р., і зводилися до вимог послабити податковий тиск на населення, припинити вивіз волинської молоді на примусові роботи в Німеччину, зупинити репресії щодо учасників визвольного руху [348, ст. 14–15].

Звернення Т. Боровця було залишене поза увагою. Тому для демонстрації власної сили отаман провів кілька військових операцій. Найбільш масштабна серед них здійснена в ніч на 19 серпня. На вузловій залізничній станції Шепетівка було розвантажено чотири ешелони з різним майном та звільнено два ешелони з людьми, яких везли на роботу до Німеччини [298, ст. 128].

Визнаючи окупаційну владу ворогом, Т. Боровець стримував власні загони від активних бойових дій, бажаючи максимально зберегти сили. Ця позиція була відображена в документі, затвердженому отаманом 15 вересня під назвою “Закон українського партизана”. В ньому говорилося, що лише за умов вимушеної самооборони дозволялося використання зброї. Іншою підставою міг бути лише наказ командира [206, арк. 1].

Значна увага приділялась військовому навчанню особового складу, проведенню антиалкогольної кампанії серед населення і в лавах УПА. Покарання за зловживання алкоголем були жорстокими: перший раз – 25 ударів шомполами, другий – 50, третій – розстріл. Такі дії нагадують відродження звичаєвого права Запорізького козацтва [264, арк. 11].

Активізація бульбівців, як антифашистського руху, а також неможливість власними силами опанувати територію Волині спонукали Т. Боровця до пошуку компромісу з червоними партизанами. Перші контакти спробувала започаткувати радянська сторона ще в лютому-березні 1942 р. Більш інтенсивно цей процес відбувався восени. Наприкінці червня в районі Мозирських лісів був закинтий загін особливого призначення на чолі з Д. Медведєвим. У складі загону був представник Генерального штабу Червоної армії О. Лукін, який проводив переговори з отаманом. Зустріч відбулась 16 вересня поблизу села Бельчанки – Глушків. Згадуючи про неї у мемуарах, Д. Медведєв та Т. Боровець по-різному описують загальну атмосферу переговорів: від зверхнього ставлення представників радянської сторони (спогади Д. Медведєва) до повної лояльності із дотриманням всіх необхідних процедур взаємних привітань та демонстрованої взаємоповаги (спогади Т. Боровця) [673, ст. 82; 298, ст. 137].

Під час цієї зустрічі Т. Боровець не дав однозначної відповіді щодо спільної боротьби проти німецьких окупантів. 28 жовтня відбувся новий раунд переговорів. О. Лукін наполягав на спільних антинімецьких діях. Як першочергове завдання ставилась вимога ліквідувати Е. Коха та інших представників окупаційної адміністрації. Такі кроки означали б для Т.

Боровця остаточний розрив з німцями і неможливість порозумітися з ними у майбутньому, крім того вони могли спровокувати жорстоку розправу над українським населенням міста. Тому ці пропозиції були відхилені. Результатом стала взаємна домовленість про дотримання нейтралітету, який зберігався до 1 березня 1943 р. Тоді на мосту через річку Случ поблизу села Хотин (тодішнього Людвипільського району) був обстріляний разом з іншими членами загону радянський розвідник М. Кузнецов. Ця подія стала початком жорстокої боротьби між бульбівцями та радянськими партизанами і спонукала отамана відмовитися від антинімецької боротьби [462, ст. 113–119].

Радянські документи визначають причини конфлікту між підрозділами Т. Боровця і Червоними партизанами, як провокацію німецьких спецслужб (перевдягнуті у радянську форму поліційні підрозділи нападали на бульбівські загони). У зв'язку із цим згадуються неодноразові безуспішні спроби командира партизанського загону полковника А. Лук'янова відновити домовленості про нейтралітет [35, арк. 199].

Контакти Т. Боровця із командуванням партизанських загонів занепокоїли німецьку адміністрацію. 23 листопада 1942 р. в селі Москвин Березнівського району на Рівненщині у помешканні С. Рудницького відбулася зустріч начальника поліції безпеки і служби безпеки генеральної округи Волинь-Поділля оберштурмбанфюрера Пютца та шефа політичного відділу служби безпеки (СД) Йоргенса з полковником П. Смородським. Німецька сторона запропонувала Т. Боровцю перейти на службу і розпочати спільну боротьбу з червоними партизанами, тобто легалізуватися. Прямої відповіді Пютц не отримав. Можна погодитися з думкою В. Дзьобака, що отаман прагнув не підпорядковуватись окупаційній владі, а домогтися визнання ситуації двовладдя на Волині, рівноправних, а не підпорядкованих відносин. Не справили враження на отамана і вимоги єпископа Мстислава, який підштовхував Т. Боровця до прийняття німецьких пропозицій. Угоди досягти не вдалося [461, ст. 66–70].

Не дали позитивних результатів і наступні переговори, ініційовані Т. Боровцем влітку 1943 р. В цей період німецька сторона оцінювала кількісний склад УПА-Б-Б в 10–20 тис. вояків, очевидно помилково зараховуючи до них УПА, створену ОУН-б у 1942 р. В доповідній записці одного з командирів партизанського загону В. Бегми начальнику УШПР Т. Строкачу від 28 травня 1943 р. вказувалась чисельність у 6000 вояків [218, арк. 38]. В. Косик оцінює їхню кількість близько 4000 повстанців [530, ст. 330]. У будь-якому випадку це була потужна сила, яка становила потенційну загрозу окупаційній владі. Не маючи можливості контролювати отамана та його армію, восени 1943 р. німці розпочали активні дії по знищенню цих загонів.

Невдало склалися взаємостосунки отамана і з бандерівським рухом. Згідно твердження В. Дзьобака, спроби консолідації всіх націоналістичних сил, що діяли в Україні, були ініційовані Т. Боровцем у кінці грудня 1942 р. Він запропонував створити Революційну раду (представницький, координуючий міжпартійний орган) та генеральний штаб повстанських збройних сил України. Насправді ця пропозиція була озвучена отаманом восени 1942 р (згідно документів, що зберігаються в ДА СБ України) [11, арк. 20]. Ініціативу підтримали мельниківські бойові групи, визнаючи популярність бульбівців серед місцевого населення та можливість створити на базі УПА-Б-Б український повстанський рух під керівництвом усіх політичних сил націоналістичного спрямування.

Відмінну позицію займала ОУН-б, відкидаючи необхідність та можливість широкого політичного представництва. На їхню думку, керівництво визвольною боротьбою повинна здійснювати одна, найбільш впливова та досвідчена політична партія, здатна консолідувати народ, повести за собою та здобути перемогу. Таким чином, лише провід ОУН-б може очолити рух, а Т. Боровець, коли визнає це, то може розраховувати на лідерство в об'єднаній УПА. Така позиція не влаштовувала отамана, зачіпала його амбіційність. Відлякувала тоталітарна сутність бандерівцівського руху, але

він продовжував шукати шляхи для співпраці якщо не в політичній, то хоча б у військовій сфері.

22 лютого 1943 р. до штабу УПА-Б-Б прибув член проводу ОУН-б Я. Бусел – колишній приятель Т. Боровця. Основні домовленості стосувались підготовки переговорів, збільшення кількості повстанських загонів, розробки єдиної політичної лінії, створення спільного штабу та керівництва [198, арк. 5].

Згідно плану боротьби з червоними партизанами на Волині і Поліссі розробленим штабом Поліської січі у березні 1943 р., передбачалося збільшення чисельності УПА до 50 тис. козаків (за рахунок бандерівських і мельниківських формувань). Саме така кількість була визначена у зв'язку із підрахунками чисельності партизанських загонів у регіоні в кількості 10–13 тис. і необхідністю забезпечити чисельну перевагу над добре озброєним і підготовленим ворогом у співвідношенні 1 до 5. Про антинімецьку боротьбу в документі не йшлося. Передбачалося, що німецька адміністрація неофіційно підтримає УПА і надасть матеріальну допомогу [146, арк. 19].

Заплановані переговори розпочались 9 квітня 1943 р. УПА-Б-Б представляв Т. Боровець (“Бульба”) і Л. Щербатюк (“Зубатий”), з боку ОУН-б Р. Петренко (“Юрко”, “Омелько”). Серед висунутих пропозицій з боку бандерівського проводу були наступні: визнати ОУН-б політичним проводом, визнати Акт 30 червня 1941 р., як єдину державну концепцію України, створення спільної армії під назвою УПА з єдиним штабом під командуванням Т. Боровця, запровадити в УПА інститут партійних комісарів та службу безпеки, провести примусову мобілізацію населення, звільнити територію від поляків.

Згідно тверджень Т. Боровця, було досягнуто домовленості про вироблення єдиного плану військових дій, спільну назву військових формувань – УПА та створення спільного військового штабу. Боротьба мала носити антинімецький та антирадянський характер [11, арк. 21].

Практична реалізація домовленостей затягувалася. Наступна зустріч за участю представників обох ОУН і волинського отамана мала відбутися через декілька тижнів, але була перенесена на 22 червня 1943 р. Як і попередній раз, делегація бандерівців не з'явилася. Відтоді контакти між цими організаціями припинилися, а домовленості залишилися нереалізованими [11, арк. 21; 463, ст. 149].

Така поведінка може пояснюватися лише відчуттям власної сили і провідної ролі, яку посіла ОУН-б у визвольному русі. Рівноправні стосунки з місцевим отаманом чи слабкою мельниківською організацією були для них неприйнятні. Лише позиція сили, на думку провідників ОУН-б, могла консолідувати визвольний рух. Демократичні принципи формування політичного проводу руху, запропоновані мельниківцями та бульбівцями, були у розумінні проводу ОУН-б шкідливими і повторювали помилки, допущені у період 1917–1920 рр.

У кінці червня 1943 р. з'явилася листівка, в якій усім націоналістичним відділам було наказано підпорядкуватись Головному штабові бандерівської УПА. Під листівкою стояв підпис Р. Шухевича. Бажаючи залагодити конфлікт, Т. Боровець звернувся до командування УПА-Південь, де високі посади займали Я. Бусел і Р. Волошин – його знайомі по Березі Картузькій, але знову зазнав невдачі [364, ст. 150]. Таким чином, консолідація сил для бандерівського руху означала не загальне демократичне представництво націоналістичних партій у коаліційному політичному центрі, а силове об'єднання під власною зверхністю. Така позиція призвела до збройного протистояння та навіть вбивства потенційних союзників.

20 липня 1943 р. Т. Боровець прийняв рішення про перейменування власних загонів на Українську народно-революційну армію (УНРА), тим самим демонструючи небажання підпорядковуватися бандерівському проводу. Почали поширюватися взаємні звинувачення. З одного боку, отаману дорікали в поширенні анархії через небажання підпорядкуватися проводу ОУН-б, з іншого – бандерівцям закидали прагнення до диктатури

однієї партії, початок непотрібної боротьби проти національних меншин, терор та провокації передчасного збройного виступу [330, ст. 43; 128, арк. 6–7].

Приводом до початку збройного протистояння слугувала публікація 10 серпня 1943 р. в часописі “Оборона України” (видавався при Головній команді УНРА) відкритого листа командуючого Української народно-революційної армії (УНРА) Т. Боровця до членів проводу Організації українських націоналістів під проводом С. Бандери, в якому й були озвучені основні звинувачення [11, арк. 21].

Поступово протистояння набуло характеру збройної боротьби. В другій половині серпня поширення набули акції по роззброєнню та примусовому приєднанні загонів отамана до УПА в Сарненському районі та на Крем’янецьчині, де було знищено спільний штаб мельниківців і бульбівців. В результаті було роззброєно близько трьох сотень вояків. Інший напад на бульбівський загін неподалік с. Боржниці, який ледь не закінчився розстрілом козаків (завадив напад червоних партизанів на сусіднє с. Вербятене) та ін. [11, арк. 21].

Найбільш відчутного удару військовим загонам Т. Боровця було завдано 18 серпня 1943 р. на хуторах біля села Хмелівка, що на Костопільщині. В цей день отаман відвідував свою Людвипільську сотню. Вночі бульбівський підрозділ був оточений підрозділом УПА. У результаті в полон потрапило понад 100 козаків УНРА, троє старшин та дружина Т. Боровця – Г. Опочинська. Загинуло п’ять командирів УНРА [657, ст. 27–28].

Через одного із полонених (М. Крука) була передана пропозиція ультимативного змісту про відновлення переговорів та залагодження конфлікту шляхом повного підпорядкування командуванню УПА [198, арк. 5]. Відмова отамана призвела до загибелі його дружини, яку розстріляла Служба безпеки ОУН-б через кілька тижнів. Розуміючи, що порозуміння неможливе та зважаючи на загострення відносин з німецькою окупаційною владою, Т. Боровець прийняв рішення про тимчасове розформування власних

відділів та перехід у підпілля. Наказ з'явився 5 жовтня 1943 р. за № 105 і передбачав залишити діючим штаб, друкарню та загін для їхньої охорони. Воякам заборонялося виявляти будь-яку активність, особливо у відношенні до регулярних частин Червоної армії. Це означало згортання активної діяльності бульбівців [35, арк. 200].

Важка ситуація на фронті створювала сприятливі умови для відновлення переговорів з німецьким керівництвом, яке, на думку отамана, повинно було переглянути власне ставлення до ідеї створення української армії.

Згідно спецповідомлення виконуючого обов'язки керівника УШПР полковника В. Соколова, адресованого М. Хрущову від 5 жовтня 1943 р., в період 5–6 серпня в м. Рівне відбулися переговори між представниками німецької влади та українськими націоналістами. Далі повідомлялося, що командир УПА Т. Боровець, згідно досягнутих домовленостей, повністю припинив боротьбу проти німців [228, арк. 1]. Детальніше дивись додаток № 13.

Враховуючи колишню співпрацю з окупаційною владою, Т. Боровець 15 листопада 1943 р. написав листа до німецького уряду в Берліні. У цьому зверненні він пропонував визнати українську самостійну державу із законним урядом – УНР, звільнити з в'язниць українських революціонерів, провести підготовку української армії. Проте це звернення теж лишилося без відповіді. Отаман вирішив особисто провести переговори з німецькою стороною. З цією метою він і його ад'ютант О. Штуль-Жданович прибули до Рівного, попередньо надіславши меморандум під назвою “До уряду німецького рейху в Берліні”. Вимоги Т. Боровця носили політичний характер. Тому під охороною служби безпеки його відправили до Варшави, а звідти до Берліна. Порозуміння не вдалось досягти і на цей раз. 1 грудня 1943 р. отаман разом із своїм ад'ютантом були заарештовані і відправлені до концтабору Заксенхаузен, де на той час перебували А. Мельник, С. Бандера та багато інших відомих українських націоналістів. Новим командиром

УНРА став отаман Л. Щербатюк (“Зубатий”), проте невдовзі вона перестала існувати [348, ст. 32].

Зміна політичної ситуації в Європі та невдачі на фронті змусили німецьке керівництво шукати можливість поповнення армії. Такою кадровою базою могли стати вивезені остарбайтери та військовополонені Червоної армії. У 1944 р. на території Німеччини перебувало понад 3 мільйони 700 тисяч робітників і 200 тисяч військовополонених українців [652, ст. 37]. Значна частина цього загалу підтримувала ідею антирадянської боротьби. Рейхсміністерство висловило власну думку з цього приводу в листі від 16 вересня 1944 р.: “Тоді, як в Україні не існує ніякої цивільної німецької адміністрації і, отже, не існує жодної можливості ведення військових дій проти німецьких цивільних осіб, немає жодного заперечення проти встановлення контакту з українськими національними бандами для їх підтримки в боротьбі проти Росії” [530, ст. 441].

Щодо залучення народів СРСР до боротьби з Червоною армією у верхівки націонал-соціалістичної Німеччини існувало два тактичних підходи. Г. Гіммлер вважав за необхідне об’єднати націоналістичні сили навколо армії генерала А. Власова, а відповідно руху “народів Росії”. А. Розенберг дотримувався іншої думки про необхідність створення національних комітетів народів СРСР та формування національних підрозділів, у тому числі й українського, як самостійних.

Восени 1944 р. Г. Гіммлеру вдалося переконати А. Гітлера у необхідності сформувати боєздатну армію з представників “народів Росії” під загальним командуванням генерала А. Власова, який проголошувався головою “Комітету визволення народів Росії”. Однак протидія з боку українських націоналістів та підтримка А. Розенберга змусили керівництво Третього рейху переглянути власну позицію.

На початку 1944 р. було прийнято рішення про звільнення українських лідерів. Першим отримав свободу Т. Боровець (19 серпня 1944 р.) [10, арк. 12]. 25 вересня 1944 р. звільнили С. Бандеру та Я. Стецька, а 17 жовтня – А.

Мельника. Їм було запропоновано роботу в Українському національному комітеті (УНК), але тимчасово в ньому працював лише А. Мельник. Решта лідерів визвольного руху відмовились від пропозиції, відчуваючи швидку поразку Німеччини у війні та не бажаючи себе дискредитувати. Робота по створенню УНК була призупинена до зими 1945 р., коли зі згоди керівників українських політичних партій головою УНК А. Розенберг призначив генерала УНР П. Шандрука [461, ст. 168-169].

12 березня А. Розенберг (без погодження з А. Гітлером) листом повідомив П. Шандрука, що німецький уряд визнає УНК, як єдиного представника українського народу. У ньому містились обіцянки підтримати ідею формування єдиної української визвольної армії і його призначення командуючим [527, ст. 127].

Т. Боровець, попри велике бажання очолити УНК, не отримав пропозицій від німецьких владців. Очевидно, його кандидатура не відповідала основній вимозі – підтримка представниками українських політичних партій. Тому він не займався активною політичною діяльністю, хоча підтримував тісні зв'язки із керівництвом УНК. Часто зустрічаючись із П. Шандруком, він був добре обізнаний у справах. Найбільше його цікавило питання формування української армії та визначення його ролі у майбутній боротьбі. В своїх мемуарах отаман зазначає, що нова армія мала складатися з двох частин:

“1. Регулярної наземної армії, що мала завдання боротись на Східному фронті проти ворога України – СРСР.

2. Іррегулярної частини, що мала офіційну назву – група “Б” УНА. Група “Б” мала завдання перекинутись на Східний фронт для диверсійно-партизанської акції проти комуністів в Україні” [298, ст. 307].

До складу регулярної армії мали входити: Перша дивізія СС “Галичина” та добровольчі частини, що були при різних німецьких з'єднаннях. До складу групи “Б” – добровольці загальною чисельністю 5 тисяч вояків на чолі з Т. Боровцем [462, ст. 175].

Паралельно отаман займався й іншою діяльністю. Згідно твердження В. Дзьобака в жовтні 1944 р. він став співпрацювати з організацією “Ваффен – СС Ягтфербанд – Ост”, яка була створена в другій половині 1944 р. Управлінням імперської безпеки і військ СС. Її метою було здійснення диверсійно-шпигунської діяльності на території СРСР і Польщі. Особовий склад формувався з солдатів військ СС, дивізії особливого призначення “Бранденбург”, працівників СД, українських та польських добровольців. Т. Боровець під псевдонімом “Кононенко” був призначений керівником української групи Ягдфербанду, загальна чисельність якої становила 50 осіб. Планувалось, що ця група буде закинута повітряним десантом в район Прип’яті. Однак ці задуми не були реалізовані внаслідок швидкого наступу Червоної армії [462, ст. 176; 567, ст. 99–100].

Отже, важливим чинником політичного життя Волині періоду окупації став визвольний рух, очолюваний місцевим отаманом Т. Боровцем. Його визначальними особливостями стали: відсутність політичного проводу, власної оригінальної концепції майбутнього державного устрою, тісна співпраця з німецькою владою, відсутність порозуміння з іншими націоналістичними рухами, регіональний характер діяльності, демократичні підходи у питаннях формування коаліції самостійницьких сил, поширення отаманщини, характерної для революції 1917–1920-х рр.

Можна виділити кілька періодів у бульбівському русі: перший від липня-серпня 1941 р. до листопада 1941 р., коли були створені перші збройні загони, які формувалися із людей, вороже настроєних до радянської влади (про це свідчить спрямованість діяльності Поліської січі – виключно антирадянська). Їхнє формування відбувалося за згоди командування 213-ї дивізії вермахту, як поліційних підрозділів, покликаних знищити частини Червоної армії, що потрапили в оточення на Волині, та партизанських груп, залишених у тилу німецької армії. Підтримка з боку німецького командування була викликана необхідністю забезпечити стабільність у тиловому та оперативному тиловому районі армій та груп армій. Військове

формування дістало назву Поліська січ, що повинно було символізувати зв'язок бульбівців із запорізьким козацтвом та традицією визвольної боротьби періоду революції 1917–1920-х рр. До листопада 1941 р. отаман контролював досить велику територію з адміністративним центром у м. Олевську. Запровадження окупаційної адміністрації призвело до ліквідації своєрідного українського самоуправління та офіційного розпуску загонів Т. Боровця.

Другий період почався в березні 1942 р. і тривав до жовтня 1943 р. Він характеризувався антинімецькою спрямованістю боротьби. В цей час було сформовано УПА-Б-Б, робилися спроби пошуку політичного проводу та потенційних союзників в особі червоних партизанів, польського націоналістичного підпілля, ОУН. Відсутність домовленостей і спроба ОУН-б силою приєднати загони УПА-Б-Б до власних збройних підрозділів призвели до неприхованого протистояння та фактичного знищення загонів отамана, рештки яких прийняли назву Українська народно-революційна армія. Відсутність взаємопорозуміння з ОУН-б та попередній досвід співпраці з окупаційною владою спонукали волинського отамана до пошуку компромісу з нацистами. Профашистська орієнтація Т. Боровця відштовхнула значну частину підпорядкованого йому козацтва і стимулювала його перехід до бандерівських загонів УПА та радянських партизан.

Третій період тривав з серпня 1944 р. по травень 1945 р. Він характеризувався тісною співпрацею отамана з німецькою владою, що сприяло дискредитації Т. Боровця в очах українського загалу.

4.3. Збройна боротьба УПА

На початку 1942 р. в структурі українського визвольного руху на Волині починають виокремлюватися кілька політичних сил, які формують опозицію до окупаційної влади. Серед них – Поліська січ – УПА Т. Боровця, ОУН під керівництвом С. Бандери, ОУН на чолі з А. Мельником та Фронт української революції (ФУР) під керівництвом Т. Басюка (“Яворенка”) [615, ст. 114–129].

Перехід до збройної протинімецької боротьби для українських націоналістів був болісним і довготривалим процесом. Рішення 1-ї конференції ОУН-б, що проходила восени 1941 р., визначали тактико-стратегічні завдання організації на ближчий час. Вони передбачали перехід на нелегальне становище членів ОУН, збереження нейтралітету щодо окупаційної влади, заборону вести відкриту антинімецьку пропаганду, використовувати всі можливості легальної роботи (проникати в установи, організації, влаштовуватися на підприємства, оселятися в містах тощо), готувати матеріальну та кадрову базу для загального повстання [20, арк. 1–3].

До середини 1942 р. керівництво бандерівської течії негативно ставилося до партизанських методів боротьби, вважаючи цей шлях безперспективним і шкідливим для національно-визвольного руху. Це зафіксовано в листівці “Боротьба партизанів та наше ставлення до неї” (червень 1942 р.). В ній сказано: “Ми ставимося до партизанки вороже і рішуче її поборюємо. Сталін і Сікорський хотіли вбити одним пострілом двох зайців: знешкодити німців і з німецькою допомогою розбити українців. Ми мусимо берегти наші сили... Наш шлях – це не партизанська війна кількох сотень чи навіть тисяч, а народна революція мільйонних мас України” [115, арк. 1; 192, арк. 24]. Тому пропозиції крайового проводу ПЗУЗ негайно розпочати формування бойових підрозділів на Волині викликали опір урядуючого провідника організації М. Лебідя, що призвело до палких дискусій та взаємних звинувачень.

Мельниківська організація теж негативно поставилась до ідеї збройної боротьби, адже сподівалась на допомогу Німеччини у справі відродження української державності. У пропагандистській листівці, датованій червнем

1941 р., відверто говорилось про співпрацю та союзницьке відношення проводу ОУН-м до окупаційної влади: “Провід українських націоналістів певний, що майбутня співпраця України й Німеччини складеться в обопільній доброзичливості та пошані для добра обидвох народів” [190, арк. 2]. Мельниківці проголошували своєю метою створити державу між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем. За устроєм вона повинна була нагадувати Німеччину і очолюватись вождем нації А. Мельником [372, ст. 38–49].

Пасивність мельниківської організації була наслідком пронимецької орієнтації та фізичного знищення більшості активістів у 1941 р. Це підтверджується й німецькими джерелами. Зокрема, у звіті начальника поліції безпеки і служби безпеки в Україні від 22 травня 1942 р. повідомлялося: “...В результаті затримання значної кількості мельниківців в Києві, активність мельниківського руху далі не розвивається” [220, арк. 12].

Позиція проводу ОУН-м аргументувалася фізичним знищенням їхніх активістів та необхідністю збереження сил. Часопис “Сурма” звинувачував бандерівців у вбивстві членів похідних груп, що рухалися на Волинь. Зокрема, на Сокальщині загинули Пукса, Мисковець, Шуйський, Шульга, провідник Волині О. Куц, крайовий провідник на західноукраїнських землях І. Мисик. Згадується про вбивство О. Сеника й М. Сціборського в Житомирі та ін. Ці звинувачення ґрунтувалися на свідченнях очевидців і мали під собою підстави, не дивлячись на категоричне заперечення з боку керівництва ОУН-б [191, арк. 36–37].

Втрати ОУН-м значно зросли із початком репресій окупаційної влади щодо українських націоналістів. Перші масові розстріли мельниківців розпочалися в грудні 1941 р. у Житомирі. В Києві загинули: член центрального проводу Я. Чемеринський-Оршан, П. Олійник, І. Рогач, О. Теліга, М. Теліга, І. Кошик та багато інших активістів [191, арк. 37].

Небезпека втратити ініціативу, другорядна позиція у визвольному русі та неприховане протистояння з бандерівською ОУН змусили організацію розпочати формування власних збройних підрозділів, хоча провід й надалі

дотримувався тактики політичного “конструктивізму” і “довгодистанційності”, що на практиці означало збереження нейтралітету щодо окупаційної влади та пасивність у справі підготовки національної революції на Україні [117, арк. 22]. Активізація мельниківців припала на серпень 1942 р. Теоретичною і практичною підготовкою воєнізованих формувань керував О. Кандиба (“Ольжич”), який був призначений А. Мельником заступником голови ПУНу та головою проводу на українських землях. Відповідальним за проведення організаційної роботи у східних областях призначено П. Онуфрика (“Коник”), а західних – В. Штуля [35, арк. 194].

Організацією військової роботи на території південної Волині доручено було займатися обласному бойовому коменданту О. Бабію (“Арієць”, “Білий”). Функції бойового коменданта Крем’янецького повіту виконував М. Данилюк (“Блакитний”), Дубенського – Р. Кивелюк (“Ворон”). У процесі практичної роботи зі створення бойових одиниць виникла проблема їх фактичного підпорядкування. Створена бойова сітка могла стати складовою частиною політичної сітки ОУН-м, що звузило б її соціальну базу. Формальна незалежність структури давала змогу залучати позапартійний загаль, зробити рух загальнонародним. Тому 19 серпня 1942 р. на організаційній нараді у Крем’янці було прийнято рішення про підпорядкування військового коменданта виключно військовому керівництву [456, ст. 60].

Організаційні зусилля вищезгаданих бойових комендантів дали змогу створити малочисельні військові підрозділи на Крем’яничині, в Торчинському, Луцькому і Ківерцівському районах Волині. Домінуючої ролі у визвольному русі вони не відігравали і лише створювали ілюзію збройної боротьби ОУН-м проти окупаційної влади [199, арк. 11].

На думку автора, основною причиною формування бойових підрозділів ОУН-м стало бажання отримати підтримку з боку українського населення, подолавши імідж партії прони́мецької орієнтації. Ймовірно, що в планах

організації передбачалося створення єдиного військового штабу з УПА-Б-Б і поступове підпорядкування бульбівських підрозділів проводу мельниківської організації через контрольований командний склад (про це йшлося вище). В разі реалізації це дало б змогу заявити про себе окупаційній владі, як про силу, з якою слід рахуватися, та забезпечило б провідні позиції ОУН-м у визвольному русі.

До причин, які спонукали початок збройного опору ОУН-б, можна віднести негативне ставлення німецької влади щодо відродження української державності, масові арешти провідників організації, початок жорстокої окупаційної політики, поширення польського націоналістичного підпілля та радянського партизанського руху.

В квітні 1942 р. на околицях Львова (4–5 км. від шосе Львів – Київ біля с. Яричів Новий) члени ОУН-б провели конференцію, присвячену аналізу ситуації та визначенню стратегії організації в нових умовах. На засіданні були присутні 10 осіб, серед яких: М. Лебідь (“Максим Рубан”), І. Климів (“Легенда”), Д. Мирон (“Орлик”), Я. Старух (“Синій”), З. Матла (“Дніпровий”), Д. Клячківський (“Клим Савур”), М. Степняк (“Сергій”), Турчинович, Р. Петренко (“Юрко”, “Косар”) [20, арк. 16].

Серед рішень цього зібрання основними стали: підтвердження законності Акту 30 червня 1941 р., визнання за ОУН-б монопольного права бути єдиним політичним центром визвольної боротьби, необхідності збройного опору окупаційній владі. Вкотре було підтверджено, що основним фронтом для ОУН-б залишається “фронт боротьби з московським імперіалізмом”, тому передбачалося створення “союзу поневолених народів СРСР”. Першим кроком у цьому напрямку мали стати домовленості з польською стороною про спільну боротьбу проти СРСР або забезпечення їхнього нейтралітету. Тобто, першочерговим стратегічним завданням стала підготовка до створення власних збройних сил та боротьба з радянськими партизанами. Така позиція ОУН-б визначала майбутню збройну боротьбу, як двофронтову:

проти німецької окупаційної та радянської влади [124, арк. 28–30; 335, ст. 48–52].

Під час проведення цієї конференції виникла конфліктна ситуація. Фактично йшлося про заколот, який очолив І. Климів, намагаючись заарештувати М. Лебідя та інших членів проводу та самому очолити організацію. Причиною такої поведінки стала непоступлива позиція урядуючого провідника ОУН-б стосовно необхідності негайно розпочати формування збройних підрозділів на Волині (на цьому наполягав крайовий провід). Спроба виявилася невдалою. І. Климів був усунутий з посади організаційного референта і виведений із складу центрального проводу [20, арк. 19].

Крайовий провід на Північно-західних українських землях найбільш активно займався підготовкою до збройної боротьби. На нашу думку, це було викликано низкою причин. По – перше ініціативу на Волині перехопив Т. Боровець тому потрібно було негайно повернути собі позицію лідера, а, отже, готуватися до антинімецького виступу. По – друге важливим чинником стало зростання чисельності радянських партизанських загонів на Волині. В разі відмови чи затягування початку антинімецької боротьби населення регіону могло їх підтримати, а це створювало загрозу втратити контроль над великими лісовими масивами (потенційними базами повстанських підрозділів), звузити соціальну базу визвольного руху.

Членами крайового проводу було підготовано три основні тактичні концепції: 1) “мілітарна” передбачала створення 300-тисячної армії та боротьбу проти радянської влади, яка буде ослаблена війною, одночасно – підготовка революції поневолених народів СРСР; 2) “еміграційна” базувалася на твердженні, що більшовики ще сильні і створення збройних загонів спровокує репресії та невиправдані втрати, тому необхідно вивести основний склад ОУН на еміграцію, обмежитись політичною боротьбою і дочекатися розпаду Радянського Союзу; 3) “визвольна” – пропонувала зайнятися створенням та розбудовою армії, яка з позиції сили дала б можливість

впливати на політику європейських держав, демонструвати наміри, обороняти населення від сваволі та терору окупаційної влади, польського підпілля, червоних партизанів [507, ст. 161]. Не чекаючи рішення ЦП ОУН-б крайовий провід ПЗУЗ почав самостійно реалізовувати “визвольну” концепцію на Волині починаючи з весни 1942 р.

Г. Стародубець у праці “ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.)” стверджує, що навесні 1942 р. ОУН-б була цілком лояльною до німецької окупаційної влади, посилаючись на спогади Р. Петренко, С. Мудрика-Мечника, Є. Стахіва, які пояснюють пасивність організації внутрішньопартійною неузгодженістю в питанні необхідності антинімецької боротьби [336; 568; 677].

На нашу думку, ця теза може бути вірною лише у випадку визначення позиції представників центрального проводу ОУН-б. Стосовно Волинського проводу – вона не відповідає дійсності. Згідно з німецькими документами, вже у травні 1942 р. спостерігалася активізація бандерівської організації в справі творення збройних підрозділів на Волині, проведення військової підготовки кадрів, антинімецької пропаганди, саботажу розпоряджень окупаційної адміністрації. В донесенні начальника поліції і служби СД від 22 травня 1942 р. наголошувалося, що на Волині бандерівці активно готувалися до національної революції, характер їхньої діяльності носив антинімецький характер, основою для майбутньої української армії могла стати українська поліція та міліція, де проводилася активна пропагандистська робота, здійснювався військовий вишкіл у нелегальних школах. Згадувалася одна з них, розташована в Клевані, де у кінці 1941 р. проходили спецпідготовку 25 осіб [220, арк. 8–9].

Волинські реалії відрізнялися від галицьких більш жорстоким окупаційним режимом, наявністю збройних загонів Т. Боровця, який задекларував власну боротьбу як антинімецьку, і здобував дедалі більшу прихильність населення, а також, поширенням впливу червоних партизан. Ці фактори стимулювали

КП ПЗУЗ до початку активних дій. В 1942 р. на Волині сформувалися збройні підрозділи ОУН-б, які були схожі на стихійно створені групи самооборони. Для надання організованості цьому рухові, відповідно до рішення військової конференції, проведеної на початку грудня 1942 р. у Львові, крайовому провідникові Д. Клячківському було доручено зайнятися створенням військових відділів на Волині – Поліссі. Вибір регіону був не випадковим, адже окрім сприятливих природніх умов населення вже було втягнуте до збройної боротьби в лавах Поліської січі, підтримувало ОУН і зазнавало репресій з боку окупаційної влади (знищено село Кортеліси на Ковельщині, масові розстріли в Цумані й Клобочині на Луччині та ін.), тероризувалося польським підпіллям. Це був етап створення самооборонних кушових відділів (СКВ). Основу цих загонів складали члени ОУН-б та симпатички з місцевого населення. Здійснювалися мобілізаційні заходи, організовувалися старшинські та підстаршинські курси, нагромаджувалася зброя, закладалися бази продовольства, будувалися бункери та криївки [521, ст. 152].

Окрім названих заходів великого значення надавали роботі з підготовки членів ОУН в навчальних командах української допомогової поліції. Це убезпечувало членів організації від вивезення на роботу в Німеччину, давало можливість пройти військовий вишкіл та отримати зброю. Їх активно використовувала Служба безпеки ОУН в ролі інформаторів. Масштабно була поставлена робота серед молоді. Провідники юнаків та юнок регулярно проводили заняття з історії України, української літератури, розповсюджували підпільну літературу. За даними радянського спецповідомлення від 16 січня 1942 р. у Луцьку оунівська організація відродила молодіжну українську організацію “Січовий курінь”. Її учасники займалися вивченням програми і присяги ОУН [272, арк. 1].

Важливе значення для виховання молоді мало вивчення “Декалогу”, який містив 10 основних заповідей українського націоналіста, політичних постанов ОУН-б, організація та проведення національних свят. Ці заходи

сприяли поширенню патріотичних настроїв та забезпеченню націоналістичного підпілля новими кадрами, здатними на самопожертву. Пропагандистська діяльність була налагоджена чи не в кожному населеному пункті Волині. Вона набирала різноманітних форм: створення лекторських груп, розповсюдження друкованих матеріалів (журнали “Ідея і чин”, “До зброї”, листівок, плакатів). Більшість цих видань публікувалися в підпільних друкарнях Рівного та Сарн [275, арк. 100]. Відтак чисельність ОУН в регіоні невпинно зростала, було закладено ідеологічну основу майбутньої армії.

Восени 1942 р. крайовий провід ПЗУЗ звернувся до проводу ОУН-б із пропозицією розширити самооборонні кущові відділи до рівня мобільних збройних відділів, які могли б оперативно переміщуватися в ті райони, де була потреба. Для налагодження цієї роботи направлено поручника В. Івахіва (“Сонар”, “Сом”), що був до цього часу командиром підпільної підстаршинської школи в Поморянах. Восени 1942 р. з найкраще вишколених вояків самооборонних відділів Сарненщини було створено перший військовий підрозділ ОУН-б [493, ст. 509].

Дискусійним питанням залишається дата створення загону. На думку М. Лебідя – це грудень 1942 р. Л. Шанковський вважає, що це осінь 1942 р. Волинський дослідник В. Дмитрук зазначає, що перший відділ було сформовано 14 жовтня 1942 р. на чолі з С. Качинським (“Остапом”), а наступний через кілька днів під командуванням І. Перегійняка (“Довбешки”, “Коробки”), згодом в районі Колок – Степань (командир “Ярема”), в Пустомитівських лісах (“Дорош”) і на Крем’янецьчині (командир “Крук”). Автор схиляється до останньої версії, оскільки вона частково підтверджується німецькими документами. В них зазначено, що 16 жовтня 1942 р. українські націоналісти зібрали велике збройне формування в районі Сарн та наказом генерала Р. Шухевича (“Т. Чупринки”) від 14 жовтня 1947 р., в якому говорилося: “Минає п’ять років з того часу, як член ОУН Остап почав на Поліссі організовувати збройні групи для боротьби з окупантами України. Маленькі ці групки, борючись рівночасно з німцями й

більшовицькими партизанами, дали початок новим формам революційно-визвольного руху – Українській Повстанській Армії” [464, ст. 68; 593, ст. 87].

Перемога радянських військ під Сталінградом, а відтак активізація партизанських загонів, які прибули з Білорусії і намагалися взяти під свій контроль територію Волині, діяльність польських формувань АК, загострення стосунків між польськими колоністами і українцями стали тими суспільно-політичними і військовими факторами зими 1942–1943 рр., які пришвидшили рішення центрального проводу ОУН-б перейти до підготовки збройного виступу. Ініціатива крайового проводу ПЗУЗ була підтримана тодішнім “урядуючим” провідником ОУН-б М. Лебідем (“Максим Рубан”) і оприлюднена в спеціальному зверненні. Гостро постало питання про необхідність об’єднання націоналістичних сил в умовах двофронтової боротьби. Серед потенційних союзників були загони Т. Боровця, підрозділи ОУН-м, сформовані на південній Крем’яничині – під керівництвом поручника М. Данилюка (“Блакитного”), Володимирщині – під командуванням поручника О. Бабія (“Білого”), на Рівненщині – під командуванням поручника Волинця та загони під проводом Т. Басюка (родом з с. Борецьки Лановецького району Тернопільської області), який діяв на південній Крем’яничині, головним чином у Лановецькому районі [570, ст. 42–50].

Щодо останнього, то за своїми політичними переконаннями Т. Басюк належав радше до демократичного табору, оскільки був прихильником відродження УНР. Саме тому його загін певний час діяв, як самостійна бойова одиниця. Серед організаторів підрозділу слід назвати і “доктора Славіна” (ім’я встановити не вдалося) жителя одного із сіл Дамонецького району Тернопільської області. Ці молоді люди (віком 28 і 24 роки відповідно) сформували бойовий підрозділ чисельністю близько 80 осіб і нападали на невеликі німецькі гарнізони з метою захопити зброю, амуніцію і продовольство. Під впливом націоналістичної пропаганди Т. Басюк виробив власну політичну концепцію, близьку до бульбівської, і гучно назвав власний

підрозділ Фронтом української революції. Штаб підрозділу знаходився неподалік сіл Червоне і Шпиколони (Крем'янецький район Тернопільської області). Сюди було перевезено викрадену у Крем'янці друкарню разом з кількома її співробітниками і налагоджено випуск листівок, у яких ФУРівці називали себе українськими націоналістами, закликали населення до боротьби проти німців і наголошували, що створили організацію і загін для боротьби з окупантами [36, арк. 67–68; 157, арк. 1].

Таким чином, саме події, які відбувалися на Волині та Поліссі, стимулювали керівництво організації остаточно визначитися у питанні збройного опору окупаційній владі. Переломним моментом стала III конференція ОУН-б, яка проходила 17–21 лютого 1943 р. поблизу Олеська. У ній взяли участь 8 осіб: М. Лебідь, Р. Шухевич, В. Охрімівич, “Гармаш”, Д. Маєвський, З. Матла, Р. Кравчук, М. Степняк [20, арк. 17]. Основним рішенням стало визнання необхідності активних дій, хоча тактичні аспекти викликали бурхливу дискусію. Крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях М. Степаняк пропонував об'єднати зусилля з іншими націоналістичними силами і організувати протинімецьке повстання створивши коаліційний уряд. Перемогла позиція крайового провідника ПЗУЗ Д. Клячківського і військового референта проводу Р. Шухевича про необхідність спрямувати основні зусилля на боротьбу проти червоних партизанів та поляків, а по відношенню до німців зайняти позицію самооборони. В будь-якому випадку діяльність бандерівської організації значно активізувалась [194, арк. 1–6].

Підготована заздалегідь матеріальна база, нагромаджені запаси зброї робили можливим початок формування повстанської армії. Згідно німецьких джерел (оприлюднених А. Кентієм – [504]) у березні 1943 р. в розпорядженні бандерівської організації було близько 15 тис. гвинтівок, 1550 пістолетів, 45 тис. гранат. Особовий склад вже існуючих на Волині підрозділів планувалося поповнити в першу чергу за рахунок активних членів ОУН-б, які служили в лавах української поліції (близько 12 тис. поліцейських [692, ст. 192]) та

шляхом проведення мобілізації місцевого українського населення. Поштовхом до активних дій став таємний наказ центрального проводу ОУН-б від 20 березня 1943 р. про негайний перехід у лісові масиви та приєднання до повстанських загонів поліційних підрозділів, дислокованих на Волині і Поліссі [277, арк. 62]. Вже наступного тижня Луцьк залишила районна та частина обласної поліції – разом 182 особи зі зброєю під командуванням С. Ковалю (“Рубашенка”). Із м. Матієва комендант поліції І. Климчак (“Лисий”) вивів близько 200 озброєних людей. Аналогічна картина спостерігалася й в інших районах Волині, а також в окремих місцевостях Галичини. Поліцією, що дислокувалася в Горохові було захоплено місто, звільнено в’язнів з тюрми та концтабору. Ковельська поліція в період 20–30 березня 1943 р. перейшла до УПА. 20 березня 1943 р. в містечку Бережани Крем’янецького району місцева поліція знищила німецький гарнізон (10 осіб) і перейшла на нелегальне становище, приєднавшись до повстанських загонів [154, арк. 2]. Спроби запобігти таким діям призводили до збройних сутичок з німцями, але зупинити процес формування підрозділів УПА їм не вдалося. Загальна чисельність повстанських частин поповнилася 4–5 тис. добре озброєних та вишколених вояків [507, ст. 165].

Підтверджують інформацію про активне формування української національної армії в цей період і радянські джерела. Зокрема, в спецповідомленні керівника УШПР Т. Строкача про діяльність українських націоналістів на окупованій території зазначено: “Отримано Українским штабом партизанського руху розвіддані про діяльність українських націоналістів за останній час відзначають великий рух націоналістів в районах Ковель, Голоби, Колки, Рожище, Маневичі / Волинської та Ровенської областей /. Штаб українських націоналістів, прихильників Бандери ..., в двадцятих числах березня місяця ц. р. вислав вказівку про формування української національної армії за рахунок поліцейських, козаків і місцевих українців бандерівського та бульбівського спрямувань. Головне завдання національної української армії-здійснити революцію на Україні. В

першу чергу захопити всі міста і залізничні вузли.... Німецьке командування дізнавшись про вказівки бандерівського штабу, почало роззброювати, проводити арешти і розстріли української поліції. В с. Павурин Маневицького району, Волинська область поліція двох постерунків арештована і розстріляна. При спробі німців роззброїти поліцію в м. Ковелі, остання вступила з німцями у бій. Вбито 18 осіб німців. Поліцією звільнені всі заарештовані, а табори трудовинності розпущені.” [273, арк. 25–27]. Серед основних місць дислокації загонів українських націоналістів визначалися Волинський і Свинарський ліси. Саме в цьому напрямку відбувався рух поліційних підрозділів та цивільних осіб. Партизанський загін І. Шитова, що рухався з с. Косинки, кожної ночі зустрічав групи по 50, 150 і навіть 400 осіб. Детальніше дивись додаток № 4.

Німецька окупаційна влада, яка і раніше ставилася з недовірою до українських воєнізованих та поліційних підрозділів, переконалася у небезпеці їх існування. Проведення масштабних репресій на Волині та відсутність достатньої кількості каральних підрозділів змусили окупантів шукати альтернативу кадрового поповнення поліції. Знаючи про зростаючу напругу в українсько-польських взаємовідносинах, німці вирішили залучити поляків до антиукраїнських акцій. Використовувалися, як місцеві, так і сформовані на території етнічної Польщі підрозділи. Зокрема, в розвіддонесенні Українського штабу партизанського руху № 58 від 15 червня 1943 р. повідомлялося про прибуття до Почаєва 1500 озброєних поляків для боротьби з партизанами та українськими націоналістами. Подібні підрозділи відкомандировані німцями до Межиріччя, Тучина, Рокитного, Словечна і Костополя (Рівненщина) [214, арк. 26–27].

Провокаційні дії окупантів мали на меті відвернути населення від організації потужного руху опору німецькій владі та стимулювали загострення міжнаціонального конфлікту. Розрахунок виявився вірним. Жорстокі вбивства українців на Волині почали асоціюватися з поляками, що призвело до поширення ненависті, збройного протистояння і масового

знищення мирного населення обох національностей, послаблення українського та польського визвольних рухів [276, арк. 56–72].

Процес формування збройних відділів ОУН у перші місяці відбувався швидко і масово. Підрозділи об'єднувалися в сотні, загони, групи. Наприкінці весни 1943 р. вже існували відносно великі повстанські формування чисельністю в 500–800 вояків. Повстанські загони ділилися за територіальним принципом. Їхня структура і командний склад виглядали наступним чином: 1-ша група УПА (охоплювала Сарненщину) – командир І. Литвинчук (“Дубовий”). Діяла у складі сотень – Н. Семенка (“Яреми”), “Пугача”, “Ворона”, А. Рудика (“Шаули”) та підстаршинської школи “Вовки”; 2-га група - “Енея” (охоплювала південну Рівненщину та Крем’янецьчину) – командир П. Олійник (“Еней”). Діяла в складі загонів – Д. Казвана (“Черника”) на Дубенщині, І. Климишина (“Крука”) на Крем’янецьчині, Є. Басюка (“Чорноморця”) в Острожчині; 3-я група – українська повстанча група “Озеро” (охоплювала Ковельщину) – командир Ю. Стельмашук (“Рудий”). Діяла в складі загонів – О. Шума (“Вовчака”) біля м. Ковеля, І. Климчака (“Лисого”) на Любомльщині, “Бистрого” в Голобщині. Серед менших формувань відомі підрозділи: С. Ковалю (“Рубашенка”) на Колківщині, М. Горобця (“Славка”) на Горохівщині, П. Антонюка (“Сосненка”) на Володимир-Волинщині, С. Заковтанюка (“Пташки”) на Луччині [408, ст. 220].

Ставши на шлях творення власної повстанської армії, бандерівське керівництво мусило визначити своє ставлення до загонів УПА – Поліська січ Т. Боровця, адже вони намагалися опанувати територію Волині. Результатом зустрічей, про які йшлося вище, стали домовленості про можливість об'єднання та спільну назву збройних підрозділів – УПА. Однак, небажання визнати ОУН-б єдиним проводом українського народу призвело до протистояння і намагань з боку бандерівської організації силою приєднати бульбівські та мельниківські загони.

Більш продуктивним був переговорний процес із повстанцями загону Т. Басюка. Восени 1942 р. відбулась зустріч із головою Крем'янецької повітової управи, членом окружного проводу ОУН-б І. Міщенком. Пропозиція про створення єдиного фронту зустріла схвалення фурівців. Відверта ж антимельниківська та антибульбівська агітація ними була засуджена. Тим не менше, від початку свого створення і до кінця весни 1943 р. відділ “Яворенка” тісно співпрацював з ОУН-б [629, ст. 82; 570, ст. 45].

А. Баяк у праці “В шумських лісах” надає загонам Т. Басюка форму народного руху, перед яким стоїть завдання відродження української державності. На нашу думку, такий підхід є помилковим і радше видає бажане за дійсне. Один підрозділ без жодного політичного проводу не міг ставити перед собою таких глобальних завдань, тим більше – виконати їх. “Яворенко” не був прихильником залучення широкого українського загалу до збройної боротьби, вважаючи, що це призведе до великих жертв. Отже, він не прагнув до чисельного зростання власного загону. Це було локальне явище, породжене жорстоким окупаційним режимом, а головною метою збройної боротьби стала оборона мирного населення [384, ст. 14].

Німецькі звіти фіксують окремі наступальні операції фурівців. Зокрема, у повідомленні з окупованих східних територій № 44 від 5 березня 1943 р. начальник поліції і служби безпеки в Україні відзначає, що в останній час в районі Крем'янця з'явилися групи “бандитів”, які здійснюють збройні напади на сільськогосподарські підприємства. Далі йшлося: “це справа рук оунівського загону бандерівців, так званого “Фронту українських революціонерів”” [225, арк. 37]. У цьому ж документі згадуються вдалі напади українських націоналістів на тюрми в Пінську, Дубно та не вдалий напад на тюрму в Крем'янці.

Впродовж березня-квітня 1943 р. відбулося об'єднання збройних відділів ОУН-б і колишніх поліцейських підрозділів в єдину військову структуру – УПА під керівництвом Головної команди (ГК УПА). В травні 1943 р. її очолив військовий референт проводу ОУН-б на ПЗУЗ В. Івахів (“Сом”,

“Сонар”), а після його загибелі (13 травня 1943 р. біля с. Деражне на Рівненщині) – крайовий провідник Д. Клячківський (“Охрім”, “Клим Савур”). Військовим штабом, впродовж весни-зими 1943 р., керував В. Сидор (“Ростислав Вишитий”, “Шелест”, “Конрад”, “Крегул”, “Кравс”), а потім – Л. Ступницький (“Гончаренко”) [507, ст. 168].

Збільшення чисельності бандерівських загонів на території Волинської і Рівненської областей до 20 тис. та оперативна необхідність вимагали вдосконалення управління підрозділами УПА, забезпечення їх взаємодії, підвищення боєздатності [274, арк. 30]. З цією метою у середині серпня 1943 р. діючі територіальні військові групи були реорганізовані у нові військово-територіальні одиниці. Західна група, або військова округа “Турів” (командири “Олег” і Ю. Стельмащук), дислокувалася в Колківському, Ковельському, Седлищанському, Турійському, Камінь-Каширському, Ратнівському, Матіївському, Кам’янка-Острумиловському районах Волинської області, Сокальському, Радехівському і Кам’янському районах Львівської області, районах Холм і Грубешів [27, арк. 4].

Північна група, або військова округа “Заграва”, на чолі з І. Литвинчуком (“Дубовим”) діяла в Домбровицькому, Сарненському, Клесівському, Людвипільському, Морочанському, Рафалівському, Володимирецькому, Степанському, Костопільському, Деражненському районах Рівненської області і Цуманському районі Волинської області. У південній частині Рівненщини (Дубенському, Мизочському, Островському, Вербинському районах) та на півночі Тернопільської області (Крем’янецькому, Шумському районах) оперували формування Південної групи, або військової округи “Еней” (потім “Богун”), якою керував П. Олійник (“Еней”, “Роман”). З часом у північно-східному регіоні Рівненщини на кордоні з Житомирщиною (Корецький, Межирічський, Тучинський, Гощанський райони) була створена Східна група, або військова округа “Верещаки” (пізніше “Тютюнник”), під командуванням Ф. Воробця (“Верещаки”).” [27, арк. 4].

Поряд з військовими округами УПА створювалися військові надрайони та райони, які очолювалися комендантами. Командирам військових округ підпорядковувалися коменданти запілля, які здійснювали керівництво тереновими справами, сільською самообороною. Автор підтримує думку А. Кентія, що система військових надрайонів і районів забезпечувала організаційний зв'язок УПА з територіальними структурами ОУН-б [507, ст. 169]. Це було необхідною умовою оперативного реагування підрозділів УПА на антиукраїнські акції з боку окупаційної влади та польського націоналістичного підпілля.

Успішні бої з німцями підвищили авторитет повстанців, додали бійцям належного досвіду. Відтак, сили УПА швидко зростали, і вже влітку 1943 р. вони сконцентрувалися в північній частині Волині. Цьому сприяло створення розгалуженої мережі військових вишколів для патріотично налаштованої української молоді. Зокрема, в Луцьку функціонувала школа з кількістю слухачів близько 600 осіб віком від 18 до 24 років. Прикриттям для офіційної діяльності оунівських інструкторів була підготовка сільськогосподарських робітників. Аналогічні школи розміщувалися в с. Кричальське Домбровицького району, де проходили спецпідготовку 500 осіб, с. Ровенці того ж району – 200 осіб, с. Шпаново Ровенського району – 200 осіб. Серед учнів було багато жінок. З огляду на антинімецьку агітацію, що проводилася слухачами цих шкіл, невдовзі вони були закриті, а частина учнів потрапила до німецьких концтаборів [274, арк. 28].

Збільшення чисельності особового складу військових підрозділів відбувалося надзвичайно швидко, якщо в квітні 1943 р. нараховулося близько 10 тис. повстанців, то в червні 1943 р. – 20 тис. вояків (саме таку кількість визначив Т. Строчак у доповідній записці, адресованій М. Хрущову, датованій 15 вересня 1943 р.) [227, арк. 92]. Очевидно, така динаміка пов'язана з процесом примусового приєднання загонів Т. Боровця та ОУН-м до УПА.

Щодо загальної чисельності УПА точаться суперечки. Дослідник із США П. Содоль називає цифру 25–30 тис. вояків у 1944 р. Такої ж думки дотримується і А. Кентій. Головний командир УПА В. Кук стверджував, що ця чисельність складала понад 100 тис. повстанців [506, ст. 83; 626, ст. 48]. Заарештований органами НКВС Є. Басюк на допиті 28–29 вересня 1944 р. дав свідчення про 150 тис. вояків УПА в кінці 1943 р. та близько 100 тис. влітку 1944 р. Різниця в 50 тис. пояснюється ним, як втрати повстанців у боях з регулярними частинами Червоної армії та спецпідрозділами НКВС навесні-влітку 1944 р. [21, арк. 55].

Автор схиляється до думки, що постійний особовий склад загонів УПА був у кількості близько 30 тис. наприкінці 1943 р. та налічував 150 тис. в період найбільшої чисельності у 1944 р. Підстави для обґрунтування саме такої кількості дають радянські документи, зокрема, матеріали НКВС (довідка підготована полковником держбезпеки Задоя в 1944 р. та ін.), в яких ідентифіковано близько 120 повнокомплектних сотень УПА (не враховані об'єднані загони та боївки), вищезгадані свідчення Є. Басюка, а також звіти органів держбезпеки УРСР про кількість заарештованих і вбитих повстанців, членів ОУН та їх родин у повоєнні роки [27, арк. 7–17].

Найбільшою тактичною одиницею УПА був курінь (500–700 вояків), до якого входило три – чотири сотні. Кожна з них нараховувала 100–150 бійців і мала три стрілецькі чоти і одну чоту важких кулеметів. Чота (30–50 бійців) складалася з трьох-чотирьох роїв, по 10–14 бійців у кожній. Нерідко з оперативною метою три і більше куренів об'єднувалися у загони або бригади (2 полки), що було характерним для УПА-Північ. Поширеним було зведення різних бойових одиниць у формування непостійного складу і неусталеної чисельності: відділи і підвідділи [28, арк. 29].

Поштовхом до подальшої реорганізації територіальних структур повстанської армії став III надзвичайний великий збір ОУН-б проведений в період 3–25 серпня 1943 р. Прийняте зібранням рішення про поширення діяльності УПА на територію Галичини стимулювало процес реорганізації

відділів Української народної самооборони, створених у липні-серпні 1943 р. в дистрикті “Галичина” на УПА-Захід (включала 6 військових округ, які охоплювали територію Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської і Чернівецької областей). Відповідно, повстанські загони дислоковані на Волині та Поліссі, утворили на початку 1944 р. УПА-Північ [195, арк. 1–30; 269, арк. 16–27]. Це військове угруповання складалося з трьох військових округ (ВО) які носили назви, що відповідали районам дислокації: 1) ВО Північ охоплювала територію Полісся, північну частину Рівненської області, Житомирської області і південну частину Пінської області Білорусії. Командир – І. Литвинчук (“Дубовий”); 2) ВО Південь – південну частину Рівненської і Тернопільську області. Командир – “Еней”; 3) ВО Захід – Волинської області. Командир – “Рудий” [21, арк. 63–65]. Згідно наказу Головної команди УПА від 26 січня 1944 р. командиром УПА-Північ було призначено Д. Клячківського, а УПА-Захід – В. Сидора [329, ст. 160–162].

Третю групу УПА-Схід очолив “Леміш”. До її складу увійшли Київська генеральна ВО у складі Київської ВО, Вінницької ВО, Кам’янець-Подільської ВО. Командуванню цього угруповання підпорядковувалися також Донецька та Чернігівська ВО [21, арк. 64].

Рішення про створення військових підрозділів УПА в Галичині співпадає в часі із періодом загострення польсько-українських взаємостосунків на Волині та появою великих рейдуючих партизанських з’єднань. Отже, можна припустити, що, по-перше, цей крок мав на меті посилити повстанську армію в боротьбі з польськими воєнізованими формуваннями, а, по-друге, великі підрозділи УПА могли успішно протистояти просуванню партизанських з’єднань. Малоімовірною виглядає версія про необхідність посилення УПА для боротьби проти окупаційної влади, адже центральний провід ОУН-б схилявся до позиції самооборони по відношенню німців. Це припущення автора частково підтверджується документом німецького командування від 9 лютого 1944 р., опублікованого В. Косиком у праці “Україна і Німеччина в

Другій світовій війні”. Зокрема, в ньому підкреслюється, що на випадок відступу німців з Галичини, УПА готується повністю усунути поляків і самій взяти владу.

Отже, антипольська та антирадянська спрямованість УПА, бажання опанувати територію всієї України стимулювали подальше збільшення її чисельності. Географічні назви військових округ повинні були символізувати майбутні фронти північний, західний і південний. І хоча повноцінну УПА-Південь не вдалося створити через відсутність соціальної підтримки, матеріальної бази, великих лісових масивів, все ж окремі загони діяли на території Кам'янець-Подільської, Вінницької, півдні Житомирської та Київської областей.

Така географія поширення УПА може бути пояснена стратегічними планами, затвердженими керівництвом ОУН-б в 1942 р. на другій військовій конференції. Ними передбачалося, що Росія буде розчленована в результаті ударів зовнішніх ворогів (англо-американські війська або Японія), а також ослаблена діями внутрішнього ворога (український і білоруський визвольні рухи, повстання на Кавказі та Уралі тощо). Росія надішле до України війська щоб забезпечити собі контроль над продовольчою та енергетичною базою регіону. Для цього їй знадобиться 2–3 місяці. За цей час українські збройні сили повинні вийти на лінію Мозир – Воронеж – Ростов і, опираючись на ліси і болота Полісся Чернігівської і Сумської областей, налагодити оборону. Для виконання цього завдання необхідно було провести мобілізацію населення таким чином, щоб на марш до визначеної лінії оборони залишалось 1–1,5 місяця. Для виконання цього завдання існував детальний план з визначеними термінами мобілізації на рівні сіл, районів, областей та військових округ. Зазначалося, що Волинь і Галичина повинні забезпечити не менше, як по 500 тис. вояків, у той час, як східні області – лише 300 тис. Така нерівномірність пояснювалася неготовністю населення воювати за незалежну Україну. Передбачалося створення ліній оборони і на західних кордонах (проти поляків та румунів), але висловлювалася думка, що характер цих боїв

буде носити локальний характер і не становитиме серйозної загрози [29, арк. 29–35]. Детальніше дивись додаток № 3.

Організаційна розбудова УПА супроводжувалася напрацюванням необхідних оперативних документів, які визначали взаємостосунки між вояками, носили характер навчальних посібників із тактики та стратегії ведення бойових дій та розвідувальної роботи. Серед таких слід відзначити: проект Дисциплінарного статуту УПА (1943 р.), який визначав коло обов'язків вояка та систему покарань у вигляді кількогодинних занять строевою підготовкою, арешту або смертної кари. Запровадження цього документу мало на меті встановити жорстку дисципліну, запобігти проявам бандитизму чи непокори вищим командирам. Систему військової субординації всередині УПА встановлювала “Інструкція Ч.3/11 про військові ступені і функції” (19 грудня 1943 р.). Згідно цього документа, весь особовий склад УПА становили рядові, підстаршини, старшини та генерали. Встановлювалися наступні старшинські й генеральські чини: хорунжий, поручник, сотник, майор, підполковник, полковник, генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник [207, арк. 1–69].

Тактика ведення бойових дій вивчалась згідно “Бойового правильника піхоти” (1944 р.), для розвідників існувала “Інструкція розвідчої і контрозвідчої служби”. В основу цих документів було покладено аналогічні – розроблені для Червоної армії та вермахту – найпотужніших армій світу. Для відзнаки заслуг вояків вводились бойові нагороди. Серед них Бронзовий хрест Бойової заслуги, Срібний хрест Бойової заслуги (I і II класу), Золотий хрест Бойової заслуги (I і II класу) [207, арк. 1–69].

Робилися спроби запровадити єдиний стандарт військової форми і налагодити її виробництво. Недостатня матеріальна база та відсутність промислового виробництва не дозволила реалізувати це завдання. Зазвичай використовувались трофейні однострої, на які нашивалися упівські відзнаки. Ґрунтовна підготовча робота засвідчує прагнення бандерівського проводу створити регулярну армію, здатну виконувати військово-стратегічні

завдання, пов'язані із звільненням території України та її подальшим захистом.

Волинсько-Поліський період УПА, який тривав з березня до грудня 1943 р., став часом становлення і нелегких випробувань для новоствореної військової організації. Реалізація повстанської тактики передбачала визволення великих територій і встановлення української адміністрації. Поступове розширення визволених районів повинне було призвести до звільнення території України. Реалізація цього завдання передбачала проведення масштабних військових операцій. За свідченням П. Мірчука, перший бій з фашистами провів загін під командуванням І. Перегійняка ("Довбешки-Коробки") 7 лютого 1943 р. за м. Володимирець. Повстанцям вдалося на короткий час захопити місто, але згодом довелося відступити перед переважаючими силами ворога [574, ст. 33].

В березні-квітні 1943 р. між УПА та німецькою окупаційною адміністрацією розпочалась відкрита боротьба. Військові підрозділи ОУН-б атакували німецькі гарнізони в містах: Бережниця, Ланівці (20 березня), Степань, Висоцьк, Дубровиця, Людвипіль (28 березня), Деражне, Олика (27 березня), Цумань, Горохів (2 квітня), Остріг, Шумськ, Крем'янець, Мізоч, Верба та ін. Результатом цих нападів став тимчасовий перехід населених пунктів під контроль повстанців, захоплення зброї, продовольства та боєприпасів, необхідних в умовах чисельного зростання УПА, звільнення в'язнів із тюрем і таборів. В січні 1943 р. серед найбільш небезпечних окупованих східних територій німецька адміністрація називала Волинь і Поділля, де за один місяць було зафіксовано 78 нападів на населені пункти та 39 нападів на шляхи сполучення (сюди зараховані і напади червоних партизанів) [224, арк. 2].

Потенційною кадровою базою для повстанських відділів стали радянські військовополонені, тому були здійснені напади на концтабір у Любачівці (Горохівщина), табір військовополонених і в'язницю у Ковелі. В період між 15 березням і 10 квітням 1943 р. знищені тюрми та звільнені в'язні в

Крем'янці, Луцьку, Людвиполі, Цумані, Горохові [301, ст. 1]. В містечку Ківерцях було розбито пункти, де перебували особи, призначені для вивозу на роботу в Німеччину. Багато звільнених вступили до військових підрозділів ОУН-б [360, ст. 309–312; 593, ст. 88–89].

Г. Стародубець стверджує, що головна мета військових операцій УПА в лютому-березні 1943 р. “...полягала в обмеженні тотального німецького контролю над українськими територіями і зупиненні методичного винищення мирного населення...” [629, ст. 97]. Правильність цього висновку видається автору сумнівною. Утримати захоплені території повстанські відділи не могли, а отже захистити населення не мали можливості. Активізація визвольного руху провокувала жорстокі каральні акції та репресії з боку окупаційної влади. Ймовірно, що основною метою цих операцій було матеріальне та кадрове забезпечення повстанських загонів, демонстрація власної сили, яка могла стати аргументом у разі початку переговорного процесу з окупаційною владою. Втрати мирного населення сприймалися, як вимушена жертва, а його захист на Волині став можливим лише влітку 1943 р., коли чисельність УПА дозволяла контролювати великі території та встановлювати там власну адміністрацію.

Щодо мельниківців, то вони не виявляли воєнної активності. Наприкінці березня 1943 р., коли бандерівський командир “Крук” запропонував їм розпочати спільні антинімецькі виступи на Крем'янецьчині, останні відмовилися. Командир загону ОУН-м М. Данилюк (“Блакитний”) заявив про недоцільність таких акцій у межах однієї Волині, вважаючи боротьбу безперспективною та шкідливою для визвольного руху [504, ст. 116]. Натомість мельниківці активізували власну пропагандистську роботу в регіоні. Ними була взята під контроль редакція газети “Волинь” у м. Рівне, обласна друкарня, театр та осередки “Просвіти”. До складу штабу ОУН-м, який контролював організаційні справи в західному регіоні України увійшли: В. Штуль (родом із Крем'янецького району), У. Самчук (письменник з с. Деражне, Острівського району), А. Демодовгопільський (директор

обласного театру), А. Мисечко (відповідальний редактор газети “Волинь”, родом з Крем’янецького району), І. Тиктор (директор обласної друкарні), Н. Кабалюк (професор Крем’янецької духовної семінарії, керівник обласної “Просвіти”), Польовий (організатор окружної “Просвіти”, родом з Крем’янця), А. Бондарук (завгосп театру), М. Корнійчук (референт пропаганди окружної “Просвіти”) [35, арк. 194].

Серед основних напрямків роботи мельниківців можна визначити наступні: поширення націоналістичної ідеології серед населення регіону через розгалужену мережу організації “Просвіта” (її осередки були створені у всіх селах Рівненської області), постановка патріотичних вистав та видавнича діяльність. Наприкінці 1942 р. публікації У. Самчука і А. Дема-Довгопільського почали наповнюватися антинімецьким змістом, не дивлячись на те, що друкувалися в офіційно зареєстрованому окупаційною владою виданні – газеті “Волинь”. Навесні 1943 р. в ній була розміщена стаття У. Самчука “Так було, так і буде” яка стала підставою для його арешту. Одночасно відбулося затримання А. Дема-Довгопільського, що призвело до призупинення роботи мельниківської організації в регіоні [35, арк. 194].

На противагу пасивності ОУН-м, весна 1943 р. для бандерівської організації та сформованих нею бойових підрозділів стала періодом активних дій. Серед вдалих операцій повстанців (в травні 1943 р.) слід відзначити бій загону “Помста Полісся” під командуванням О. Шума (“Вовчака”), який відбувся неподалік спаленого села Кортеліси на шосе Брест-Ковель. В результаті загинув шеф СА, особистий друг А. Гітлера – генерал В. Лютце. В німецьких зведеннях цей факт згадувався, як автокатастрофа. Про те, що автомобіль В. Лютце підірвався на міні, встановленій повстанцями, не повідомлялося. Адже в такому випадку необхідно було визнати існування українського визвольного руху і власну неспроможність його знищити та забезпечити безпеку навіть вищому командному складу.

Тривалий час українські повстанці намагалися вчинити вбивство крем'янецького гебітскомісара Мюллера, відомого своєю жорстокістю. 7 травня біля села Смига, на шляху з Крем'янця в Дубно, було знищено його службовий автомобіль. Мюллера в ньому не виявилось, натомість загинув митрополит Автономної православної церкви Олексій (Громадський) [493, ст. 517].

Несли втрати і повстанці. В часописі “До зброї” за липень 1943 р. зустрічається повідомлення про загибель командирів перших загонів УПА – С. Качинського (“Остапа”), який загинув у бою за фабрику в с. Оржів на Рівненщині, та І. Перегійняка (“Коробки”) в бою біля Висоцького [329, ст. 19].

Цей період характеризувався не лише антинімецьким спрямуванням УПА. Боротьба з червоними партизанами стала необхідною умовою існування визвольного руху. Вона обґрунтовувалася кількома основними завданнями: не допустити каральних акцій німецької окупаційної влади у відповідь на терористичні акти червоних партизанів, унеможливити радянську агітаційно-пропагандистську роботу на підконтрольних УПА територіях, забезпечити район для дислокації повстанських підрозділів та оперативний простір для їхньої діяльності.

Один із перших боїв відбувся 20 лютого 1943 р. між сотнею УПА І. Перегійняка (“Коробки”) і партизанським загonom біля села Заморочене на Сарненщині [154, арк. 1]. З того часу бойові сутички відбувалися постійно, хоча й не мали характеру широкомасштабних операцій, спрямованих на знищення великих формувань. Ситуація змінилася в кінці 1943 р. – на початку 1944 р., коли наступ Червоної армії супроводжувався активізацією радянського та польського підпілля, а територію Волині заповнили рейдуючі партизанські з'єднання. За період жовтня-листопада 1943 р. українські повстанці провели 54 бої з партизанами [654, ст. 46].

Головна команда і провід ОУН-б усвідомлювали необхідність залучення до лав повстанської армії представників різних національностей, що

відповідало загальній концепції створення єдиного фронту. Вважається, що першими до УПА приєдналися татарські відділи, сформовані навесні 1943 р. Влітку того ж року – вірменські, грузинські, узбецькі підрозділи (разом 15 національних відділів). Більшість особового складу цих загонів складали військовополонені солдати Червоної армії, звільнені вояками УПА. Вони не розуміли власної ролі у визвольній боротьбі. Виникла нагальна необхідність сформуванню політичну концепцію, яка надала б сенс їхньому перебуванню в УПА та спонукала б до збільшення чисельності цих підрозділів у майбутньому за рахунок червоноармійців.

З ініціативи керівництва ОУН-б 21–22 листопада 1943 р. на Волині відбулася конференція поневолених народів Сходу Європи і Азії. За розрахунками її організаторів, в числі яких був і головний командир УПА Р. Шухевич, зазначене зібрання мало сприяти створенню “могутнього проти більшовицького фронту”. Однак, зміни військово-політичного становища, яке склалося внаслідок прориву німецької оборони на Дніпрі і закріплення частин Червоної армії на Правобережжі робили цю ідею не популярною серед представників народів СРСР. Більшість сприймала власне перебування в УПА, як тимчасове – до моменту наближення фронту [333, ст. 244].

Ставлення керівництва УПА до представників інших національностей у лавах повстанців визначалося недовірою. Багато з них приєдналися до українського визвольного руху, вважаючи його спрямованість антинімецькою і не бажали брати участь у боротьбі проти радянських партизанів та польських націоналістичних організацій. Тому створювалися лише невеликі підрозділи з легким озброєнням. Вони дислокувалися окремо від основних сил УПА і перебували під посиленним контролем служби безпеки ОУН-б. У період переходу фронтів (січень 1944 р.) ці загони в більшості саморозпустилися, були знищені або перейшли на бік радянської влади.

Загальна чисельність іноземних підрозділів в УПА нараховувала (за П. Мірчуком) 20 тис. вояків. Велику кількість неукраїнського складу повстанців

відзначали у звітах й партизанські командири. Зокрема, О. Сабуров 15 лютого 1944 р. доповідав УШПР, що 40% вояків УПА не є українцями. Серед них називалися інгуші, осетини, черкеси, татари і навіть росіяни [278, арк. 251]. Щодо українського складу повстанської армії, то, згідно свідченням одного з командирів УПА Є. Басюка (“Чорноморець”), станом на 1944 р. галичани становили 60%, волиняни і поліщуки – 30%, наддніпрянці – 10% [21, арк. 63].

За своїм соціальним походженням більшість складала селяни. Це підтверджується і дослідженнями Одеського інституту політології та управління. Із досліджених анкет 1285 учасників УПА: 77,6% – селяни, 18,2% – робітники, 4,2% – інтелігенти. Таким чином, основна маса вояків була саме селянами, що й визначало соціальну базу визвольного руху [417, ст. 56].

Активність УПА на Волині була обумовлена тактикою оперування великими підрозділами та стратегією створення визволених районів, задекларованих проводом ОУН-б та ГК УПА. Згідно інформації УШПР станом на 19 квітня 1943 р. лише в районі Луцька оперував підрозділ УПА чисельністю більше 1 500 вояків [216, арк. 43].

Концентрація повстанських загонів відбувалася навколо районних центрів Волині – Ковеля, Колок, Маневичів, Ківерців, Рожища та ін. Відчуваючи загрозу втратити контроль над містами регіону, окупаційна влада терміново збільшувала кількісний склад військових гарнізонів. Якщо до 1 квітня 1943 р. в м. Колки перебувало 3 німецькі солдати то в квітні їх стало 400, с. Голоби було 2, а стало 14 німецьких солдатів, м. Рожищах – відповідно 25 – 150 німецьких солдатів, с. Переспа – 3 – 10 мадярських солдатів, м. Ковель – 300 – 4 000 німецьких солдатів, м. Костопіль – 50 – 500 німецьких солдатів [273, арк. 27]. На всіх залізничних станціях та підступах до залізничних мостів були встановлені доти з кулеметами і гарматами. Ці заходи окупаційної влади мали на меті запобігти нападам на комунікації і забезпечити безперебійне постачання фронтових частин.

Результатом реалізації повстанської тактики УПА стало звільнення окремих населених пунктів Маневичцького, Уманського, Рожищенського, Ківерцівського, Степанського та інших районів Волині. У чотирикутнику Дубно – Остріг – Шумськ – Крем’янець утворилась територія, контрольована націоналістами [460, ст. 45].

На відміну від Волині, ситуація в Галичині була дещо спокійніша. Автору вдалося віднайти лише один документ (доповідна записка командира партизанських загонів Житомирської області генерал-майора О. Сабурова), у якому згадується невдала спроба повстання українських націоналістів у м. Львові восени 1943 р. (імовірно в жовтні). В ньому зазначається, що для повернення контролю над містом німці використали два батальйони власних військ і близько 5 000 озброєних поляків. У результаті боїв було вбито близько 2 000 поляків, 5 000 націоналістів і близько 800 німців [229. арк. 11]. Кількість втрат говорить про масштабність події, але підтвердження цієї інформації не знаходимо в інших джерелах.

Встановити власний контроль над Волинню було пріоритетним завданням для ГК УПА. Великі лісові масиви, підтримка місцевого населення та слабкі німецькі гарнізони робили можливим не лише захоплення населених пунктів, а й утримування їх, організувавши потужну оборону.

В березні-листопаді 1943 р. важливим осередком повстанського руху стало містечко Колки. Тут утворилася вільна від німецької адміністрації та червоних партизанів територія, яка увійшла в історію під назвою “Колківська республіка”. Її кордони проходили по р. Горинь, залізничній дорозі Костопіль – Сарни, р. Стир, а також по шосейній дорозі Клевань – Рівне – Александрія. Тут було налагоджено систему охорони території у вигляді спеціальних застав, які запобігали проникненню німецьких частин [22, арк 80].

На визволених територіях було організовано систему цивільної влади. Керівництвом УПА сюди було відряджено командира Північно-західної групи Ю. Стельмащука (“Рудий”) зі штабом та людьми з територіальної

адміністрації. У місті створено поліційну станицю, командиром якої став Є. Басюк (“Чорноморець”), жандармерію очолив сотник “Моряк” [455, ст. 2].

Навколо містечка дислокувалися підрозділи УПА. В районі старосільських хуторів – сотня під командуванням Н. Лопохи (“Горошка”). Неповна сотня (50 повстанців) діяла поряд з хуторами села Ситниця (командир Д. Нагорний “Босий”). Біля Рудки-Козинської – близько 200 вояків під командуванням сотника П. Германюка (“Богун”). На території Ківерцівського, Колківського і Цуманського районів діяла військова група “Котловина” чисельністю 300 бійців, якою командував С. Коваль (“Рубашенко”, “Бурлака”, “Юрко”). У середині червня прибуло два відділи постанців з Галичини. За даними Українського штабу партизанського руху, станом на 9 липня 1943 р. на території “Колківської республіки” діяли ще загони “Берези” (400 чол.), “Легенди” (450 чол.), “Єромщеня” (325 чол.), “Орла” (100 чол.), “Махорки” (300 чол.) [586, ст. 98].

В цей час у Колках, а згодом і в ближчих селах, розміщувався штаб командира Північної групи УПА І. Литвинчука (“Дубового”). Його охороняла сотня (“Бескиди”). Особисто “Дубовому” підпорядковувалися сотні “Цигана”, “Ворона”, “Недолі”, “Шаули” (практикували називати загони згідно псевдонімів їх командирів). Таким чином, у районі містечка було сконцентровано більше 3 000 повстанців [587, ст. 75].

Згідно розпорядження про встановлення адміністративного поділу на території України, виданого Головною командою УПА 1 вересня 1943 р. та наказу Д. Клячківського (“К. Савура”), встановлювалась цивільна адміністрація у визволених районах. Всі підконтрольні території поділялись на села і міста, райони, повіти (округи), області. Органами адміністративної влади мали стати виборні ради та управи різних рівнів (сільські, міські, повітові, обласні) [182, арк. 15; 129, арк. 10]. В Колках створено революційний суд. Його головою був уродженець села Старосілля Т. Регещук. До складу входили Г. Лавренчук (заступник судді), А. Васюхник

(секретар), І. Терешко (член суду). Судові присуди виконував уродженець села Старосілля В. Маркевич [586, ст. 99].

Розпочалося відродження господарського життя. Згідно розпорядження ГК УПА, підписаного Д. Клячківським (“К. Савуром”) 15 серпня 1943 р., робилася спроба вирішити земельне питання. Скасовувалась колгоспна система та відроджувалося право приватної власності на землю. Всі господарства німецьких і польських колоністів переходили у власність українських селян. Розподілом землі займалися громадські управи і земельні комісії, вибрані загальними зборами громадян. Допускалося наділення селян землею в кількості, яку зможе обробити одна сім’я, або збереження колективних форм господарювання за бажанням населення. В разі загибелі власника землі та його сім’ї, наділ переходив у спадок родині до четвертого покоління включно [182, арк. 1–8; 153, арк. 1–3]. Величина земельного наділу залежала від родючості ґрунтів та здатності господаря до її ефективного використання. Зазвичай виділялося 5–7 га. на одну родину. В разі наявності 10–15 га. землі питання про виділення цієї норми розглядалося індивідуально [141, арк. 39–40].

Повстанська адміністрація відновила виробництво товарів першої необхідності: мила, паперу, воску, медичного спирту... У той час в Колках функціонував пункт з переробки м’яса, молочарня, млин, було відкрито 2 їдальні та шпиталь. Запроваджено натуральний щомісячний податок. Якщо господарство мало 5 га. землі й більше, то власник здавав 5 кг. м’яса, 2 кг. смальцю, 10 кг. муки і ярини. Бідне населення робило внески добровільно, хоча факти говорять про часте порушення цього принципу. Наприклад у с. Ковильне Корецького району на Рівненщині за відмову селянами здавати молоко для УПА 23 жовтня 1943 р. було демонстративно забито 6 корів, після чого постачання відновилося [127, арк 23; 682, ст. 111].

Недостатня кількість грошової маси змусила оунівських керівників запровадити своєрідні облігації – бофони (скорочення від словосполучення “бойовий фонд”). Зазвичай це були однобічні грошові документи з

національною символікою. Написи на них дублювали пропагандистські заклики ОУН і УПА та містили фіксований номінал. На Волині і Поліссі бофони з'явилися у 1943 р. Автором їхнього зовнішнього вигляду був відомий художник Н. Хасевич. Уповноважені особи (господарчі референти) від імені ОУН чи УПА видавали їх населенню за добровільно внесені, стягнуті, як податки, реквізовані кошти, у вигляді готівки, іноді продуктів харчування, одягу тощо. Крім виключно фінансової ролі бофони виконували функцію наочної агітації. Їхнє поширення серед населення часто пов'язувалося із проведенням агітаційно-пропагандистських заходів: мітингів, святкування пам'ятних історичних дат національної історії та ін. [393, ст. 7; 660, ст. 131; 156, арк. 1–22].

У містечку Колках було відновлено роботу середньої школи, яка контролювалася шкільним інспектором, підзвітним суспільно-політичній референтурі. Велика увага місцевої адміністрації приділялася культурно-освітній та пропагандистській роботі. З липня 1943 року в Колках раз на місяць виходив часопис для партизанів, поширювались журнал “До зброї” та гумористичний часопис “Український перець”. У райцентрі працював клуб, виступали аматорський драматичний гурток, хор та оркестр [513, ст. 64; 681, ст. 135].

З метою поповнення кадрового складу УПА на території “Колківської республіки” відкрили військові курси та підстаршинську школу, якою керував “Босий”, сформована кавалерійська сотня. Відкривалися санітарні пункти для лікування хворих та поранених повстанців, а в с. Куликовичі розгорнуто польовий шпиталь. Санітарною та медичною службою керував Український червоний хрест. Допомогу надавали не лише пораненим повстанцям, а й місцевому населенню. З цією метою було створено санітарні пункти та амбулаторії, в яких прийом вівся в зазначені години. Ліки можна було придбати в аптечних відділах. Забезпеченням медичними кадрами цих установ займалися організовані курси медсестер в с. Куликовичі [399, ст. 2].

Створення “Колківської республіки” та активізація червоних партизанів робили неможливим реалізацію планів окупаційної влади по економічному грабунку регіону, дестабілізували роботу тилу. Проводячи послідовну політику ліквідації всіх антинацистських чинників в Україні, німці розпочали навесні 1943 р. низку каральних акцій, як проти червоних партизанів, так і проти УПА (на Житомирщині, Чернігівщині, Сумщині). 7 червня командуючий СС і поліцією в генеральній окрузі “Волинь-Поділля” бригаденфюрер СС Гінцлер видав наказ про придушення національних заворушень у районах Волинської і Рівненської областей. Ставилося завдання мобільними ударами підрозділів СС знищити великі підрозділи та штаби руху Опору [196, арк. 1].

Операція розпочалася 7 червня 1943 р. на Горохівщині, поступово поширюючись на всю територію Волині. За період липня-серпня відбулося відповідно 35 і 24 бої з повстанцями. Для ліквідації УПА було задіяно 10 тис. жандармів, 10 моторизованих батальйонів з артилерією, 50 танків, 27 літаків. Загальне командування здійснював обергрупенфюрер Е. фон дем Бах-Зелевський. Згідно звіту політичної референтури крайового проводу за дві доби 13–14 липня 1943 р. німецькі карателі разом із польськими поліцейськими вбили в Луцькому та Островському районах 789 мирних жителів. За той же період спалено 20 сіл Сенківичівського району і вбито 342 особи [199, арк. 18]. Ці акції мали на меті залякати населення та знищити підпілля ОУН, тому основним завданням для УПА стала оборона українського населення. Слід зауважити, що у більшості випадків зашкодити каральним операціям не вдавалося. Основними причинами стали відсутність необхідного технічного і військового оснащення, запізніле надходження розвідданих та, як результат, недостатня оперативність реагування і зневіра населення у здатності УПА його захистити. Восени 1943 р. політична референтура ВО “Заграва” (охоплювала територію Костопільського, Сарненського, Столинського і Пінського районів) відмічала, що хоч

населення і підтримує самостійницькі ідеї, але не вірить у можливість перемоги [201, арк. 6].

Такі настрої поступово передалися і стрільцям. З метою підняти бойовий дух, а відповідно і боєздатність підрозділів УПА 5 серпня 1943 р. Головна команда і штаб УПА видає наказ про посилення політико-пропагандистської і виховної роботи. Згідно з документом, запроваджувався інститут політвиховників, які за будь-яких обставин повинні були щоденно проводити заняття з особовим складом, виховувати з кожного військовика патріота-державника [171, арк. 11]. Поряд з цим Головна команда намагалася розгорнути масову військову підготовку, здійснити повну мілітаризацію українського населення. Вищезгадані заходи дали позитивний результат. Відбувалося чисельне зростання загонів УПА, підвищилася бойова майстерність старшин та стрільців, з'явилося розуміння кінцевої мети боротьби.

Поряд із оборонними боями повстанці проводили наступальні операції, намагаючись розширити підконтрольний їм регіон. Зокрема, кровопролитними були бої за райцентри Степань і Володимирець на Рівненщині. Організація засідок на дорогах унеможлиблювала рух німецького транспорту на відтинках Дубно – Рівне та Дубно – Крем'янець. Розпочалось планомірне знищення польських колоній, які мали потужні воєнізовані формування, здійснювали напади на українські села та брали участь в антиукраїнських каральних акціях. Серед них Янова Долина (Костопільський район, Рівненська область) де було знищено близько 600 поляків [274, арк. 29].

Жорстока боротьба за “Колківську республіку” призвела до значних втрат з обох боків. Л. Шанковський визначає їх у кількості понад 3 тис. вбитих і поранених з німецького боку та 1237 стрільців УПА. Постраждало більше 5 тис. осіб цивільного населення. Загалом, літній німецький наступ не досягнув поставленої мети – знищення антифашистських збройних формувань та відновлення окупаційної адміністрації на Волині. Неспроможність фон дем

Бах-Зелевського виконати поставлене завдання призвело до його заміни командиром СС і поліції регіону “Росія-Південь” обергрупенфюрером СС Г. Прюцманом.

Наприкінці жовтня – на початку листопада 1943 р. німецьке командування вирішило остаточно знищити український самостійницький рух в регіоні. За цей період зафіксовано 47 боїв, результатом яких стала загибель та поранення 1500 німецьких солдатів і офіцерів. УПА втратила 414 повстанців [507, ст. 188].

В наступ на Колки було кинуте дивізію при підтримці літаків та артилерії. В результаті бойових дій містечко було майже повністю зруйноване, загинуло близько 800 цивільних осіб, було спалено ряд сіл, зокрема, Мар'янівка, Тараш, Старосілля, частково зруйновано с. Розничі. 1 листопада 1943 р. упівська “столиця” була захоплена. Хвиля німецького терору охопила села, розташовані між р. Горинь і Стиром. Масові страти українського населення супроводжувалися повсемісним грабунком, конфіскацією і вивозом зібраного врожаю. Хоча “Колківська республіка” була знищена, але досягти повного контролю на Волині окупаційній владі не вдалося. Чисельний склад УПА і надалі зростав.

Аналізуючи причини поразки на нараді командирів підрозділів, Д. Клячківський (“К. Савур”) зауважив низьку ефективність застосування тактики дій великими підрозділами, оскільки ворог мав змогу застосувати всі види озброєнь, включаючи танки та літаки. Це змусило ГК УПА переглянути методи боротьби і зменшити великі військові одиниці до рівня сотень та невеликих боївок. Про часткову демобілізацію, проведену УПА восени 1943 р. згадує начальник Рівненського обласного штабу партизанського руху В. Бегма: “Націоналісти...розпустили по домівках всю примусово мобілізовану і виведену до лісів молодь, наприклад, в Дубровецькому районі Рівненської області” [279, арк. 45].

Досвід бойових дій 1943 р. вказував на неможливість вести широкомасштабну успішну боротьбу проти німецьких регулярних частин, а

зміни на фронті робили німецьку загрозу другорядною. Радянський контрнаступ у липні 1943 р. на Курській дузі перейшов у загальний наступ. Напрямок головного удару Червоної армії була Україна. На півночі і на сході одне по одному звільнялись міста. Станом на 30 вересня лінія фронту проходила по берегу Дніпра від півночі України до Запоріжжя. Зміни на радянсько-німецькому фронті та загроза повернення сталінського режиму змусили командування УПА та провід ОУН-б переглянути взаємовідносини з окупаційною владою.

Серед перших спроб внормувати стосунки був “Відкритий лист українських націоналістів німецькому націоналісту” від 1 жовтня 1943 р., адресований від імені крайового проводу ЗУЗ губернатору Галичини доктору О. Вехтеру. Антинімецька боротьба УПА пояснювалась непоступливістю керівництва рейху в справі створення національних держав на окупованих територіях та злочинною політикою Е. Коха на Волині та Поліссі [287, арк. 41–42; 247, арк. 22]. Офіційної відповіді на це звернення не було. Натомість, почала ширитись пропагандистська кампанія в україномовній пресі, спрямована на засудження антинімецьких проявів та звинувачення націоналістів у допомозі Червоній армії і, тим самим, зраді українських національних інтересів ОУН-б. Об’єктивна реальність підштовхувала обидві сторони до співпраці, неофіційної, мовчазної, але спрямованої проти Москви. У зв’язку із цим 28 жовтня 1943 р. було видано наказ Д. Клячківського “Про збереження нейтралітету по відношенню до німців, мадяр, литовців”. Підрозділам УПА заборонялося ведення бойових дій проти окупаційної влади [126, арк. 1–5].

Хоча у цей період порозуміння між німецькою адміністрацією та керівництвом ОУН-б і УПА не було досягнуто, але на рівні місцевих підрозділів домовленості існували. Це непокоїло керівництво визвольного руху, адже пряма співпраця з нацистами, які масово нищили українців, була неприпустима. У зв’язку із цим 25 листопада 1943 р. було розповсюджено “Повідомлення у справі провокації німців щодо переговорів з місцевими

чинниками ОУН чи УПА”. Згідно цього документу командирам загонів УПА заборонялося вступати у переговори та укладати угоди з окупантом. Про всі факти звернень німецької сторони необхідно було негайно повідомляти вище командування [170, арк. 6].

Впродовж березня-липня 1944 р. у Тернополі і Львові відбулася низка зустрічей уповноважених поліції безпеки і СД дистрикту “Галичина” з чільним діячем ОУН-Б І. Гриньохом, котрий діяв під псевдонімом “Герасимовський”. Переговори були таємними, щоб не дати формального приводу радянській владі вважати націоналістичне підпілля агентами німецьких спецслужб. Серед основних вимог були наступні: звільнити українських націоналістів з ув’язнення, припинити переслідування українських націоналістів, надати озброєння і необхідне спорядження для посилення боєздатності УПА. Натомість ОУН-б пропонувала оперативну розвідувальну інформацію про переміщення частин Червоної армії, налагодження роботи по дезорганізації роботи радянського тилу.

Подібні переговори відбувались і на Волині взимку 1943 р. в районі Деражно та продовжені навесні 1944 р., в районі с. Верба (Рівненська область). У віднайденому автором документі не вказано, хто представляв сторони, але з німецького боку він погоджувався з вищезгаданим обергрупенфюрером СС Г. Прюцманом. Результатом цих домовленостей мало стати встановлення нейтралітету між УПА і німецькими частинами. УПА забов’язувалася надсилати розвідників у райони, зайняті Червоною армією, і надавати отриману інформацію командуванню вермахту. Для безперешкодного пропуску цих агентів через німецькі застави було узгоджено умовний сигнал – піднята до обличчя рука з розчепіреними пальцями. Зі свого боку німецька сторона обіцяла припинити каральні операції по відношенню до українського населення і залишати склади зі зброєю та обладнанням для підрозділів УПА в разі відступу [197, арк. 1–8].

Підтверджує достовірність цієї інформації і німецький документ з грифом “Бойова група Прюцман”, захоплений червоноармійцями під час розгрому

однієї з частин вермахту на Західній Україні. Він датований 12 лютого 1944 р. і підписаний генерал-майором СС, бригаденфюрером Бренером. Згідно його змісту існувала домовленість між німецьким командуванням і УПА про налагодження розвідувальної роботи в тилу Червоної армії. Вся інформація повинна була надходити до розвідвідділу бойової групи “Прюцман”. Своім наказом Бренер дозволяє воякам УПА, які мають посвідчення за підписом капітана Фелікса, або хто називає себе учасником УПА, дозволяти безперешкодний перехід лінії фронту, залишати при них зброю і за вимогою надавати їм швидкий доступ до розвідвідділу. Вказувався також пароль для розпізнавання учасників УПА (очевидно, саме про нього йшлося вище, хоча в документі він не вказаний) [37, арк. 15].

Обережне ставлення німців до українського визвольного руху загальмувало реалізацію взаємовигідних контактів. Репресії нацистів не припинилися, а озброєння повстанці отримували, роззброюючи дрібні німецькі підрозділи, грабуючи склади боєприпасів. Радянські документи (протоколи допитів полонених військовослужбовців абверу) вказують на інше джерело матеріального забезпечення УПА. Достовірність наведеної в них інформації викликає певні сумніви, бо не підтверджується іншими джерелами. Наприклад, німецький капітан Й. Лазарек стверджував, що він особисто вів переговори з керівництвом УПА про спільні дії проти Червоної армії і за період з березня по грудень 1944 р. повстанці отримали 20 тис. одиниць озброєння. Крім того, німці нібито заклали 40 баз із зброєю на території Галичини, які передали УПА. Сумнівно, що у такий важкий для вермахту час віднаходилися ресурси для забезпечення озброєнням українських націоналістів у таких великих обсягах. На нашу думку, ці свідчення мали на меті дискредитувати УПА в очах громадськості і були сфальшовані співробітниками НКВС [37, арк. 13].

Отже, не дивлячись на чисельні збройні сутички з відступаючими частинами вермахту, антинімецька боротьба втратила для ОУН-б і УПА актуальність. Основним завданням стало збереження сил, розбудова

націоналістичного підпілля та підготовка до тривалої боротьби з радянською владою. Позиція українських націоналістів ґрунтувалася на переконанні, що Радянський Союз – це тюрма народів, а отже для реалізації власних програмних документів у частині побудови Української самостійної соборної держави саме радянська влада була основною загрозою та ворогом національно-визвольного руху. Поява другого (антинімецького) фронту стала вимушеною необхідністю, спровокованою ставленням офіційного Берліну до ідеї відновлення української державності та необхідністю захисту мирного населення від фізичного знищення, депортацій та економічного пограбування.

До факторів, що стимулювали прийняття такого рішення можна віднести наступні: по-перше – негативне ставлення окупаційної влади до ідеї відродження української державності, що проявилось у вимозі відкликати Акт 30 червня 1941 р., масових арештах лідерів ОУН, виданні таємних наказів про фізичне знищення націоналістів; по-друге – утвердження жорстокого окупаційного режиму і необхідність захисту населення; по- третє – побоювання втратити лідерство у визвольному русі, на яке почав претендувати волинський отаман Т. Боровець і його військово формування – Поліська січ.

Остаточне рішення про початок антифашистської збройної боротьби було прийнято 17–21 лютого 1943 р. на III конференції ОУН-б. Згідно її рішень, визначались два основних ворога організації в особі німецької окупаційної та радянської влади, тому реалізовувалась повстанська тактика “двофронтової” боротьби.

Процес формування УПА відбувався в кілька етапів. Перший тривав до осені 1942 р. і характеризувався створенням самооборонних кущових відділів ОУН-б. Другий – охоплював період від жовтня 1942 р. до весни 1943 р., коли відбувалося стрімке чисельне зростання підрозділів ОУН-б до рівня мобільних загонів за рахунок переходу на нелегальне становище частин української поліції. Третій – весна-літо 1943 р., коли було здійснене

примусове приєднання загонів Поліської січі та ОУН-м до підрозділів ОУН-б і їх об'єднання в єдину армію під загальною назвою УПА. Її створення стало надзвичайно важливим фактором, який докорінно змінив розстановку сил у визвольному русі на користь ОУН-б.

Основним завданням створеної армії визначалось визволення України від німецької окупації шляхом реалізації повстанської тактики, тобто, оперування великими підрозділами, створення визволених від окупаційної влади районів з подальшим їх злиттям в єдине державне утворення. Неспроможність виконати таке мегазавдання показали військові невдачі літа-осені 1943 р. на протинімецькому фронті. УПА зайняла позицію самооборони по відношенню до окупаційної влади і перейшла до виключно партизанської тактики боротьби.

Бойові операції повстанців обмежували можливості окупаційної адміністрації стосовно економічного грабунку Волині-Полісся, перешкоджали проведенню каральних операцій нацистів та масовому вивозу населення на роботу до Німеччини. Наближення лінії фронту спонукали ОУН-б відмовитись від активної протинімецької боротьби. Пошук компромісу з окупаційною владою привів до укладання ряду угод про нейтралітет і військову співпрацю. Від весни 1944 р. основним фронтом для УПА стає антирадянський.

4.4 Позиція ОУН в польсько-українському конфлікті

Особливе місце в історії польсько-українських взаємовідносин займають події Другої світової війни, які часто носили характер неприхованого протистояння і навіть збройної боротьби. Існують діаметрально протилежні оцінки діяльності польських та українських націоналістичних організацій у сучасному науковому світі. Відсутність єдиної наукової концепції, узгодження кількості жертв, породжує взаємні звинувачення. Волинь стала ареною безкомпромісної збройної боротьби, спрямованої на фізичне знищення політичних опонентів та мирного населення обох національностей. Тому ці питання і сьогодні є найболючішою проблемою взаємин двох народів-сусідів. Це підтверджує перебіг дискусій між українськими та польськими істориками, які започаткували в 1994 р. наукові семінари, присвячені вивченню важких питань історії цих країн. Результатом став пошук компромісу, зняття політичної напруги у взаєминах, як на державному, так і на побутовому рівні.

В силу низки обставин конфлікт на Волині набув найбільш жорстоких і кривавих форм. Причини такого непримиренного ставлення мали глибокі історичні коріння. З одного боку, це спроби полонізації та окатоличення українського населення в періоди існування польської держави, а з іншого – прагнення до відродження державності, як засобу самореалізації, забезпечення вільного розвитку національної культури і православної церкви.

У міжвоєнний період польські уряди реалізовували тезу “Польща для поляків”, прагнучи примусово асимілювати українське населення, тлумачили його як меншовартісне, несвідоме, позбавляючи права навіть називатися українцями. Відповіддю польській владі став масовий опір полонізації, розпочався процес творення політичних партій, які намагалися організувати волинян, домогтися від польського уряду визнання права українців на власне державне життя і культурну самобутність. Центристські партії ставили собі за мету створення територіальної автономії в складі Речі Посполитої і

опікувалися українізацією Української православної церкви, культурно-просвітницькою роботою. Праворадикальні, до яких, сподівалися на збройне вирішення конфлікту, спрямовуючи зусилля на військову підготовку власних членів, практикуючи вбивства політичних діячів та польських колоністів. Зрештою протистояння з польською адміністрацією покликало до життя ОУН, як організацію, що об'єднала розрізнені партії з націоналістичною ідеологією, перетворивши їх на потужну силу, здатну впливати на політичну ситуацію в Польщі.

Поширення націоналістичної та комуністичної ідеології серед населення Західної України, підтримка самостійницьких гасел українцями напередодні війни спонукали польський уряд до проведення радикальних заходів. На Волині ширились пацифікаційні акції, що часто супроводжувались вбивствами місцевого населення. Українців виселяли з прикордонної смуги, масово звільняли із поштових служб, установ зв'язку, арештовували національно свідому інтелігенцію. У період 1938–1939 рр. головнокомандувачем Війська Польського маршалом Е. Ридз-Смігли і міністром військових справ генералом Т. Каспшицьким було підготовано плани депортації українського населення з південно-східних територій вглиб Польщі. Реалізація цих проектів стала неможливою, оскільки почалася Друга світова війна. Поразку Польщі українці сприйняли, як початок власного державного життя в складі радянської України, намагалися усунути поляків від адміністративних посад і політичного життя. Український дослідник І. Іллюшин у праці “Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті” [484, ст. 224] стверджує, що в цей час на Волині і Східній Галичині сталися перші випадки грабунку, вбивства та спалення маєтків польських осадників. На нашу думку, подібні акції практикувалися на Волині ще на початку 1920-х років право та ліворадикальними партіями (КПЗУ, УВО та ін.).

Розгортання репресій, націоналізація та початок колективізації стимулювали антирадянські настрої населення і робили теоретично можливим об'єднання зусиль українського визвольного руху та створеного

польського підпілля. Останнє ставило собі за мету – відродження незалежності, захист самостійності та неподільності Польської держави у довоєнних кордонах. Реалізація цього завдання покладалася на різноманітні підпільні організації, провідну роль серед яких відігравав Союз збройної боротьби та Армія крайова (СЗБ–АК) (сформована у листопаді 1939 р. під керівництвом уряду Польщі в екзилі). На Волині діяла експозитура Головного командування СЗБ–АК під кодовою назвою “Волинь – Схід”, яка мала власні розвідувальні осередки в Ковелі, Рівному, Здолбунові, Костополі і Луцьку [711, ст. 142–145].

Територіальна структура СЗБ–АК охоплювала: області, округи, підокруги, інспекторати, обводи, райони і осередки, що значною мірою співпадало з довоєнним адміністративним поділом [599, ст. 173; 621, ст. 139–140].

Перші спроби до об’єднання зусиль з українськими націоналістами були зроблені польською стороною в особі так званого Комітету міністрів у справах краю (діяв нелегально і виконував функцію координуючого центру для польського підпілля, керувався вказівками Лондонського уряду), який на засіданні 28 листопада 1939 р. прийняв резолюцію щодо українського питання. Вона не відображала офіційну позицію еміграційного уряду, а лише була пропозицією, в якому напрямку може рухатися переговорний процес. Цей документ був засекреченим і використовувався для внутрішнього користування польським підпіллям. Основними тезами для порозуміння стали наступні: буде створена українська держава в межах кордонів, узгоджених з польським урядом, яка існуватиме на засадах рівності з Польською Республікою в єдиній федерації, на території цих утворень буде забезпечено широкі культурно-автономні права нацменшинам. Потрапивши на затвердження до прем’єра уряду В. Сікорського, ця інструкція була відхилена, а офіційна позиція озвучена в декларації від 18 грудня 1939 р. Загалом вона проголошувала боротьбу поляків “за повернення втрачених східних кресів” [704, ст. 101; 688, ст. 34].

Командуванням АК була розроблена тактика визвольної боротьби. Вона передбачала три етапи, залежно від ситуації на фронтах і у самій окупованій країні. Це були: підпільна боротьба, період перед повстанням та загальне повстання. Найбільші організаційні зусилля були спрямовані на підготовку сил та засобів до збройного виступу. Цій меті підпорядковувалися основні форми роботи. Повстання мало не лише визволити країну, але й забезпечити її територіальну неподільність (очевидно мала на увазі військова допомога Англії та Франції, адже малочисельне і погано організоване польське підпілля не могло самотужки забезпечити перемогу в боротьбі проти Німеччини та СРСР) .

В цей період сподівання польського уряду були пов'язані з Англією та Францією. Радянський Союз вважався таким же окупантом, як і Німеччина, але поразка Франції спонукала до перегляду польсько-радянських відносин.

Ці зміни знайшли відображення в інструкції прем'єр-міністра В. Сікорського, надісланої в липні 1940 р. у Варшаву до генерала С. Ровецького – командувача польським підпіллям. У ній зазначалося, що ставлення до Радянського Союзу повинно визначатися військово-політичною ситуацією в Європі. У разі створення широкої антигітлерівської коаліції слід переглянути власні гасла про ворога польського народу – Росію та відкласти територіальні суперечки з нею. В той же час пропонувалося таємне зближення з українськими націоналістами, але всі заяви та ініціативи слід було залишати без надання будь-яких політичних гарантій. Стверджувалося, що лише уряд має право приймати рішення щодо українського питання.

Таким чином, польське підпілля було позбавлене можливості проявляти ініціативу під-час переговорів з українськими самостійницькими організаціями. Небажання визнати право на самовизначення населення і категоричне заперечення входження Галичини та Волині до складу незалежної Української держави у майбутньому, стали основною причиною ухиляння від переговорного процесу з боку ОУН та еміграційних політичних інституцій.

В українській політичній думці польське питання розглядалося з точки зору: ставлення польської сторони до відродження Української держави та приналежності до неї західних земель; припинення польсько-українського протистояння та нормалізації взаємин; створення спільного фронту двох народів у боротьбі проти окупантів – Німеччини та СРСР. Домінуючою стала позиція ОУН-б, сформульована на Другому надзвичайному великому зборі у Кракові: “ОУН поборює акцію тих польських угруповань, що змагаються за відновлення польської окупації українських земель. Ліквідація антиукраїнських акцій з боку поляків є передумовою нормування взаємин між українською і польською націями” [183, арк. 32–40].

Політична криза всередині ОУН (наприкінці 1930-х – початку 1940-х рр.) і подальший її розкол робили неможливим вироблення єдиної позиції у підходах щодо польського питання. Ревізіоністська течія, очолювана І. Мітрингою, вбачала у визвольному русі польського народу важливий чинник у війні в Східній Європі. В лютому 1940 р. у Кракові, рекомендувала не лише рахуватися з ним, а й досягнути порозуміння і співробітництва, як проти Німеччини, так і проти СРСР. І. Мітринга категорично заперечував позицію берлінської групи бандерівців про те, що місце України у фашистській “новій Європі”. Спільна боротьба з поляками, французами, народами СРСР за вільну Європу без А. Гітлера та Й. Сталіна визначалась ним, як єдино можливий шлях відродження незалежної Української держави [549, ст. 17; 515, ст. 203].

Важливу роль у налагодженні українсько-польських взаємостосунків відіграв митрополит А. Шептицький. Він неодноразово звертався до греко-католицької громади з проханням припинити насильства і виступав у ролі посередника під час підготовки та проведення переговорів. Відомо, що весною і літом 1940 р. у присутності А. Шептицького і представника Союзу збройної боротьби В. Пеховської відбулися дві зустрічі, на яких сторони намагалися узгодити власні позиції, обговорювали питання, як пом’якшити гостроту українсько-польських взаємин [641, ст. 238].

У спогадах З. Матла підкреслював, що митрополит відстоював позиції української сторони, хоча й засуджував радикалізм бандерівців. Пропонував об'єднати зусилля перед лицем спільного ворога [566, ст. 1454–1455]. Переговори не призвели до конкретних результатів. Досягнути компромісу заважала непоступлива позиція польської сторони у питаннях статусу Галичини та Волині, а також орієнтація ОУН на допомогу Німеччини у вирішенні українського питання.

Початок німецько-радянської війни докорінно змінив ситуацію. Спроби відродити національну державність Актом 30 червня 1941 р. у Львові та реакція офіційного Берліну на такі дії спонукали ОУН-б до пошуку нових союзників. Відновилися спроби українсько-польського порозуміння. На одній із таких зустрічей між С. Ровецьким та членом ліквідованого німцями українського уряду В. Горбовим в серпні 1941 р. останній заявив, що українські націоналісти ніколи не відмовляться від західноукраїнських земель на користь Польщі. Наголошував на моральній неготовності поляків піти на поступки в цьому питанні та зробив висновок про єдиноможливий шлях розв'язання питання – збройну боротьбу [621, ст. 38; 442, ст. 37].

Після завершення роботи I конференції (вересень 1941 р.) ОУН-б доручила журналісту, колишньому головному редактору газети “Нове село” (1936–1939 рр.) у Львові, одному з мітрингівців Б. Левицькому провести у Варшаві переговори з представниками польських підпільних організацій. Як впливає зі звіту про польсько-українські взаємовідносини, надісланого 11 листопада 1941 р. генералом С. Ровецьким (“Гротом”) В. Сікорському, офіційний представник бандерівців прибув, аби підготувати умови для переговорів, які призвели б до вироблення спільної політики щодо німців. Від імені організації Б. Левицький обіцяв вплинути на антипольські настрої українського населення, якщо буде припинена антиукраїнська кампанія. Він запропонував полякам на майбутніх переговорах виходити з того, що Україна повинна стати незалежною, а проблема польсько-українського кордону обговорювалася б після війни [641, ст. 240].

Б. Левицький висловив переконання, що Англія буде основним чинником у вирішенні питання відродження польської та української державності та їх територіального розмежування. У зв'язку із цим засуджувалась позиція проводу ОУН-м та керівництва інших українських партій, які орієнтувались на підтримку Німеччини в цьому питанні [376, ст. 141–145].

Позиція української сторони дала можливість С. Ровецькому стверджувати, що єдиною політичною силою, з якою можливе порозуміння на ґрунті “Великої України”, є “безкомпромісна незалежна молодь” (бандерівці), які стали на шлях антинімецької боротьби і готові домовлятися з польським урядом [376, ст. 141–145]. Роль посередника у переговорному процесі генерал відводив митрополиту УГКЦ А. Шептицькому, зазначаючи, що із моменту німецької окупації “...він впливав примирливо на антипольські настрої населення... бачить майбутнє українського народу у співробітництві з Польщею” [605, ст. 110].

Переговорний процес 1941 р. не дав бажаних результатів. Важкий період переходу на антинімецькі позиції потребував нових політичних концепцій, розвитку стратегії і тактики боротьби українського визвольного руху. У квітні 1942 р. відбулась II конференція ОУН-б, яка спробувала дати відповіді на ці питання, окреслила політичну позицію організації до німецької окупаційної влади та більшовизму. Вона була озвучена в постанові наступним чином: “Московсько-більшовицькій міжнародній концепції інтернаціоналізму й німецькій концепції т. зв. “нової Європи” ми протиставляємо міжнародну концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом “Свобода народам і людині”” [346, ст. 62–63].

Щодо українсько-польських взаємовідносин позиція ОУН-б лишалася незмінною: лише визнання принципу існування суверенних держав та український статус Галичини, Волині, Холмщини та Підляшшя відкривали перспективу до продовження конструктивного переговорного процесу.

Поновлення контактів відбулося за допомогою митрополита А. Шептицького. Зустрічі відбулися у Львові весною і влітку 1942 р., а також зимою у Варшаві. Найчастіше ОУН-б представляли Є. Врецьона, З. Матла, М. Степняк, В. Охрімович [639, ст. 287–292]. В якості попередньої умови українсько-польської співпраці, а також її гарантії бандерівці вимагали від лондонського еміграційного уряду публічної заяви про визнання права українців на незалежну державу в межах української етнографічної території. Ця заява повинна бути підтверджена союзниками Польщі.

Серед основних спільних стратегічних завдань на жовтневих переговорах визначалася необхідність спільних дій на антинімецькому фронті. Питання спільного кордону не повинно було стояти на заваді співпраці. ОУН-б пропонувала розширити територію Польщі за рахунок німецьких земель, зокрема Сілезії. Основний принцип повоєнного устрою повинен був базуватися на етнічній приналежності територій: чисельна перевага етнічних груп визначатиме межі кордонів країн. На нашу думку, саме виходячи з таких принципів, у майбутньому робились спроби деполонізувати західноукраїнські землі і тим самим переконати Англію та Францію у виключно українському статусі цих територій. Внаслідок непоступливості з обох сторін переговори були перервані, хоча ОУН-б погодилась укласти угоду про військову і пропагандистську співпрацю проти Німеччини та СРСР.

Крім бандерівської організації до переговорного процесу долучився А. Шептицький і представники УЦК, в тому числі В. Кубійович. Останній закликав польську сторону виявити ініціативу в здійсненні політики порозуміння, докласти зусиль, щоб уникнути протистояння. В. Кубійович висловлював у даному випадку не лише власну думку, а й ОУН-м, наголошуючи, що остання розуміє делікатність ситуації для польської сторони. Але й ці намагання не мали позитивного результату. Українсько-польські переговори 1940–1942 рр. зазнали невдачі. Відбувалася подальша

ескалація відносин, з'явилися перші тривожні сигнали про вбивства мирного населення, наростання збройного протистояння [641, ст. 243].

Осередки польських військових формувань існували у вигляді місцевої сільської самооборони і партизанських відділів. Вони слугували опорними пунктами та базою для майбутнього збройного повстання, під час якого повинна була відродитись польська державність. Це підтверджується планом, підписаним у вересні 1942 р. генералом С. Ровецьким ("Гротом"). У цьому документі серед головних ворогів визвольного руху – Німеччини та СРСР – називалися і українці. Наголошувалося, що боротьба з останніми носитиме безкомпромісний характер, як це було вже у 1918 р. [377, ст. 331–334]. З іншого боку, створення потужних військових баз поляками, підтверджується свідченнями командирів партизанських загонів. Зокрема, ЦК КП(б)У інформувалося УШПР про військовий табір в с. Гута-Степанівська Рівненської області, у якому знаходилося близько 2 000 озброєних поляків із навколишніх колоній Козе, Заугольці, Глімбочок, Боярка, Гутвин, Підселеччя та ін. [273, арк. 26].

Отже, укріплені польські села не могли контролюватися українським самостійницьким рухом і становили для нього загрозу. Створення польської охоронної поліції в райцентрах та поліцейських пляцувок на селі, які використовувалися окупаційною владою для проведення каральних акцій проти українського населення, слугувало розпаленню міжнаціональної ворожнечі [362, ст. 55].

Із збільшенням чисельності УПА стала очевидною можливість і необхідність поширити власний вплив на всю територію Волині, не допустити формування польських підрозділів, а отже, конфлікт був неминучим. Відсутність можливості політичних домовленостей та порозуміння з лондонським урядом підказувала ОУН-б єдиноможливий, на їхню думку, силовий варіант вирішення проблеми.

В період січня-лютого 1943 р. значно активізувались спроби польського підпілля із створення військових формувань. Було організовано VIII

Волинський округ Батальйонів хлопських, загони Селянської самооборони. Почали діяти районні інспекторати АК: Ковель (“Кузня”, “Громада”); Дубно (“Домрова”); Рівне (“Бровар”); Луцьк (“Луна”, “Основа”), а також самостійний відділ АК “Став”, діяльність якого поширювалася на Сарненський повіт [709, ст. 33; 704, ст. 33].

На нашу думку, фатальну роль у наростанні конфлікту відіграла непоступлива позиція обох сторін, антипольські та антиукраїнські настрої населення, економічна та політична вигідність деполонізації чи деукраїнізації західноукраїнських земель (для всіх зацікавлених сторін), позиція польових командирів (з обох боків), які схилилися до необхідності превентивних ударів та відплатних акцій. Спроби зупинити взаємне знищення хоча і були, але носили епізодичний і неширий характер. Поступово ситуація вийшла з-під контролю. Вбивства почали носити жорстокий і масовий характер, а основними учасниками та жертвами нападів стало мирне населення.

Важливим є питання про те, ким і коли приймалося рішення щодо проведення масштабної акції з “очищення” Волині від польського елемента, адже однозначної відповіді поки немає. На думку польських науковців, таке рішення було прийнято на III-й конференції ОУН-б в лютому 1943 р [704, ст. 183–185]. Офіційні документи конференції не підтверджують цього, хоча подібне питання повинно було б підніматися (позицію учасників конференції можна прослідкувати у часописах ОУН, датованих 1943 р.).

В радянських документах, зокрема, донесенні агента НКВС “Ярослава” (працював у ЦП ОУН-б) від 23 листопада 1944 р., згадується про проведення у Львові 1 військової конференції ОУН-б в жовтні 1942 р., на якій крайовий провід ПЗУЗ в особі військового коменданта В. Івахіва (“Сом”) звертався до ЦП ОУН-б з проханням дозволити збройну боротьбу проти німців і поляків. Мотивом стали факти страшного терору по відношенню до українського населення Волині з боку окупантів спровоковані доносами поляків про належність останніх до червоних партизан чи радянського підпілля. Далі йшлося про те, що крайовики самочинно розпочали боротьбу проти поляків і

вимагали надати їм військових інструкторів з Галичини для покращення військової підготовки та поширення власних відплатних акцій [28, арк. 25].

Термін початку антипольських акцій визначається вищезгаданим документом, як кінець літа – початок осені 1942 р., підтверджується протоколом допиту Г. Пришляка від 12 лютого 1945 р. В ньому сказано – “...Наприкінці літа 1942 року, на Холмщині, польські бойовики провели ряд репресивних заходів по відношенню до українців, звинувачуючи їх у співпраці з німцями, до того ж, репресії застосовувалися не лише до учасників ОУН, але і по відношенню до неорганізованого українського населення. У відповідь на польські репресії до українського населення на Волині групи нелегалів, що переховувалися в лісах, почали проводити відплатні репресії щодо польського населення, до того ж спочатку це були поодинокі випадки, а пізніше напади перетворилися в систематичні” [25, арк. 141]. Таким чином, початок антипольських акцій можна віднести до осені 1942 р. Польська сторона уникає цієї дати, оскільки довелося б визнати злочини проти українського загалу на території Холмщини в цей час і апелює до 1943 р. (таємні рішення III ВЗ ОУН-б, поширення антипольського терору з боку УПА), називаючи власні акції відплатними, що фактично не відповідає дійсності.

Українсько-польські відносини дедалі більше загострювалися в період 1943 р. У зв’язку з цим на сторінках четвертого номеру журналу “Ідея і чин” з’явилася стаття Я. Боровича (“В. Мудрого”) “Україна і Польща”. Автор показував, наскільки історичне минуле Польщі, точніше її незмінне прагнення контролювати українські землі, стоїть на перешкоді налагодження нових взаємин між обома народами. Вихід, який пропонував Я. Борович, узагальнюється кількома тезами: домовленості можливі у випадку рівного балансу, позиція сили є визначальною для досягнення угод, спільний фронт є вимушеною необхідністю для обох сторін [335, ст. 196].

Ідею спільного фронту українців та поляків підтримував й головний редактор журналу “Ідея і чин” М. Палідович-Карпатський у своїй статті “До

українсько-польських взаємин”, надрукованій у шостому номері за 1943 р. Аналізуючи історичний досвід взаємостосунків, він робив висновок про необхідність визнання польською стороною української державності та надання гарантій не посягати на її територію у майбутньому. Заради інтересів обох народів автор закликав припинити взаємне винищення: “Сьогодні...обидва народи мають тих самих ворогів: Німеччину і Москву... Вибору тут для обох народів немає, а орієнтуватися на кого-небудь із ворогів було б політичним божевіллям, бо виграш одної чи другої сторони є одночасно зв’язаний з загибеллю обох народів” [335, ст. 273–275].

Згідно зі свідченнями, що були дані (після арешту органами НКВС у серпні 1944 р.) учасником лютневої наради, членом центрального проводу ОУН-б М. Степаняком, волинські бандерівці навесні 1943 р. відійшли в своїй діяльності від рішень III-ої конференції і виконували, передусім, вказівки командира УПА Д. Клячківського (“К. Савура”) щодо першочергової необхідності боротися із червоними партизанами та поляками [226, арк. 35].

Ця інформація підтверджується свідченнями Ю. Стельмащука (“Рудий”) командира Північно-Західної ВО “Турів”. У протоколі його допиту міститься інформація про таємну постанову командування УПА-Північ, прийняту в червні 1943 р. (за підписом “К. Савура”), в якій було сказано: “...ми повинні провести широку акцію нищення польського елемента. При виході німецького війська слід використати цей сприятливий момент для знищення всієї чоловічої людності віком з 16-ти до 60-ти років... Цієї боротьби ми не можемо програти, за будь-яку ціну треба ослабити польські сили. Лісові села та села, розташовані при лісових масивах, повинні зникнути з лиця землі” [24, арк. 122–140].

У справі міститься також лист Ю. Стельмащука до М. Лебідя (“Рубана”) (датований 24 червнем 1943 р.): “...Друже Рубан! Передаю до твого відома, що у червні 1943 р. представник центрального Проводу, командир УПА-Північ “Клим Савур” передав мені таємну постанову у справі цілковитого, загального, фізичного знищення польського населення...Для виконання цієї

постанови прошу ретельно підготуватися до акції проти поляків і назначаю відповідальних: в районі, розташованому над Бугом – курінного “Лисого”; на райони тучинський, оваднівський, одзютичцький та інші – “Сосенка”; на ковельський округ – “Голобенка”...” [24, арк. 122–140].

Ці документи дали підстави польським дослідникам, зокрема, В. Філару стверджувати, що відповідальність за початок кровопролиття лежить виключно на українській стороні, а поляки змушені були вдатися до відплатних акцій у відповідь на терор УПА [708, ст. 38].

Зрозуміло, що свідчення, отримані слідчими органами НКВС, “вибивалися” із заарештованих і їх відповідність дійсності є сумнівною. На частині протоколів підпис допитуваного на першій сторінці є чітким, а далі стає малорозбірливим. Часто лінії стають нерівними, ніби писалися дрижачою рукою, що може свідчити про катування. Тому потрібно критично ставитися до подібних документів. У запропонованому протоколі кількість вбитих на території Голобського, Ковельського, Седлищанського, Маціївського і Любомльського районів поляків за період 29–30 серпня 1943 р. вказана в кількості більше 15 тис. осіб., що викликає сумніви у правдивості інформації.

Відомо, що антипольські акції носили характер спланованих військових операцій. Розпочалися вони одночасно по всій території Волині в червні 1943 р. Це підтверджується звітами політичної референтури крайового проводу за період червня-жовтня 1943 р. В одному з таких документів згадується масове переселення поляків у міста, де вони сподівалися отримати захист в особі німецької адміністрації. Наголошувалося, що внаслідок антипольських акцій, проведених УПА в околицях Луцька, кількість біженців (польської національності) у місті за кілька днів подвоїлася, сягнувши 14 тис. осіб [199, арк. 2].

Про координацію дій окремих підрозділів УПА свідчить і наступний документ: “ До друга командира Вовчака”, датований 2 грудням 1943 р. В ньому командир підрозділу “Василь” закликає об’єднати зусилля для ліквідації поляків та червоних партизанів на території Голобського та

Турійського районів Волинської області [270, арк. 93]. Повний текст документу дивись в додатку № 5.

Отже, позиція командування УПА відрізнялася від позиції значної частини проводу ОУН-б, була радикальною та безкомпромісною. Варто, однак, підкреслити, що з огляду на масштабність та скоординованість антипольських акцій викликають сумнів заяви про відсутність погодження таких операцій хоча б на рівні крайового проводу ОУН-б на ПЗУЗ. Найбільш обґрунтованим може бути висновок про існування таємних інструкцій проводу ОУН-б, які не афішувались на конференції і були поступкою позиції командування УПА.

Напередодні проведення III ВЗ ОУН в липні 1943 р. була поширена відозва проводу до польського населення, в якій наголошувалося на необхідності спільної боротьби проти Німеччини та СРСР, а також містилися звинувачення у небажанні визнати право українського народу на власну державність. Цей документ з'явився після чергових невдалих переговорів, що відбувались в період 7–10 липня 1943 р. з ініціативи Волинського окружного делегата уряду Польщі. Дослідники Є. Туровський і В. Семашко стверджують, що прибулі польські представники К. Маркевич (“Чорт”) – представник Волинського округу АК, З. Румель (“Поремба”) – представник Окружного делегата уряду Польщі і провідник В. Добровольський були вбиті в селі Кустичі під Ковелем [705, ст. 58; 706, ст. 58].

Мабуть, у відповідь підпільна польська газета “Крайова політична репрезентація” 30 липня 1943 р. надрукувала ”Відозву до українського народу”. В ній галичани та волиняни звинувачувалися у співпраці з окупантами, вбивствах поляків. Недвозначно звучав заклик до спільної боротьби проти ворогів під гаслом “За вашу і нашу свободу!”. Далі зауважувалося: “Розуміємо і цінуємо прагнення українського народу до створення незалежної України. Однак засвідчуємо, що не відмовимося від східних земель Речі Посполитої. Ці землі повинні нарешті стати територією братського співжиття обох народів”. Завершувалася відозва обітницею

забути всі завдані кривди, надати широку національно-культурну автономію українцям у відродженій Речі Посполитій [378, ст. 55–56; 592, ст. 119].

Публікація цього документу підштовхнула керівництво ОУН-б і УПА до висновку, що порозуміння неможливе. Позиція Лондонського уряду визначалась, як імперіалістична, засуджувалися його домовленості з Радянським Союзом, співпраця поляків з окупаційною владою. Разом з тим визнавалась можливість спільної боротьби з польським підпіллям у разі визнання українського статусу за Галичиною та Волинню [346, ст. 117–118].

У серпні 1943 р. ксьондз Щепан (представник коменданта Збройного визволення Львова) ініціював зустріч з митрополитом А. Шептицьким. Під час бесіди польський священник поклав відповідальність за міжнаціональний конфлікт на греко-католицьке духовенство і безпосередньо митрополита. На думку польської сторони, вони могли використати власний вплив на населення, керівництво ОУН та командний склад УПА і зашкодити масовим вбивствам, але не зробили цього. Насправді митрополит у своїх архіпастирських посланнях і бесідах неодноразово засуджував насильство, як засіб розв'язання міжетнічних і політичних проблем. Певно, мало хто краще за нього знав дійсні причини й механізм ескалації конфлікту. Його бачення й оцінки подій розходилися з візією польської сторони. Відкидаючи всі закиди Щепана, А. Шептицький висловив жаль з приводу ситуації, що склалася, наголосив при цьому, що поляки завдали українцям надто багато кривд у період польської державності, щоб тепер він міг запобігти кровопролиттю [605, ст. 282].

Антипольські акції викликали протест частини бандерівських лідерів. Свідченням цього є позиція мітрингівців, які в 1942 р. вийшли з ОУН-б і утворили власну політичну організацію незалежницько-соціалістичного характеру – Українську народно-демократичну партію, пов'язану з бульбівцями. Їхня програма засуджувала вбивства польського мирного населення і відстоювала український статус західноукраїнських земель. Пропонувалося припинити погроми, досягти домовленостей з АК та

виробити спільну позицію ОУН-б і командування УПА в цих питаннях. Подальше загострення ситуації звело нанівець ці плани [641, ст. 246–247].

В жовтні 1943 р. було опубліковано “Комунікат” ЦП ОУН-б, в якому, не дивлячись на засудження актів взаємних масових вбивств, містилися погрози польському населенню проведенням відплатних акцій у разі актів терору щодо українців. В листопаді 1943 р. у відозві політичного керівництва бандерівців до поляків їм пропонувалося залишити українські землі та переселитися за р. Буг [378, ст. 363].

В період швидкого наближення Східного фронту з’являється наказ проводу ОУН-б № 1/43, датований 27 жовтня 1943 р., у якому йшлося про категоричну заборону всіх антипольських дій. Його поява свідчить про певну еволюцію у відношенні ОУН-б до польського питання та спроби припинити кровопролиття, внормувати взаємовідносини. Позитивного результату не вдалося досягнути. Чергова хвиля насильства прокотилась волинськими землями [645, ст. 37].

Невдалі спроби порозумітися у 1943 р. призвели до подальшої ескалації польсько-українського конфлікту в 1944 р. Січень-березень 1944 р. став часом формування 27 Волинської піхотної дивізії АК. Район її базування охоплював західну частину Волині, де активно діяла УПА. Тому оперативна необхідність вимагала знищення опорних пунктів та загонів повстанців. Це визначило наступальний характер бойових дій польської дивізії. 16 січня 1944 р. полковник К. Бомбінський видав наказ розпочати наступ на бази УПА, що розміщувалися на схід від Володимира-Волинського в селах Могильне, Гнійне, на території комплексу Свинарських лісів і на південь від Любомля в селах Ставки, Овлочим, а також на території Мосурських лісів. Польських вояків заохочували до жорстокості та помсти. В результаті 150 боїв між АК, відділами самооборони та УПА періоду 1943–1944 рр. під контролем 27-ї дивізії АК опинились 4 райони (за винятком міст): від р. Стохід, а частково і р. Стир на сході до р. Буг на заході, від шосе Луцьк –

Володимир-Волинський на півдні до залізничної лінії Ковель – Дорохуськ на півночі [481, ст. 271].

Успіхи польського руху турбували провід українських націоналістів. Було вирішено відновити переговори, які закінчилися 10 березня 1944 р. підписанням спільного протоколу. Польську делегацію представляли члени Союзу збройної боротьби і делегат польського уряду, а українську – члени ОУН-б, які мали повноваження від командування УПА. Угода передбачала існування самостійних держав, дотримання принципу взаємоповаги, територіальної цілісності, засуджувала українсько-польське протистояння та передбачала вживання заходів для забезпечення мирного співіснування обох народів. Важливе значення мали спроби узгодити тактику та стратегію спільної визвольної боротьби. Основними розбіжностями стало відношення до СРСР. Керівництво АК схилилося до думки, що Польща є союзником Червоної армії (з тактичних міркувань). Командування УПА навпаки вбачало в ній головного ворога, тому поширювалася думка, що польському підпіллю притаманна імперська ідеологія, а метою їхньої боротьби є поневолення українського народу в союзі з СРСР. Таким чином, підписаний протокол не відображав настроїв керівництва і не був реалізований у підписанні політичного договору [641, ст. 248].

Українсько-польські переговори тривали ще в травні та червні 1944 р. Основним питанням стало досягнення перемир'я між АК та УПА. Передбачалося, що український представник (імовірно В. Мудрий – колишній віце-маршал польського Сейму) прибуде до Лондона на зустріч з польським еміграційним урядом. Цьому рішенню сприяв перегляд ідейно-програмних засад ОУН-б наприкінці війни, нова геополітична ситуація (вступ Червоної армії в Польщу, встановлення комуністичного режиму та нового радянсько-польського кордону). Та, на жаль, і ця спроба не мала позитивного результату [641, ст. 250].

Вбивства і грабунок польського населення продовжувалися на Волині та Галичині. В доповідних записках голів райвиконкомів Тернопільської області

на ім'я секретаря Тернопільського обкому КП(б)У І. Компанця за грудень 1944 р. знаходимо інформацію про постійні напади УПА на мирне польське населення. У більшості випадків вони зкінчувалися знищенням особистого майна (спалено хутір Гонтова – 80 дворів та ін.) та смертю десятків, а іноді і сотень чоловіків, жінок і дітей (22 грудня 1944 р. напад на села Завадівка, Коржів, Товстобаби - вбито 104 поляки) [151, арк. 4–6].

В 1945 р. ситуація дещо змінилася на Холмщині та Підляшші. Ймовірно, було досягнуто усної чи письмової домовленості між командуванням АК і УПА про припинення військових операцій один проти одного. Підставою для такого припущення автора є лист невідомого командира підрозділу УПА, що зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Він є відповіддю на скаргу коменданта бойової (невідомої) групи АК про ворожі дії українського населення та вбивства поляків повстанцями. Автор листа запевняє польську сторону, що кожен наведений факт буде перевірений, а винні стрільці розстріляні в присутності польського представника. Завершується документ домовленістю про особисту зустріч [204, арк. 1]. Підтверджують такі припущення і радянські документи, зокрема, протокол допиту М. Польового, у якому він говорить про існування домовленостей між АК і УПА, які передбачали спільний виступ проти радянської влади. Згідно його свідчень на початку 1945 р. прибуло дві великі групи АК для підтримки УПА. Одна з них розмістилася в с. Мадино Перемишлянського району (на кордоні з Польщею), а друга прибула в район Рава Руська. Однак, командування АК обидві групи повернуло назад. Причиною стали суперечності навколо питання матеріального постачання. Командування УПА пропонувало здійснювати забезпечення за рахунок власних складів, а поляки наполягали на самозабезпеченні за рахунок українського населення [26, арк. 230].

З іншого боку в письмових зверненнях жителів Грубешівського і Томашівського повітів (Холмщина) про добровільний виїзд на територію УРСР за 1944 р. вказано страхітливі факти вбивств українців польським

націоналістичним підпіллям: в с. Ласкавому Грубешівського повіту із загальної кількості 444 осіб, вбито 209 осіб і спалено 102 хати з усіма присадибними будовами, у с. Новосілки того ж повіту спалено 226 будинків, вбито 108 осіб, с. Сагринь – 770 осіб, с. Турковичі – 600 осіб, с. Мирче – 160 осіб, с. Новосілки – 120 осіб, с. Лиски – 80 осіб, Стенятин – 65 осіб, с. Телятин – 35 осіб та ін. Загалом в документі вказано про спалення більше 150 сіл та вбивство близько 15 тис. українців [233, арк. 7–19].

Таким чином, польське питання було одним із найбільш складних і викликало постійні дискусії в середовищі ОУН. З одного боку, польський визвольний рух розглядався, як потенційний союзник, а з іншого – українці відчували імперіалістичну загрозу, небажання йти на компроміс, тому вважали, що лише з позиції сили можна вести переговори і досягнути поставленої мети. Такий підхід привів до ескалації конфлікту. Основними причинами масових вбивств можна вважати негативний історичний досвід співжиття, непоступливу позицію обох сторін в питанні державних кордонів, зацікавленість Німеччини та СРСР у розпалюванні конфлікту та ін. Відповідальність за страхітливі злочини лежить на обох сторонах.

Жорстоке протистояння відбувалося на Волині. Його жертвами стали тисячі мирних жителів. Польські дослідники В. і Є. Семашки оцінюють кількість загиблих на Волині поляків у 36 750 осіб, з яких майже 19, 5 тис. із встановленими прізвищами [698, ст. 1038]. Подібна оцінка зустрічається в працях Р. Торжецького та М. Фіялки [702, ст. 295; 710, ст. 45]. Доктор з Варшави М. Сивіцький схиляється до кількості в 20 тис. осіб. Щодо українських втрат, то волинський краєзнавець Я. Царук стверджує, що лише у Володимир-Волинському районі від рук польських воєнізованих формувань загинуло 1454 українці, причому встановлено прізвища 1244 з них [648, ст. 21]. Ці дослідження значно корегують дані польських науковців, які потребують подальшої детальної перевірки.

Отже, характер українсько-польських взаємовідносин визначався не лише збройним протистоянням сторін, але і спробами залагодити конфлікт.

Підтвердженням цьому є переговорний процес, який з перервами тягнувся від 1939 р. по 1944 р. Деструктивна позиція польського еміграційного уряду, польський шовінізм та український радикалізм призвели до популяризації думки про необхідність силового вирішення питання. Важливу роль у поглибленні конфлікту відігравали Німеччина та СРСР, які мали власні геополітичні плани в цьому регіоні і всіляко заохочували взаємне українсько-польське винищення. Результатом конфлікту стали багатотисячні жертви з обох сторін та послаблення українського та польського визвольних рухів.

Висновок до 4 розділу

На початку німецько-радянської війни ОУН дотримувалася розробленої С. Бандерою концепції “природного союзництва” з Німеччиною. Цьому сприяли запевнення керівництва Третього рейху про можливість відродження української державності. Голослівні обіцянки та невизначеність у цьому питанні підштовхнули провід ОУН-б до активних дій. Реалізація військової доктрини ОУН призвела до створення похідних груп перед якими стояло завдання захопити адміністративну владу на місцях та формування Легіону українських націоналістів у складі двох батальйонів “Нахтігаль” і “Роланд”. Акт 30 червня 1941 р. був спробою форсувати події і змусити А. Гітлера зайняти чітку позицію щодо українців. Відповіддю стали масові репресії до членів ОУН і створення рейхскомісаріату “Україна”, як невід’ємної адміністративно-територіальної одиниці Третього рейху.

Особливою жорстокістю відрізнявся окупаційний режим на Волині. Фізичне знищення місцевого населення та грабунок набули систематичного характеру в 1942–1943 рр. Серед основних причин можна назвати поширення в регіоні антифашистської боротьби з боку УПА-Поліської січі Т. Боровця, УПА сформованої ОУН-б, червоними партизанами, активне виконання німецькою адміністрацією генерального плану “Ост”.

Першим на шлях антинімецької боротьби став волинський отаман Т. Боровець. Сформована ним Поліська січ була санкціонована військовою адміністрацією і використовувалася окупаційною владою, як поліційний підрозділ для знищення решток частин Червоної армії та партизанських загонів. Чисельність підпорядкованих отаману підрозділів складала від 1 до 3 тис. козаків. Період активної співпраці закінчився розпуском Поліської січі у листопаді 1941 р. Наступний етап боротьби Т. Боровця можна охарактеризувати, як антинімецький. Йому вдалося збільшити чисельність власних загонів до 10 тис. Основу бойових операцій складала напади на продовольчі та військові склади, звільнення підготованих до відправки у Німеччину українців. Волинський отаман досягнув домовленостей про

збереження нейтралітету з червоними партизанами, прагнув об'єднання всіх націоналістичних підрозділів, що дислокувалися в регіоні під власною зверхністю, намагався отримати підтримку з боку еміграційного уряду УНР і асоціював себе, як головнокомандувач збройних сил України. Провал планів Т. Боровця, втрата контролю над власними підрозділами, відсутність підтримки з боку уряду УНР змусили отамана шукати порозуміння з окупаційною владою, що призвело до його арешту та ув'язнення в концтаборі.

Роль лідера в національно-визвольному русі перебрала на себе ОУН-б, якій вдалося силою підпорядкувати загони Поліської січі, мельниківської ОУН, Фуру. Цей процес тривав від жовтня 1942 р. до осені 1943 р. Загальна чисельність підрозділів складала на той час близько 30 тис. осіб. Назва УПА, введена Т. Боровцем для ідентифікації власної армії почала використовуватися ОУН-б. Волинсько-Поліський період збройної боротьби тривав з березня до грудня 1943 р. В цей час ОУН-б використовувала повстанську тактику, яка передбачала формування чисельних військових формувань з важким озброєнням, звільнення та встановлення власного адміністративного контролю над окремими територіями. Яскравим прикладом реалізації цієї тактики стало створення на Волині Колківської республіки. Величезні втрати повстанців при її обороні довели неспроможність УПА протистояти регулярній армії у відкритих боях. Відбувся перехід до виключно партизанської тактики нанесення несподіваних ударів по ворогу і швидкого відступу у лісові масиви. З наближенням лінії фронту дедалі більше прослідковується антирадянська спрямованість визвольного руху. Боротьба проти окупаційної влади починає носити формальний характер. Відбуваються спроби започаткувати переговорний процес з представниками німецьких силових структур про нейтралітет та передачу зброї в обмін на розвідувальну інформацію про частини Червоної армії.

Загострення польсько-українських взаємовідносин призвело до формування в 1943 р. другого фронту УПА. Виступи проти поляків вилились у неконтрольований процес масових вбивств і, хоча були спроби порозумітися з представниками польського націоналістичного підпілля, вони носили нещирий характер. Відсутність домовленостей пояснюється небажанням сторін іти на компроміс у питанні майбутньої приналежності Західноукраїнських земель. Досвід повоєнного устрою Європи, запропонований Версальсько-Вашингтонською системою, підштовхував обидві сторони конфлікту до розуміння, що статус земель може бути визначений етнічною приналежністю населення, тому робилися спроби з одного боку – деукраїнізувати, а з іншого – деполонізувати Волинь. Це спровокувало жорстокі вбивства та масові жертви з обох боків.

Розділ 5. Самостійницький рух наприкінці Другої світової війни (1944–1945 рр.)

5.1 Зміни політичної доктрини ОУН-б

1944 р. став для українського визвольного руху часом нових важких випробувань. В січні-березні Червона армія проводила Рівненсько – Луцьку і Проскурівсько – Чернівецьку наступальні операції. В зоні бойових дій опинилися формування УПА і осередки ОУН Волинської, Рівненської, Станіславської, Тернопольської та деяких інших областей. Зміна політичної ситуації призвела до фактичного знищення дотепер існуючих фронтів. Перед повстанцями постало питання: чи варто продовжувати боротьбу, які перспективи чекають на Україну в майбутньому? Поширення песимізму серед населення та рядового членства ОУН, дезорганізація центрального керівництва загонами УПА підштовхнула частину вояків до здачі в полон частинам Червоної армії або партизанським підрозділам. Про подібні факти, що мали місце на Волині, згадують у радіограмах до ЦШПР командири загонів І. Федоров, Л. Кизя та ін. [281, арк. 130]. Повний текст документу дивись додаток № 6.

Надати поштовху визвольній боротьбі, визначити її стратегію в нових умовах, переконати у необхідності опору радянській владі, залучити на власний бік якомога більше прихильників, знайти потенційних союзників – це далеко не повний перелік завдань, які необхідно було виконати керівництву ОУН-б у максимально короткий термін. Практика показала, що ідеологія ОУН, заснована на засадах інтегрального націоналізму, формує політичну концепцію визвольного руху, в основі якої закладена диктатура, вождизм і тоталітаризм. Виступаючи в ролі поборника імперіалізму, в той же час у часописах ОУН декларує тезу: “Український націоналізм – це воля нації до могутності держави та імперії”. Відлякували український загал і твердження оунівських теоретиків, що “націоналізм не рахується ніколи з людяністю, милосердям...він є фанатичним і безоглядним”, “є лише одно право – право сили”, “боротьба, війна – це закон життя” та ін.

Запропонована (на зламі 1930-х – 1940-х рр.) ОУН модель майбутньої української державності цілком відповідала поняттю – тоталітарна. Її мав очолити “вождь нації” (голова проводу ОУН) з повноваженнями диктатора. Мета встановлення диктатури визначалася у необхідності паралізувати хаос отаманщини, мобілізувати увесь народ на боротьбу за незалежність, знищити внутрішню контрреволюцію. Опорою цієї державності мали стати кращі сили нації, згуртовані навколо ОУН. Коли ж перемога стане остаточною, режим диктатури мав поступитися місцем органам влади, що будуть обиратися за допомогою загальних виборів, шляхом таємного голосування. Такими інституціями повинні були стати Державна рада та Національні збори, що, у свою чергу, обиратимуть керівника держави [396, ст. 125–126].

На II конференції ОУН-б (квітень 1942 р.) була сформульована міжнароднополітична концепція організації. Вона передбачала кардинальну перебудову Європи та світу на засадах утворення незалежних національних держав в етнічних межах. ОУН-б бачила себе лідером та консолідуючим центром у цій боротьбі, висуваючи гасло – “Воля народам! Воля людині!”. Про плани оборони України та загальну стратегію на період збройної боротьби за державність йшлося вище. Розрахунок робився на загальну підтримку з боку народів СРСР і ослаблення останнього з середини шляхом національних революцій. Підготовкою збройних виступів у себе на батьківщині повинні були займатися вояки іноземних підрозділів, що входили до складу УПА і були сформовані у переважній більшості із представників кавказьких та середньоазійських народів.

Наголошуючи на конструктивності висунутої ідеї, О. Дяків-Горновий наголошував: “Тільки система вільних національних держав гарантує повний всебічний розвиток окремих народів, що тільки така система забезпечує від поневолення однієї нації другою... ліквідує небезпеку війн і створює ґрунт для тривалого миру і справжньої дружби між народами” [313, ст. 100].

Значну увагу учасники конференції приділили соціально-економічному устрою майбутньої української держави. Щодо соціальної сфери життя

оунівці стверджували, що вони “ведуть боротьбу за інтереси широких працюючих мас села і міста. У господарській політиці – проти експлуатації та іноземного контролю, проти всіх імперіалістичних господарських систем: капіталістичної, московсько-комуністичної, тоталітарної націонал-соціалістичної. Творимо власні форми господарського життя, які дадуть повні можливості для розвитку суспільної і приватної ініціативи, для побудування кооперації різних форм і промислово-торгівельних спілок” [335, ст. 50–51].

Орієнтуючись на селянство, як соціальну базу визвольного руху, учасники конференції намагалися окреслити перспективи вирішення земельного питання. Передбачалась конфіскація поміщицького землеволодіння та відновлення права приватної власності на землю. Домінуючу роль у сільськогосподарському виробництві повинні були відігравати індивідуальні селянські господарства. Допускалась можливість створення колективних господарств у вигляді трудових спілок або земельно-господарських союзів згідно бажання місцевого населення [267, арк. 20–26]. Всі ці положення носили загальнотеоретичний характер, не відрізнялись конкретикою і мали пропагандистське значення.

Перспектива створення держави у вигляді диктатури вождя нації не приваблювала населення. Загроза майбутніх репресій відлякувала. Залучити український загаль на власний бік можна було, лише демократизувавши саму ОУН та запропонувавши перспективу створення правової, демократичної держави із високими стандартами соціального захисту, засновану на народовладді. Керівництво ОУН-б зрозуміло необхідність таких змін. Важливим кроком у цьому напрямку стали рішення III надзвичайного великого збору ОУН (21–25 серпня 1943 р.) щодо програми розбудови майбутньої Української самостійної соборної держави.

Було відкинуто ідею побудови національної держави за принципом монопартійної диктатури. ОУН-б виступила проти нав’язування суспільству “світоглядних доктрин і догм, ... за рівність всіх громадян України незалежно

від їх національності в державних і громадських правах і обов'язках” [269, арк. 19]. Тобто, вже не йшлося про творення державності на основі однієї політичної організації, а про демократичні принципи її відродження.

Основною метою боротьби визначалась побудова Української самостійної соборної держави, повалення імперій, знищення колоніального гніту одних народів над іншими. Державний і соціальний устрій повинен був увібрати, як соціалістичні, так і капіталістичні елементи. В рішеннях великого збору декларувалося: “В Українській державі земля – власність народу, тому будуть допускатися, як колективне, так і індивідуальне користування землею” [269, арк. 23]. Передбачалася безкоштовна передача селянам поміщицьких і монастирських земель. Щодо великої промисловості, то вона мала б бути національно-державною власністю, а дрібна – кооперативно-громадською. В соціальній площині ставилась вимога восьмигодинного робочого дня, участі робітників у розподілі прибутків підприємств, “...вільний вибір місця праці, свободу профспілок, рівність чоловіка з жінкою, охорона материнства” [269, арк. 24]. Особливе місце займають питання, пов'язані з освітою та культурою. Зокрема, ставилась вимога обов'язкової середньої освіти, вільного виконання культів і відокремлення церкви від держави. Проголошувалася рівність прав націй та національних меншин, які проживатимуть у незалежній Україні.

Зміни у політичній програмі ОУН-б були покликані привернути до визвольного руху якомога більшу кількість українців. Вони носили прагматичний характер і враховували побажання населення щодо принципів побудови української державності. Політична програма ОУН-б стала також програмою УПА і була розповсюджена у вигляді листівки “За що бореться Українська Повстанча Армія (УПА)?” (1943 р.) та брошури з аналогічною назвою, поширеною в 1945 р. [187, арк. 17; 159, арк. 1–3].

І все ж “державно-устроєві” питання були окреслені в рішеннях III ВЗ ОУН-б лише формально, оскільки видавалися не актуальними на даний момент. Остаточне розв'язання проблем, пов'язаних із майбутнім державним

правлінням та державним ладом, постійно відкладалося на невизначений термін. П. Федун (“П. Полтава”) справедливо зауважив, що для того, щоб декларувати демократизм однієї лише тенденції, накресленої у “Постановах III ВЗ, недостатньо, а тому програма організації мусить бути доопрацьована, інакше вона засвідчуватиме політичну незрілість” [44, арк. 253].

У статті “За тип організаційної демократії в майбутній незалежній Українській Державі” П. Федун закликав не боятися демократії, а зробити з неї “послушне знаряддя націоналістичної політики” [44, арк. 290]. Форму майбутнього державного правління він визначав наступним чином: “Українська незалежна Держава повинна бути демократичною парламентарною республікою. В такій формі це повинно бути записано в нашій програмі. Між теперішніми пунктами нашої програми повинен знайтися ще й такий пункт: ОУН бореться за знищення більшовицької однопартійної диктатури, за побудову внутрідержавного устрою у незалежній Українській Державі на принципах парламентарної демократії, за українську демократичну парламентарну республіку, в якій верховна влада належатиме справді всьому українському народові – єдиному суверенові Української Держави, а не тільки жменці верховодів однієї упривілейованої партії вроді сьогоднішніх большевицьких вельмож. В пункті, де перераховуються різні демократичні свободи, повинна бути зафіксована і свобода політичних партій” [44, арк. 273].

Відношення П. Федуну до багатопартійності було досить своєрідним і в чомусь нагадувало комуністичний принцип “демократичного централізму”. Він виступав за “контрольовану свободу партій”, ввівши термін “організована демократія”. Малася на увазі протидія виникненню “антинаціональних груп і партій” та забезпечення можливості вільно діяти “національно здоровим” політичним силам. З метою залучити до національно-державного будівництва всі політичні партії державницького спрямування, а також “здорові еміграційні сили”, автор пропонував створити нову масову політичну організацію – Фронт українських патріотів. Це

новостворення повинно було б відігравати роль загальнонаціонального проводу” [44, арк. 282].

Демократичні процеси всередині ОУН-б спонукали до запровадження структурних змін у керівництві проводу. Згідно затверджених III великим збором рішень його очолило Бюро проводу в складі трьох осіб: Р. Шухевич – голова, Д. Маївський і Р. Волошин – заступники. Таким чином, від керівництва організацією було усунуто урядуючого провідника М. Лебідя [20, арк. 21]. Зміни торкнулися і керівництва УПА. Замість Крайового військового штабу ПЗУЗ створено Штаб головного командування УПА. Його очолив Л. Ступницький, а командиром УПА і надалі залишався Д. Клячківський. Отже, спостерігається тенденція поступового поширення впливу командування УПА на політичний провід ОУН-б. Однак, таке становище зберігалось недовго і почало змінюватися з кінця 1943 р. та літа 1944 р., коли постала Українська головна визвольна рада, яка повинна була виконувати роль понадпартійного революційного парламенту і очолила б визвольний рух.

Українські керівники розуміли, що у разі повернення на українські землі радянської влади боротьба за незалежність буде тривати довго. Якщо між західними державами і СРСР не виникне конфлікту, то останній матиме у своєму розпорядженні значні збройні сили, які, без сумніву, застосує у боротьбі з визвольним рухом. Одночасно із збройною боротьбою треба було вести політичну, інформаційну, долучивши до неї якнайширші верстви українського населення. З цією метою необхідно було створити політичний центр, який об'єднав би українські сили і міг би виступити перед усім світом від імені не однієї партії, а українців вцілому. Створення такого органу взяло на себе командування УПА. До її лав вливалися десятки тисяч людей, які не були членами ОУН, що залишалася кісткою руху, і які, закономірно, вимагали створення якихось верховних управлінських структур, котрі базувалися б на платформі понадпартійності. Як зауважував Л. Шанковський: “Необхідно було створити загальнонаціональний,

всеукраїнський політичний центр, який взяв би на себе найвище політичне керівництво визвольною боротьбою за Українську самостійну соборну державу та репрезентував би цю боротьбу назовні...” [334, ст. 396–397].

Виходячи з таких міркувань, в середовищі проводу ОУН-б та Головної команди УПА виникла ідея створити Ініціативний комітет (ІК). Основним його завданням було підготувати організацію керівного політичного органу для УПА, що мав носити назву Українська головна визвольна рада (УГВР).

Слід зауважити, що ця ініціатива була викликана також прагненням зберегти керівне місце у визвольному русі, оскільки представники мельниківського проводу ще 22 квітня 1944 р. оприлюднили “Декларацію Української національної ради”. В ній повідомлялося, що УНРада репрезентує визвольну боротьбу українського народу до моменту побудови суверенної соборної української держави, тобто є понадпартійним представництвом визвольного руху.

Хоча Ініціативний комітет діяв автономно, але у тісному контакті з командуванням УПА та проводом ОУН-б. Його очолив Л. Шанковський (за призначенням командира УПА і голови бюро ОУН-б). До складу комітету ввійшли: Л. Шанковський (представник від УПА), Д. Ребет і В. Охримович (представники громадсько-політичного сектора), І. Сем’янчук.

Л. Шанковський називає основним завданням Ініціативного комітету підготувати великий збір УГВР. Для його виконання передбачалося підготувати програму зібрання, його основні документи (Універсал, Платформу, Устрій, Присягу вояка УПА тощо) і, що найголовніше, підібрати особовий склад великого збору, тобто, дати мандати до УГВР її майбутнім членам. Ініціативним комітетом декларувалося створення представництва на демократичній основі із залученням усіх самостійницьких сил, незалежно від партійної приналежності. Насправді запропоновані критерії відбору депутатів обмежували політичне представництво членами ОУН-б та їх симпатиками. Основні пункти виробленої ІК платформи виглядали наступним чином: беззастережно визнавати ідею Української соборної

самотійної держави, як найвищу ідею українського народу; визнати революційні методи боротьби за УССД доцільними методами визвольної боротьби; задекларувати своє вороже ставлення до московсько-більшовицького і німецького режимів, як до окупантів України; визнати демократію, як устрєвий принцип УГВР [12, арк. 24–33]. Така платформа членства мусила позбавити представництва партії, які співпрацювали з окупаційною владою (ОУН-м, Український національний козацький рух, “бульбівців”) та групи, вороже налаштовані до УПА. Таким чином, задекларовані демократичні принципи та можливість всенародного представництва залишилися лише на папері.

11–15 липня 1944 р. біля с. Недільна на Самбірщині, в Прикарпатті, під охороною частин УПА розпочав роботу Тимчасовий український парламент, що прийняв назву Українська головна визвольна рада. У його засіданнях взяло участь 20 делегатів [33, арк. 147].

15 липня відбулися вибори голови та членів президії УГВР, голови Генерального секретаріату, Генерального судді. У результаті голосування обрано: головою Президії – Р. Волошина, головою Генерального секретаріату і Генеральним секретарем військових справ Р. Шухевича (псевдо Р. Лозовський) [33, арк. 151–152]. Таким чином, УПА фактично переходила в підпорядкування політичному проводу ОУН-б.

Щодо прийнятих програмних документів УГВР, а саме Універсалу, Статуту, Платформи, то вони чітко окреслювали мету та методи боротьби визвольного руху, дублюючи положення політичної програми ОУН-б, прийнятої на III надзвичайному зборі ОУН-б (серпень 1943 р.).

В універсалі УГВР майбутня Українська держава виступала, як формація із справедливим ладом “без гніту і взиску”, де праця робітника і селянина буде вільною, забезпечені повні громадянські права національним меншинам [242, арк. 165–165а; 169, арк. 8–12]. Єдиним керівним центром визвольної боротьби визнавалася УГВР (до моменту остаточної перемоги і створення демократичним шляхом уряду самотійної України).

Прийнятий Статут чітко розмежовував функції законодавчої (великий збір УГВР) та виконавчої (Генеральний секретаріат УГВР) влади. Визначав кількісний склад уряду – 25 осіб. Розглядав питання членства у Головній визвольній раді [333, ст. 27–41].

Одночасно із Статутом було прийнято Платформу УГВР. Документ складався зі вступу та двох розділів. У першому – окреслювалися цілі і завдання на поточний момент. У другому містились ідейно-програмні принципи боротьби визвольного руху. Соціально-політична платформа, на основі якої у майбутньому повинна була будуватися УССД, включала положення про демократичний устрій самостійної України, де будуть гарантовані загальнолюдські права та свободи не лише українцям, а й національним меншинам [12, арк. 24–33].

Чіткого визначення форми майбутнього державного устрою не було. За словами С. Бандери “...ОУН ..., залишає це питання на час державного будівництва, коли український народ буде вирішувати його свобідною волею” [41, арк. 4].

Створений тимчасовий державний орган – УГВР повинен був діяти до часу скликання Установчих зборів і відігравати роль політичної надбудови для УПА. Його структура виглядала наступним чином [333, ст. 280]:

Великий збір УГВР

Президент і Президія

Президент: К. Осмак

Віце-президенти: В. Мудрий, І. Гриньох, І. Вовчук

Члени президії: З. Пеленський, М. Прокоп, Д. Ребет

Ген. суддя	Контрольна комісія	Ген. Секретаріат	Конференції	Бюро
Ярослав	Ген. контрольний	Голова Роман	Комісії, Колегії	інформації
Біленський		Шухевич	Бюра	Йосип
				Позичанюк
Секр. внутр.	Секр. закорд.	Секр. військових	Секр. фінансово-	Інші
Справ	справ	справ	господарських	секретарі

Ростислав Микола Роман справ
Волошин Лебідь Шухевич

Отже, УГВР була задумана й реалізована, як політичне керівництво визвольною боротьбою, політична репрезентація цієї боротьби всередині і назовні. Залишаючись на українських землях, УГВР делегувала своє закордонне представництво для проведення політичної і пропагандистської роботи. В його структурі діяла місія УПА, основним завданням якої стало пропагування здобутків повстанців через власні закордонні видання.

Новостворений орган мав офіційно перебрати від ОУН керівництво визвольною боротьбою. Згідно вислову А. Кентія – “З метою концентрації влади і повноважень в одних руках, провідник ОУН в Україні і головний командир УПА Р. Шухевич, був обраний ще й головою Генерального секретаріату УГВР, тобто очолив тимчасовий уряд України” [505, ст. 132]. Таким чином, незмінний лідер ОУН-б С. Бандера фактично втратив власний статус провідника, залишаючись своєрідним символом та теоретиком визвольної боротьби.

Якщо проаналізувати відношення ЦП ОУН-б до особистості С. Бандери то, на нашу думку, йому відводили роль своєрідної жертви, необхідної для досягнення перемоги. По – перше, проголошення Акту 30 червня 1941 р. неминуче мало призвести до арешту провідника організації (не дивлячись на це, акція відбулася), а, по – друге, вже на другій конференції ОУН-б (1942 р.) прозвучала теза про необхідність відмовитися від С. Бандери та Я. Стецька в разі, якщо у війні буде перемагати Англо–Французький блок і на той момент буде укладена угода між провідником та фашистським керівництвом Німеччини про відновлення Української державності (малося на увазі, що скомпрометовані співпрацею з окупаційною владою лідери мають бути виключені з ОУН-б, хоча рішення про колаборацію приймались проводом, а не окремими особами). Стають зрозумілими слова С. Бандери про прийняття ним присуду смерті виголошені в момент обрання його головою проводу [6, арк. 35].

Зміни у політичному керівництві визвольним рухом вимагали визнання вояками УПА зверхності УГВР. З цією метою Головна команда УПА і Головний визвольний штаб дали вказівку командирам підрозділів і військових округ протягом вересня-жовтня 1944 р. провести у всіх повстанських відділах прийняття присяги. Цей акт повинен був підсилити військову дисципліну і підтвердити прихильність вояків до політичної програми ОУН-б [207, арк. 48].

Створення УГВР викликало потік критики в середовищі української еміграції. Т. Боровець писав у своїх спогадах: “всі українські політичні угруповання заявили, що вони в організації УГВР ніякої участі не брали і її платформи не підписували” [663, ст. 240]. Волинський отаман зробив висновок, що задекларована ОУН-б політична консолідація на платформі УГВР є фікцією.

Своєрідну оцінку створення УГВР давала і радянська сторона. В інформації НКВС УРСР від 20 листопада 1944 р. зазначалося, що причинами створення цієї структури стали спроби об'єднати всі антикомуністичні сили, компенсувати втрати ОУН і УПА від ударів радянської влади, отримати підтримку з боку більш широких верств українського населення [242, арк. 165–165а].

Наведені оцінки відповідали дійсності. Керівництво визвольним рухом і надалі здійснювала ОУН-б. Не було створено жодних виконавчих структур УГВР чи Генерального секретаріату в регіонах. Теренові провідники залишалися втіленням влади в регіонах, охоплених визвольним рухом. Антирадянська спрямованість повстанських відділів та націоналістичного підпілля визначали завдання УГВР, як консолідуючого політичного органу в цій боротьбі. Вони лежали не лише у практичній площині (здійснення загального керівництва збройною боротьбою УПА), а й в політичній (визначення основних напрямків пропагандистської роботи, як на території України, так і за кордоном, аналіз політичної ситуації в світі та визначення перспектив боротьби).

Популяризація ідейно-політичних змін у доктрині ОУН-б покладалася на референтуру пропаганди. Її основним завданням було донести до членів організації, вояків УПА та якнайширшого загалу інформацію про цілі, завдання, тактику визвольного руху, перспективи боротьби. Важливість такої роботи підтверджував попередній досвід боротьби.

Важкі втрати організації в період переходу радянсько-німецького фронту негативно позначились на діяльності Головного осередку пропаганди й інформаційної служби (ГОПС). В 1944 р. загинув його керівник Й. Позичанюк та багато досвідчених пропагандистів, які працювали в лавах УПА. Необхідністю стала термінова реорганізація структури, поповнення її новими кадрами. Незадовільним було і матеріальне забезпечення. Вирішення цих проблем було покладено на нове керівництво. ГОПС очолив П. Федун більше відомий під псевдо “Полтава” [632, ст. 174].

Важливе місце у роботі референтури займала видавнича справа. Серед авторів статей були не лише вищезгадані працівники ГОПСу, але В. Галас – “Орлан”, К. Зарицька – “Монета” (керівник Українського Червоного хреста) та ін. Тематика цієї публіцистики стосувалася тактики та стратегії боротьби ОУН, викриття антиукраїнської сутності політики радянської влади, висвітлення державотворчої діяльності історичних постатей.

Серед основних видань були: журнал “Юнак”, “За Українську державу”, “Ідея і Чин”, “Самостійність”, “Осередок пропаганди і інформації при Проводі ОУН”, “Бюро інформації УГВР” [46; 49; 205; 268]. Редакційну колегію цих видань очолював П. Федун. Підготовані до друку номери журналів направлялися до Р. Шухевича на остаточне затвердження, а після отримання дозволу редакція направляла примірники до низових структур, де вони тиражувались та розповсюджувались. Основний зміст цих публікацій містив агітаційно-пропагандистські матеріали, озвучував завдання проводу ОУН-б та Головної команди УПА на поточний момент, висвітлював факти боротьби населення та повстанців, деталізував втрати та оприлюднював злочини проти українського загалу. Уявлення про масштаби видавничої

роботи ГОПСу дає статистика КДБ УРСР про кількість конфіскованих типографій ОУН за період 1944–1954 рр. Загалом вилучено 88 типографських станків, 88 копіювальних машин-роторів, понад 3 т. типографського шрифту, 1014 друкарських машинок [496, ст. 5].

Основною формою пропагандистської роботи все ж залишалось живе спілкування з населенням, під час якого у простих і доступних формах відбувалось пропагування ідей національно-визвольного руху. За словами С. Ленкавського: “Націоналістична ідеологія має цілком опанувати й оформити світогляд і світовідчуття людей, їх заміри та діла, вслід за тим просякнути, опанувати й оформити всі ділянки життя нації, всі його прояви, як живої особистості й усіх організованих суспільних одиниць як частини цілої нації. Поодинокі проблеми належить розглядати ширше в різних виданнях, поглиблюючи тим способом загально засвоєні підстави ідеології українського націоналістичного руху. Тому треба подати їх у такій формі доступній для людей без освіти, щоб вони могли прийняти її у цілому і в тій самій формі передавати в маси.” [550, ст. 240–241]. Націоналістичне підпілля орієнтувалось на селянина і використовувало ряд стереотипів, доступних широкому загалу. У певному сенсі самі народні маси створили їх, а завданням агітаторів було вміло використати, щоб розбудити почуття патріотизму та жертвності в ім’я України.

Першим можна визначити стереотип української історії (у свій час українцями була створена могутня держава – Київська Русь, яку зруйнували зовнішні вороги, і з того часу триває національно-визвольна боротьба, що, врешті, призведе до створення Української самостійної соборної держави).

Цей стереотип мав кілька виховних завдань. По – перше, він утверджував думку, що українці мали державні традиції, отже, можуть (і повинні) відновити свою державу. По – друге, у них є власне минуле, пов’язане з боротьбою за волю й незалежність. В якості ідеалу-героя виступав козак. Навіть проводилась паралель між козацтвом і вояками УПА. По – третє, приписування нещастя України зовнішнім ворогам, а також частково

внутрішнім зрадникам. Це було своєрідною правдою, оскільки для вояків УПА, які протягом багатьох років вели боротьбу з окупантами, проблема зовнішнього ворога була першорядною.

У контексті стереотипу української історії варто відзначити шевченківську тему. До його творчості та її інтерпретації неодноразово зверталися пропагандисти ОУН та УПА. Т. Шевченко виступає в ролі найвищого національного авторитету. У певному сенсі він для них – “провідний ідеолог націоналізму”. В його творчості пропагандисти ОУН, УПА виділяли передусім волелюбні, а також антиросійські аспекти.

Широко використовувався також і пов'язаний із стереотипом української історії (ідеал) героя-борця (Україна й герой – це два нерозривні поняття в свідомості націоналіста. Саме завдяки героям виборюється незалежність України). Звідси і поширене вітання: “Слава Україні! – Героям слава!”.

Образ героя – це передусім ідейна людина, яка знає вчення й мораль націоналіста та керується ними у повсякденному житті. Основна функція героя – безкомпромісна боротьба з іноземними загарбниками за волю України. На олтар цієї боротьби він повинен принести абсолютно все – навіть, якщо треба, родину й власне життя.

Цей стереотип мав чимале практичне значення, адже рушійною силою боротьби була ідейність, і тут не можна було обійтись без героїв, які б запалювали власним прикладом інших. В пропаганді ОУН, УПА він часто протиставляється зраднику, який легко може піддатися ворогові, піти до нього на службу.

Хотілося б особливо виділити стереотип неволі, який набирав різних модифікацій. Неволі завжди протиставляється воля – це коли ти сам собі господар на своїй землі, коли ззовні не втручаються у твої справи. Завойовники завжди несуть неволю українцям, нав'язують їм чужі, не властиві для них форми суспільного життя. Передусім це стосувалося колгоспів, саме тому було випущено так багато листівок на антиколгоспну тематику. Колгоспи трактувались, як неволя, загибель, говорилося, що краще

смерть, ніж життя в сталінських колгоспах. Звісно, стереотип неволі не обмежувався лише цим образом. Носіями її є НКВС, що набув значення символу, насадження російської культури, релігії та інше [624, ст. 102–105].

Вільне спілкування з населенням вимагало певного рівня підготовки пропагандиста. Важливою вимогою стала наявність хоча б неповної середньої освіти, вміння вести диспут, аргументувати позицію, володіти силою переконання. Перед пропагандистом ставилося завдання докласти всіх зусиль, щоб здобути авторитет і повагу оточення. Йому заборонено було братися за справу, в якій не орієнтувався. Незалежно від місця свого перебування і від того, чи є зв'язок з організацією, чи ні, він повинен був уважно стежити за світовими подіями і розвитком боротьби в Україні. Незнання питань, пов'язаних із революційним рухом, вважалося провиною. Пропагандист мав стежити за офіційною пресою та опрацьовувати статті так, щоб будь-яку з них – від передовиці й до оголошення – міг розтлумачити народові, як ворожу [184, арк. 1–45; 642, ст. 107].

Для підготовки агітаторів використовувались спеціальні навчальні посібники, пропагандистські та програмні документи ОУН-б. “Пропагандивний вишкіл” визначав форми агітаційної роботи, серед яких основними були: принагідна політична гутірка; принагідна політична промова; властива політична промова (вона повинна тривати не менше двох з половиною годин); доповідь і дискусія; диспут; так звані міжвигуки [186, арк. 1–143; 465, ст. 29].

Формальна демократизація ОУН-б не влаштувала частину лідерів націоналістичного підпілля. Вони вимагали реальних змін в організаційному житті та політико-ідеологічній площині. Відчуваючи нагальну потребу у зміцненні соціальної бази, пошуку політичних гасел, зрозумілих і прийнятних для населення східних регіонів України, вони пропонували трансформувати певні положення націоналістичної доктрини і створити надпартійну інституцію, спроможну репрезентувати й відстоювати інтереси всього народу. У другій половині липня 1944 р. на нараді, яка відбулася в

Бушансько–Дерманських лісах на Волині і тривала два дні, вони вирішили створити альтернативу ОУН-б – нову Народно-Визвольну революційну організацію (НВРО) [16, арк. 224–231; 33, арк. 145].

Згідно свідчень О. Луцького, записаних у протоколі допиту від 20 вересня 1945 р., ініціаторами створення НВРО стали В. Кук, Д. Клячківський, М. Степняк і Я. Бусел [19, арк. 248]. У територіальному відношенні новостворена організація мала поширити власний вплив на три генеральні округи: північно-західну (керівник І. Литвинчук), північно-східну (керівник Ф. Воробець), південно-східну (керівник П. Олійник). Реалізувати цей проект не вдалося. Він залишився на стадії підготовки (лише окремі станиці ОУН перейменовано на станиці НВРО) [333, ст. 26]. Про початок її діяльності згадує у власному звіті секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма, наголошуючи на антирадянській сутності та бажанні українських націоналістів таким чином привернути до себе якомога більше прихильників, відмежувавшись від запламуваної себе співпрацею з окупаційною владою ОУН [238, арк. 8].

Політичну програму НВРО мав скласти М. Степняк. В її основу повинні були лягти ідеологічні постулати українського націоналізму у найбільш поміркованому варіанті. Оформлена у вигляді доповіді і озвучена на зібранні, вона була покладена в основу прийнятої резолюції. Відредагована комісією у складі В. Кука, М. Степаняка та Я. Бусела стала політичною програмою новоствореної організації [19, арк. 247].

Одночасно було прийнято і “Устав” НВРО. Ним визначалась процедура прийому до членів організації та система покарань. За своєю сутністю цей документ майже копіює аналогічні оунівські. Вступити до НВРО могли молоді люди віком від 18 років, кандидати повинні були пройти стажування терміном 1 рік (для тих, хто проявив себе, як активіст або якимось чином відзначився перед організацією, термін стажування міг бути скорочений), за кожного з них мали поручитися кілька членів НВРО і т. ін. Система покарань теж дублювала оунівську (прийняту в 1930-х рр.). Незрозумілим і

оригінальним є лише одне з них, озвучене пунктом "...е) виконання спеціальних карних завдань" [17, арк. 235]. Напевно, йшлося про виконання смертних присудів ворожим агентам, зрадникам, радянському і партійному активу або виконання смертельно небезпечних завдань.

Якщо проаналізувати резолюцію 1-го установчого з'їзду НВРО 17–18 липня 1944 р. (вперше її опублікував І. Марчук), то побачимо, що організація виступала за створення безкласового суспільства, засуджувала буржуазно-демократичну, фашистську й комуністичну державно-політичну системи. Ідеологи НВРО бачили велику промисловість у державній власності, а дрібну – у приватній. Виступали за планову організацію народного господарства, передачу селянам усіх поміщицьких та церковних земель, 8-годинний робочий день [342, ст. 173–174].

Від імені НВРО вийшло і було розповсюджено декілька листівок, зокрема "Робітники!", "Геть ганебні лови на людей!", "Хай живе свобода слова!". Важливим документом стала "Інструкція для керівництва генеральних округ" (видана ЦК НВРО 10 жовтня 1944 р.). В ній робилася спроба проаналізувати внутрішню ситуацію в Україні та політичну ситуацію в світі. Робився висновок про довготривалу боротьбу зі сталінським режимом у союзі з іншими народами СРСР. Прогнозувалося загострення суперечок між союзниками по антигітлерівській коаліції після розгрому Німеччини і початок нової світової війни між ними. На думку авторів документу, це могло б створити умови для проголошення суверенної Української держави. З цією метою пропонувалося посилити агітаційно-пропагандистську роботу серед українського загалу з метою зміцнення віри населення у можливість перемоги за допомогою західноєвропейських держав [16, арк. 224–231].

Отже, НВРО задумувалася, як альтернатива ОУН-б. Вона повинна була стати надпартійним об'єднанням не лише для українців, а й інших поневолених народів. Однак, оскільки подібна надпартійна структура вже діяла (мається на увазі УГВР), то керівник центрального проводу ОУН-б Р. Шухевич не погодився з ідеєю створення НВРО. Це питання розглядалося на

засіданні проводу в кінці жовтня на початку листопада 1944 р. Р. Шухевич висловив думку, що новостворена організація базується на основі політичних напрацювань теоретиків ОУН-б, а сподівання на те, що зміна зовнішньої оболонки допоможе інтегрувати в самостійницький рух населення східних регіонів України, безпідставні. В свою чергу Я. Бусол наполягав на визнанні НВРО до закінчення війни. В. Кук пропонував розгорнути її діяльність у Наддніпрянській та Східній Україні. Врешті, було прийнято пропозицію Д. Клячківського про розпуск НВРО з формально-правових причин, теоретичні напрацювання щодо розбудови української державності та стратегії боротьби включили до політичної доктрини ОУН-б, а персональний склад НВРО – до УГВР [619, ст. 241–242].

Незважаючи на зростаючу критику з боку закордонних частин ОУН та особисто С. Бандери, наприкінці війни та в перші повоєнні роки продовжувався процес лівішання та демократизації націоналістичної ідеології. Її основними теоретиками стали П. Полтава та О. Горновий, які послідовно відстоювали принципи усупільнення засобів виробництва, створення безкласового суспільства.

Полемізуючи з опонентами, П. Полтава писав, що суспільно-економічний розвиток світу прямує до усупільнення основних галузей народного господарства, тому економічну програму організації необхідно створювати на основі цих тенденцій. На його думку, існування державної власності сприяє розвитку продуктивних сил та ліквідує класові антагонізми. Конкретизуючи, публіцист наголошував, що майбутній суспільно-економічний лад в Україні “буде спиратися на національно-державну й кооперативну власність у промисловості, банковості, торгівлі, на національно-державну власність на землю при індивідуальному або колективному, в залежності від волі населення, землекористуванні” [334, ст. 61].

Згідно напрацювань О. Горнового, запорукою створення безкласового суспільства стане парламентський контроль, який унеможливить появу

експлуаторських класів та соціальної нерівності [48, арк. 504]. В статті “Про наш демократизм” автор намагався довести, що процес ідейно-політичної переорієнтації ОУН є логічним і викликаний об’єктивною реальністю, з якою зіштовхнулася організація в роки війни. Публіцист стверджує, що від початку створення ОУН була демократичною і боролася проти псевдodemократичних систем, “...які, прикриваючись демократичними гаслами, поневолювали і визискували народи, а інколи є прикриттям диктатури та імперіалізму” [48, арк. 493]. Звичайно, такі заяви не мали обґрунтування і були виключно популістськими. Підсумовуючи, автор визначає чотири основоположні принципи демократії, на яких базується програма ОУН-б. Серед них антиімперіалізм, безкласове суспільство, народовладдя, воля людини. На думку О. Горнового, саме вони повинні бути покладені в основу майбутньої Конституції України.

Категорично не погоджувався із позицією крайового проводу С. Бандера (“С. Глід”). Він називав таку політику зрадницькою, опуртуністичною, спрямованою на перетворення націоналістичного руху на націонал-комуністичний [305, ст. 4]. На підтримку крайовиків виступили представники закордонного представництва УГВР. Вважаючи повернення до політико-ідеологічних принципів 1930-х – 1940-х рр. небезпечним явищем, вони наполягали навіть вилючити із програмних документів ОУН-б та лексикону повстанців слова “бандерівець”, “бандерівщина”. За їх словами ці поняття стали синонімом “найгіршої реакції, відродженого чи не пережитого ще фашизму та всього того, що ні з революцією, ні з прогресом не має нічого спільного” [47, арк. 88].

Наростання кризових явищ всередині ОУН-б, спровокованих безкомпромісною позицією С. Бандери, призвело до утворення в середовищі закордонних частин ОУН своєї опозиції на чолі з Л. Ребетом та З. Матлою (т. зв “двійкарі”). В 1954 р. вона виокремилась і стала третім закордонним націоналістичним центром ОУН-б [632, ст. 212].

Наприкінці війни більшість теоретиків визвольного руху пов'язували вирішення українського питання із західноєвропейськими країнами та США. Узагальнені положення цих напрацювань були опубліковані у брошурі “Декларація проводу ОУН після закінчення Другої світової війни в Європі” (1945 р.). Документ озвучував тезу про те, що для Англії війна не закінчилася (у зв'язку із створенням комуністичних держав у Європі) і наближається III світова війна між колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції. В нових умовах ОУН повинна була показати приклад антирадянської боротьби, стати консолідуючим центром для “поневолених і загрожених народів Європи” [209, арк. 1–9]. З'явилися нові акценти в пропаганді ОУН-б. Повоєнний Радянський Союз розглядався не лише з точки зору ворога українського визвольного руху, але й, як загальносвітова загроза.

Д. Маївський (“П. Дума”) в статті “Большевицька демократизація Європи”, висловив припущення, що давні державні традиції Східно і Центрально європейських народів стануть стимулюючим фактором для виникнення на їхній території визвольних рухів, які повинні об'єднатися в єдиний антибільшовицький фронт. Продовжуючи його думку, П. Полтава визначив місце українського визвольного руху в загальноєвропейському контексті наступним чином: “Концепція самостійної України буде основним елементом пляну знищити більшовицьку тюрму народів, яка є сьогодні гніздом найганебнішої реакції й найнебезпечнішої агресії у світі, буде основним елементом упорядкування Східної Європи та величезної частини Азії” [334, ст. 74].

Першим реальним кроком до реалізації зовнішньополітичної доктрини ОУН-б стали рейди підрозділів УПА до Чехії, Словаччини, Болгарії, Угорщини, Румунії, Польщі та Східної Німеччини. Вони мали пропагандистське значення і повинні були стимулювати появу та поширення визвольних рухів на їхніх територіях. Наступним кроком було утворення в 1946 р. Антибільшовицького блоку народів під керівництвом ОУН-б. Приклад української еміграції повинен був надихнути світові антирадянські

організації до об'єднання та стимулювати початок війни між англо-американським блоком та СРСР під гаслами визволення європейських країн від більшовицької окупації. Сподівання проводу ОУН на чергову війну не виправдали себе. Поступово протистояння між західноєвропейськими країнами, США та СРСР переросли у “холодну війну”. Збройна боротьба на території України втратила всякий сенс і була припинена.

Отже, 1940-ві рр. стали часом ревізії ідейно-політичних принципів ОУН-б. Організація проявила здатність еволюціонувати і пройшла важкий шлях від тоталітаризму до розуміння необхідності демократичних змін. Вони торкнулися внутрішньопартійного устрою, загальних принципів керівництва визвольним рухом, тактики боротьби, теоретичних напрацювань розбудови майбутньої Української самостійної соборної держави.

Всі ці зміни знайшли своє відображення у працях ідеологів і публіцистів ОУН-б, серед яких особливо яскраво виділялися П. Полтава та О. Дяків-Горновий. Їхні твори носили характер комплексного дослідження українського та загальносвітового політичного досвіду, який підказував необхідність відійти від ортодоксальної ідеології інтегрального націоналізму, адже вона перетворювала ОУН на організацію фашистського типу і відлякувала українців.

Першим кроком на шляху до демократизації ОУН-б стали рішення III великого збору, в яких відобразилось прагнення населення до соціалістичних змін в устрої майбутньої Української держави, відмова від диктатури, як необхідної форми державної влади, декларація домінанти принципу – свобода людині. Наступним кроком стало формування тимчасового революційного парламенту УГВР, який повинен був очолити визвольний рух в Україні та репрезентувати боротьбу УПА на міжнародному рівні.

Відмова від регіонального характеру визвольної боротьби та перетворення організації в потужну силу загальноєвропейського масштабу призвела до формування нової міжнародної концепції ОУН-б. В її основу було покладено принцип побудови незалежних держав у Європі, які мали утворитися шляхом

національних революцій. У цій боротьбі ОУН-б відводила собі роль стимулюючого фактора та координуючого центру, але створити єдиний фронт боротьби з більшовизмом не змогла через відсутність підтримки власних ідей з боку національної еліти східноєвропейських держав. Сподівання на підтримку англо-американським блоком теж не виправдали себе, тому на початку 1950-х років ОУН змушена була повернутись до стратегії опори на власні сили.

5.2 Збройний опір сталінському режиму

На зламі 1943–1944 рр. політична ситуація на Волині була надзвичайно напружена і визначалася кількома основними факторами. По – перше, на неї впливало збройне протистояння українського визвольного руху німецькому окупаційному режиму. По – друге, українсько-польський конфлікт, який супроводжувався масовими вбивствами мирного населення. По – третє, збройне протистояння в середині визвольного руху (існували залишки УНРА Т. Боровця в лісах між Сарнами – Костоподем – Олевськом та невеликі загони ОУН-м, які відступили в північно-західні райони Львівської області) [281, арк. 130]. По – четверте, нависала загроза відновлення у регіоні радянської влади, яка асоціювалася з репресіями та політикою геноциду щодо українського населення.

Відбувалося постійне чисельне зростання УПА. Чоловіки призовного віку мобілізувалися регулярно. Це підтверджується, як радянськими, так і повстанськими документами. Зокрема, виконуючий обов'язки керівника УШПР полковник В. Соколов 5 жовтня 1943 р. доповідав М. Хрущову, що керівництво УПА проводило мобілізацію на території Західної України [228, арк. 1–2]. В архівах зберігаються детальні списки чоловічого населення 1888–1924 рр. народження, складені організаційно-мобілізаційним відділом УПА по населених пунктах розташованих у західних областях України [140, арк. 1–59]. На їх підставі в березні–травні 1944 р. проведено черговий призов у селах Володимирецького і Рокитнівського районів Рівненської області [363, ст. 133]. У доповідній записці секретаря Рівненського обкому КП(б)У В. Бегми від 12 серпня 1944 р. подібні дії відзначені в Демидівському районі, де курінний М. Токар (“Босота”) займався мобілізацією призовників 1927 р. народження [244, арк. 86]. Новоприбулі проходили військову підготовку, вливалися до складу сформованих сотень та куренів. Територія Волині була фактично втраченою для окупантів щодо заготівлі продуктів та вивезення робітників.

Під тиском Червоної армії Німеччина поступово втрачає Україну, тому вона перестає бути фактором, що може впливати на внутрішньополітичну ситуацію в регіоні. Відступаючі частини палили села, руйнували міста, знищували мирне населення. У Львівському, Славутському, Кам'янець-Подільському, Володимир-Волинському концтаборах було знищено 1 млн. 366 тис. осіб. Всього ж із 6 млн. 200 тис. радянських військовополонених до 1 травня 1944 р. знищено близько 3 млн. 300 тис. осіб. На території республіки вбито і замордовано впродовж війни 3 265 тис. мирних жителів, вивезено до Німеччини 2 109 тис. українців. Лише на території Західної України фашистські окупанти знищили 1 672 926 мирних жителів та вивезли на каторжні роботи 595 тис. чоловік [562, ст. 57]. На Волині було спалено 422 населених пункти, понад 3000 селянських будівель, повністю знищено 25 137 господарств.

Такою була кривава агонія фашистського режиму. Зміна політичної ситуації призвела до фактичного знищення дотепер існуючих фронтів УПА. Перед кожним повстанцем постало питання припинити чи продовжувати боротьбу?

Українське селянство складало основну частину вояків УПА та націоналістичного підпілля, морально та матеріально підтримувало самостійницький рух. Логіка боротьби поставила його в опозицію радянській владі, тому, саме ця соціальна група повинна була стати об'єктом майбутніх каральних акцій НКВС. З наближенням фронту загроза нависала все сильніше, ставала дедалі реальнішою. Перші ж дні після визволення довели обгрунтованість таких побоювань (2 лютого було звільнено Рівне і Луцьк, 15 квітня – Тернопіль, 27 липня – Львів).

Відразу за наступаючими частинами Червоної армії в західноукраїнські області прибували партійні та радянські працівники, члени затверджених ЦК КП(б)У оперативних груп, метою яких було відновлення роботи партійних, радянських та комсомольських органів на щойно звільнених територіях.

Одна з таких груп прибула на Волинь вже 8 лютого 1944 р. під керівництвом М. Споня [418, ст. 393–395; 365, ст. 51].

Разом із Червоною армією повернулася радянська система управління, що опиралася на репресивно-каральні органи. Обласні комітети партії налагоджували роботу міських і районних комітетів. Проводилася детальна перевірка діяльності тих членів партії, які перебували на окупованих територіях без спецзавдань. Цим займалися в основному органи НКВС.

В тих районах, які перебували в безпосередній близькості від лінії фронту відбувалося примусове переселення сільського населення на відстань 25 км. углиб звільнених територій. Паралельно розпочався процес реєстрації всіх громадян з метою їхньої ідентифікації та виявлення нелегалів [149, арк. 1].

Волинська область була поділена на три міста обласного підпорядкування та 30 адміністративних районів. До складу районів відносилось 5 міських рад районного підпорядкування, 16 селищних та 859 сільських рад. Станом на 15 листопада 1944 р. місцеві органи радянської влади змогли укріпитися в 729 волинських селах та містах із загальної кількості 1 516 населених пунктів. В 111 сільрадах були лише голови та секретарі виконкомів, які, при відсутності збройної підтримки в селах, не ночували вдома і змушені були переховуватися, боячись націоналістичного підпілля [152, арк. 3].

Радянське керівництво розуміло, що відновлення цілковитого контролю над західноукраїнським регіоном можливе лише за умови придушення опору ОУН та УПА. Для досягнення цієї мети використовувалися будь-які засоби від улещення до відвертого терору. З метою знищення соціальної бази визвольного руху партійним керівництвом було розроблено цілий комплекс заходів. Серед них тотальна мобілізація чоловічого населення у Червону армію та на відбудову промисловості СРСР, депортаційно-переселенські акції та ін.

Зрив мобілізації в діючу армію став для націоналістичного підпілля та УПА першочерговим завданням на період весни–літа 1944 р. Метою цих заходів було збереження кадрової бази для націоналістичного підпілля та

повстанських загонів у регіоні. Для його реалізації використовувалися всі можливі засоби починаючи від проведення примусової мобілізації до УПА, масштабної пропагандистської кампанії, бойових операцій по звільненню призовників, закінчуючи залякуванням та індивідуальним терором [27, арк. 5].

Загалом передбачалася відправка на фронт 95–98% чоловічого населення західноукраїнських областей віком до 60 років. Але реалізувати ці плани радянському керівництву не вдалося. Про незадовільний хід мобілізації у 1944 р. доповідали партійні керівники у різноманітних записках та звітах, відправлених з регіону на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова. Зокрема, секретар Станіславського обкому КП(б)У М. Спось доповідав, що в області мобілізація проходить у 7 сільських районах та місті Коломия. Станом на 14 травня 1944 р. мало з'явитися 28 382 особи, з них прийшли 22 467, не з'явилися 5 915 осіб. По Заболотському, Снятинському районах відмічено найгірші результати явки військовозабов'язаних. Зокрема, у Заболотському районі зафіксовано 1 603 ухильники, у Снятинському районі: с. Русів – з 360 призовників з'явилося 4 особи, с. Кулачин – з 268-74 особи, з сіл Видинів, Карлів, Княже, Драгасимів, Завалле в перший день мобілізації взагалі ніхто не з'явився [255, арк. 1–131]. Загалом, до серпня 1944 р. на Станіславщині ухилилось від мобілізації більше 15 тис. осіб, Тернопільщині (станом на липень 1944 р.) – 2 551 особа, Львівщині – 25 386 осіб, Дрогобиччині – 3 867 осіб [255, арк. 26, 42, 48, 111].

Подібна картина спостерігалась і на Волині. На Рівненщині з 15 березня по 20 квітня того ж року було призвано 69 110 осіб при запланованих 90–95 тис. З них добровільно з'явилося 2 620, останні взяті порядком облав у селах, лісах і т. і. У м. Рівне працівники міськвійськомату затримували громадян на вулицях, в їдальнях, перукарнях, державних установах і під конвоєм відправляли на збірні пункти для негайного відправлення в частини. Ситуація, що склалася в місті, нагадувала період німецької окупації, коли подібним чином затримані міщани відправлялися на роботу до Німеччини

[255, арк. 3, 42]. Згідно свідчень повстанця “Косар”–“Вороного” (звіт про стан у більшовицькому запіллі з другої половини травня 1944 р.), у 1944 р. на ПЗУЗ радянська влада проводила мобілізацію усіх чоловіків віком від 17 до 60 років. Однак, запевняє автор документа, “...в лісовій полосі Столинщини, Сарненщини, Костопільщини... мужеське населення в більшості на мобілізаційні пункти не зголосилось... родини тих, хто не зголошується до мобілізації, вивозять на схід” [341, ст. 640–641]. Незадовільні показники явки військовозобов’язаних спостерігалися і в сусідній Волинській області. У Горохівському районі станом на 10 січня 1945 р. було взято на облік 651 особу, з яких було мобілізовано 58 осіб, отримало відстрочку по хворобі 115 осіб, бронь – 342 особи, ухилилося – 123 особи. Загалом, по Волинській області станом на 20 жовтня 1945 р. було затримано 12 731 дезертира з Червоної армії та ухильника.

Така ситуація з призовом була характерною, як для Галичини, так і для Волині. Колони новобранців скоріше нагадували військовополонених. Вони рухалися до місць відправки під конвоєм військ та бронетехніки. Про масові факти нападів підрозділів УПА на призовні пункти, навчальні військові центри та конвой, що супроводжував призовників, доповідають М. Хрущову секретарі західноукраїнських областей. Зокрема, перший секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма наголошує, що “...В кількох районах області бандити намагалися зірвати проведення повторних зборів призовників 1927 року народження. В Березнівському районі банда бандерівців напала на навчальний пункт Райвійськкомату і забрала із собою до лісу 70 призовників. В Тучинському районі бандити залякували призовників і домоглися, що призовники розбіглися з учбового центру” [248, арк. 41]. Подібна інформація міститься і у відповідній записці від першого секретаря Тернопільського обкому КП(б)У І. Компанця. Згадуються наступні факти: “7 вересня 1944 р. в с. Загір’я Заложцівського району внаслідок нападу на збірний пункт забрали 70 призовників і вивели до Почаївського лісу. 17 вересня в с. Мизюринці – 15 осіб. 17 вересня “УПА” напала на

охорону призовників, яка супроводжувала їх на станцію Ланівці. Всі розбіглися. 7 вересня в с. Зап'їття Заложнівського району на колону призовників, 45 осіб пішло в ліс. По неповних даних з 10 районів ухилилося і перейшли на нелегальне становище 3 816 осіб” [249, арк. 67].

Відмова від призову стала одним із засобів ненасильницького опору населення сталінському режиму. Однак, не лише мирні форми протесту фіксуються документами. Часом небажання йти на фронт виливалося в збройні сутички. Подібні випадки мали місце в Городокському районі Львівської області, зокрема, с. Тучапи, де відмова жителів села від призову спонукала секретаря райкому КП(б)У Шпитяка направити до населеного пункту озброєний загін працівників НКВС, НКДБ і військкомату в кількості 42 особи для проведення примусової мобілізації. При в'їзді в село вони були обстріляні місцевими жителями, розгорівся бій, під час якого, за словами очевидців, жінки та діти підносили боєприпаси. Наступного дня до села прибув каральний підрозділ НКВС, який виявив, що все населення втекло до лісу, забравши з собою всіх коней та корів [161, арк. 100–101].

Збройний опір мобілізації чинили не лише мирні жителі. Цікавий факт зафіксований у документі Державного архіву Рівненської області (звіт станичного інформатора). В ньому йшлося про спробу органів НКВС відправити на фронт загін червоних партизанів (без назви), що дислокувався в с. Корістова (Рівненська обл.). Під час проведення цієї операції підрозділу НКВС довелося проводити облаву, оточивши село. Партизани вчинили збройний опір, у результаті троє було поранено, а решта розбіглись по селу та навколишніх полях, де їх вистежували солдати до 20 години вечора [139, арк. 77].

Окрім мобілізації в діючу армію було розпочато відправку населення на різноманітні новобудови. Така своєрідна мобілізація в промисловість ще більше загострювала соціально-політичну ситуацію в регіоні. Фіксувалося багато випадків, коли, отримавши повістку, люди переходили на нелегальне становище, приєднувалися до загонів УПА. Загальну ситуацію красномовно

характеризує звіт секретаря Чернівецького обкому КП(б)У, в якому говорилося, що: “Мобілізація населення в Донбас на Урал і зараз проходить з великими труднощами, а в деяких випадках з наявністю негативних явищ. Мали місце факти, коли окремі громадяни, що підлягали мобілізації, переховувалися і втікали в ліси, а також втікали з призовних пунктів..., при переписі дітей шкільного віку деякі матері відмовлялись від реєстрації дітей, боячись того, що їх записують для відправки в Донбас...”. Деколи протест набував трагічних форм, як у Шевченківському районі міста Чернівці, де 6 жінок, яких мали відправити на роботу в Донбас, викинулися з другого поверху через вікно будинку призовного пункту [235, арк. 39].

У демократичних гаслах ОУН сталінізм вбачав небезпеку і руйнівну силу для власної централістської політики. Щоб знешкодити і ослабити позицію українського визвольного руху, Й. Сталін був змушений піти на ряд конституційних поступок для УРСР – розширення, нехай навіть формальне, її прав, як суверенної держави.

Згідно з Законом СРСР “Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин і про перетворення в звязку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзнореспубліканський Народний комісаріат”, затвердженим X сесією Верховної Ради СРСР 1 лютого 1944 р., усі союзні республіки отримали право створити власні наркомати закордонних справ для укладання угод та встановлення дипломатичних і консульських відносин з іноземними країнами. Республікам дозволялося також мати власні збройні сили. Ці положення були закріплені статтею 18-б Конституції СРСР [368, ст. 138–139].

Такі нововведення пояснювались наркомом закордонних справ СРСР, заступником голови Раднаркому СРСР В. Молотовим, як зумовлені “...політичним, економічним та культурним зростанням союзних республік” [355, ст. 1].

Вже 5 лютого 1944 р. Указом Президії Верховної ради УРСР наркомом закордонних справ України було призначено О. Корнійчука, а на початку березня у Києві створено Народний комісаріат закордонних справ (НКЗС) [356, ст. 1].

Метою створення вищезгаданих інституцій була необхідність створити ілюзію незалежності радянської України, як в очах самих українців, так і всього світу. Тому наступ Червоної армії у 1944 р. супроводжувався пропагандистською кампанією, в якій домінували теми відродження української радянської державності, сплюндрованої німцями. Відтак націоналістичні гасла про СРСР, як тюрму народів та необхідність боротьби за власну державність мали втратити актуальність.

На високі посади в уряді було призначено відомих українських діячів. Як зазначалося вище наркомом закордонних справ став відомий драматург О. Корнійчук (з липня 1944 р. цей пост зайняв Д. Мануїльський), а наркомом оборони – відомий командир партизанського з'єднання С. Ковпак. У зв'язку із такими змінами на Український фронт було перейменовано південну ділянку радянсько-німецького фронту і введено престижну урядову нагороду – орден Богдана Хмельницького. Відчутно послабився контроль за культурною діяльністю українців, а патріотичний вірш В. Сосюри “Любіть Україну” відзначений Сталінською премією.

У процесі реалізації пропагандистської кампанії проти ОУН і УПА президія Верховної Ради, Раднарком УРСР та ЦК КП(б)У публікує чисельні звернення до вояків та підпільників. У цих документах радянська сторона визнавала масовий та всенародний характер УПА, обіцяла повну амністію для тих, хто добровільно здасться владі [232, арк. 97–112, 113–121, 122–147]. Звернення подібного змісту публікувалися і від імені обласних комітетів КП(б)У та облвиконкомів [155, арк. 1]. Отримавши шанс на реабілітацію, з лісу вийшли дезертири-червоноармійці, ухильники від призову та частина повстанців, мобілізованих до УПА проти їхньої волі. Згідно виписки з протоколу № 56 політбюро ЦК КП(б)У від 26 лютого 1945 р. за період з 10

січня 1945 р. по 23 лютого 1945 р. з'явилося з повинною 22 тис. повстанців та 13 тис. ухильників [152, арк. 3]. Таким чином, пропагандистська кампанія, розгорнута радянськими та партійними органами мала певний ефект та могла спровокувати масовий вихід вояків з УПА.

З метою контрпропаганди та у відповідь на лист-звернення М. Хрущова (від 12 лютого 1944 р.) ОУН-б поширила лист-відповідь вояка УПА Д. Нестеровича. У ньому спростовувалося звинувачення українських націоналістів у співпраці з фашизмом. Висувалося контрзвинувачення Й. Сталіну у співпраці в 1939–1941 рр. з Гітлером: “...Це ж бо Сталін і вся Ваша партійна кліка ради того щоб і собі за згодою Гітлера забрати клопоть чужої території пхали Гітлеру в пельку хліб, м'ясо, нафту...”. Стверджувалася теза про тоталітарність радянської держави: “В СРСР – країні робітників і селян, в якій знищено класи і експлуатацію людини людиною, немає навіть тих обмежених свобод, якими користуються робітники і селяни в капіталістичних країнах”. Спростовувалося твердження про рівноправність республік Радянського Союзу та державний статус УРСР [142, арк. 1–3].

Згадані звернення стали частиною розгорнутої масштабної пропагандистської кампанії. У 1944 р. на Волині було віддруковано 12 текстів листівок, відозв уряду Української РСР до учасників УПА загальним тиражем 225 тис. примірників. У населених пунктах проводилися мітинги та різноманітні збори, присвячені, головним чином, темі – “Українсько-німецькі націоналісти – вороги українського народу”. Завданням цих акцій стало формування в населення стереотипного мислення, в якому асоціація українського націоналізму з фашизмом повинна стати усталеною [485, ст. 134].

Пропагандистська кампанія 1944–1945 рр. не мала великого успіху, хоча у ній використовувалися усі можливі на той час засоби масової інформації. Це преса, афіші, радіомовлення, листівки, що розкидалися з літаків над лісовими масивами. Добровільно здалися владі близько 30 тис. осіб. Серед них більшу частину становили ухильники, дезертири та калаборанти [603, ст. 747].

На нашу думку, низька ефективність цих заходів була обумовлена низкою причин, а саме: в ОУН та УПА було мало випадкових людей, силою мобілізованих чи таких, що стали повстанцями в силу якихось суб'єктивних обставин (більшість з них була ідейно переконана у справедливості власної боротьби); важливим стримуючим фактором була служба безпеки ОУН-б (одним із її основних завдань було знищення дезертирів з УПА, а отже, той, хто бажав припинити боротьбу, наражався на смертельну небезпеку); недовіра до радянської влади та її обіцянок, страх перед можливим арештом та катуваннями спонукали тих, хто сумнівався, зайняти вичікувальну позицію.

Згідно свідчень заарештованого у 1946 р. активного учасника УПА В. Дячук-Чижевського ініціатива добровільної здачі органам радянської влади виходила не від самих вояків, а від командування повстанської армії та проводу ОУН. Він стверджує, що за період кінця 1944–1945 рр. для явки з повинною було відправлено 20–25% особового складу повстанських загонів з метою позбутися ненадійного елемента та уникнути зайвих втрат [9, арк. 1]. Якщо сприймати цю інформацію, як достовірну, то вона, з одного боку, підтверджує наведені раніше кількісні показники чисельності УПА (більше 100 тис. вояків у 1944 р.), а з іншого дає змогу оцінити рівень довіри командування УПА та проводу ОУН до сформованого в цей час особового складу повстанських загонів. Стимулювати прийняття рішення про фактичну демобілізацію четвертої частини армії могли лише надзвичайно складні обставини (переможне для СРСР завершення війни, розуміння безперспективності планів всенародного збройного повстання, масове поширення ворожої агентури в лавах УПА та ОУН, величезні втрати повстанців у період переходу фронтів, поширення репресій по відношенню до сімей учасників визвольного руху, неможливість матеріального забезпечення новостворених підрозділів та ін.).

Поступове звільнення території України Червоною армією у 1944 р. змусило керівництво УПА переглянути власну тактику і перейти до типово

партизанських форм боротьби. Найважливішим завданням стало збереження сил та перехід німецько-радянського фронту з мінімальними втратами. 24 грудня 1943 р. Головною командою та Головним визвольним штабом УПА була затверджена “Тактична інструкція” та поширена “Інструктивна директива ОУН” (прийнята 8 березня 1944 р.). Згідно цих документів бойові дії повстанських підрозділів у фронтовий період (час від моменту евакуації німецької адміністрації і до встановлення радянської влади) повинні носити виключно характер самооборони. Категорично заборонялося вступати у відкриті сутички з підрозділами Червоної армії навіть заради отримання зброї та боєприпасів. Пропонувалося налагодити підпільну систему зв’язку між націоналістичним підпіллям і підрозділами УПА (залучити до цієї роботи жінок та дітей), змінити дислокацію керівних органів ОУН і УПА, використовувати фронтовий хаос для проведення ґрунтовних чисток територій від ворожих до українських націоналістів елементів, доброзичливо відноситися до рядових бійців Червоної армії, допомагати дезертирам і заарештованим солдатам та ін. [13, арк. 107].

Важливим документом, який мав на меті убезпечити ОУН і УПА від проникнення ворожої агентури, став наказ Командування УПА-Північ № 27 від 14 січня 1944 р. “Командирам груп, військових округів та референтам СБ” про надання найширших повноважень співробітникам СБ та “Інструкція № 1 командирам окремих ділянок при Головному штабі УПА Північна група” видана комендантом відділу СБ при Головній команді УПА-Північ – “Ковуспуном” від 15 січня 1944 р. [132, арк. 96]. Ретельній перевірці повинні були підлягати всі громадяни, що зголошувалися добровільно вступити до УПА. Особлива увага мала приділятися тим, хто приходив поодиноці або невеликими групами. Заборонялося приймати до складу підрозділів осіб, затриманих НКВС або тих, хто працював у радянських установах, незважаючи на їхнє членство в ОУН-б чи попередню боротьбу в лавах УПА. Заборонялося проводити агітацію і залучати до боротьби німців, маляр чи інших іноземців, які служили в німецькій армії. Це стосувалося також

колишніх поліцаїв, учасників інших добровільних формувань, створених окупантами, військовополонених червоноармійців. За неточне виконання інструкції чи свідоме її порушення призначалось єдине покарання – смерть [14, арк. 118–119]. Детальніше дивись додаток №. 10. Необхідність посилення конспірації і виявлення ворожих агентів призвела до появи наказу Головної команди УПА від 22 січня 1944 р. про негайну зміну псевдонімів командирів підрозділів, починаючи від ройового. Кожен, хто користувався старими, (не дивлячись на колишні заслуги перед ОУН чи тривалу боротьбу в лавах УПА), повинен був пройти перевірку органами СБ [133, арк. 256].

Власну позицію командування УПА і СБ ОУН-б пояснювало добре налагодженою органами НКВС агентурною мережею, силою супротивника і необхідністю дочекатися початку збройного конфлікту між союзниками по антигітлерівській коаліції. Лише тоді мав настати час для загального повстання і широкого залучення населення до боротьби. Щодо червоноармійців, то пропонувалося проводити роз'яснювальну, пропагандистську роботу з метою налаштувати солдатів проти політруків, вищого радянського керівництва, апарату НКВС і залучити на бік визвольного руху. З метою посилення агітаційної роботи в лавах Червоної армії та залучення її бійців на власний бік активісти ОУН добровільно зголошувалися на призовні пункти, а, потрапивши в бойові частини, починали розкладницьку роботу серед молодого поповнення, поширювали націоналістичну літературу та листівки УПА, адресовані червоноармійцям [211, арк. 49; 158, арк. 1–2].

Про активізацію агітаційної роботи націоналістів безпосередньо у військах згадує начальник політуправління Першого Українського фронту генерал-майор С. Шатілов. У його донесенні М. Хрущову констатується факт переходу 172 червоноармійців нового поповнення на бік УПА за період з 4 по 25 вересня 1944 р. В більшості випадків це були призовники з Волинської, Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської областей. Для попередження таких переходів було прийнято рішення встановити постійне

чергування надійних солдатів біля кулеметів на передньому краї і відкривати вогонь на враження в разі спроб перейти до ворога, командирам підрозділів наказано постійно наглядати за новобранцями, проводити бесіди про невідворотність репресій щодо сімей дезертирів і перебіжчиків та ін. [246, арк. 72–73] Повний текст документу дивись додаток № 9.

Про масштабність роботи націоналістичного підпілля в лавах Червоної армії говорить той факт, що лише у жовтні 1944 р. серед особового складу запасного полку 5-ї гвардійської армії було викрито 8 груп оунівців та 35 вояків УПА, які вели активну пропагандистську роботу в підрозділах. Випадки переходу на бік ворога не набули масового характеру. З одного боку, далися в знаки прийнятті командуванням запобіжні заходи та страх перед репресіями. З іншого – більшість українців – червоноармійців були вихідцями із східних областей України, воювали не перший рік і з байдужістю сприймали ідеї самостійницького руху, не вірячи у можливість перемоги, але, разом з тим, не виявляли ворожості до націоналістичного підпілля та вояків УПА.

На початку 1944 р. підрозділи УПА-Північ першими розпочали бойові дії проти частин Червоної армії, незважаючи на заборону Головної команди і Головного штабу УПА. Однією з перших сутичок, яка відбулася на початку січня 1944 р. став бій на околицях Луцька між розвідвідділом Червоної армії та підрозділом УПА [200, арк. 13]. В лютому 1944 р. документи НКВС фіксують 134 напади українських повстанців на військовослужбовців, а також 6 акцій у 5 райцентрах Рівненської і одного райцентру Волинської областей. Зокрема, 24 лютого підрозділ чисельністю 400 вояків атакував м. Володимирець (Рівненська область) [296, ст. 553].

Як правило, напади здійснювалися на тиліві підрозділи, окремі групи бійців і командирів. Особливу активність виявляли підрозділи УПА, дислоковані на території Волинської та Рівненської областей. Результатом однієї із засідок боївок СБ сіл Михальківці і Сіянці Острозького району Рівненської області (за радянськими джерелами 100–120 вояків) стало

смертельне поранення 29 лютого 1944 р. в с. Милятин генерала армії М. Ватутіна [168, арк. 2; 254, арк. 1].

Загалом, згідно інформації начальника контррозвідки “Смерш” 1-го Українського фронту генерал-майора Осетрова, за період від 7 січня до 2 березня 1944 р. в тилу 13-ї армії зафіксовано 200 нападів повстанців на невеликі військові колони та дрібні групи військовослужбовців [254, арк. 3]. За період березня-квітня цього ж року – 320 таких нападів [243, арк. 35–43]. Загалом боротьба набувала безкомпромісного характеру. Яскравим прикладом може слугувати масштабний бій з частинами Червоної армії в районі Обговських лісів на Крем’янецьчині, що розпочався 25 квітня 1944 р. і тривав добу. На боці УПА було три курені (“Докса”, “Велетня”, “Панько” чисельністю більше 2 тис. вояків). У результаті загинуло близько двох третіх особового складу повстанських підрозділів. Решті вдалося вирватися з оточення і відійти в Точевитські ліси та далі на Полісся [39, арк. 175].

Таким чином, взимку та навесні 1944 р. головною ареною протистояння між УПА та Червоною армією стала територія Волині-Полісся. Тут дислокувалися підрозділи під командуванням Д. Клячківського (“К. Савура”). Загальний стан відділів (згідно оцінки керівника Головного визвольного штабу Д. Грицяя) був незадовільний. Відзначалася погана військова підготовка особового складу, незадовільний санітарно-гігієнічний стан, недостатня кількість боєприпасів та озброєння.

Згідно висновків інспекції Головного визвольного штабу, 18 січня 1944 р. у с. Батьківці Мізоцького району Рівненської області відбулася нарада, у якій поруч з членами проводу ОУН-б (Д. Грицяй, М. Арсенич, М. Медвідь, П. Олійник та ін.) взяли участь провідник ОУН-б на східноукраїнських землях і командир УПА-Південь В. Кук, його заступник з військових справ (“Іван”), оргреферент Є. Дудар та ін. Присутні визначили головне завдання УПА на ближчий час – перейти лінію фронту. Для його реалізації пропонувалося розчленувати великі підрозділи на невеликі рухливі відділи, попередньо

очистивши лави УПА і запілля від ворожого елементу силами СБ [505, ст. 73–74].

Недостатнє військове забезпечення підрозділів спонукало командування УПА-Північ видати наказ від 22 листопада 1943 р. “До всіх станиць та зв’язків в кущі” про необхідність здати всю зброю. Її носіння дозволялося лише референтам СБ [131, арк. 59]. Подібне розпорядження (про передачу зброї і боєприпасів УПА під страхом смертної кари) було видано 1 березня 1944 р. і стосувалося місцевого населення. Це дало змогу підвищити боєздатність повстанців та розгорнути активну боротьбу проти радянських органів державної влади та НКВС на звільнених територіях.

Важливою складовою в боротьбі УПА на Волині стала диверсійна робота на залізничному транспорті та лініях зв’язку. Згідно доповідної записки начальника НКДБ Ковельської залізниці, полковника держбезпеки Кочеткова, диверсії повстанців розпочалися в серпні 1944 р. Вони втілювалися у наступному: “...виході до лісу однаків і дрібних груп військових і працівників залізничного транспорту, нападах на жителів, що проживають в ...будівлях на перегонах ”, підриві залізничних рейок та штучних споруд, підпалах дерев’яних мостів, знищенні ліній зв’язку, нападах на гарнізони військ НКДБ, вбивствах працівників залізничного транспорту та ін. [250, арк. 99].

Загалом за період серпня-грудня 1944 р. на Ковельській залізниці було зафіксовано 47 диверсійних актів, серед яких 11 підривів потягів, 7 випадків знищення залізничних мостів, 3 напади на залізничні вузли з метою паралізувати рух військових ешелонів [250, арк. 99]. Серед найбільш небезпечних ділянок Ковельської залізниці вважались відтинки: Олевськ – Сарни, Здолбунів – Красне, Ковель – Рафалівка, Луцьк – Стоянів, Костопіль – Рівне. Тут оперували підрозділи УПА чисельністю від 30 до 500 вояків. Детальніше дивись додаток № 8. Лише в Рівненській області за період червня 1944 р. по січень 1945 р. органами держбезпеки зафіксовано 1032 випадки

“бандпроявів”, пов’язаних з терористичними актами та диверсіями [238, арк. 7].

Охорона комунікацій стала важливим стратегічним завданням транспортного відділу НКДБ і залізничних військ. Незважаючи на певні успіхи (за січень-травень 1945 р. в Ковельському районі знищено 40 таборів УПА, 176 криївок, вбито 375 і захоплено в полон 623 повстанці), забезпечити повну безпеку перевезень територією Волині не вдалося. За період січня-травня 1945 р. було зафіксовано 14 нападів УПА на Ковельській залізниці [258, арк. 151, 163–164]. Часто диверсії здійснювали рейдуючі частини УПА, які нищили за собою всі комунікаційні споруди (мости, кладки, телефонну мережу), підривали залізничні колії та нападали на потяги. Ці дії регламентувалися наказами командування повстанців, яке складало маршрут рейду і визначало характер, кількість та зміст запланованих акцій.

Порушення роботи тилу Червоної армії провокували диверсії на лініях зв’язку. Лише на території Рівненської області за період з 25 вересня по 25 жовтня 1944 р. було знищено 179 телеграфно-телефонних стовбів, пошкоджено 8 950 м. ліній дротового зв’язку, вбито 8 фельдєгерів і листонош, захоплена пошта [248, арк. 40].

Характеризуючи діяльність УПА за період березня-квітня 1944 р., секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма відзначав, що на території області діє кілька потужних з’єднань повстанців, які здійснюють глибокі рейди по тилах Червоної армії, паралізують діяльність органів радянської влади, налаштовують населення вороже до всіх заходів, зривають політичні та господарські заходи, організовують диверсії на залізничному транспорті і шосейних магістралях з метою зриву військових перевезень. Відзначалося також розгортання терору УПА та боївок СБ щодо радянського та партійного активу, посилення пропагандистської діяльності ОУН-б. Приклади терористичної діяльності націоналістів наводяться в чисельних звітах та доповідних записках обласних партійних керівників до М. Хрущова. Зокрема, В. Бегма акцентує увагу на наступних випадках, що мали місце в

Рівненській області з вересня по жовтень 1944 р.: “27 жовтня с. Головіно Костопольського р-ну. Напад на групу керівного партійного і радянського активу, які прибули для проведення хлібозаготівлі. Загинули секретар Костопольського райкому КП(б)У Олійник, начальник Костопольського РВ НКДБ Беляєв, начальник райконтори зв'язку Гавриленко, двоє оперуповноважених РВ НКВС і 6 бійців з батальйону внутрішніх військ НКВС. Завідуюча оргінструкторським відділом райкому КП(б)У Філатова і секретар РК ЛКСМУ Лобода були поранені.

15 жовтня в Деражненському р-ні між селами Майдан і Постійне вбито замісника голови райвиконкому по державному постачанню Межирічцького і голову Райспоживспілки Попович...” [248, арк. 39].

Загальна картина втрат радянського, партійного активу та населення в результаті діяльності ОУН і УПА в західних областях України станом на 20 жовтня 1944 р. виглядала наступним чином: вбито 1 012 осіб партійних і радянських працівників (280 осіб – новоприбулі, 732 особи – з місцевого активу), 2 451 особа з місцевого населення [240, арк. 1]. Детальніше дивись додаток № 14.

На нашу думку, найбільш інтенсивно знищувався місцевий радянський актив та особи, що проявляли лояльність до влади, були інформаторами органів держбезпеки, дезертирами з УПА. В багатьох випадках жертвами терору ставали всі члени родини (жінки, діти, старики), тому кількість вбитих серед мирного населення значно перевищує аналогічні показники серед радянських та партійних працівників.

Подібна ситуація спостерігалася і на території Волинської області, де (за підрахунками А. Кентія) силами УПА до листопада 1944 р. було здійснено близько 800 бойових нападів на різноманітні об'єкти в радянському тилу, вбито 444 особи, з яких радянські і партійні працівники склали 122 особи, населення – 322 особи [505, ст. 89].

Активізація УПА та її протидія всім заходам по відновленню радянської влади в регіоні створила ситуацію, при якій окремі райони та населені пункти

знаходились під повним контролем націоналістів. Про це свідчать доповідні записки секретарів обкомів КП(б)У західних областей до ЦК КП(б)У та інформаційні повідомлення органів держбезпеки. Зокрема, в спецповідомленні УНКВС Рівненської області “Про диверсійно-терористичні прояви українських націоналістів на Ковельські залізниці” від 5 грудня 1944 р. наголошувалося: “Згідно даних УНКВС по Ровенській області в даний час виявлено більше ста банд і бандгруп, загальною кількістю близько 10 000 тисяч осіб, які ...безкарно діють в межах Ровенської області. В окремих районах банди є фактичними господарями району, зокрема, в Клесовському районі в селах зовсім немає сільських рад /безвладдя/. Радянськопартійний актив частково перебитий бандитами, частково змушений виїхати до райцентрів і ніякого впливу на села не має. В Паніковецькому районі Львівської області з 24 сіл тільки в 10 селах існують органи Радянської влади, а в останніх 14 – бандити почувають себе вільно і безкарно, займаються ворожою діяльністю. Аналогічне положення у багатьох районах Ровенської і Волинської областей” [251, арк. 122].

У доповідній записці секретаря Тернопільського обкому КП(б)У І. Компанця першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову від 24–25 вересня 1944 р. наголошувалося, що на території області діє декілька чисельних груп УПА. Серед них вирізняються два підрозділи понад 500 і близько 200 вояків які пересуваються із села в село і створюють бойові групи з місцевого населення в кількості 30–50 осіб озброєних ручними і станковими кулеметами. Далі автор наголошує, що робота по відновленню органів радянської влади в окремих районах паралізована [150. арк. 1–3]. Радянське керівництво змушене було визнати факт, що “...серед абсолютної більшості населення Західної України оунівці користуються виключним авторитетом і загальною підтримкою. Чоловіче населення ...у віці від 15 до 50 років отруєне націоналістичною ідеологією. Більшість є фанатиками в цих питаннях” [245, арк. 10].

Загострення ситуації спонукало радянське керівництво до створення в середині березня 1944 р. оперативного штабу НКВС по боротьбі з ОУН та УПА в м. Рівне. Його очолили генерали НКВС–НКДБ С. Круглов та І. Серов. На території західноукраїнських областей визначено 7 оперативних секторів і за ними закріплено оперативно-чекістські групи (війська НКВС, прикордонні війська, підрозділи Червоної армії, а також партизанські з'єднання) [40, арк. 32]. Для здійснення військових операцій командування 1-го Українського фронту виділило одну кавалерійську дивізію, 8 легких танків і 20 бронемашин [253, арк. 7]. Впродовж квітня 1944 р. за їх допомогою було проведено 444 операції в 270 населених пунктах Волинської, Рівненської, Станіславської і Тернопільської областей, але знищити УПА вони не змогли. В результаті бойових операцій було затримано 9 тис. осіб, вбито – 260 осіб, викрито 530 різноманітних складів (зі зброєю – 135, продовольством – 369, інших – 26). Серед трофеїв було 12 гармат, 35 мінометів, 66 кулеметів, більше 1 693 т. зерна, 17 т. солі та інші продукти і озброєння [243, арк. 35].

Станом на 20 червня 1944 р. УПА-Північ втратила вбитими 17 036 вояків та 15 050 заарештованими, УПА-Південь (станом на квітень 1944 р.) відповідно 2018 і 1 570 вояків. Загалом в боях були частково або повністю знищені 35 сотень повстанців [40, арк. 33].

Великі втрати та неможливість забезпечити керівними кадрами підрозділи, необхідність здійснювати жорсткий політичний контроль над командирами та вояками УПА спонукали крайовий провід ОУН-б на ПЗУЗ до чергової реорганізації системи управління і запровадження нового територіального поділу (йдеться про об'єднання вцілілих підрозділів та укрупнення територіальних військових угруповань).

Восени 1944 р. замість обласних проводів і Військових округ створюються єдині Генеральні округи: № 1 “Завихвост” – охоплювала територію Волинської, Брест-Литовської областей і північ Рівненської області між р. Стир і Горинь (провідник “Дубовий”, командир з'єднань груп УПА “Рудий”); № 2 “Тютюнник” – території, розміщені на схід від шосе Корець – Рівне –

Луцьк до північних районів БССР (провідник і командир з'єднань груп УПА “Верещака”); № 3 – південна частина Рівненської області по шосе Корець – Рівне – Луцьк, Крем'яччина і Вінницька область (провідник “Верес”, командир з'єднань груп УПА “Еней”). Кожне з'єднання груп УПА складалося з кількох бригад, в котрі входило 3–4 загони [38. арк. 61].

Починаючи з перших чисел січня 1945 р., згідно рішення ЦП ОУН-б, Генеральні округи групи УПА-Північ були ліквідовані і територія їх дислокації поділена на два краї: Північно-Західний і Східний. Кожен з них включав 4 звичайних округи. Після чергової реорганізації УПА-Північ мала наступний вигляд [24, арк. 136–137; 38, арк. 62]:

1. Північно-Західний край – № 33 “Хмельницький” складався з 4 військових округ (Брест-Литовська військова округа № 100, зашифровувалася, як “Кричевська” і охоплювала Пінщину і Брещину БССР; Ковельська – № 200 “Богун” територія Ратнівського, Золотівського, Шацького, Камінь-Каширського, Цуманського, Ківерцівського, Турійського, Маціївського, Любомльського і Головнянського районів Волинської області; Морочновського і Рафалівського районів Рівненської області; Луцька – № 300, “Кривоніс” – Луцького, Рожищанського, Теремнівського, Берестечківського, Сенкевичівського, Горохівського, Локачинського, Торчинського, Оздзютичівського, Володимир-Волинського, Устилузького, Вербського і Порицького районів Волинської області, Острожецького, Млинівського, Дубенського, Демидівського, Козинського і Вербського районів Рівненської області, Сокальського, Тартаковського, Стоянівського, Радехівського і Кристинопольського районів Львівської області; Холмська – № 400 – “Король Данило” – охоплювала територію Холмського, Грубешівського та ін. повітів Польщі) під загальною назвою “Завихвост” (провідник “Дубовий”, командир з'єднань груп УПА “Завихвост” – “Рудий”).

2. Східний край (провідник “Еней”, командир з'єднань груп УПА “Верещака”).

Загальна чисельність УПА-Північ в період 1944–1945 рр. досі не встановлена. А. Кентій визначає її в межах від 12 до 16 тис. Його підрахунки частково підтверджується показами заарештованого восени 1944 р. Є. Басюка (начальник штабу з'єднання УПА-Схід – “Холодний Яр”), який називав кількісний склад УПА-Північ в межах 12–13 тис. вояків (про цей документ йшлося вище, але показники, наведені там, стосувалися періоду червня 1944 р., і в ньому повідомлялося про 50 тис. втрати УПА-Північ і про 82 тис. вояків в УПА-Захід на той момент) [505, ст. 77–78]. На думку автора, кількість визначена А. Кентієм, значно занижена і могла відповідати дійсності лише наприкінці 1945 р. Підставою для корегування кількісного складу УПА-Північ дають радянські документи. Зокрема, у звітній доповіді секретаря обкому КП(б)У “Про боротьбу з бандами Українсько-німецьких націоналістів в Рівненській області” за період з лютого 1944 р. по лютий 1945 р. наголошується, що за звітний період в області було проведено 2 109 чекістсько-військових операцій, в результаті яких було знищено 45 великих “бандформувань” УПА та 83 боївки СБ ОУН. Далі в документі наводиться кількість вбитих та заарештованих повстанців, а саме, втрати УПА – 15 298 вояків убито, 18 066 вояків – заарештовано, 6 913 вояків – з'явилися з повинною. Таким чином, загальна кількість втрат підрозділів УПА-Північ, які діяли в межах Рівненської області, лише за один рік складала 40 277 вояків [238, арк. 11–16].

Статистика Волинської області виглядає дещо скромніше. Станом на 13 вересня 1944 р. було вбито більше 2 000 вояків УПА, заарештовано 2 100 вояків, здалося владі 1200 вояків. Загальна кількість втрат склала близько 5 300 повстанців [237, арк. 19]. В інформації першого секретаря Волинського обкому КП(б)У І. Профатілова, озвученій на засіданні 4-го пленуму Волинського обкому КП(б)У 31 жовтня 1945 р., кількість втрат ОУН і УПА станом на 20 жовтня 1945 р. вказана в кількості 30 262 особи, з яких вбито 8 684 особи, заарештовано та захоплено в полон 8 499 осіб, затримано членів ОУН 1 948 осіб, банд посібників 2 661, з'явилося з повинною 8 470 осіб.

Загалом ліквідовано 148 підрозділів та груп УПА залишилося знищити 430 підрозділів та 27 боївок.

Отже, за неповними даними лише з двох областей, де діяла УПА-Північ, її втрати наприкінці 1945 р. становили 70 539 вояків. Таким чином, кількісний склад цих підрозділів у 1944 р. повинен був налічувати більше 70 тис. вояків, навіть з оглядом на поширену практику приписок. Вірність таких підрахунків підтверджується і німецькими джерелами, які нараховують близько 90 тис. вояків УПА станом на літо 1944 р. і спогадами П. Мірчука (загальна чисельність УПА вказана в кількості 150–200 тис. вояків) [331, ст. 218]. Вище згаданий протокол допиту Є. Басюка теж стверджує кількісний склад УПА в 1944 р. у кількості близько 150 тис. Таким чином, є підстави вважати, що загальна чисельність УПА складала близько 150 тис. вояків навесні 1944 р., а УПА-Північ налічувала близько 70 тис. осіб у цей час.

З метою знищення УПА НКВС СРСР і РНК УРСР створили з числа партизанів у кожному районі Рівненської, Волинської і Тернопільської областей загони, що підпорядковувалися НКВС чисельністю понад 5 тис. солдатів кожний. До 25 березня 1944 р. на Україну було перекинуто додатково 5 бригад внутрішніх військ. Крім того, 250 машин, 100 танків, 50 бронемашин, 85 радіостанцій [661, ст. 87].

У Волинській області було розміщено одну дивізію НКВС, три полки і одну бригаду – 5 285 осіб. У Рівненській області – одну дивізію та чотири бригади 8 754 особи. У Львівській області – чотири бригади та один кавалерійській полк – 6 525 осіб. У Тернопільській області – три бригади – 3 057 осіб. У Станіславській області – бригада 1326 осіб, Чернівецькій – дві бригади, понад 1 300 осіб. Загалом, на західноукраїнських землях було зосереджено 26 304 солдати і офіцери [296, ст. 177; 492, ст. 391].

На Західній Україні розгорілася жорстока війна між УПА та частинами військ НКВС. З радянського боку цю боротьбу очолив перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. Ним було визначено кінцевий термін знищення УПА – 15 березня 1945 р. [213, арк. 154; 290, ст. 93].

Такі терміни були обумовлені тиском московського керівництва і нерозумінням всієї глибини та складності процесів, що відбувалися на західноукраїнських землях. Зустрівшись з організованим опором та масовою підтримкою визвольного руху з боку місцевого населення, радянські і партійні керівники зрозуміли складність поставлених завдань та нереальність встановлених строків. З метою виробити комплексний підхід у справі радянзації регіону, знищення ОУН і УПА та координації дій партійних, радянських та силових структур у грудні 1944 р. при РНК УРСР було створено Раду допомоги Західним областям УРСР. До її складу увійшли П. Корнієць – голова Ради і члени Ради А. Кириченко, А. Стоянцев, Т. Строкач, Ф. Луценко [234, арк. 1–2]. Фактично було створено новий контролюючий і координуючий орган, який виробляв загальну стратегію боротьби, встановив щомісячну форму звітності про результати проведених військових і чекістських операцій в областях, пропагандистських кампаній. Фактичним керівником і координатором боротьби з українським визвольним рухом залишався М. Хрущов.

Перший секретар ЦК КП(б)У закликав місцевих керівників органів НКВС до жорстокого придушення будь-яких виступів проти радянської влади. У стенограмі наради секретарів райкомів, начальників НКВС, НКДБ Львівської області від 10 лютого 1945 р. він заявляв: “...нас просто не будуть поважати, якщо ми не прийmemo мір, всіх найменш причетних учасників потрібно арештовувати, кого потрібно судити, можливо повісити, останніх вислати, тоді ми будемо знати, що все в порядку, і населення буде знати, що за одного візьмемо сотню...” [327, ст. 212].

Партизанські загони широко використовувалися для боротьби з ОУН, УПА. Згідно плану ліквідації націоналістичного підпілля, датованого березнем 1944 р. передбачалося використати у цій боротьбі на території Рівненської, Тернопільської та Житомирської областей партизанські з'єднання та загони: Олексенка, Одуха, Кота, Міщенко, Нирка, Федорова-Кизя - близько 8 000 бійців. На території Волині, Львівщини з'єднання і

загони: Федорова, Вершигори, Малікова, Грабчака та ін. загальною кількістю близько 15 161 бійців. Партизанська дивізія Ковпака теж була передана органам НКВС УРСР для боротьби з УПА влітку 1944 р. [236, арк. 4]. Детальніше дивись додаток № 11.

На нашу думку, таке рішення було продиктоване кількома факторами: по – перше, партизани добре знали місцеві ліси, були спеціалістами у виявленні криївок та схронів, адже самі будували подібні споруди в період окупації і могли визначити характерні прикмети їх місцезнаходження; по – друге, значна частина особового складу загонів складалася з кадрових військовослужбовців НКВС – структури, на яку покладалося завдання знищити ОУН і УПА, а отже, доцільніше було їх використати за прямим призначенням, аніж відправляти на фронт; по – третє, до прийняття цього рішення ЦК КП(б)У та УШПР підштовхували командири партизанських загонів ще в лютому 1944 р. Серед них О. Федоров, О. Сабуров, П. Вершигора та ін. [219, арк. 51–55; 280, арк. 245].

Крім того, в селах створювалися винищувальні батальйони та групи самооборони з місцевого населення, основним завданням яких було патрулювання сіл у нічний час, затримка всіх осіб, які прибували до населеного пункту, а також безпосередня участь у бойових операціях, спрямованих проти ОУН та УПА. На західноукраїнських землях їхня кількість складала близько 48 тис. осіб. [391, ст. 190]. Лише у Волинській області восени 1944 р. було створено 30 винищувальних батальйонів та 508 груп самооборони загальною чисельністю 9 629 бійців.

В одному з німецьких рапортів за листопад 1944 р. згадується про бої з УПА на околиці Луцька, у яких з радянського боку брало участь 30 тис. бійців Червоної армії та НКВС. Ситуація настільки загострилась, що начальник штабу 258-го Хабаровського охоронного полку майор Харламов наказував військовослужбовцям ходити не менше, як по двоє, при зброї, вантажні автомобілі мусять їздити щонайменше по п'ять, із хат, що були поблизу штабу, наказувалось виселити мешканців. Такі накази красномовно

свідчать про відносини радянських солдатів з місцевим населенням. Волинь опинилась фактично в облозі [451, ст. 244–245].

В результаті безперервних боїв навесні та влітку 1944 р. дошкульних втрат зазнавав командний склад УПА-Північ. 12 лютого загинув командир УПА і провідник ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківський, 30 серпня – колишній начальник штабу УПА на Волині-Поліссі Л. Ступницький, близько 30 сотенних і 6 курінних командирів, 45 старшин потрапили до полону [238, арк. 15–17].

1 січня 1945 р. головнокомандувач УПА Р. Шухевич підписав звернення “Командири і бійці УПА”, у якому підводилися підсумки збройної боротьби у 1944 р. й визначалися перспективи. Оскільки зникла необхідність воювати на два фронти, висловлювалася надія на перемогу у протистоянні із сталінським режимом. Витримавши перший потужний удар, УПА зросла чисельно, змогла покращити матеріальну базу, тому командування висловлювало сподівання, що ніхто не складе зброю, не піддасться сумнівам і хитанням, доки боротьба не завешиться перемогою [553, ст. 358]. Позиція Р. Шухевича зумовлена його глибоким переконанням – боротися до кінця та сподіваннями на загострення взаєностосунків між союзниками, що неодмінно повинно було призвести до початку нової війни, в якій відродиться Українська держава.

Реальне становище УПА на Волині було критичним. Згідно підсумкової інформації УНКВС “Про боротьбу з бандитизмом УПА і ОУН в Ровенській області” за період з 4 лютого по 20 лютого 1945 р. в результаті проведення 2 109 військових операцій було знищено 15 036 вояків УПА, взято в полон 18 066 вояків, явилось з повинною 6 913 осіб. Серед трофеїв було захоплено 2 літаки, 19 гармат, 97 мінометів, 728 ручних кулеметів, 1 531 автомат, 5 731 рушниця та ін. [239, арк 25]. Детальніше дивись додаток № 15.

З метою покращення дисципліни, боєздатності повстанських загонів, уникнення розконспірації підпільної мережі ГК УПА поширила наказ № 2/45 від 22 січня 1945 р., згідно якого вживання алкоголю воякам та симпатикам ОУН заборонялося. Дозвіл на разове вживання горілки чи спирту міг дати

лише лікар за згоди провідника чи командира підрозділу. Порушників карали бичами, а невинуватих – карою смерті. Кожен вищостоячий командир отримав право розстріляти свого підлеглого без суду, зустрівши у нетверезому вигляді. Такі жорсткі заходи стали необхідною умовою виживання, адже нетвереза людина у приватній розмові могла повідомити важливу інформацію про власний підрозділ чи виявити себе, як член націоналістичного підпілля. Ці заходи мали певний ефект, але не убезпечили націоналістичне підпілля від викриття ворожою агентурою і чисельних втрат [15, арк. 188–189].

Велика кількість полонених та заарештованих на території західноукраїнських областей спонукала Народного комісара внутрішніх справ СРСР Л. Берію оптимізувати процес розгляду кримінальних справ на членів ОУН і УПА. З цією метою (згідно наказу № 1302/б від 2 грудня 1944 р.) до регіону направили дві виїзні сесії Військової колегії Верховного суду СРСР. Перша розглядала справи УНКВС–УНКДБ Львівської, Станіславської, Дрогобицької і Чернівецької областей, а друга – Рівненської, Волинської і Тернопільської областей [241, арк. 92]. Діяльність цих структур дозволила прискорити процес винесення вироків, надаючи видимість законності масовим репресіям. Загалом, за період 1944–1951 рр. структурами НКВС та НКДБ на території Західної України було репресовано близько 500 тис. осіб (загальна чисельність населення Західної України в цей час складала близько 6 млн. осіб), з яких вбито 153 тис. осіб, депортовано 203 тис. осіб [492, ст. 391].

Командування УПА й керівництво ОУН намагалися пристосуватися до нових умов. У лютому 1945 р. розповсюджуються “Інструкції до виконання Ч.1”, у яких провід організації, враховуючи результати Кримської конференції, приходять до висновку, що позиція союзників СРСР і швидке закінчення німецько-радянської війни призведуть до посилення тиску на визвольний рух ближчим часом. З метою уникнути значних втрат пропонувалося тимчасово передислокувати підрозділи УПА до Білорусії та

Польщі, а в разі потреби – на територію Румунії та Угорщини. При цьому на чужині заборонялося вести активні бойові дії проти урядів цих країн. Інструкції щодо Червоної армії орієнтували на повний нейтралітет. У військовій сфері пропонувалося: а) здійснити чистку в УПА від слабких елементів, яких треба негайно демобілізувати; б) перейти до дій чотами і роями, висуваючи перед ними самостійні завдання; в) скасувати вищі командні посади (курінний, сотник), призначаючи їх командирами діючих одиниць або політвиховниками, ліквідувати зайві ланки в структурі управління відділами УПА; г) систематично проводити рейди в інші терени [553, ст. 360].

Згідно цього документу, серед повстанських відділів був поширений наказ командування, у якому заборонялося проявляти активність щодо регулярних частин Червоної армії, зберігати та готувати кадри, створювати диверсійно-терористичні групи для подальшої боротьби з радянською владою. “...Біля кожного районного центру створити спецбоївку, яка буде мати спецзавдання (індивідуальні акти терору, саботажу і т. і.)” [261, арк. 15].

У звітній доповіді секретаря Рівненського обкому КП(б)У В. Бегми (за період від лютого 1944 р. по 20-е лютого 1945 р.) висловлювалося припущення про наявність, в кінці лютого 1945 р. на території Рівненської області 40 великих “банд” (2 608 осіб) та 68 дрібних груп і боївок СБ чисельністю 1 115 вояків, разом – 3 169 бойовиків [238, арк. 15–17].

Незважаючи на зимові умови, самостійницькі формування продовжували операції на комунікаціях, знищували керівний склад місцевих органів влади та НКВС – НКДБ. За період від 10 січня по 10 березня 1945 р. лише на території Колківського району Волинської області повстанці здійснили 40 акцій. При цьому вбили 10 голів і секретарів сільрад, 28 жителів, реквізували майно 4 державних і кооперативних установ [258, арк. 151–170]. У січні – травні 1945 р. органами НКДБ зафіксовано 14 диверсійно-терористичних акти на Ковельській залізниці, пов’язані із підривом ешелонів, вбивствами працівників та нападами на охорону [258, арк. 151].

В інструкціях надрайонним провідникам, датованим 1945 р., говорилося про необхідність знищувати книжки, списки, документи по селах. Перешкоджати в роботі головам сільських рад, не допускати створення клубів, розганяти радянські свята, забави, мітинги, не допускати вирубки лісу, проводити збори, ліквідувати зрадників. Іншими словами, всіма зусиллями не допустити укріплення радянської влади на селі [260, арк. 5–7].

Не сподіваючись на швидке завершення бойових дій, командування УПА спрямувало основні зусилля на підготовку до майбутньої довготривалої боротьби у підпіллі. Створювалися нові склади із зброєю, амуніцією, харчами, будувалися спеціальні сховища-криївки. З метою структурної оптимізації ліквідувалися такі органи, як жандармерія, військова розвідка, різнорівневі штаби. Натомість значно зросла компетенція і чисельність СБ, зв'язки і ієрархія якої будувалися незалежно від організаційної мережі ОУН. Так, заступник кущового провідника ОУН обов'язково мав бути агентом СБ, хоча про це не повинен був знати навіть кущовий провідник. Поширення набуло формування так званих легендових груп СБ та УПА, які під виглядом підрозділів Червоної армії чи НКВС здійснювали розвідку, терористичні акти, виявляли настрої населення та застосовували репресії до виявлених зрадників чи симпатиків радянської влади. Одна з таких груп чисельністю 300 осіб була знищена поблизу с. Торговиця Острозького району (Рівненська область) [262, арк. 8].

Поряд із цим набуває поширення тактика рейдів окремих відділів УПА, що мала подвійну мету. З одного боку, це давало можливість демонструвати перед народами Східної Європи, що на Україні успішно продовжується визвольна боротьба і, по можливості, залучати населення цих країн до “антиімперіалістичної революції”. З іншого – зміна місць дислокації, надзвичайна рухливість повстанських відділів унеможлилювала визначення точного місцезнаходження, тому проведення великих облав за допомогою регулярних військових частин та важкого озброєння стало малоефективним засобом боротьби з УПА. У свою чергу, завдяки рейдам повстанцям

вдавалося контролювати значний терен відносно невеликими силами, тому з настанням ночі влада у селах мінялася, а у віддалених районах радянська влада взагалі не могла закріпитися довгий час. Наприклад у Подільському районі Тернопільської області (згідно звіту голови обкому КП(б)У І. Компанця) з початку грудня 1944 р. по січень 1945 року абсолютно припинилося надходження натуральних та грошових платежів у зв'язку з напруженим становищем в районі з тієї причини, що у 8 сільрадах влади не було. У Волинській області станом на 20 січня 1945 р. не вдалося встановити органи радянської влади в 15 селах [152, арк. 3].

У 1944–45 рр. відділи УПА-Північ здійснювали рейди до центральних та північних областей України. Вони пройшли Кам'янець-Подільську, Вінницьку, Житомирську, Київську та західні райони Чернігівської області. Командирами цих рейдів були: “Еней”, “Бистрий”, “Рудий” [412, ст. 1104].

На Волині і в Галичині рейди відбувалися постійно. Перші з них пройшли вздовж р. Прип'яті відділами УПА-Північ. У цей час на західноукраїнських землях стояли ще фронти. Ці рейди відбувалися в умовах безперервних боїв з відділами НКВС та Червоної армії.

Основною метою рухливих підрозділів УПА визначались не військові, а політичні завдання. В інструкції про підготовку і проведення рейду говорилося: “кожний чотовий повинен подбати, щоб при частині був пропагандист” [167, арк. 2]. На підрозділ покладалося завдання проводити в кожному селі політичні акції (свята-концерти, мітинги, вечори-диспути) , а в кінці рейду подати звіт вищестоячому командуванню про зроблену роботу. Слід зауважити, що для проведення рейду підбирали найміцніших вояків, оскільки після проведення політичної або бойової акції потрібно було терміново відходити не менше, як на 15 кілометрів, незважаючи на втому попереднього багатокілометрового маршу.

Інструкціями для політвиховників передбачалася організація політичних акцій в неділю або на свята з метою зібрати якомога більшу аудиторію і не відривати населення від роботи [203, арк. 27–28]. Для забезпечення більшої

безпеки пропагандистські акції пропонувалося проводити у вечірній час або вночі. Інструктор-пропагандист у справі масової усної пропаганди забезпечувався двома-трьома охоронцями і супроводжувався делегатом районного або повітового проводу, який відповідав за організацію акції. Заборонялося залучати місцевих підпільників, а населення повідомлялося про мітинг не раніше ніж за годину до його початку. На період проведення заходу село оточували боївки або відділи УПА, які без дозволу місцевого провідника нікого не випускали з села. Сам мітинг з дискусіями повинен був тривати не більше трьох-чотирьох годин. Для забезпечення більшої безпеки пропонувалось відмовитись від якихось схем почерговості проведення акцій. Вони повинні були носити випадковий характер у найбільш несподіваних для ворога місцях [465, ст. 31].

В разі неможливості провести масову акцію пропонувалось провести пропагандистську розмову з найбільш впливовими жителями села (до 10 осіб) й ознайомити їх з поточною ситуацією, боротьбою українського національно-визвольного руху та її завданнями. Такі зустрічі рекомендувалось проводити і перед мітингами, щоб зорієнтуватися в настроях населення.

Інформація про результати пропагандистської роботи знаходила своє відображення у звітах інструкторів, які подавалися щомісячно 1 і 15 числа. Окружний осередок пропаганди повинен був звітувати до 5 і 20 числа кожного місяця, обласний осередок до 10 і 25 числа. В змістовій частині вказувалась кількість відвіданих населених пунктів, кількість проведених заходів, теми, які обговорювались на цих заходах. Особлива увага відводилась запитанням, що ставили пропагандисту, і на які йому було важко дати відповідь. Здійснювався аналіз впливу пропаганди на населення, труднощів, які виникали у процесі підготовки та проведення акції, вносились пропозиції щодо можливості підвищення ефективності агітаційної роботи [162, арк. 13].

Активні дії повстанців викликали негайну реакцію радянського керівництва. М. Хрущов став ініціатором військової блокади територій де діяло УПА. Фактично їх було три. Про розмах операцій говорить кількість задіяних військовослужбовців (у переважній більшості війська НКВС). Волинська область – 75 000 осіб, Рівненська – 90 000 осіб, Львівська – 77 000 осіб, Дрогобицька – 81 000 осіб, Станіславська – 132 000 осіб, Тернопільська – 95 000 осіб, Чернівецька – 35 000 осіб. Отже, разом 585 000 військовослужбовців [438, ст. 227–229]. Основним завданням цих формувань було фізичне знищення українського самостійницького руху. Хоча ефект від проведення великих військових операцій був незначний. Розвідувальна робота розгалуженої сітки ОУН та підтримка з боку місцевого населення робила неможливим раптовість військових операцій. Злагоджено працювали станичні інформатори, надаючи відомості про переміщення каральних підрозділів НКВС, підготовку і проведення облав, за що їм дякували командири загонів: “Подруго Надю. Щиро дякую за Вашу співпрацю. Надю я Вас прошу ви так само представляйте відомості зі своєї станиці і слідіть за сексотами. Галаган. 8.VII.44 р.” [134, арк. 22].

Зв'язок із відділами УПА здійснювався через кур'єрів. Змушені регулярно ходити на зустрічі, ці люди наражалися на небезпеку бути викритими інформаторами НКВС – НКДБ. Для них були розроблені інструкції з конспірації. Заборонялося використовувати двічі один і той же маршрут, узгоджувався час виходу з оселі, щоб можна було вирахувати, чи затримувався зв'язковий державними органами та ін. Робота розвідки та системи зв'язку давали можливість уникати масштабних боїв. Зазвичай, відділи повстанців встигали вийти з небезпечного району [260, арк. 6].

УПА не обмежувала власну діяльність лише українськими землями і здійснювала постійні рейди на територію інших країн. Перші з них відбувалися на територію Криму, Чечні, Калмикії, Грузії, Азербайджану ще у 1944 р. Їх здійснили відділи УПА, що склалися з вояків цих національностей. В середині квітня 1945 р. відділи повстанців вирушили у

рейди до Польщі, Білорусії та Литви. Сотня командира “Куліша” дійшла до передмість Варшави [574, ст. 109–110]. В період серпня-вересня 1945 р. дві сотні куреня “Прута” із Станіславщини та відділ “Булава” (сотника “Мирона”) із Старосамбірщини, під командою Т. Маківки-Андрієнка, здійснили рейд через Лемківщину на східну Словаччину, пройшовши такі райони: Межилаборці, Стропків, Гіральтовці, Пряшів, Сабінов, Бардіїв. На мітингах, що збирали повстанці в населених пунктах, звучав заклик приєднуватися всі сусідні народи до боротьби проти комуністичних режимів, які утворилися в Європі.

Населення Словаччини цілком доброзичливо поставилося до українських повстанців. Це навіть відзначалося у виданнях компартії “Виходословенська Правда” та “Руде Право”. Такі настрої населення зробили можливим новий рейд, що відбувся в квітні 1946 р. У ньому брали участь три відділи УПА: сотня “Мирона”, сотня “Кармелюка”, сотня “Бора”. Вони пройшли 106 сіл, дійшли до міста Кошиці, провели 11 мітингів з населенням [412, ст. 1105]. Таким чином, впроваджувалася у життя політична програма ОУН щодо залучення поневолених народів до “антибільшовицького фронту поневолених народів”.

Незадовільні результати відкритої боротьби з націоналістичним підпіллям та УПА стимулювали появу груп спеціального призначення, підпорядкованих НКВС з метою знищення командного складу повстанців, розпалення терору по відношенню до місцевого населення. Поштовхом до їх створення стали постанови ЦК КП(б)У від 10 січня, 26 лютого і 30 жовтня 1945 р. “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами” [212, арк. 54].

До складу цих груп входили колишні оунівці та вояки УПА, що з’явилися з повинною в органи радянської влади, а також кадрові офіцери НКВС. Ефективність таких підрозділів була досить високою. Зокрема, у Волинській області група спеціального призначення, очолювана колишнім курінним УПА “Максимом Вороном”, в ніч з 4 на 5 березня 1945 р. знищила

представників командного складу УПА в кількості 6 осіб. Серед убитих були заступник головного командуючого УПА “Карпович” та інспектор з військового навчання “Макаренко” [661, ст. 90]. Подібні спецпідрозділи почали діяти у всіх західноукраїнських областях, завдаючи непоправних втрат визвольному руху та формуючи думку населення про злочинну сутність ОУН та УПА.

Серед більш витончених методів боротьби з українськими націоналістами стали провокації, спрямовані на дискредитацію та знищення керівного складу ОУН і УПА руками Служби безпеки ОУН. Такі факти відображені у радянських партійних звітах. Зокрема, секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма наголошував: “На даний час органами НКВС і НКДБ розгорнута у всіх районах розкладницька робота. Корецьким РВ НКВС було вирішено скомпрометувати керівника боївки... “Голуба”. З цією метою “Голубу”, як агенту НКВС, було написано листа із завданням знищити діючу неподалік боївку СБ “Жолудя”. Агент РВ НКВС “Чирський” підкинув вищезгаданого листа в будинку господарчого с. Юзефівна, в якого часто бувають бандити з боївки СБ “Жолудя”. Лист було знайдено сином господаря будинку і передано бандитам, які через зв’язкового передали “Жолудю”. “Жолудь”... роззброїв всю боївку “Голуба”, а самого розстріляв перед строем, як сексота НКВС” [259, арк. 170]. Подібним чином було знищено підрайонного коменданта СБ “Мазепу” та ін. Загальні втрати серед керівного складу ОУН-б та УПА за період 1945–1946 рр. склали 2 326 осіб [40, арк. 40].

Перебіг подій диктував необхідність постійного пошуку таких форм спротиву радянській системі, які б найбільше відповідали вимогам часу і мінімізували втрати повстанців та оунівського підпілля. У другій половині 1945 р. відбулася чергова структурна реорганізація. Центральному проводу ОУН-б підпорядковувалися так звані “великі” крайові проводи ПЗУЗ, до яких входили “малі” крайові проводи “Москва” (Волинська обл. і південні райони Білорусії), “Одеса” (Рівненська обл. і частина Тернопільської обл.),

“Галичина” (охоплювала малі проводи “Буг-2” та “Карпати-Захід”, розміщені на території Львівської обл., в районі Карпат, Прикарпаття і Буковини). Скасовувалися обласні й підрайонні проводи, жіноча мережа, після чого основними ланками ОУН-б стали окружні, надрайонні (по 2–6 в окружному), районні (по 3–5 в надрайонному), кущові й станичні (на рівні населеного пункту) проводи [34, арк. 159–165]. На рубежі 1946–1947 рр., згідно радянських джерел, діяли 8 крайових, 16 окружних, 38 надрайонних, 121 районний проводи (близько 2 544 особи) [553, 370].

З осені 1945 р. відбувається процес підпорядкування військових підрозділів УПА проводу ОУН-б. Можна погодитися з думкою А. Кентія, що це сприяло зміцненню зв’язків підрозділів повстанців з місцевими боївками і населенням і стало свідченням повернення до тактики підпільно-партизанських дій. З цього часу УПА все більше набувало рис місцевого, а не загальноукраїнського руху.

Важливу роль у структурі ОУН-б відігравала Служба безпеки. В одній з інструкцій проводу вказувалося: “Коли ми хочемо боротися з такою сильною і вишколеною поліційною інституцією, як НКВС, повинні створювати такий самий сильний апарат із своєї сторони. Районний референт СБ мусить під фаховим оглядом дорівнювати районному референту НКВС. Тому негайно треба приступити до зміцнення апарату СБ... Апарат Служби безпеки мусить бути найчистіший, найбільш ідейний та морально стійкий під кожним оглядом” [260, арк. 11; 165, арк. 107].

Для залякування місцевого населення та знищення агентурної мережі ворога, СБ застосовувала, як індивідуальний, так і груповий терор. Репресії проти запідозрених у співпраці з НКВС набирали дедалі масовішого характеру. Було запроваджено принцип колективної і родинної відповідальності за дії, спрямовані проти ОУН або УПА. Ці методи широко використовували свого часу німецькі спецслужби, а згодом – НКВС.

10 вересня 1943 р. референт СБ ВО “Заграва” М. Козак (“Смок”) видав наказ № 2 про виключну прерогативу СБ виносити смертні вироки “ворогам

українського народу” без погодження з командуванням УПА. За його особистим розпорядженням було ліквідовано кілька боївок СБ, які не викликали у нього довіри, а також майже 70 учасників підпілля [338, ст. 422–423].

В окремих випадках надзвичайні заходи дійсно дозволяли уникнути небезпеки, яку становили завербовані НКВС члени ОУН і УПА. Боївкою СБ окружного проводу СБ “Федося” був виявлений і страчений у 1945 р. І. Кушніра (“Сорока”), який з 1944 р. співпрацював з органами держбезпеки та за їх допомогою був включений до складу боївки СБ “Ігоря”, а отже, мав можливість знищувати керівний склад підрозділів УПА та підпілля ОУН [1, арк. 280–289]. Завдання НКВС подібного змісту виконував і виявлений у 1946 р. ворожий агент А. Голубович, що діяв у складі загонів УПА, дислокованих на Тернопільщині [160, арк. 1]. Такі особи, зазвичай, використовували власне положення для дискредитації та знищення особового складу ОУН, УПА і були особливо небезпечними. Однак, найчастіше жертвами ставали невинні. Підставою для розстрілу жителя с. Дорогобужі Рівненської області М. Цалковньова стала його російська національність і хороші відгуки про СРСР. Непоодинокі приклади безпідставних вбивств зафіксовані в актах виконання присудів і так званих “Чорних листах” СБ (списки осіб складені СБ для їх подальшої ліквідації) [147; 148].

Обстановка загального страху та розгорнутого терору викликала занепокоєння серед керівних кіл ОУН-б і власне самої СБ. Об’єктивно оцінюючи негаразди у власній діяльності, головна референтура СБ вимагала викоринити безладдя і розгнuzданість у середовищі повстанських боївок. З метою дотримання процедури слідства й уникнення безпідставних репресій, слідчі зобов’язувалися оформляти протоколи допитів затриманих та заарештованих. Випадки, коли виносився смертний вирок, теж повинні були документуватися. До вищої міри покарання міг засудити лише поліційно-виконавчий відділ СБ на рівні району чи підрайону. До таких ворогів

зараховували всіх “...комуністів, ...ляхів, всіх співпрацівників німецької поліції”, а також ворожих агентів [338, ст. 422–423]. Широке повноваження представників СБ надавали їм право контролювати командний склад УПА, вимагати беззаперечної співпраці всіх повстанців. Починаючи з 1944 р., провідним сегментом діяльності цієї структури стає боротьба з ворожою агентурою і проблема внутрішньої безпеки.

Значне розширення повноважень СБ відбулося після оприлюднення вищезгаданого наказу № 27 командування УПА-Північ від 14 січня 1944 р. Д. Клячківський (“К. Савур”) забов’язував командирів груп і військових округ надавати працівникам безпеки “найбільші можливості в роботі” і повну свободу дій у “фахових справах”. Всі інструкції та вимоги представників СБ визнавалися обов’язковими до виконання командним та рядовим складом УПА [338, ст. 44].

Спроби налагодити оптимальну субординацію між СБ та іншими елементами апарату ОУН і командування УПА виявилися малоефективними. У 1945 р. СБ трансформувалася у нікому не підзвітну, самодостатню інституцію. У наказі від 30 квітня 1945 р. головної референтури СБ, зокрема, вказувалося: “...районові референти СБ звітують своїм тереновим провідникам тільки усно і то про справи, які їх лише дотичать (організаційні справи й оперативну працю)...теренові провідники не мають права контролювати пошту СБ чи рівно ж звітів, що йдуть догори” [343, 200]. Фактично узурпувавши каральні повноваження, СБ здійснювала чистки в усіх боївках і повстанських підрозділах. В період з 1 січня до 1 жовтня 1945 р. в межах Луцького, Горохівського, Колківського, Камінь-Каширського, Ковельського й Любомльського надрайонів ними було виявлено 938 ворожих агентів, з яких 889 відразу знищено [714].

Звіти про кількість жертв складалися поліційно-виконавчими відділами референту СБ. Такі документи мали усталену форму і дають можливість оцінити масштаб каральних акцій. Наприклад, есбісти Острозького повстанського району “Озеро” затримали: 1–4 травня 1944 р. 237 осіб та 70

родин, 5–18 травня – 20 осіб та 3 родини, 20–29 травня – 7 осіб, а 1–28 червня – 6 осіб [135, арк. 48; 136, арк. 49; 137, арк. 51; 138, арк. 52]. Як видно, кількість затриманих мала тенденцію до зниження, проте відсоток винесення смертних вироків залишалася надзвичайно високою: 1–4 травня ліквідовано 306 із 307-и затриманих, 5–18 травня – 20 та 3 родини (тобто усі), 20–29 травня – 5 з 7-и, а 1–28 червня – 6 з 7-и [316, ст. 181].

СБ не обмежувала свою діяльність виключно каральними функціями. Важливим напрямком її роботи стала підготовка власних агентів для засилання в органи НКВС, НКДБ, радянські державні структури для проведення розвідувальної та диверсійної роботи. Виконання найскладніших бойових завдань теж покладалася на боївки СБ, адже це були найкраще підготовані у військовому відношенні кадри.

В цілому, самостійницький рух у 1945 р. виявив свою спроможність протидіяти заходам радянської влади. Застосовуючи різноманітні тактичні прийоми і форми боротьби, ОУН і УПА змогли закріпитися в регіоні та активно діяли до 1950-х рр., не дивлячись на величезні втрати.

М. Хрущов у листі до Сталіна (датованому червнем 1945 р.) наводить наступні дані: “За період від дня звільнення західних областей від німецьких загарбників до 1 червня 1945 року було вбито бандитів – 90 275, взято в полон – 93 610 і з’явилося з повинною – 40 395” [266, арк. 6]. Тобто, загальна кількість втрат становила 224 280 осіб.

В листі ж М. Підгорного до ЦК КПРС, датованого 25 вересням 1956 р., загальні втрати українських націоналістів за період 1944–1945 рр. визначені в кількості – 150 тис. вбитими, 103 тис. арештованими, 203 тис. членів їхніх родин вислано до Сибіру. Тобто, більше 253 тис. осіб. У той же час втрати радянської сторони визначалися в кількості – 22 400 громадян. Невідповідність цих даних та величезні кількісні показники викликають застереження у вітчизняних істориків щодо їх достовірності. На думку автора, це могло бути наслідком уточнення статистики силових відомств, задіяних у ліквідації ОУН і УПА, або бажанням М. Підгорного підкреслити

визначну роль і особисті заслуги М. Хрущова (а в його особі і компартії України) у боротьбі з українським націоналізмом. Адже, чим більшою була загроза відновленню радянської влади та суверенізації України, тим вагомішою видавалася заслуга нового лідера СРСР в її ліквідації. В будь-якому випадку, знищити визвольний рух у період 1944–1945 рр. радянській владі не вдалося. Не викликає сумнівів і теза про масовий характер визвольного руху на Волині та в Галичині.

Переможне закінчення Другої світової війни сприяло зміцненню авторитету СРСР на міжнародній арені. Розрахунки керівників ОУН і УПА на допомогу західних демократичних країн не справилися. УПА залишилася сам на сам у конфлікті з тоталітарним режимом і змушена була припинити боротьбу після загибелі (5 березня 1950 р.) командира УПА Р. Шухевича. Його наступник В. Кук розпустив повстанські підрозділи в 1952 р.

Таким чином, ми бачимо, у якому напрямку відбувалися зміни у політичній та військовій доктрині ОУН та УПА наприкінці Другої світової війни. Формується зовнішньополітична спрямованість українського визвольного руху на створення єдиного антибільшовицького фронту поневолених народів. Дедалі більшого значення набувають політичні акції перед військовими.

Пропагандистська діяльність ОУН-б та УПА у повоєнні роки стала пріоритетним напрямком боротьби. Поряд із друкованим словом широко використовувалась усна пропаганда в простих і доступних для широкого загалу формах. У процесі агітації використовувались певні стереотипи, пов'язані з історичними особливостями розвитку українських земель, культивувався образ героя-борця за свободу та незалежність, формувалося поняття неволі пов'язане з іноземною окупацією України та нав'язуванням чужої мови та традицій. Діяльність референтури пропаганди визначалась досить високим рівнем організації. В умовах гострої нестачі кадрів його заслугою було створення ефективної системи вишколів – підготовки та підвищення фахового рівня пропагандистів. Це забезпечило в цілому

ефективне функціонування пропагандистського апарату ОУН-Б і УПА, попри складні умови боротьби, в яких опинився національно-визвольний рух у другій половині 1940-х на початку 1950-х років.

Зміна тактики пов'язана у першу чергу із зникненням антинімецького фронту та початком процесу радянізації регіону. Умовою збереження сил та звичайного виживання стало розчленування великих з'єднань повстанців на малі тактичні відділи.

Широкого поширення набуває тактика рейдів окремих загонів до сусідніх республік СРСР та зарубіжних країн. Основним завданням УПА стає оборона сільського населення від репресій та боротьба проти радянської влади. З цією метою створюються боївки навколо кожного села із членів колишніх самооборонних кущових відділів та вояків розформованих повстанських з'єднань. Відбувається перехід до виключно партизанської тактики.

Дедалі більшого впливу на ситуацію в регіоні відіграє СБ, яка формується у вигляді самостійної, непідзвітної структури, переймає на себе каральні функції та успішно протидіє радянським спецслужбам.

Висновки до 5 розділу

Ідеологія українського націоналізму та сформована теоретиками ОУН політична доктрина на зламі 1930-х – 1940-х рр. визначала модель майбутньої української держави, як тоталітарну. Провідник ОУН мав виконувати роль диктатора до моменту зникнення внутрішньої та зовнішньої загрози національному суверенітету. Роль політичної еліти відводилася членам організації. Представники інших національностей, що проживали в Україні і були її громадянами, не повинні були допускатися до вищих законодавчих і виконавчих органів влади.

Міжнароднополітична концепція ОУН-б була сформульована на II конференції в квітні 1942 р. Вона передбачала перебудову Європи та світу на засадах утворення незалежних національних держав. Основним принципом визначення їхніх кордонів мала стати етнічна приналежність населення. В першу чергу йшлося про розчленування СРСР, яка асоціювалася з Російською імперією. Передбачалося, що на її території поширяться національні революції. Прикладом та авангардом визвольної боротьби стане український народ на чолі з ОУН.

Відсутність широкої підтримки з боку українського загалу ідеї відродження української держави у вигляді диктатури, спонукала керівництво ОУН-б до розробки нової концепції. Вона була затверджена рішеннями III надзвичайного великого збору ОУН 21–25 серпня 1943 р. Згідно програми розбудови УССД було відкинуто принцип монопартійної диктатури. Пропонувалося створення правової, демократичної держави із високими стандартами соціального захисту, заснованої на народовладді.

Демократизація ОУН-б стала необхідною умовою продовження боротьби в умовах відродження радянської влади. До лав УПА влилися десятки тисяч українців, які не були членами ОУН. Виникла потреба створення верховних управлінських структур, котрі базувалися на платформі понадпартійності, репрезентували визвольну боротьбу перед усім світом, отримали формальне право вести діалог з представниками іноземних держав чи укласти угоди від

імені всього народу, відвернути загрозу чергового розколу у зв'язку із створенням НВРО, перехопити ініціативу мельниківського проводу в справі створення понадпартійного представництва визвольного руху, яким мала стати Українська національна рада, залучити український загаль до визвольної боротьби. Такою інституцією стала УГВР – ініційована ГШ УПА. Створення тимчасового революційного парламенту забезпечило лідерство ОУН-б у визвольному русі 1940-х початку 1950-х рр.

Звільнення території України від німецько-фашистських окупантів призвело до ліквідації антинімецького фронту УПА, сприяло затуханню українсько-польського конфлікту. Розпочалася боротьба проти радянської влади, яка відновлювалася, як тоталітарний режим. Серед першочергових завдань націоналістичного підпілля та УПА на період весни-літа 1944 р. став зрив мобілізації до Червоної армії з метою забезпечення власної кадрової бази. Для цього використовувалися всі можливі засоби: проведення примусової мобілізації до УПА, масштабна пропагандистська кампанія, бойові операції по звільненню призовників, індивідуальний терор.

За рахунок ухильників, дезертирів та мобілізованих осіб чисельний склад повстанських загонів значно зріс. Навесні 1944 р. УПА нараховувала близько 150 тис. вояків. Надзвичайно важкі обставини існування, відсутність достатньої матеріальної бази, вплив ненадійного елемента стимулював рішення командування про фактичну демобілізацію четвертої частини УПА. Величезними були і бойові втрати повстанців у період переходу фронтів. На кінець літа 1944 р. загинуло більше 50 тис. вояків. Залишилося близько 20 тис. повстанців на Волині та 80 тис. в Галичині.

Не дивлячись на всі застосовані радянською владою заходи, серед яких – військова блокада територій, залучення партизанських відділів, створення винищувальних батальйонів, агентурної мережі в середині ОУН та УПА, масована пропагандистська кампанія, введення родинної відповідальності та ін., знищити український визвольний рух не вдалося. Збройна боротьба на західноукраїнських землях тривала до початку 1950-х рр. Сподіваючись на

ескалацію конфлікту між колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції, українські націоналісти чекали початку нової війни, яка, на їхню думку, повинна була позитивно вирішити питання про суверенізацію України.

Висновки.

В результаті проведеного дослідження, автор отримав наступні результати.

Проблема національно-визвольного руху в роки Другої світової війни була об'єктом дослідження радянських, вітчизняних та зарубіжних істориків. Чільне місце в цих працях посідає Галичина, як регіон де зародився національно-визвольний рух та існував найбільш запеклий опір радянській владі.

Більшість публікацій дослідників української діаспори лише опосередковано торкаються проблеми появи та розвитку українського визвольного руху на території Волині. Висвітлення діяльності ОУН та збройної боротьби УПА носить суперечливий характер і залежить від партійної приналежності автора. Для цієї категорії публікацій характерна яскрава політична заангажованість, суб'єктивність, тенденційний підбір матеріалів та обмежена джерельна база.

Однобокість у висвітленні проблемних питань історії Другої світової війни, відсутність ґрунтовних досліджень діяльності ОУН та УПА, тенденційно підібрана джерельна база є характерними ознаками радянської історіографії. Ці публікації вирізняються яскравим ідеологічним забарвленням і визначають боротьбу ОУН і УПА, як колаборацію з окупаційною владою, а визвольний рух асоціюють із зрадою та військовими злочинами.

Сучасна вітчизняна історіографія характеризується значним розширенням джерельної бази праць за рахунок фондів колись закритих архівосховищ, можливості працювати з документами, що зберігаються поза межами України. Наукова цінність досліджень вітчизняних істориків постійно зростає завдяки якісно новому рівню підготовки матеріалів, їх об'єктивного аналізу, відсутності політичного тиску.

Зарубіжна історіографія, зокрема польська, приділяє значну увагу питанням дослідження історії українського визвольного руху. Її характерною рисою є полемічний характер стосовно "важких" питань спільної історії. У цьому

контексті важливим напрямком для досліджень є історія Волині міжвоєнного 1921–1939 рр. та воєнного періоду 1939–1945 р. Спостерігається загальна тенденція до вироблення об'єктивної, узгодженої з українськими істориками позиції у висвітленні проблемних питань.

Основу джерельної бази дослідження склали неопубліковані документи, що зберігаються у фондах ЦДАВОВ України, ЦДАГО України, ДА СБ України, Державного архіву Волинської області, Управління СБ України у Волинській області, Державних архівах Рівненської, Тернопільської, Львівської областей.

Серед опублікованих документів найбільш інформативними для дослідження запропонованої проблеми слід назвати праці ідеологів українського визвольного руху, мемуари безпосередніх учасників подій, опубліковані в Україні та за кордоном.

Методологічну основу дослідження становить комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних, історичних та джерелознавчих методів. До них відносяться: історичний (історико-генетичний), системно-структурний, історико-порівняльний, історико-типологічний, порівняльно-статистичний, математичний, монографічно-дедуктивний, хронологічний, статистичний, аналізу і синтезу, об'єктивності та ін. Використані автором методи та принципи дали змогу дослідити і проаналізувати запропоновані проблемні питання, узагальнити, визначити особливості процесів і подій, обґрунтувати висновки.

Націоналістична ідеологія зародилася в Європі у модерну добу. В Україні вона поширилася у вигляді “інтегрального” націоналізму, який увібрав в себе найбільш радикальні ідеї. Їхнім носієм стала ОУН. Не дивлячись на подібність окремих ідеологем, український націоналізм не був тотожним поняттям фашизму, оскільки відкидав теорію расизму та був ідеологією бездержавної нації.

Волинь залишалася політично, економічно та культурно відсталою в складі абсолютистської царської Росії. Населення надавало перевагу спокійному,

розміреному життю і не бажало підтримувати жодних радикальних ідей. Воно не відрізнялося високим рівнем національної самосвідомості, проявляло лояльність до офіційної влади. Таку інертність можна пояснити кількома основними факторами.

По – перше, залишався не завершеним процес формування національної еліти, здатної творчо мислити, прагнути змін у суспільній чи державній організації, популяризувати власну ідеологію та втілювати її на практиці. Напередодні Першої світової війни її кількість на Волині була незначною, а отже, повноцінно виконувати функції політичного лідера вона не могла через малочисельність та брак досвіду.

Ситуація почала змінюватись у 1920-х роках. Збільшення кількісного складу української інтелігенції відбулося за рахунок лідерів та учасників визвольних змагань, які оселилися в регіоні та продовжили активну політичну діяльність.

По – друге, політизація населення відбувалась повільно через низький рівень урбанізації та освіти (більшість волинян проживали в селах, навчалися в домашніх умовах або закінчували початкову школу, лише 0, 08% українців мали вищу освіту). Ситуація ускладнювалася високим рівнем неграмотності (на початку 1920-х рр. вона становила 74, 9%). Серед православної частини волинян – 82, 1% неграмотних. Більшість з них була українцями. Тому процес поширення ідеологій та організаційного оформлення політичних сил на Волині відбувалися повільно.

Масова політична еміграція після поразки української революції призвела до локалізації учасників визвольної боротьби на західноукраїнських землях та в країнах Західної Європи. Ідеологічні напрацювання прискорили процес організаційного становлення радикальних партій правого спрямування на Галичині і Волині. Провідну роль у поширенні націоналістичної ідеології в 1920-х роках займала Українська військова організація (УВО), створена колишніми вояками армії Української Народної Республіки.

Визнаючи здобуття державності самоціллю української нації, націоналісти виступали за непримиренну боротьбу з усіма іноземними режимами, що існували в межах українських земель. Отже, йшлося про національну революцію проти польської, московської, румунської і чехословацької окупаційної влади. Висувалася теза про “перманентну”, тобто безперервну революцію, яка повинна тривати до моменту здобуття Україною незалежності.

Процес організаційного становлення ОУН на Волині розпочався в 1930 р. Перший осередок з’явився у м. Ковелі. Його створив Ю. Косач – студент Варшавського університету. Завдяки його зусиллям, організаційна структура поширилася на територію Луччини, Рівненщини та Крем’яччини. Основу кадрової бази ОУН склала студентська та шкільна молодь. На відміну від Галичини, в 1930-х рр. на Волині не знайшли широкого поширення терористичні акти, пов’язані із вбивствами державних службовців та польських колонізаторів. Основними акціями ОУН стали антишкільні (спроби українізації шкільної освіти), збір коштів на організаційні потреби шляхом прямого вимагання, побиття громадян за антиукраїнські погляди, організація святкувань різноманітних історичних дат, пов’язаних з Українською історією, організація військового навчання та медичних курсів для членів організації, пропагандистська робота серед української молоді, організація військово-спортивних секцій, диверсії (підпал мостів, маєтків осадників), нагромадження та зберігання зброї.

Наприкінці 1930-х рр. Волинь стала місцем формування перших бойових сотень ОУН. Керівництво організації розглядало регіон, як найбільш перспективний для створення майбутньої української армії, завдяки його географічному розміщенню, природному ландшафту, наявності соціальної бази та можливості поширення національно-визвольної боротьби далі на схід. Командиром першої бойової групи ОУН “Вовки” у 1937 р. став В. Сидор. Після його арешту підрозділ не проявляв активності і був тимчасово розпущений.

Пацифікаційні акції польської влади призвели до дезорганізації роботи націоналістичного підпілля. Спостерігається значне чисельне скорочення ОУН в регіоні напередодні Другої світової війни. Основними причинами стали масові арешти, загибель активістів, міграція. Як результат в 1938–1939 рр. поліція фіксує лише поодинокі факти проявів активності ОУН на Волині організаційна структура якої перебувала в стані незавершеного процесу формування. Дезорганізації роботи сприяла також відсутність постійних зв'язків між низовими клітинами і крайовим проводом та наростаюча внутрішньопартійна криза, яка загрожувала цілісності організації. Отже, початок Другої світової війни ОУН зустріла ослабленою, як ззовні та і зсередини.

Входження Західної України до СРСР та УРСР супроводжувалося процесом ліквідації польських державних установ. Їх функції виконували створені за вказівкою ЦК КП(б)У у кінці вересня на початку жовтня 1939 р. тимчасові управління в містах і селянські комітети в селах. Більшість волинян прихильно поставилося до радянської влади, допомагали відновити правопорядок на місцях, сприймали УРСР, як українську незалежну державу.

Започатковані процеси радянізації призвели до зміни територіально-адміністративного поділу регіону. На землях, що відносилися до Волинського воєводства було створено Волинську, Рівненську та Тернопільську області. Вони ділилися на райони, які не відповідали межах колишніх повітів. Збільшення кількості територіально-адміністративних одиниць було необхідною умовою запровадження жорсткого контролю за населенням з боку державно-партійних органів.

Відбулися радикальні зміни в системі виробничих відносин. Промислові підприємства та земля були націоналізовані державою. Колишні дрібні майстерні, фабрики, заводи були конфісковані у власників, укрупнені і передані, в залежності від потужності та стратегічного значення продукції, у підпорядкування загальносоюзних, республіканських міністерств. Малоефективні виробництва залишені у місцевому підпорядкуванні.

Робітники втратили важелі впливу на адміністрацію підприємств, оскільки профспілкові організації радянського зразка не виконували функцій захисту соціальних прав. Матеріальне стимулювання виробництва було замінено моральним і негативно позначилося на кількості та якості виробленої продукції.

Конфіскація поміщицьких земель та націоналізація їх призвела до перетворення селянина-власника в землекористувача. Встановлені державою норми землекористування зменшили площі наділів. Лишки передавалися малоземельному селянству, яке не мало можливості їх ефективного обробітку. Поміщицькі маєтки, реманент та земельні площі стали базою для створення перших колгоспів та радгоспів на Волині. Вони об'єднали сільську бідноту і були малоефективними. Про це свідчить статистика облвиконкомів про невиконання річних планів по виробництву основних продуктів харчування. Більшість сільськогосподарської продукції вироблялася приватним сектором, після чого скуповувалася державою за низькими фіксованими цінами, частина надходила у вигляді натуральних податків. Загалом спостерігалось зменшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, що призвело до появи дефіциту та неможливості забезпечити населення продуктами власного виробництва. Спостерігалось загальне погіршення матеріального становища селянства в регіоні та загальне незадоволення радянською владою.

Визначальним чинником, що змінив ставлення населення Волині до влади, стала діяльність органів НКВС та міліції. Розгорнуті ними репресії набули велетенських масштабів. За період 1939–1941 рр. було репресовано близько 10% населення західноукраїнських земель. У першу чергу постраждали польські поміщики, державні службовці, осадники, представники силових структур, військові офіцери. Значного удару завдано було українській інтелігенції та селянству. В результаті місце соціальної еліти на Волині посіли приїжджі представники партійної та радянської номенклатури, які не користувалися авторитетом і повагою місцевого населення, всіляко

дистанціювали себе, поводитися зверхньо і зневажливо. Страх перед репресіями, почуття незахищеності стимулювали антирадянські настрої волинян, підштовхували до розуміння необхідності боротьби із системою. Єдиною силою, здатною очолити і спрямувати цю боротьбу, стала ОУН. В регіоні почала стрімко зростати кількість її членів і симпатиків, готових до збройної боротьби за незалежну українську державу.

Відновленням організаційної структури ОУН на Волині зайнявся звільнений з польської тюрми в 1939 р. І. Скопюк. Завдяки його особистим зусиллям, у короткий термін вдалося відновити колишні зв'язки між низовими клітинами організації, поширити її вплив на територію Рівненської і Тернопільської областей, переправити частину членства до Генерального губернаторства. Негативне ставлення І. Скопюка до розколу в ОУН втілилося у стійкому небажанні визнавати зверхність бандерівського проводу. Це протистояння мало негативні наслідки не лише для нього особисто, а й послабило організацію в цілому. Поступово керівництво крайовим проводом перебрав на себе І. Климів, усунувши з керівних посад прихильників збереження єдності в ОУН. Арешт І. Скопюка органами НКВС попередив його вбивство, ініційоване І. Климовим, хоча це не врятувало волинського провідника від розстрілу в 1941 р.

Основним тактичним завданням ОУН у цей період стала підготовка антирадянського повстання. Було напрацьовано плани знищення радянського і партійного активу на місцях, визначено склад диверсійних груп для проведення масштабних операцій на лініях зв'язку та транспорті, коло осіб, що мали сформувати органи влади. Розуміючи власну слабкість і безперспективність початку загального повстання самотужки, керівництво ОУН пішло на тактичну співпрацю із спецслужбами Німеччини, які обіцяли посприяти позитивному вирішенню питання про відродження Української державності. Отже, початок німецько-радянської війни повинен був стати часом повстання ОУН і захоплення нею адміністративної влади на місцях.

На початку війни ОУН дотримувалася розробленої С. Бандерою концепції “природного союзництва” з Німеччиною. Цьому сприяли запевнення керівництва Третього рейху про можливість відродження української державності. Голослівні обіцянки та невизначеність у цьому питанні підштовхнули провід ОУН-б до активних дій. Реалізація військової доктрини ОУН призвела до створення похідних груп, перед якими стояло завдання захопити адміністративну владу на місцях, та формування Легіону українських націоналістів у складі двох батальйонів “Нахтігаль” і “Роланд”. Акт 30 червня 1941 р. був спробою форсувати події і змусити А. Гітлера зайняти чітку позицію щодо українців. Відповіддю стали масові репресії до членів ОУН і створення рейхскомісаріату “Україна”, як невід’ємної адміністративно-територіальної одиниці Третього рейху.

Особливою жорстокістю відрізнявся окупаційний режим на Волині. Фізичне знищення місцевого населення та грабунок набули систематичного характеру в 1942–1943 рр. Серед основних причин можна назвати поширення в регіоні антифашистської боротьби з боку УПА – Поліської січі Т. Боровця, УПА, сформованої ОУН-б, червоними партизанами, активне виконання німецькою адміністрацією генерального плану “Ост”.

Першим на шлях антинімецької боротьби став волинський отаман Т. Боровець. Сформована ним Поліська січ була санкціонована військовою адміністрацією і використовувалася окупаційною владою, як поліційний підрозділ для знищення решток частин Червоної армії та партизанських загонів. Чисельність підпорядкованих отаману підрозділів складала від 1 до 3 тис. козаків. Період активної співпраці закінчився розпуском Поліської січі у листопаді 1941 р. Наступний етап боротьби Т. Боровця можна охарактеризувати, як антинімецький. Йому вдалося збільшити чисельність власних загонів до 10 тис. Основу бойових операцій складала напади на продовольчі та військові склади, звільнення призначених до відправки у Німеччину українців. Волинський отаман досягнув домовленостей про збереження нейтралітету з червоними партизанами, прагнув об’єднання всіх

націоналістичних підрозділів, що дислокувалися в регіоні під власною зверхністю, намагався отримати підтримку з боку еміграційного уряду УНР і асоціював себе, як головнокомандувач збройних сил України. Провал планів Т. Боровця, втрата контролю над власними підрозділами, відсутність підтримки з боку уряду УНР змусили отамана шукати порозуміння з окупаційною владою, що призвело до його арешту та ув'язнення в концтаборі.

Роль лідера у визвольному русі перебрала на себе ОУН-б, якій вдалося силою підпорядкувати загони Поліської січі, мельниківської ОУН, Фуру. Цей процес тривав від жовтня 1942 р. по осінь 1943 р. Загальна чисельність підрозділів складала на той час близько 30 тис. осіб. Назва УПА введена Т. Боровцем для ідентифікації власної армії, почала використовуватися ОУН-б. Волинсько-Поліський період збройної боротьби тривав з березня по грудень 1943 р. В цей час ОУН-б використовувала повстанську тактику, яка передбачала формування чисельних військових формувань з важким озброєнням, звільнення та встановлення власного адміністративного контролю над окремими територіями. Яскравим прикладом реалізації цієї тактики стало створення на Волині “Колківської республіки”. Величезні втрати повстанців при її обороні довели неспроможність УПА протистояти регулярній армії у відкритих боях. Відбувся перехід до виключно партизанської тактики нанесення несподіваних ударів по ворогу і швидкого відступу у лісові масиви. З наближенням лінії фронту дедалі більше прослідковується антирадянська спрямованість визвольного руху. Боротьба проти окупаційної влади починає носити формальний характер. Відбуваються спроби започаткувати переговорний процес з представниками німецьких силових структур про нейтралітет та передачу зброї в обмін на розвідувальну інформацію про частини Червоної армії.

Загострення польсько-українських взаємовідносин призвело до формування в 1943 р. другого фронту УПА. Виступи проти поляків вилились у неконтрольований процес масових вбивств і, хоча були спроби

порозумітися з представниками польського націоналістичного підпілля, вони носили нещирий характер. Відсутність домовленостей пояснюється небажанням сторін іти на компроміс у питанні майбутньої приналежності Західноукраїнських земель. Досвід повоєнного устрою Європи, запропонований Версальсько-Вашингтонською системою, підштовхував обидві сторони конфлікту до розуміння, що статус земель може бути визначений етнічною приналежністю населення, тому робилися спроби з одного боку – деукраїнізувати, а з іншого – деполонізувати Волинь. Це спровокувало жорстокі вбивства та масові жертви з обох боків.

Ідеологія українського націоналізму та сформована теоретиками ОУН політична доктрина на зламі 1930-х – 1940-х рр. визначала модель майбутньої української держави, як тоталітарну. Провідник ОУН мав виконувати роль диктатора до моменту зникнення внутрішньої та зовнішньої загрози національному суверенітету. Роль політичної еліти відводилася членам організації. Представники інших національностей, що проживали в Україні і були її громадянами, не повинні були допускатися до вищих законодавчих і виконавчих органів влади.

Міжнароднополітична концепція ОУН-б була сформульована на II конференції в квітні 1942 р. Вона передбачала перебудову Європи та світу на засадах утворення незалежних національних держав. Основним принципом визначення їхніх кордонів мала стати етнічна приналежність населення. В першу чергу, йшлося про розчленування СРСР, який асоціювався з Російською імперією. Передбачалося, що на її території поширяться національні революції. Прикладом та авангардом визвольної боротьби мав стати український народ на чолі з ОУН.

Відсутність широкої підтримки з боку українського загалу ідеї відродження української держави у вигляді диктатури спонукала керівництво ОУН-б до розробки нової концепції. Вона була затверджена рішеннями III надзвичайного великого збору ОУН 21–25 серпня 1943 р. Згідно програми розбудови УССД було відкинуто принцип монопартійної диктатури.

Пропонувалося створення правової, демократичної держави із високими стандартами соціального захисту, заснованої на народовладді.

Демократизація ОУН-б стала необхідною умовою продовження боротьби в умовах відродження радянської влади. До лав УПА влилися десятки тисяч українців, які не були членами ОУН. Виникла потреба створення верховних управлінських структур, котрі базувалися б на платформі понадпартійності, репрезентували визвольну боротьбу перед усім світом, отримали формальне право вести діалог з представниками іноземних держав чи укласти угоди від імені всього народу, відвернути загрозу чергового розколу у зв'язку із створенням НВРО, перехопити ініціативу мельниківського проводу в справі створення понадпартійного представництва визвольного руху, яким мала стати Українська національна рада, залучити український загаль до національно-визвольної боротьби. Такою інституцією стала УГВР, ініційована ГШ УПА. Створення тимчасового революційного парламенту забезпечило лідерство ОУН-б в національно-визвольному русі 1940-х початку 1950-х рр.

Звільнення території України від німецько-фашистських окупантів призвело до ліквідації антинімецького фронту УПА, сприяло затуханню українсько-польського конфлікту. Розпочалася боротьба проти радянської влади, яка відновлювалася, як тоталітарний режим. Серед першочергових завдань націоналістичного підпілля та УПА на період весни-літа 1944 р. став зрив мобілізації до Червоної армії з метою забезпечення власної кадрової бази. Для цього використовувалися всі можливі засоби: проведення примусової мобілізації до УПА, масштабна пропагандистська кампанія, бойові операції по звільненню призовників, індивідуальний терор.

За рахунок ухильників, дезертирів та мобілізованих осіб чисельний склад повстанських загонів значно зріс. Навесні 1944 р. УПА нараховувала близько 150 тис. вояків. Надзвичайно важкі обставини існування, відсутність достатньої матеріальної бази, наплив ненадійного елемента стимулювали рішення командування про фактичну демобілізацію четвертої частини УПА.

Величезними були і бойові втрати повстанців у період переходу фронтів. На кінець літа 1944 р. загинуло більше 50 тис. вояків. Залишилося близько 20 тис. повстанців на Волині та 80 тис. в Галичині.

Не дивлячись на всі застосовані радянською владою заходи, серед яких – військова блокада територій, залучення партизанських відділів, створення винищувальних батальйонів, агентурної мережі в середині ОУН та УПА, масована пропагандистська кампанія, введення родинної відповідальності та ін. – знищити український визвольний рух не вдалося. Збройна боротьба на західноукраїнських землях тривала до початку 1950-х рр. Сподіваючись на ескалацію конфлікту між колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції, українські націоналісти чекали початку нової війни, яка, на їхню думку, повинна була позитивно вирішити питання про суверенізацію України.

Додатки

№ 1

Таємний шифр яким користувалось керівництво Волинського проводу ОУН в період 1939–1941 рр. “ГОТЮР”:

Г/1	О/2	Т/3	Ю/4	Р/5
Ч/6	Е/7	Й/8	М/9	Ф/10
Ш/11	А/12	Б/13	Л/14	І/15
З/16	В/17	Е/18	Н/19	Х/20
Щ/21	П/22	И/23	Ц/24	Я/25
С/26	К/27	У/28	Д/29	Ж/30

Наприклад, підпис Іван Скопюк виглядав, як комбінація наступних цифр – 15 17 12 19 26 27 22 24 27. Крім “ГОТЮРу” використовувалися й інші шифри під назвами: “ЧЕЙМФ”, “ШАБЛІ”, “ШПИЦЯ”, “СКУДЖ”.

ГДА СБУ Волинської області. – Ф. Кримінальні справи. – Оп. 1. – Спр. 6824 ФП. За слідчою справою № 60053 по звинуваченню Скопюка Івана Володимировича, ст. 54–2, 54–11 і 54–8 КК УРСР. У двох томах. – Січень-липень 1941 р. – Т. 1. – Арк. 200–220.

№ 2

Волинські активісти ОУН, виявлені органами НКВС, на яких було отримано постанову про арешт датовану 16 лютим 1941 р. (подано в правописі та порядку оригіналу).

1. Скопюк Іван Володимирович.
2. Королюк Тетяна Іванівна.
3. Королюк Віра Миколаївна.
4. Скопюк Григорій Володимирович.
5. Зінкевич Ніна Іванівна.
6. Соснецький Михайло Семенович.
7. Бахов Арсентій Сергійович.
8. Ліщук Іван Григорович.
9. Швець Михайло Фадейович.
10. Михаловський Дмитро Іванович.
11. Селюк Улян Сергійович.
12. Зародюк Іларіон Терентійович.
13. Рак Григорій Григорович.
14. Смочук Василь Іванович.
15. Лотиш Володимир Миколайович.
16. Степанюк Олександр Прокопович.
17. Кушнір Лаврентій Іванович.
18. Хомолюк Лук'ян Тарасович.
19. Терпиль Сергій Павлович.
20. Мельник Олена Петрівна.
21. Андрощук Євдокія Степанівна.
22. Сацин Надія Павлівна.
23. Рихлюк Надія Степанівна.
24. Борейчук Олександра Василівна.
25. Рак Антоніна Устимівна.
26. Новицька Ангеліна Антонівна.
27. Кушнір Анастасія Дем'янівна.
28. Жовнерук Олена Тарасівна.
29. Жовнерук Євдокія Тарасівна.
30. Королюк Яків Васильович.
31. Королюк Микола Васильович.
32. Шеметило Іван Олександрович.

ГДА СБУ Волинської області. – Ф. Кримінальні справи. – Оп. 1. – Спр. 6824 ФП. За слідчою справою № 60053 по звинуваченню Скопюка Івана Володимировича, ст. 54–2, 54–11 і 54–8 КК УРСР. У двох томах. – Січень–липень 1941 р. – Т. 1. – Арк. 1.

№ 3

Виписка з донесення агента “Ярослав” від 23.11.1944 р. “Про хід I військової конференції ОУН у Львові в жовтні 1942 р.” адресованого заступнику начальника відділу ГУКР НКО “СМЕРШ” майору Александрову

План боротьби затверджений на 1 військовій конференції ОУН в 1942 р.

“...Росія буде розчленована в результаті ударів зовнішнього ворога / англо-американців або Японії /, а також ослаблена діями внутрішніх ворогів / з числа українців, білорусів, кавказьких і уральських народів /, які будуть боротися за власну самостійність. Передбачається, що Росія пошле на Україну війська для забезпечення продовольчої бази і енергетичної. Для цього їй необхідно буде 2-3 місяці за які українські збройні сили повинні вийти на лінію Мозир-Воронеж-Ростов опираючись на ліси і болота Полісся Чернігівської і Сумської областей.

В східних областях України передбачається мобілізація лише 300 тис. осіб (не готові воювати за незалежність), а на Волині і Галичині не менше 500 тис. осіб.

Графік мобілізації:

Для мобілізації 1 села – 2 доби; району – 7; повіту (області) – 2 тижні; округи близько 1 місяця. Війська Галичини повинні були зібратися біля Тернополя через 2 місяці, Волинські через 1, 5 місяця біля Острога, Полісся – 1, 5–2 місяці в околицях Коростеня (Житомирська область), Холмщини, половина Дрогобицької області і Перемишської залишаються на Західному фронті.

Таким чином, на марш до лінії Південно-Західного фронту залишиться 1–1, 5 місяця з розрахунком просування на гужовому транспорті...”.

Деталі мобілізації:

“...Крайові військові команди які отримали наказ про мобілізацію від провідника (або військового референта при провіді ОУН) негайно

розсилають його обласним, окружним, підрайонним і районним військовим командам для чого повинні бути використані автомобілі, мотоцикли, велосипеди і коні.

Мобілізуються в першу чергу українці навчені військовій справі і члени організації.

Всі краєві коменданти повинні також мати план мобілізації: 1. Місце мобілізації. 2. Точний облік військовонавчених українців і членів ОУН. Рік призову 18–50 років. 3. Організація складів зі зброєю та обмундируванням. 4. Облікувати весь транспорт.

Відмова від мобілізації карається смертю. Інші національності брати лише добровольців...”.

Мобілізація на боротьбу проти Росії:

“...1. Полтава і Харківська область близько 50 тис. осіб.

2. Ворошиловградська і Сталінська невеликі групи для боротьби проти московського елемента на Донбасі.

3. Південна частина Миколаївської і Одеської областей формують оборону узбережжя Чорного моря по своїх областях.

4. Західна Трансдністрія організує охорону проти Румунії вздовж Дністра.

5. Північ Миколаївської і Одеської областей підкріплюють лінію фронту Ростов близько 20 тис. осіб.

6. Західна Трансдністрія близько 10 тис. підтримує ділянку біля Миколаєва і Одеси.

7. Дніпропетровська і Кіровоградська області близько 50 тис. на лінію.

8. Вінницька і Кам’янець-Подільська близько 50 тис. на лінію.

9. Київська область 50 тис. на лінію.

10. Житомирська 50 тис. на лінію.

11. Рівненська 80 тис. на лінію.

12. Волинь 80 тис. на лінію.

13. Південне Полісся 30 тис. на лінію.

14. Тернопільська область 80 тис. на лінію.
15. Львівська область 80 тис. на лінію.
16. Станіславівська область 60 тис. на лінію.
17. Дрогобичська область 60 тис. на лінію.
18. Холмщина і Підляшшя 30 тис. ділянка проти поляків.
19. Перемишльська область займає лінію фронту на р. Сян 20 тис.
20. Карпатська частина Дрогобичської областей організовує оборону проти мадярських і чеських частин 15 тис. від р. Сян до Свіча.
21. Карпатська частина Станіславівської областей (Гуцульщина) від р. Свіча на Буковину 20 тис...”.

ГДА СБУ. Ф. 13, спр. 372, т. 4, арк. 29-35.

№ 4

Спецповідомлення начальника УШПР, комісара держбезпеки Т. Строкача і начальника розвід відділу УШПР Мартинова до ЦК КП(б)У

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

УКРАИНСКИЙ ШТАБ ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ СПЕЦСООБЩЕНИЕ

**О деятельности украинских националистов на оккупированной территории
Украинской ССР**

Получено Украинским штабом партизанского движения разведданные о деятельности украинских националистов за последнее время отмечают большое движение националистов в районах Ковель, Голобы, Колки, Рожище, Маневичи / Волынской и Ровенской областей /.

Штаб украинских националистов сторонников БАНДЕРЫ из Закарпатской Украины в двадцатых числах марта месяца с.г. выслал указание о формировании украинской национальной армии за счет полицейских, козаков и местных украинцев бандеровского и бульбовского направлений.

Основная задача национальной украинской армии-совершить революцию на Украине. В первую очередь занять все города и железнодорожные узлы.

30 марта одна из групп партизанского отряда тов. ШИТОВА зашла в с. Кашивка Голобского района Волынская область, в селе оказалась расквартирована часть украинских националистов, численностью в 400 человек. Возглавляет часть районный комендант, в подчинении которого находится 4 сотенных командира. Вооружение: ручные и станковые пулеметы, автоматы, винтовки и гранаты.

Немецкое командование узнав об указаниях бандеровского штаба стало обезоруживать, производить аресты и расстрелы украинской полиции. В с. Павурин Маневичского района, Волынская область полиция двух постерунков арестована и расстреляна.

При попытке немцев обезоружить полицию в г. Ковель, последние вступили с немцами в бой. Убито 18 человек немцев.

Полицией освобождены все арестованные, а лагеря трудповинности распущены.

Наряду с этим, украинские националисты проводят зверскую расправу над беззащитным польским населением, ставя задачу полного уничтожения поляков на Украине.

В Цуманском районе, Волынская область сотне националистов было предписано до 15.4.43. уничтожить поляков и все их населенные пункты сжечь. 25.3.43 уничтожено населенные пункты: Заулек, Галинуйка, Марьянуйка, Перелысянка и др. 29.3. в с. Галинуйке зарублено 18 человек поляков, остальные ушли в лес. В этом селе к поляку врагу ЩЕЛКИНУ, его жена, член украинской организации, привела бандеровцев, которые отрезали врагу уши, вырвали нос и разрубили тело на куски.

В с. Пендыки расстреляно до 50 человек поляков.

В г. Чорторыск, Волынская область попы лично казнили 17 поляков. В с. Вердче-Большие местные националисты повесили учительницу, а детей ее задушили.

Спасаясь от зверств националистов поляки концентрируются в крупных лагерях, охраняемых местными польскими партизанскими отрядами.

Польское население из колонии Козье, Заугольцы, Глембочек, Боярки, Гутвин, Подселече и др. полностью выселились в лагери Гута-Степановская, Ровенская область. В лагере до 2000 человек поляков. Охраняется лагерь партизанским отрядом под командованием поручика польской армии ТУСЕВИЧА. Отряд вооружен винтовками, автоматами и крупнокалиберными пулемётами.

Главными пунктами формирования украинской национальной армии должны быть Волынский, Свенарский и другие леса. В этом направлении отмечается движение украинской полиции и гражданских националистов из Львовской и других западных областей.

Партизанский отряд ШИТОВА следуя из с. Косиньки каждую ночь встречал следовавшие группы шуцманов в 50, 150 и даже по 400 человек. Особенно большое движение в Голобском и Колковском районах, Волынской области.

31.3 поручик ТУСЕВИЧ в сопровождении вооруженной группы выбыл в г. Львов за польским дипломированным полковником, который должен возглавлять партизанское движение поляков.

В свою очередь немцы в райцентрах, городах, узловых станциях и крупных населенных пунктах увеличили гарнизоны. До 1.4.43 в с. Колках было 3 немца-сейчас 300–400 человек, в с. Голубцах было 2, сейчас 14 человек, в с. Переспа было 3 мадяра, теперь 10 человек. В Рожищах было 25 человек прибыло 150 человек. В г. Ковель было 300 человек немцев, сейчас до 4 000 человек. В г. Костополь было 50 человек, сейчас 500 человек.

На всех железнодорожных станциях. На подступах к железнодорожным мостам немцы поставили Доты имеющие ходовое сообщение со станцией и мостом. У Дотов пулеметы и артиллерия.

НАЧАЛЬНИК УКРАИНСКОГО ШТАБА ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ

КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

/ СТРОКАЧ /

НАЧАЛЬНИК РАЗВЕДОТДЕЛА УКРАИНСКОГО ШТАБА
ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ – ПОЛКОВНИК ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

/ МАРТЫНОВ /

“ ” апреля 1943 года

ЦДАГОУ. Ф. 62, оп. 1, спр. 220, арк. 25–27.

№ 5

Повідомлення командира загону УПА-Північ “Василя” до командира “Вовчка” про координацію дій по знищенню поляків та червоних партизанів на території Голобського і Турійського районів Волинської області

До

друга командира Вовчка

в Терені

До мене напливають донесення з півдня, що в західній частині Голобського району, а також північній частині Турійського району, організаційна робота є неможливою з огляду на поляків, котрі поширюють свої дії з с. Куличева на околишні села: Клюськ, Гаруша, Задоби, Рядовичі, Черніїв, Новий Двір, Озеряни, Сушибаба, Солотвин, Літин, Дажва, Каролінка і інші. В згаданих селах ляхи грабують майно і мордують населення, котре масово втікає в південну частину району.

Такою самою загрозою на півночі є червоні, які настало осіли в околиці с. Велимче на хуторах “Цюприк” в силі до 200 осіб. З цієї місцевості нападають на села і нищать наш актив грабуючи одночасно селянське майно.

Конечним є в найкоротшому часі провести повну ліквідацію поляків і червоних в цих теренах. Коли б Ви це планували, прошу повідомити мене про час, тоді б я міг і допомогти в проведенні акції.

Постій дня II.XII–43р.

Слава Україні!

/ Василь /

ЦДАГОУ. Ф. 57, оп. 4, спр. 353, арк. 93.

№ 6

Шифротелеграма партизанських командирів Федорова і Кизя до начальника УШПР Т. Строкача про діяльність підрозділів УПА на Волині

УКРАИНСКИЙ ШТАБ ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ

ШИФРТЕЛЕГРАММА Вх.№ 3801

Из р/с 489 26 марта 21. 20

Расшифрована 26 марта 24. 00 1944г.

Куда и кому тов. СТРОКАЧ

Районе Любомль нами захвачено много документов УПА их договора немцами не имеем, бандеровцы мельниковцам по нашим данным по прежнему остаются враждебными, бандеровцы считают МЕЛЬНИКА немецким агентом.

Основные базы и сосредоточения были и остаются бульбовцы лесах между Сарны – Костополь – Олевск, бандеровцы северные районы Ровенской области и северо-западные районы Львовской области.

Часть вооруженной силы УПА натиске партизан и приближением Красной Армии уходят на запад-Галицию.

Местные отряды УПА, оставлены на месте (часности низы) в большом количестве приходят из лесов сдаются партизанам.

Работа этом направлении продолжается.

26.3.44г.

ФЕДОРОВ, КИЗЯ.

№1135

ЦДАГОУ. Ф. 62, оп. 1, спр.1550, арк. 130.

№ 7

Доповідна записка секретаря рівненського обкому КП(б)У В. Бегми першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущова про діяльність українських націоналістів на території Рівненської області

12 августа 1944г.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(Б)У
ТОВАРИЩУ – Н. С. ХРУЩЕВУ
ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

В дополнение своей информационной записке от 29 июля с/г. о состоянии борьбы с украинско-немецким националистическим бандитизмом на территории Ровенской области, сообщаю следующее:

В первой декаде августа бандитский террор, диверсии, поджоги и убийства, по сравнению с июлем месяцем, возросли еще более.

В настоящее время в области нет ни одного района, где-бы не свирепствовал бандитизм.

В Сарненском районе с 30-го июля по 10-е августа бандитами разбиты 5 сельсоветов. В большинстве случаев нападения сопровождаются убийством сельских советских активистов.

В этом же районе, в ночь с 31-го июля на 1-е августа бандиты совершили нападение на бронепоезд, пытаясь его захватить. Огнем бронепоезда часть бандитов была перебита, часть рассеяна.

В эту же ночь, вооруженная банда, на границе Сарненского и Владимирецкого районов, напала на пост ВНОС. Личный состав поста ВНОС

принял бой, но ввиду своей малочисленности, в неровном бою был весь перебит.

Исключительно массовое проявление бандитизма приняло в с. – ТЫННОЕ и ЗНОСИЧИ, Сарненского района. В этих селах, несмотря на проводимую массово-политическую работу местными партийными и советскими органами, антисоветские настроения и влияние бульбовцев являлись очень сильными.

Это подтверждается следующими фактами:

а/ Из сел – ЗНОСИЧИ и ТЫННОЕ, ни один человек из числа военнообязанных, по повесткам в Военкомат для призыва, или учета, не явился.

б/ Граждане 1927 года на приписку и Всеобуч не явились.

в/ Из этих сельсоветовни одна лошадь на осмотр и малинизацию не была доставлена.

г/ Ни одного распоряжения лицам этих сел в части выделения людей и тягла для работы на объектах оборонного значения, не выполняется.

д/ Советским работникам в эти села в одиночном порядке и малыми группамивыезжать невозможно.

В селе ТЫННОМ Председатель сельсовета не живет, вынужден был уйти и скрываться в Райцентре, а бульбовцы избрали своего сельского старосту.

За последнюю декаду отмечены случаи нападения бандитов на железнодорожные станции, роходящие эшелоны, мосты и пр.

Так, например, 3-го августа между ст. Клесов и разездом Страшево / Клесовского района /, бандиты заминировали полотно железной дороги, в результате чего потерпел крушение эшелон с боеприпасами-10 вагонов с боеприпасами были разбиты. Убито и ранено 8 бойцов.

Движение на этом участке было приостановлено на 10 часов.

В этом же районе крупная банда / свыше 1000 человек / пыталась захватить ст. Томашгород, но была отбита находившейся там войсковой частью.

В Клесовском районе на протяжении этих дней бандитами совершен ряд террористических актов.

В с. Клесов / 2 км. от райцентра /, зверски замучена семья военнослужащего, состоящая из 7 человек.

В этом же селе 31 июля бандиты окружили группу бойцов из 9 человек, из которых ими было 8 убито.

В с. ВЬРЫ бандитами окружен пост ВНОС, который состоял из 17 человек. Здание поста ими было сожжено, 4 бойца убиты и 3 тяжело ранены.

В Мизочском районе бандитами за этот период разбито 6 сельсоветов, изъяты в них книги и документы. В этом районе отмечено несколько слугаев поджогов собранного хлеба нового урожая.

В с. Бущи бандиты сожгли школу, а в с. Мешаница подожгли церковь. В ряде сел бандиты ограбили магазины Сельпо. В с. Новая-Мешаница разбита школа. В Мизочском районе за этот же период бандитами совершены ряд террористических актов. В с. Малая Мешаница убит почтальон, а в селе Дермаш-П, убита семья активиста из 4 душ.

Значительно активизировались бандиты и в Клеванском районе.

В с. Белев, этого района, вооруженная банда в 60 человек напала на Рыбхоз, убила семью бригадира Рыбхоза, тов. Мануилика.

В ту же ночь другая банда разбила сельсовет в селе Ново-Жуков, забрала все документы по обложению хлебопоставками и расстреляла Заместителя Председателя Сельсовета тов. Самсонюка.

4 августа в с. Радуховка бандиты убили работающих в поле двух поляков.

2 августа в селе Новостав-Юрдыка приехала вооруженная автоматами и пулеметами банда около 100 человек, которая провела заготовку сельхозпродуктов для бандеровских банд.

В Демидовском районе по агентурным и официальным данным группируются многочисленные бандеровские подполья. На днях в район прибыл “куренной” – “БОСОТА” /Токарь Матвей/ и усиленно проводит мобилизацию призывников 1927 года рождения.

В течении 9 и 10-го августа по району совершен ряд террористических актов, над лояльно настроенных к Советской власти, людьми. Убито всего более 40 человек.

Ряд местных жителей работающих в районных учреждениях, 11-го августа получили из с. Рудки от бандеровцев повестки явится к ним. В этих вызовах было написано:

“Немедленно явитесь в с. Рудки, жалковать не будете”.

Все хозяйственные работы в районе прекращены. Население запуганное бандитским терором, на работу не выходит. Войск в районе нет.

Аналогичное положение и в других районах области. Несмотря на то, что частей РККА и внутренних войск НКВД для борьбы с бандитизмом в области крайне недостаточно, принимаем все меры к разгрому банд.

Активное участие в борьбе с бандами принимают созданные в районах истребительные батальоны, группы содействия органам НКВД, партийный и советский актив.

В Деражненском районе – одном из наиболее пораженных бандитизмом, истребительный батальон и вооруженный партийный и советский актив, разгромили банды “Моряка” и “Партизана”.

“Партизан” – сотенный, а “Моряк” руководитель “СБ” из с. Тростянки этого же района. Настоящее его имя Карпенко Федор, который захвачен живым и на допросе признался, что он лично замучил 23 честных советских человека.

При разгроме банды “Партизана” взяты две типографии и другие трофеи.

“Партизан” – он – же Потапчук, происходит из крестьян заможных – с. Бычай Деражненского района, который лично со своей сотней сжег село Малый Мыцк этого - же района и убил 56 стариков, женщин и детей этого села.

В Деражненском районе бандитами этих банд только в первых числах августа были убиты: Зав. Райфо – тов. ПЕТРОВ, агент Райфо – тов.

МАЛЫШКО /бывший партизан/, агент Райуполномоченый – наркомзага – т. ПРИЩЕПА, Директор Маслозавода и еще несколько человек.

“Моряк” и “Партизан” находятся сейчас в доме предварительного заключения Деражненского РО НКВД.

Руководство Деражненского и некоторых других районов /Вербского, Владимирецкого/, - ставят сейчас вопрос о проведении в районах показательных судов над вожаками этих банд.

В Мизочском районе, истребительным батальоном, который действовал совместно с войсковой частью, разгромлена банда бандеровцев. 87 человек бандитов было убито, 63 захвачено живыми. Взято 10 станковых пулеметов, 23 автомата и винтовки, несколько тысяч патронов, гранаты и другое военное имущество.

В настоящее время, в целях усиления борьбы с бандитизмом, нами проводится ряд мероприятий:

1. Во всех районах сколачиваются истребительные батальоны численностью от 75 до 140 человек.

2. Вооружается за счет выделенного ЦК КП(б)У оружия – пистолетами “ТТ” партийный и советский актив.

3. По линии ЛКСМУ на предприятиях, железно-дорожных станциях, объектах имеющих государственное народно-хозяйственное значение, создаются бригады по охране их, из молодежи.

4. Все наличные силы внутренних войск НКВД направлены в районы, где ведут борьбу с украинско-немецкими националистическими бандами.

5. Как областной так и районный партийный и советский актив в своем большинстве находится в районах и селах с задачей усиления массово-политической работы среди широких масс трудящихся.

СЕКРЕТАРЬ РОВЕНСКОГО

ОБКОМА КП(б)У

/ В. БЕГМА /

ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 23, спр. 928, арк. 84–89.

№ 8

Спец-записка начальника транспортного відділу КДБ Ковельської залізної дороги Кочеткова про диверсійно-терористичну діяльність українських націоналістів

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

ЗАМЕСТИТЕЛЬ СЕКРЕТАРЯ ЦК КП(б)У ПО ТРАНСПОРТУ

тов. ЧУМАЧЕНКО

гор. КИЕВ

На № 654 от 5/ХІІ – 1944года

СПЕЦ-ЗАПИСКА

О диверсионно-терористических проявлениях
украинских националистов на Ковельской ж.д.

Диверсионные проявления банд ОУН на Ковельской ж.д. в основном начались с августа месяца 1944 года.

До этого бандпроявления выражались в уходе в лес одиночек и мелких групп военнослужащих и работников ж.д. транспорта и нападениях на жителей проживающих в путевых зданиях, находящихся на перегонах.

В августе месяце ОУНовское подполье приступило к активным действиям по подрыву полотна железной дороги и искусственных сооружений.

Всего за период с августа по декабрь месяц 1944 года на Ковельской железной дороге зарегистрировано 47 бандпроявлений из них:

- 1/ Крушений поездов в результате взрыва мин и разборки пути бандитами 11 случаев.
- 2/ Подожжено 3 и подорвано 4 моста.
- 3/ Перерыв связи путем срезки столбов – 7 случаев.
- 4/ Вооруженных нападений на станции – 3 случая.

5/ Нападение на кладовые дорожных мастеров с хищением путевого инструмента 2 случая.

6/ Налет на помещения железнодорожников – 1 случай.

7/ Нападение на гарнизоны войск НКВД по охране ж.д. сооружений – 2 случая.

8/ Увод железнодорожников в лес – 7 случаев – 22 человека.

9/ Убито работников ж.д. транспорта – 10 человек.

Из указанных выше проявлений большой процент падает на октябрь и ноябрь месяцы.

Наиболее характерными бандпроявлениями являются:

4 октября с.г. на перегоне Верба-Кременец бандой повреждены 2 деревянных моста. Перерыв движения 10 часов.

15 октября с.г. бандой был произведен налет на ст. Белая. Убито 2 человека из числа войск НКВД.

29 октября с.г. на перегоне – Рокитно-Мочуляны бандой был разобран путь и обстрелян рабочий поезд, убито 8 человек из числа ж/дорожников и охраны.

29 октября с.г. на перегоне Клесово-Страшево перервана связь и подорван на mine угольный состав.

8 ноября с.г. на перегоне Остки – Ракитно подорван и обстрелян поезд № 913.

15/XI – с.г. на перегоне Ульбаро-Здолбцново подорван пассажирский поезд № 67.

Наиболее зараженными бандитизмом участками являются:

Участок – Олевск – Сарны, Здолбуново – Красне, Ковель – Рафаловка и Луцк – Стоянов, Костополь – Ровно.

В районах прилегающих к данным участкам пути оперируют банды ОУН численностью от 30 до 500 человек и находясь в лесах используют как продовольственную базу местное украинское население проживающие в населенных пунктах как вблизи ж/дороги так и в районах лесов.

Поимеющимся от НКГБ данным ОУНовцев в первые дни освобождения Красной Армией Западной Украины от фашистско-немецких захватчиков запрещали своим членам организации поступать на ж.д. транспорт, теперь же наоборот ОУНовское подполье засылает своих людей на ж.д. транспорт с целью совершения диверсий и террористических актов.

В целях предохранения пути и сооружений от диверсионных проявлений банд нами на наиболее пораженных бандитизмом участках дороги организовано патрулирование войск НКВД совместно с опергруппой НКГБ.

Одновременно с этим проводятся чекистско-войсковые операции по ликвидации банд в районах прилегающих к ж.д. транспорту.

НАЧАЛЬНИК ТОН КГБ КОВЕЛЬСКОЙ Ж.Д.

ПОЛКОВНИК ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

/ КОЧЕТКОВ /

“7” декабря 1944года

гор. Ровно

ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 23, спр. 929, арк. 99–101.

№ 9

Доповідна записка начальника політичного управління 1-го Українського фронту С. Шатілова першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про перехід на бік ворога військовослужбовців нового поповнення

№ 00707

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

“30” 9. 1944г.

ЧЛЕНУ ВОЕННОГО СОВЕТА 1-ГО УКРАИНСКОГО ФРОНТА

ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТУ тов. ХРУЩЕВУ Н.С.

О ПЕРЕХОДЕ НА СТОРОНУ ВРАГА ВОЕННОСЛУЖАЩИХ НОВОГО ПОПОЛНЕНИЯ

С 4 по 25 сентября 1944 года на сторону врага перешло 172 человека из числа призванных в Западных областях Украины, в том числе 73 военнослужащих перешли на сторону противника во время боя 99 совершили переход к немцам с переднего края обороны.

По армиям

Армия	Дивизия	Дата измены	Характер перехода	Количество	Откуда призваны
13	121 сд	4.9	Перешли к врагу с переднего края	1	Дрогобычская обл.
	121 сд	7.9.	Перешли к врагу с переднего края	3	Дрогобычская обл.
	6 гсд	7.9	Сдались в плен во время боя	около 50	Дрогобычская обл.
	309 сд	28.9	Ушли с переднего края	1	Дрогобычская обл.
Всего по армии				55	
60	322 сд	5.9	Перешли к врагу с переднего края	18	Львовская обл.
	322 сд	6.9	Перешли к врагу с переднего края	4	Львовская обл.
	322 сд	11.9	Перешли к врагу с переднего края	12	Львовская обл.
	336 сд	19.9	Перешли к врагу с переднего края	4	Львовская обл.
	302 сд	23.9	Перешли к врагу с переднего края	4	Львовская обл.
	302 сд	24.9	Перешли к врагу с переднего края	6	Львовская обл.
Всего по армии				48	
38	140 сд	14.9	Сдались в плен во время боя	14	Львовская и Волынская обл.

	305 сд	12.9	Сдались в плен во время боя	16	Львовская и Волынская обл.
	305 сд	20.9	Сдались в плен во время боя	8	Станиславская обл
	305 сд	21.9	Ушли с переднего края	11	Станиславская обл.
			Всего по армии	49	
3 тв	389 сд	21.9	Ушли с переднего края	5	Волынская и Тарнопольская обл.
	389 сд	25.9	Ушли с переднего края	5	Волынская и Тарнопольская обл.
	273 сд	25.9	Ушли с переднего края	10	Волынская и Тарнопольская обл.
			Всего по армии	20	

Проверкой установлено, что организаторами групповых переходов военнослужащих, призванных из Западных областей Украины, как правило, являются активные участники бандитских отрядов немецко-украинских националистов – бандеровцев. Эти изменники свою подрывную работу тщательно маскируют, применяют новую тактику. Они нередко стараются показать себя с положительной стороны на службе, совершают иногда даже боевые подвиги, лишь бы войти в доверие к командирам и бойцам, окружающим их, усыпить их бдительность.

Об этом свидетельствует документ бандеровцев. Захваченный нами на участке 38 армии “Основные указания о пропагандистской работе членов революционно-освободительной ОУН в рядах Красной Армии”. Вот что в нем говорится о тактике:

“Каждый украинский революционер не должен демонстрировать внешне своей враждебности к Красной Армии и нежелания воевать. Наоборот, наиболее работоспособные революционеры-“самостийники” должны в начале врат в красноармейские массы, сблизиться с ними. Даже нужно стремиться к быстрому овладению русским языком. Завоевать

благосклонность и доверие командования, можно развернуть серьезную национально-освободительную работу”.

В этом же документе сказано:

“Член ОУН в рядах Красной Армии продолжает свою, главным образом пропагандистскую, работу. Вся пропагандистская работа члена ОУН среди красноармейской массы направлена на то, чтобы вызвать неудовлетворенность, ненависть к Сталину, к сталинскому режиму, к ЦК ВКП(б), к своей партийной верхушке, к аппарату НКВД и большевистской административной власти. Доказывать, что гитлеровская и сталинская власти – одинаковы. Красноармеец должен прийти к выводу, что в СССР неизбежна национально-освободительная революция, которая закончится построением самостоятельных государств всех народов”.

Некоторые из активных бандеровцев, попав на должность командиров отделений, используют это в своей изменнической деятельности, склоняют на путь предательства подчиненных.

11.9.44 года из 322сд 60 армии перешли организовано на сторону врага 12 военнослужащих нового пополнения Львовской области. Организаторами перехода явились командиры отделений, назначенные из того же пополнения, СВЕТЛИК Н.С. и ДМИТРИШИН И.И.

19 сентября из 336сд перешли на сторону врага 6 военнослужащих. Организатором перехода был также командир отделения КУЗЬМА В.В.

Наличие недостатков в нашей работе несомненно используется вражескими элементами в своей подрывной работе. К числу серьезных недостатков относятся следующие:

Во-первых: в отдельных соединениях и частях нарушается приказание командующего фронтом № 23 660/ш от 11 сентября 1944 года об обязательном кроке военной подготовки пополнения, призывников из западных областей Украины (в запасном полку не менее 8 дней и в стрелковых дивизиях и полках не менее 10 дней), о тщательном изучении

пополнения, распределении его по подразделениям так, чтобы не было землячских групп.

О нарушении этого приказа говорят такие факты: вечером 12 сентября во 2сб 9бсп 140сд 38 армии прибыло 32 бойца нового пополнения Львовской и Волынской областей. В запасном полку они находились всего лишь три дня, в батальоне одни сутки. Люди не обучены, не проверены. На них даже не было списка. Из этих 32 человек сформировали батальон, добавив к ним 8 старослужащих бойцов и 14 сентября бросили в бой. Во время боя 14 человек сдались в плен к немцам.

20 сентября во время разведки боем перешло на сторону врага 8 рядовых 5 стрелковой роты 1000сп 305сд. Все они из одного села Демянв, Бурининского района Станиславской области.

Во-вторых: отсутствует постоянное наблюдение за бойцами со стороны отдельных командиров и политработников. Нередко бойцы нового пополнения, будучи на переднем крае, предоставлены сами себе, чем пользуются вражеские элементы для проведения своей контрреволюционной работы.

Так в ночь с 20 на 21 сентября с.г. из 4 роты 1004сп 305сд перешли на сторону врага 11 бойцов нового пополнения в тот момент, когда противник открыл артогонь, а командир роты лейтенант НОВОСЕЛЬЦЕВ ушел на свой командный пункт, не оставив за себя никого из офицеров и младших командиров старослужащих. Изменники Родины воспользовались отсутствием наблюдения за ними, вывели из строя пулемет и перешли к немцам.

В-третьих: слабо поставлена работа с бойцами нового пополнения. Отдельные командиры и политработники умело не организуют пропаганду, направленную на розаблочение лживой немецкой и бандеровской пропаганды. В беседах с бойцами нового пополнения слабо разъясняется сила и мощь нашего Советского Союза, дружба народов СССР, что украинский народ только при советской власти с помощью братского

русского народа зажил свободной, счастливой жизнью. Командиры и политработники бывая в подразделениях, не всегда находят правильный подход к бойцам нового пополнения, вследствие этого бойцы нередко не высказывают прямо своих настроений, желаний. Актив же из бойцов нового пополнения, обиженных немцами, не везде создан и не является еще опорой командиров и политработников в проведении воспитательной работы с личным составом в изучении бойцов.

В-четвертых: не организовано по-настоящему изучение нового положения и со стороны органов контрразведки “СМЕРШ”. Медленно изолируются враждебно настроенные лица, так как продолжительное время остаются не разоблаченными.

Кроме того установлено усиление активности немцев в проведении своей лживой пропаганды на тех участках, где были случаи переходов отдельных бойцов из наших частей. Пропаганду немцы обращают прямо к бойцам, призванным из западных областей Украины. Содержание ее сводится к тому, что мол мы, немцы, три года находились на вашей земле (территория западной Украины) и в армию вас не брали. А пришли большевики и мобилизовали в Красную Армию, заставили бороться за чужие интересы. Далее немцы пытаются внушить нашим бойцам. Что конца войны не видно, что якобы, Англия и Америка готовят войну против СССР. Тем, кто перейдет к немцам, обещают хорошие условия, участникам бандеровских отрядов – возвращение в эти банды. Широко используются в пропаганде факты измены Родине со стороны отдельных бойцов нового пополнения. Например после перехода на сторону врага 18 бойцов из 322сд немцы вскоре организовали передачу через МГУ выступление изменников. На участке 60 армии за месяц зарегистрировано до 40 передач.

ПРИНЯТЫЕ МЕРЫ

1.Каждый случай перехода на сторону врага расследуется лично членами Военных Советов и начальниками политотделов армий, начальниками политотделов корпусов, дивизий. Случай перехода на сторону противника в

38 армии расследовались лично мною, а также моим зам. генерал-майором тов. УСОВЫМ. В 13 армию выезжал с той же целью заместитель начальника оргинструкторского отдела полковник тов. ИЛЬИНСКИЙ с группой инструкторов, которые на месте оказали помощь партполитаппарату в налаживании партийно-политической работы с личным составом.

2. Командиры и политработники, которые своим преступным отношением к делу создали условия для перехода, привлекаются к партийной и судебной ответственности. Например, Военным Советом 60 армии наказаны командир 322сд генерал-майор ЗУБОВ, начальник политотдела дивизии полковник ОХАПКИН, командиры 1087 и 1089сп привлечены к партийной ответственности командир полка ШЕСТАК и зам. Командира полка по политчасти подполковник МИШНЕВ из 389сд 3 гв. армии, осужден Военным Трибуналом командир роты ПОПОВ.

3. Усилена партийно-политическая работа с новым пополнением. В частях, где имелись переходы, с бойцами проводятся специальные беседы. Разясняются приговора Военного Трибунала об осуждении заочно изменников, о репрессии их семей.

Проводятся партийные активы по вопросу борьбы с чрезвычайными происшествиями. В целях оказани помощи в налаживании партполитработы в запасных полках, туда посланы дополнительно большие группы политработников армии и соединений. Кроме того во все запасные полки выезжали лекторы и агитаторы Пуффронта. Инспекторами ПУ фронта проверена работа каждого запасного полка и на месте оказана помощь.

4. Обращено особое внимание по наведению порядка на переднем крае. Круглосуточное дежурство офицеров в роте, ежедневные проверки, дежурные пулеметы и секреты из старых проверенных бойцов и т. д.

5. Приняли меры по линии органов “СМЕРШ” и прокуратуры по выявлению контрреволюционных элементов и их изолированию. Изменники Родины предаются суду Военного Трибунала заочно, выявляются и арестовываются их соучасники.

НАЧАЛЬНИК ПОЛИТИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ
1-го УКРАИНСКОГО ФРОНТА ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТ
/ С. ШАТИЛОВ /

ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 23, спр.929, арк. 10–17.

№ 10

**Інструкція №1 коменданта відділу СБ при головній команді УПА-
Північ – “Ковуспуна” командирам ВО і командирам СБ ВО**

Інструкція № 1

командирам окремих ділянок при головному штабі УПА “Північна група”
командирам ВО і командирам СБ ВО

1. Не проводити агітації у ворожому нам середовищі (шуцмани) німецька поліція /,козаки, добровільні загони німців, військовополонені червоноармійці, німці, мадяри / про перехід їх на бік УПА.

Тих хто перейде добровільно не включати в організацію УПА. Тримати їх подалі від команд, зєднань і та ін. Особливу увагу звернути на перебіжчиків на наш бік поодинці і дрібними групами.

Всіх обов’язково передавати органам СБ для перевірки.

2. Не підтримувати зв’язку з цивільними службовцями, які прийдуть слідом за Червоною Армією формувати державно-політичне життя, оскільки це є надійний і відібраний більшовицький елемент. Серед них є більшовицькі провокатори.

3. Всім хто працював в УПА забороняється йти на службу в державно-політичні, господарські, більшовицькі установи. Всі ці люди в більшості розконспіровані. Більшовицькі органи безпеки в ближчому часі без труднощів дізнаються про їх діяльність в УПА і суворо покарають або завербують для власної агентурної роботи, спрямованої проти УПА.

Потрібно пам'ятати, що в кожному більшовицькому закладі при так званому відділі кадрів, є НКДБ /до лютого 1941 р. цією роботою займалося НКВС/, що називається спецвідділом. Спецвідділ займається перевіркою співробітників всього закладу, вербуванням агентури за допомогою інших, виявленням, так званих шкідників і передачею “шкідника” до рук слідчих органів НКДБ для кінцевого вирішення справи і покарання. В школі цією роботою займаються комсорги і директори шкіл.

4. Потрібно пам'ятати, що НКДБ /раніше НКВС/ заарештованих за політичну діяльність звільняє лише тоді, коли заарештований погоджується на агентурну роботу на користь більшовиків. Всіх цих людей /звільнених після арешту / не можна приймати на роботу в УПА. Це стосується також всіх тих хто раніше працював в УПА, пішов працювати в більшовицькі установи або школи, а пізніше повернувся в УПА.

Всіх таких людей необхідно терміново передавати органам СБ для перевірки.

Хто не буде дотримуватися цього і буде приймати таких людей на роботу в УПА без попередньої перевірки органами СБ, буде покараний на рівні з тими, хто працює на шкоду УПА.

5. Людей, яким доручені відповідальні завдання попередньо перевіряють через органи СБ.

6. На період більшовицької окупації намагатися рідше з'являтися членам УПА в громадських місцях. Не надавати відпусток /до родин, знайомих і т. ін. /.

По території можуть тільки їздити у службових справах, визначені для цього особи не менше 2-х членів УПА. Навіть не членам УПА /жителі сіл в районі УПА / заборонити зайве ходіння.

Особливу увагу звернути на спекулянтів, їх необхідно передати в СБ.

Цей захід необхідний для того, щоб не дати можливості зв'язатися з працівниками НКДБ.

7. Членів УПА необхідно переводити з їх районів в інші райони. Цей захід, як правило, застосовують до щойно мобілізованих в період більшовицької окупації.

8. За згоду працювати з більшовиками проти УПА – кара СМЕРТЬ.

9. За зв'язок з німецькими та іншими розвідорганами – кара СМЕРТЬ.

10. Цю інструкцію опрацювати серед членів УПА і співчуваючих.

11. За невиконання 10 пункту винні будуть притягуватися до відповідальності.

12. Інструкція має обов'язків характер.

Постій 15.01.44 р.

КОМЕНДАНТ ВІДДІЛУ СБ ПРИ
ГОЛОВНІЙ КОМАНДІ УПА
ГРУПА ПІВНІЧ – КОВУСПУН

ГДА СБУ. Ф. 13, спр. 372, т. 3, арк. 118–119.

№ 11

План ліквідації українських націоналістів затверджений першим секретарем ЦК КП(б)У М. Хрущовим у березні 1944 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

“УТВЕРЖДАЮ”

СЕКРЕТАРЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМИТЕТА
КП(б)У

Н. ХРУЩЕВ

“ ”марта 1944 года

ПЛАН

ликвидации вооруженных банд украинских националистов, действующих в Житомирской и Ровенской областях и северных районах Тернопольской и Каменец-Подольской областей

Вооруженные банды украинских националистов перешли к активным боевым действиям на коммуникациях Красной Армии в Житомирской и Ровенской областях и в северных районах Каменец-Подольской и Тарнопольской областей и активизировали террор против партийно-советского актива в освобожденных от оккупантов районах.

Для ликвидации действующих банд украинских националистов – привлечь партизанские соединения и отряды: ОЛЕКСЕНКО, ОДУХА, КОТ, МИЩЕНКО, НЫРКО и ФЕДОРОВА, КИЗЯ, общей численностью до 8 000 человек, количество отрядов и их численность в случае необходимости можно довести до 12–15 тысяч человек.

Руководство боевой деятельностью партизанских отрядов, привлекаемых для ликвидации банд и увязку боевых действий с НКВД УССР и войсками по охране тыла фронта и армий возложить на тройку или оперативную группу, в состав которой ввести представителя ЦК КП(б)У, НКВД, НКГБ УССР и УШПД. Оперативную группу, со средствами связи, дислоцировать в г. Ровно.

Привлекаемым для ликвидации банд партизанским отрядам и соединениям поставить следующие задачи:

1. Соединению ОЛЕКСЕНКО – 1 370 человек.

Действовать в Корецком, Людвипольском, Березнянском, Ракитнянском, Томашгрудском районах Ровенской области.

2. Соединения ФЕДОРОВА, КИЗЯ – 1 460 человек.

Действовать в Сарнском, Степаньском, Бережницком и Владимирецком районах Ровенской области.

3. Соединению ОДУХА – 2 400 человек.

Действовать в Шепетовском, Изяславском, Славутском, Корницком, Аннопольском и Берздовском районах Камянец-Подольской области; Куневском, Мизочьском, Здолбуновском и Острожском районах Ровенской области; Шумском районе Тарнопольской области.

При продвижении Красной Армии на запад полностью охватить район Кременецких лесов.

4. Соединению КОТ – 1 050 человек.

Действовать в Эмильчинском и Словечанском районах Житомирской области.

5. Соединению МИЩЕНКО – 525 человек.

Действовать в Клеваньском, Цуманьском, Костопольском и Софиевском районах Ровенской области.

6. Отряду НЫРКО – 200 человек.

Действовать в Высоцком и Домбровицком районах Ровенской области.

Разрешить тройке или оперативной группе:

1. Привлечь для боевых действий против банд партизанские отряды, которые по разным причинам остались в тылу Красной Армии. Задачи этим отрядам поставить в зависимости от обстановки.

2. При необходимости, проводить мобилизацию местных транспортных средств, необходимых для передвижения партизанских отрядов во время преследования и уничтожения банд.

По окончании каждой отдельной операции мобилизованные транспортные средства возвращать населению.

Обкомам и Райкомам КП(б)У, Облисполкомам и райсоветам обеспечить все партизанские отряды, действующие против банд украинских националистов, продовольствием и фуражем за счет государственных поставок и местных фондов в течение всего периода проводимых операций.

Просить Военный Совет 1-го украинского фронта:

1. О выделении по заявке Украинского штаба партизанского движения необходимого количества вооружения и боеприпасов для партизанских отрядов, действующих против банд.

2. Выдать партизанским отрядам, привлекаемым к операции чековые книжки для расчета по заготовке продовольствия и фуража из расчета ежедневно на 10 000 человек и 2 000 лошадей.

3. Взять на снабжение по фронтовой норме горюче-смазочными материалами автотранспорт и радиостанции – всего:

легковых автомашин – 15

грузовых автомашин – 50

радиостанций – 5

НАЧАЛЬНИК УКРАИНСКОГО ШТАБА ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

/ Т. СТРОКАЧ /

“ ” марта 1944 года.

ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 23, спр. 920, арк. 1–4.

№ 12

Звернення командира польського партизанського загону Р. Сатановського до М. Хрущова про надання зброї та боєприпасів

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У

тов. ХРУЩЕВУ

На громадной части территории Западной Украины поляки между молотом – украинскими националистами и наковальной – лозунгом “ожидать” в большинстве ушли в немецкие гарнизоны и уехали в Германию. Часть поступила в полицию, организованую немцами для “защиты” от националистов.

Польской полиции немцами дана полная свобода по отношению к украинскому населению. На почве ненависти к националистам за сотворенные ними злодеяния и зверства польская полиция, толкается на этот путь немцами мстит украинскому населению вообще, что впоследствии создает добавочные осложнения.

Как это известно, немецкая пропаганда выдает злодеяния националистов за дело рук советских партизан и находит, надо признать, отклик не только среди поляков за Бугом, но и у части поляков, которые сами пострадали от националистов.

Объяснить этот факт надо-во-первых, тем, что националисты при нападении на польские села выдают себя за партизан, во-вторых, немцы выпускают провокационные листовки, адресованные “бандеровцам” и “бульбовцам”, но предназначенные полякам для чтения. В этих листовках немцы называют “бандеровцев” и “бульбовцев” агентами Москвы.

Пропаганда эта потерпит полностью крах, если появятся польские партизанские отряды, получившие помощь от Советского Союза против немцев и националистов за свободную независимую Польшу.

События на фронтах, как и внутренняя обстановка на оккупированных территориях вынуждают организацию Сикорского /с приходом Сикорского к власти, вернее ПОВ/ менять тактику по отношению вопроса “ожидания”.

В настоящее время создаются отряды “Польской организации войсковой” и идет борьба за вовлечение “диких” польских партизанских отрядов и групп самозащиты в сферу влияния ПОВ.

Ход событий и логика фактов подсказывают, что ПОВ находится накануне вооруженного выступления. Каждый день нашего ожидания приносит непоправимый ущерб.

Считаю необходимым немедленно приступить к действиям – у нас есть еще громадные возможности.

В связи с тем, что Ваши указания и указания тов. Строкача не находят среди руководителей партизанских отрядов нужного отклика и наоборот, на пути создания польского партизанского движения, я встречаю в основном препятствия и помехи /о чем будет подробная докладная моего заместителя по разведке Коханского следующей почтой/ и учитывая, что моим начальником штаба Рожковским подготовлены достаточные кадры-

прекращаю бесполезное ожидание на получение поляков из партизанских отрядов.

Одновременно считаю единственно целесообразным выделить поляков в самостоятельные польские отряды под общим руководством при тщательном соблюдении тактических установок политической линии Союза Патриотов.

По сегодняшней день вооружения совершенно не получил, вопреки всем обещаниям тов. Строкача и полковника Соколова. Отряды, которые значительно позже прибыли, уже получили и получают груз.

Мои отряды без боеприпасов так, что не могу даже вести дальней разведки.

3. Х. я передал тов. Строкачу письмо по этому вопросу с приложением списка личного состава моего основного отряда и групп, выделенных тов. Бегмой, и рапорта о количестве необходимого вооружения и боеприпасов с расчетом на подготовленные старые кадры.

Прошу Вас убедительно принять меры.

5. X. 1943 года

Роберт САТАНОВСКИЙ

ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 23, спр. 530, арк. 3–5.

№ 13

Спецповідомлення виконуючого обов'язки начальника УШПР В. Соколова М. Хрущову про діяльність українських націоналістів

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

экз. № 1

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)УКРАИНЫ

ТОВ. ХРУЩЕВУ Н.С.

СПЕЦСООБЩЕНИЕ

о деятельности украинских националистов

Поступившие к нам, в последнее время, данные партизанской разведки свидетельствуют о том, что украинские националисты достигнув соглашения с германскими руководящими кругами, всецело перешли к борьбе против партизан и Красной Армии, действуя по заданиям немцев.

В городе Сарны, 5 и 6 августа с/г. состоялось совещание представителей германских властей и украинских националистов, по вопросам совместных действий против партизан.

На этом совещании, националисты приняли на себя такие обязательства:

1. Охранять железные дороги от нападений партизан.
2. Возобновить борьбу с партизанскими отрядами.
3. Поддерживать и выполнять все мероприятия немцев.

В свою очередь националисты выставили такие требования:

1. Освобождение Бандеры.
2. Вооружение националистов и впредь оказание им помощи вооружением и боеприпасами.
3. Гарантирование “Соборной Украины”.

В середине августа делегация украинских националистов выезжала для переговоров в Берлин с германскими деятелями. В результате переговоров было достигнуто соглашение по всем вопросам.

Германские власти обещали после окончания войны гарантировать “самостоятельность” Украины.

В связи с этим соглашением, командир “Украинской повстанческой армией” /УПА/ Тарас Боровец, совершенно прекратил борьбу с немцами и усилил активные действия против партизан, издав по этому поводу специальный приказ.

В последнее время участились нападения “бульбовцев” на наши партизанские отряды, действующие в Ровенской области. При чем командыванию партизанских отрядов “бульбовцы” предлагают заранее

ультиматум о сдаче оружия. Все нападения националистов остаются для них безрезультатными и, наоборот, партизаны наносят им сильные удары.

В лесах Ровенской, Станиславской и Львовской областей насчитывается до 15 000 вооруженных украинских националистов.

Руководство “УПА” проводит на территории Западной Украины мобилизацию украинцев в состав “Украинской повстанческой армии”.

Характерно, что националисты расставляют свои кадры на основных должностях на железнодорожном транспорте: машинистов, кондукторов, охранников. Усиливают они также свое влияние в городах Западной Украины.

В наших разведывательных сводках № 79 от 16.9.43г. и № 82 от 22.9.43г. мы сообщали о движении из Западной Украины в район Киева вооруженных групп украинских националистов.

По данным на 28.9.43г. штаб украинских националистов из района Колки направил 21 сентября в район Белой Церкви и Голосиевского леса под Киевом группу националистов в 300 человек, под командованием Железняка.

Группа эта вооружена 3-мя станковыми пулеметами “Максим”, одним противотанковым ружьем, большим количеством советских и немецких автоматов и винтовок.

Перед этой группой поставлена задача: в связи с приближением линии фронта ути в подполье, затем активизироваться и оставшись в тылу Красной Армии парализовать работу коммуникаций, взрывать мосты, пускать под откос эшелоны.

И.О. НАЧАЛЬНИКА УКРАИНСКОГО ШТАБА ПАРТИЗАНСКОГО
ДВИЖЕНИЯ

ПОЛКОВНИК

/ В. СОКОЛОВ /

ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 23, спр. 530, арк. 1–2.

№ 14

Спецповідомлення про кількість працівників, що загинули і зникли на території західних областей УРСР станом на 20 листопада 1944 р.

Специальное сообщение о количестве работников которые погибли или пропали в западных областях УССР по состоянию на 20. X. 1944 г.

Область	Общее количество	Из числа новоприб.	Из местного актива	Населения и членов семей
1. Львовская	201	95	106	393
2. Ровенская	293	45	248	846
3. Волынская	122	67	55	322
4. Станиславовская	124	41	83	890
5. Дрогобычская	40	10	30	-
6. Тернопольская	212	17	195	-
7. Черновицкая	20	5	15	-
8. Измаильская	-	-	-	-
Всего:	1 012	280	732	2 451

ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 23, спр. 925, арк. 1.

№ 15

Підсумкові дані УНКВС про боротьбу з ОУН і УПА на території Рівненської області за період з 4 лютого 1944 р. по 20 лютого 1945 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

Приложение № 1

Итоговые данные

Борьбы УНКВД с бандитизмом УПА и ОУН по Ровенской области, за период с 4 февраля 1944 г. по 20 февраля 1945 года

Месяц	Проведен операций	Убито		Задержано			Выселено семей	Явилось повинной	Самолет	Орудия	Трофеи			
		Бандитов	Бандитов	Банд.	Уклон.	Дизерти					Мин	Гран	П	Ст.
		в	в	посо	от	ров КА					омет	атом	Т	пуле
				бн.	моби							ет	Р	мет
				з. КА										
Февр.-44	19	326	962	-	-	-	-	-	-	1	1	-	1	-
Март-44	37	985	2 053	-	-	55	-	-	-	3	25	-	4	2
Апрель	85	1 112	1 198	-	323	125	65	240	1	2	9	-	12	9
Май	142	4 707	3 955	15	3 975	201	95	911	1	8	29	-	3	4

Июнь	144	1 093	2 397	-	2 053	81	107	515	-	2	10	1	3	3
Июль	193	702	1 069	41	509	116	126	882	-	1	7	-	3	1
Август	145	739	333	23	352	48	135	479	-	1	-	-	2	1
Сентябрь	188	634	948	-	1 559	129	295	516	-	-	-	-	-	1
Октябрь	195	768	663	-	742	105	116	93	-	-	-	-	-	2
Ноябрь	181	1 005	714	-	563	127	78	32	-	-	-	-	-	3
Декабрь	274	1 040	729	89	410	181	149	222	-	1	4	-	-	4
Январь-45	338	1 191	1 715	823	751	203	218	1 320	-	-	2	3	-	1
Февраль-	168	734	930	295	423	103	347	1 739	-	-	-	3	-	1
20дней														
Итого	2 109	15 036	18 066	1 286	11 660	1 476	1 729	6 913	2	19	97	7	28	32

Месяц	Трофеи													
	РП	Винт овок	Авто мато в	Рево льве ров, псто л.	Гран ат	Патронов	Ради опри йомн ик	Радиост анция	Типо граф ий	Авто маш ин	Лош адей	Хлеб в кг.	Мясо в кг.	Стер еотр уба
Февр.-44	22	306	93	30	816	27 000	-	-	-	-	-	-	-	-
Март-44	63	715	126	71	1 071	15 000	6	-	-	-	-	-	-	-
Апрель	109	505	114	83	846	124 788	7	-	3	2	-	-	-	-
Май	127	1 058	281	99	1 258	176 938	3	2	-	1	-	-	-	-
Июнь	96	545	144	50	609	100 351	-	-	1	-	-	-	-	-
Июль	62	285	69	38	878	66 352	2	1	-	-	9	-	-	-
Август	65	202	92	38	497	21 517	1	-	-	-	26	-	-	-
Сентябрь	35	368	90	55	398	85 222	-	-	1	1	33	22 854	150	-
Октябрь	36	256	82	44	354	17 634	-	-	-	-	33	18 600	-	-
Ноябрь	26	228	61	41	470	30 171	4	-	-	-	38	12 120	150	-
Декабрь	30	339	122	78	515	33 000	3	4	-	-	45	14 200	1 500	-
Январь-45	35	491	139	81	628	40 273	2	-	-	-	63	7 200	1 000	-
Февраль-	22	373	98	64	192	20 542	3	-	-	-	51	200	-	1
20дней														
Итого	728	5 731	1 531	839	8 532	892 888	31	7	5	4	298	75 174	2 450	1

ПРИМЕЧАНИЕ: в указанные трофеи вошло изъятое из вскрытых складов УПА и ОУН.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ НКВД УССР РОВЕНСКОЙ ОБЛАСТИ

/ В. ТРУБНИКОВ /

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА ББ УНКВД

МАЙОР:

/ ГАВРИЛОВ /

ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 23, спр. 923, арк. 25.

Список використаних джерел

Неопубліковані документи:

1. Архів управління Служби безпеки України у Волинській області. Оп. 1 Кримінальні справи. Спр. 3397 – ФП по звинуваченню Кушнір І.Т., ст. 54–2, 54–11 і 54–8 КК УРСР. – 289 арк.
2. Там само. Спр. 6220 – ФП по звинуваченню Павлусь Й.Ф., ст. 54–2, 54–11 і 54–8 КК УРСР. – 277 арк.
3. Там само. Спр. 6824 – ФП. За слідчою справою № 60053 по звинуваченню Скопюка І. В., ст. 54–2, 54–11 і 54–8 КК УРСР. У двох томах. – Січень-липень 1941 р. – Т. 1. – 294 арк. – Т. 2. – 336 арк.
4. Там само. Довідка з доповідними записками, спецповідомленнями ОДА УСБУ по Волинській області 1941–1944 рр. – 107 арк.
5. Там само. Довідка про історію органів УДБ–НКВС–НКДБ по Волинській області у 1939–1941 рр. – 137 арк.
6. Державний архів Служби безпеки України (далі ДА СБ України). Ф. 13 Друкованих видань. Спр. 372 Збірка документів про структуру і характер антирадянської діяльності “Організації українських націоналістів – ОУН” і “Української повстанської армії – УПА”; про заходи і прийоми агентурної роботи органів державної безпеки України з ліквідації організованого підпілля ОУН і збройних банд УПА на території республіки в період 1943–1954 рр. Т. 1. Документи, що характеризують організаційну побудову, функції, завдання, коло діяльності та інші питання антирадянської діяльності ОУН-УПА в період 1943–1946 рр., 386 арк. Протокол допиту Степаняка Михайла Дмитровича від 25 серпня 1944 р., арк. 21–35.
7. Там само. Протокол допиту Турчановича Шимона Євстаховича від 21 жовтня 1944 р., арк. 74–85.
8. Там само. Протокол допиту Павлишина Мефодія Михайловича від 27 жовтня 1944 р., арк. 128–130.
9. Там само. Т. 2. Документи, що характеризують організаційну побудову, функції, завдання, коло діяльності та інші питання антирадянської діяльності

ОУН-УПА в період 1943–1946 рр., 224 арк. Протокол допиту Дячук-Чижевського Василя Миколайовича від 25 червня 1946 р., арк. 1–12.

10. Там само. Т. 3. Документи, що характеризують організаційну побудову, функції, завдання, коло діяльності та інші питання антирадянської діяльності ОУН-УПА в період 1943–1946 рр., 280 арк. Б. Боровець. “Історія Української Повстанської Армії” / опубліковано в Берліні без дати, арк. 8–12.

11. Там само. До всіх членів керівництва Організації Українських Націоналістів під керівництвом Степана Бандери (звернення Т. Бульби-Боровця опубліковане в часописі “Оборона України” від 10 серпня 1943 р.), арк. 20–23.

12. Там само. Платформа УГВР, арк. 24–33.

13. Там само. Інструктивна директива ОУН від 8 березня 1944 р., арк. 105–107.

14. Там само. Інструкція № 1 командирам окремих ділянок при головному штабі УПА “Північна група” від 15 січня 1944 р., арк. 118–120.

15. Там само. Наказ ГК УПА № 2/45 від 22 січня 1945 р., арк. 188–189.

16. Там само. Резолюція установчого з’їзду Народно-визвольної організації НВРО (в днях 17 і 18 липня 1944 р.), арк. 224–231.

17. Там само. Устав НВРО, арк. 231–236.

18. Там само. Статут НВРО, арк. 236–240.

19. Там само. Документ “НВРО”, скл. “Сергієм” (без дати), арк. 241–248.

20. Там само. Т. 4. Документи, що характеризують організаційну побудову, функції, завдання, коло діяльності та інші питання антирадянської діяльності ОУН-УПА в період 1943–1946 рр., 293 арк. Виписка з протоколу допиту М. Степаняка від 25 серпня 1944 р., арк. 1–35.

21. Там само. Протокол допиту Басюка Євгена Михайловича від 28–29 вересня 1944 р., арк. 55–75.

22. Там само. Виписка з протоколу допиту Пчелянського Василя Онисимовича, арк. 77–82.

23. Там само. Протокол допиту Семчишина Тимофія Євстаховича від 28 жовтня 1944 р., арк. 100–104.
24. Там само. Протокол допиту Стельмашука Юрія Олександровича від 9 лютого 1945 р., арк. 122–140.
25. Там само. Протокол допиту Пришляка Г.В. від 12 лютого 1945 р., арк. 141–151.
26. Там само. Протокол допиту Польового Михайла Миколайовича від 13 січня 1946 р., арк. 230–239.
27. Там само. Т. 5. Документи, що характеризують організаційну побудову, функції, завдання, коло діяльності та інші питання антирадянської діяльності ОУН-УПА в період 1943–1946 рр., 457 арк. Довідка “Про організаційну структуру Української повстанської армії за матеріалами НКВС УРСР”, арк. 1–21.
28. Там само. Донесення агента “Ярослав” від 23 листопада 1944 р., арк. 21–29.
29. Там само. План боротьби ОУН-б затверджений у 1942 р., арк. 29–35.
30. Там само. Довідка “Про польову жандармерію УПА” підготована полковником держбезпеки Задоя у липні 1944 р., арк. 50–55.
31. Там само. Довідка “Про склад південної, північної і східної груп банд УПА підготована полковником держбезпеки Задоя”, арк. 106–108.
32. Там само. Виписка із узагальнюючої довідки про українських буржуазний націоналізм, арк. 124–126.
33. Там само. Доповідна записка “Про перейменування ОУН в “Народно-Визвольну Революційну Організацію – НВРО” і про створення т.з. “Української Головної Визвольної Ради – УГВР” підготована народним комісаром держбезпеки УРСР Савченко 6 листопада 1944 р., арк. 145–152.
34. Там само. Довідка про організаційну структуру оунівського підпілля в Західних областях УРСР, арк. 159–165.

35. Там само. Орієнтування “Про діяльність українсько-німецьких націоналістів в Західних областях Української РСР за період 1941–1944 рр.” Затверджене комісаром держбезпеки Рясним у березні 1944 р., арк. 176–201.

36. Там само. Т. 6. Документи, що характеризують зміни в структурній побудові ОУН-УПА, функціях, завданнях і тактиці антирадянської діяльності в період 1946–1953 рр., 340 арк. Протокол допиту Ткачука Іллі Микитовича від 23 червня 1944 р., арк. 54–68.

37. Там само. Т. 7. Документи, що характеризують зміни в структурній побудові ОУН-УПА, функціях, завданнях і тактиці антирадянської діяльності в період 1946–1953 рр., 240 арк. Довідка на Бандеру Степана Андрійовича (без дати), арк. 9–19.

38. Там само. Довідка про організаційну структуру Української повстанської армії УПА, арк. 58–70.

39. Там само. Протокол допиту політкерівника дивізії УПА Холодний Яр – Кучерук Григорія Лук’яновича від 14 лютого 1945 р., арк. 174–186.

40. Там само. Т. 8. Документи, що характеризують кадри ОУН-УПА, наявність зброї, друкарської техніки та ін.. матеріально-технічних засобів, джерела їх отримання і т.і.н. в період 1943–1953 рр., 304 арк. Виписка із узагальнюючої довідки УНКДБ Ровенської області, арк. 32–40.

41. Там само. Т. 11. Документи, що характеризують ідеологію ОУН, програми, декларації, тактичні завдання, перспективи, форми і методи антирадянської діяльності українських націоналістів в період 1943–1954 рр., 651 арк. Степан А. Бандера “Слово до Українських націоналістів за кордоном”. На чужині 1948. Видання Пресового Бюро ЗЧ ОУН. – 32 с., арк. 1–37.

42. Там само. Мироненко М. “Українська національна революція”, арк. 37–54.

43. Там само. П. Полтава “Чому ми називаємо себе націоналістами”, арк. 55–75.

44. Там само. П. Полтава. “За тип організованої демократії в майбутній незалежній Українській Державі”, арк. 253–290.

45. Там само. П. Полтава “Елементи революційності української нації”, арк. 462–482.

46. ДА СБ України. Ф. 13 Друкованих видань. Спр. 376 Збірка документів про оперативно – чекістські заходи органів держбезпеки по ліквідації антирадянської “Організації українських націоналістів – ОУН” і “Української повстанської армії – УПА”; про заходи і прийоми агентурної роботи органів державної безпеки України з ліквідації організованого підпілля ОУН і збройних банд УПА на території республіки в період 1943–1954 рр. Т. 5 Документи, що характеризують ідеологію ОУН, програми, декларації, тактичні завдання, перспективи, форми і методи антирадянської діяльності українських націоналістів в період 1943–1954 рр., 561 арк. “Самостійність” (1946–1947 рр.), арк. 67.

47. Там само. До становищ переданих з краю. – 1950. – Квіт, арк. 88.

48. Там само. 7 Документи, що характеризують ідеологію ОУН, програми, декларації, тактичні завдання, перспективи, форми і методи антирадянської діяльності українських націоналістів в період 1943–1954 рр., 689 арк. Горновий О. “Про наш демократизм”. – 1948, арк. 493–504.

49. Там само. Т. 20 Видання проводу ОУН. Документи, що характеризують ідеологію ОУН, програми, декларації, тактичні завдання, перспективи, форми і методи антирадянської діяльності українських націоналістів в період 1943–1954 рр., 689 арк.

50. Державний архів Волинської області (далі Держархів Волинської області).Ф. 1 Луцька міська управа. Оп. 1. Спр. 142 Список власників худоби 14 жовтня 1941 р., 12 арк.

51. Там само. Спр. 203 Заяви громадян про зміну і видачу нових паспортів, про виділення землі під городи. 22 січня 1943 р. – 3 лютого 1944 р., 199 арк.

52. Держархів Волинської області. Ф. П.-1 Волинський обком Компартії України. Оп. 1 Протокольна частина. Спр. 1-а Стенограма 1-ї обласної

партійної конференції (24 квітня 1940 р.), 171 арк. Стенограма виступу голови Волинського обкому компартії України П. Таценко та голів райкомів КП(б)У, арк. 1–171.

53. Там само. Спр. 2-а Протоколи пленумів Волинського обкому компартії України (26 квітня – 26 жовтня 1940 р.), 110 арк. Протокол № 3 засідання пленуму Волинського обкому КП(б)У від 26 жовтня 1940 р., арк. 61–110.

54. Там само. Спр. 3-а Постанови Волинського обкому КП(б)У (26 квітня – 26 жовтня 1940 р.), 115 арк. Постанова бюро Волинського обкому КП(б)У від 10 січня 1940 р. про порушення з боку облторгвідділу і міськторгу, що призвели до скорочення торгівлі і підвищенню цін на продукти харчування, арк. 21–24.

55. Там само. Спр. 3-а Постанови Волинського обкому КП(б)У (26 квітня – 26 жовтня 1940 р.), 115 арк. Постанова Волинського обкому КП(б)У про зміну рішення бюро обкому КП(б)У від 16 грудня 1939 р. “Про утворення районів у Волинській області”, арк. 105–110.

56. Там само. Спр. 5-а Постанови засідань бюро Волинського обкому КП(б)У (29 січня – 11 березня 1940 р.), 132 арк. Протокол № 14 засідання бюро Волинського обкому КП(б)У від 6 лютого 1940 р. (списки кандидатів в депутати Верховної Ради СРСР і УРСР), арк. 33–35.

57. Там само. Спр. 7-а Постанови засідань бюро Волинського обкому КП(б)У (13 березня – 22 квітня 1940 р.), 168 арк. План відселення населення з 800-метрової прикордонної зони по Волинській області, арк. 129–131.

58. Там само. Адміністративно-територіальний поділ Волинської області 1940 р., арк. 141–142.

59. Там само. Спр. 24 Протоколи засідання бюро обкому КП(б)У № 1–3 від 5 квітня – 20 червня 1944 р., 139 арк. Протокол засідання бюро обкому КП(б)У № 1 від 5 квітня 1944 р., арк. 1–22.

60. Там само. Протокол засідання бюро обкому КП(б)У № 3 від 20 червня 1944 р., арк. 90–139.

61. Там само. Оп. 3 Загальна частина особливого сектора. Спр. 4 Постанови і вказівки бюро Волинського обкому КП(б)У (24 грудня 1939 р. – 14 грудня 1940 р.), 6 арк. Про вибори народних засідателів в обласні і районні суди, арк. 1–6.

62. Там само. Спр. 6 Постанова Волинського обкому КП(б)У “Про виправлення податкового законодавства” (15 листопада 1940 р.), 4 арк.

63. Там само. Спр. 66 Інформація про факти зловживань і хабарництва працівниками прокуратури, 103 арк. Стан укомплектованості кадрами у прокуратурі Волинської області станом на 1 квітня 1941 р., арк. 7.

64. Там само. Спр. 97 Список колишніх членів КПЗУ по Волинській області, 2 арк.

65. Там само. Спр. 133 Статистичні звіти і довідки по укомплектованості партійними, радянськими, комсомольськими кадрами (1 квітня – 8 травня 1941 р.), 41 арк. Склад апарату Волинського обкому, міському і районних комітетів КП(б)У станом на 1 квітня 1941 р., арк. 1–2.

66. Там само. Спр. 104-а Стан укомплектованості кадрами радянських і партійних органів влади станом на червень 1941 р., 3 арк. Соціальний склад Волинської обласної партійної організації станом на червень 1941 р., арк. 2

67. Держархів Волинської області. Ф. Р.-1 Луцька міська управа. Оп. 1. Спр. 2 Дерективні вказівки гебітскомісара про забезпечення сімей, члени яких завербовані в Німеччину, списки завербованих. 21 лютого 1942 р. – 21 листопада 1943 р., 32 арк.

68. Там само. Спр. 15 Розпорядження генерального і окружного комісара про діяльність міської управи. 7 вересня 1942 р. – 21 грудня 1942 р., 37 арк.

69. Там само. Спр. 85 Виписки з наказу рейхскомісаріату Україна і списки працівників гебітскомісаріату м. Луцька 1943 р., 18 арк.

70. Там само. Оп. 2. Спр. 3 Розпорядження облфельдкомендатури 6 серпня – 18 грудня 1941 р., 14 арк.

71. Там само. Спр. 89 Розпорядження рейхскомісара України і Генерального комісара Волині і Поділля, переписка з установами із

загальних питань. 8 грудня 1941 р. – 17 грудня 1942 р., 68 арк. Розпорядження державного комісара України від 20 травня 1942 р. “Про віддачу збіжжя зі збору 1941 р. підприємств і в них задіяних осіб”, арк. 46.

72. Там само. Спр. 89 Розпорядження рейхскомісара України і Генерального комісара Волині і Поділля, переписка з установами із загальних питань. 8 грудня 1941 р. – 17 грудня 1942 р., 68 арк. Розпорядження державного комісара України про допомогу сім'ям осіб, що виїхали на роботу до Німеччини від 11 лютого 1942 р., арк. 51–55.

73. Там само. Спр. 89 Розпорядження рейхскомісара України і Генерального комісара Волині і Поділля, переписка з установами із загальних питань. 8 грудня 1941 р. – 17 грудня 1942 р., 68 арк. Лист гебітскомісара Ліндера до бургомистра м. Луцька від 9 травня 1942 р., арк. 45.

74. Там само. Спр. 89 Розпорядження рейхскомісара України і Генерального комісара Волині і Поділля, переписка з установами із загальних питань. 8 грудня 1941 р. – 17 грудня 1942 р., 68 арк. Обіжник. 17 лютого 1942 р., арк. 57.

75. Держархів Волинської області. Ф. Р.-2 Луцький окружний комісаріат. Оп. 1. Спр. 9 Розпорядження рейхскомісара, 51 арк. Тимчасове розпорядження про збір податків і інших грошових данин на території Рейхскомісаріату для України від 21 жовтня 1941 р., арк. 1–3.

76. Там само. Спр. 109 Вказівки генерал-комісара про школи. 7 квітня 1941 р., 2 арк. Вказівки генерал-комісара Ліндера про порядок відкриття шкіл, арк. 1–2.

77. Там само. Спр. 120 Розпорядження Генерального комісара і окружного комісара про податки і зарплату. 20 вересня 1941 р. – 8 грудня 1943 р., 116 арк. Постанова міського посаdnика в м. Луцьку від 31 жовтня 1941 р., арк. 12.

78. Там само. Спр. 320 Розпорядження генерал-комісара Волині і Поділля про встановлення податків з селянських господарств, про лікування військовополонених та інші, 15 арк. Податкові ставки для одноосібних господарств Волині 1943 р., арк. 1.

79. Там само. Оп. 2. Спр. 1 Накази і розпорядження обласної управи про організацію влади на місцях 18 липня 1941 р. – 1 вересня 1941 р., 57 арк. Схема оподаткування одноосібних господарств на Волині 1943 р., арк. 1–57.

80. Держархів Волинської області. Ф. Р.-4 Виконавчий комітет Луцької міської Ради депутатів трудящих (міськвиконком). Опис 1. Спр. 2 Циркулярне розпорядження Державного банку СРСР про відкриття контор Держбанку в м. Луцьку, Рівне та інших містах Західної України і Західної Білорусії. 17 грудня – 2 грудня 1939 р., 3 арк.

81. Там само. Спр. 12 Списки сіл і статистичні дані про кількість населення Волинської області. 5 жовтня 1939 р., 17 арк. Статистичні дані про кількість населення Волинської області, арк. 1–17.

82. Там само. Спр. 59-а Постанова Луцької міської ради про націоналізацію житлових будинків, складських і торгівельних приміщень від 28 січня 1940 р., 17 арк. Списки націоналізованих будинків, арк. 2–17.

83. Держархів Волинської області. Ф. Р.-6 Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих (облвиконком). Оп. 1. Спр. 9 Основні показники виконання народно-господарського плану по Волинській області, 46 арк. Ціни на ринку м. Луцька 1940 р., арк. 25.

84. Там само. Спр. 13 Відомості про сільське господарство Волинської області в 1940 р., 3 арк. Довідка про сільське господарство Волинської області в 1940 р., арк. 2.

85. Там само. Оп. 5. Спр. 83 Інформація про кількість населення по кожній виборчій дільниці і кількості виборців 10 лютого 1947 р. – 21 грудня 1947 р., 92 арк.

86. Там само. Оп. 6. Спр. 112-б Списки розкуркулених і акти оцінки майна по районах області за 1948 р., 343 арк. Характеристика куркульського господарства К.С. Кінаха, арк. 30.

87. Держархів Волинської області. Ф. Р.-32 Волинське обласне управління сільського господарства. Оп. 1. Спр. 3 Відомості про націоналізацію земель в районах області і їх розподіл. 31 серпня – 24 вересня 1940 р., 48 арк.

88. Держархів Волинської області. Ф. 46 Волинське воєводське управління. Опис 1. Спр. 639 Документи про адміністративно-територіальний поділ Волині 1921 р., 47 арк. Про створення Волинського воєводства з центром у м. Луцьку лютий 1921 р., арк. 4–27.

89. Там само. Оп. 9 Відділ безпеки. Спр. 237 Інформації повітових староств про діяльність організацій УНДО, програма УНДО. 23 березня – 14 вересня 1928 р., 488 арк. Інформація Луцького повітового староства про діяльність УНДО 23 березня 1928 р., арк. 1–5.

90. Там само. Спр. 412 Списки українських політичних партій і організацій в Польщі і за кордоном. Характеристика їх діяльності (1926–1927 рр.), 139 арк. Списки українських політичних партій і організацій в Польщі і за кордоном 1926–1927 рр., арк. 1–3.

91. Там само. Спр. 412 Списки українських політичних партій і організацій в Польщі і за кордоном. Характеристика їх діяльності (1926–1927 рр.), 139 арк. Характеристика діяльності УВО 1926–1927 рр., арк. 5–35.

92. Там само. Спр. 1076 Звіт Польської державної поліції про діяльність ОУН у 1931–1933 рр., 26 арк.

93. Там само. Спр. 1517 Інформації Міністерства внутрішніх справ про виступи членів УВО і ОУН в другому півріччі 1930 р., 51 арк. Інформація про саботажеві акції УВО на Волині в кінці 1930 р., арк. 3–9.

94. Там само. Спр. 1825 Матеріали про діяльність “Організації українських націоналістів” (ОУН) і УВО на території Волинського воєводства (червень 1931 р. – 10 травня 1935 р.), 38 арк. Інформація головної коменди поліції про створення осередків ОУН на Волині, арк. 17–18.

95. Там само. Спр. 1825. Інформація головної коменди поліції про організаційну структуру ОУН на Волині станом на 1 січня 1935 р. та 1 січня 1936 р., арк. 33–34.

96. Там само. Спр. 1825. Інформація головної коменди поліції про активних діячів ОУН на території Волинського воєводства та чисельність організації станом на 1 січня 1935 р. та 1 січня 1936 р., арк. 34–35.

97. Там само. Спр. 1826 Матеріали про діяльність “Організації українських націоналістів” (ОУН) і УВО на території Волинського воєводства (червень 1931 р. – 10 травня 1935 р.), 198 арк. Інформація про терористичну діяльність ОУН на території Волинського воєводства 1931 р., арк. 1–7.

98. Там само. Звіт відділу безпеки Волинського Воєводства про оперативні заходи поліції в боротьбі з ОУН 1930–1933 рр. (інформація про арешт Ю. Косача), арк. 22–23.

99. Там само. Спр. 1826. Звіт відділу безпеки Волинського Воєводства про оперативні заходи поліції в боротьбі з ОУН 1930–1933 рр. (інформація про поширення нелегальної літератури-журналу “Сурма”), арк. 44.

100. Там само. Спр. 1826. Звіт відділу безпеки Волинського Воєводства про оперативні заходи поліції в боротьбі з ОУН 1930–1933 рр. (список студентів причетних до поширення націоналістичної ідеології на території воєводства 1933 р.), арк. 56.

101. Там само. Спр. 2891 Звіт-монографія про ОУН (Організація українських націоналістів) на Волині за 1935 р., 90 арк. Інформація про організаційну структуру ОУН на території Дубенського повіту, арк. 5.

102. Там само. Спр. 2891. Інформація про організаційну структуру ОУН на території Ковельського повіту, арк. 20–24.

103. Там само. Спр. 2891. Інформація про організаційну структуру ОУН на території Кременецького повіту, арк. 25–29.

104. Там само. Спр. 2891. Інформація про організаційну структуру ОУН на території Луцького повіту, арк. 35–42.

105. Там само. Спр. 2903 Списки членів ОУН по повітам воєводства (25 квітня 1935 р. – 25 вересня 1937 р.), 142 арк. Часопис “За Україну” (орган українського фашистського здвигу) № 5 травень 1939 р., арк. 73.

106. Там само. Спр. 3579 Список злочинів скоєних членами ОУН (листопад 1936 р. – липень 1939 р.), 67 арк. Акції ОУН пов’язані із вбивствами, вимаганням та саботажем здійснені до 31 грудня 1935 р. на Волині, арк. 18–23.

107. Там само. Спр. 3579. Злочини ОУН здійснені на Волині за період 1 липня 1938 р. – 1 квітня 1939 р. арк. 55–56.

108. Там само. Спр. 4675 Інформація слідчого воєводської коменди державної поліції про дії членів ОУН (21 квітня 1939 р. – 24 серпня 1939 р.), 33 арк. Інформація про зміну організаційної структури ОУН, арк. 27–33.

109. Там само. Спр. 4678 Списки членів ОУН (20 січня 1939 р. – 31 травня 1939 р.), 46 арк.

110. Там само. Опис 9-а Відділ безпеки. Спр. 795 Інформаційний комунікат Міністерства внутрішніх справ (літо 1928 р.), 7 арк.

111. Там само. Спр. 1105 Список депутатів Сейму і Сенату, обраних на Волині в 1922, 1928, 1930, 1935 рр. , арк. 1–3.

112. Держархів Волинської області. Ф. 1021 Волинський провід Організації українських націоналістів (1941–1944 рр.). Оп. 1. Спр. 1 Накази, організаційні і господарські звіти, інформації про діяльність окремих груп ОУН, біографії і списки членів ОУН. Інформації про злодіяння німців в сс. Вишнів, Звірів, Котів, Ботин, Романів, Піддубці 1943 р. Вірш за волю України, Гімн Українок, молитва, правила життя українця, листи. Список членів окремого відділу УПА в с. Трилісниця, 1941 р., боеків № 2, інформації про дії ОУН в сс. Котів, Звірів, 1943 р. Відомості про “Базар”, Брестський мир, територію України, 1918 р. Реферати про значення моря для України, політику і практику ОУН. Згадки про “Дуба”, “Орла”, “Рибак”. Мережа діяльності ОУН-УПА. Звіти про ідеологічну роботу, медслужбу, 1943–1944 рр. 1941–1944 рр., 128 арк. Інформація з терену адресована Рибаку. 1943 р., арк. 59.

113. Там само. Спр. 3 Антирадянські листівки німецької влади і спілки відбудови нації. 1941–1944 рр., 54 арк. Листівка: “Заклик до населення північної Волині”, арк. 22.

114. Там само. Спр. 3. Листівка генералкомісара Волині і Поділля Шене від 25 червня 1942 р., арк. 35.

115. Там само. Спр. 4 Статті: Партизанщина, суспільно-політичні огляди життя областей України 1942 р., лист ОУН (земля, воля, ОУН, націоналізм),

1942 р., про життя українців в Німеччині, 1942 р., політичний звіт архієпископа Полікарпа до архієпископа Олексія, 1942 р., Українці в німецькій пресі, політика німців на Україні, 67 арк. “Боротьба партизанів та наше ставлення до неї” (червень 1942 р.), арк. 1.

116. Там само. Спр. 4. Суспільно-політичні огляди життя областей України в 1942 р.: “Німецький вояк на ОСУЗ / Враження очевидця /”, арк. 9–12.

117. Там само. Спр. 4. Корткий огляд політичних, суспільних, господарських і культурних відносин на ЗУЗ за липень 1942 р., арк. 18–22.

118. Там само. Спр. 4. Політичний звіт П.З.У.З. за 1942 р., арк. 24–25.

119. Там само. Спр. 4. Звернення “До все чесного духовенства і вірних Святої Православної Автокефальної Церкви на визволених Українських Землях” архієпископа Луцького і Ковельського на Волині Полікарпа від 8 травня 1942 р., арк. 25–32.

120. Там само. Спр. 4. Огляд положення і подій на СУЗ. 1942 р., арк. 33–36.

121. Там само. Спр. 4. Комунікат ЦП ОУНСД. Липень 1942 р., арк. 11.

122. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської області). Ф. Р.–30 “Колекція документальних матеріалів Організації Українських Націоналістів (ОУН) і Української Повстанської Армії (УПА), що діяли на території Рівненської області”. Оп. 1. 1936–1944 рр. Спр. 20. Видання Вісник української інформаційної служби (ч.9 1943 р.), 54 арк. Вісник української інформаційної служби, арк. 4.

123. Там само. Спр. 20 Видання Вісник української інформаційної служби (ч.9 1943 р.), 54 арк. “Обітованная земля на Сході”. // Фількішер Беобахтер. – ч. 312. – 1941., арк. 19.

124. Там само. Оп. 2. 1942–1957 рр. Спр. 1 Постанови 2 і 3 Великих Зборів ОУН (1943 р.). Постанова II Конференції ОУН (квітень 1942 р.), 30 арк. Постанова II Конференції ОУН (квітень 1942 р.), арк. 21–30.

125. Там само. Спр. 12 Документ “10 заповідей українського націоналіста”, 12 прикмет характеру українського націоналіста, 44 правила життя”, 5 арк.

126. Там само. Спр. 15 Наказ командирам і комендантам УПА про припинення всіх дій проти мадяр, румунів, словаків, латвійців та ін.. Розпорядження про встановлення адміністративної влади на терені України, видане Головною Командою Української повстанської Армії. Розпорядження про розподіл землі 1943 р., 7 арк. Наказ К. Савура “Про збереження нейтралітету по відношенню до німців, мадяр, литовців” від 28 жовтня 1943 р., арк. 1–5.

127. Там само. Спр. 15 Праці з історії агентурної розвідки. Інформації з теренів. Протоколи допитів. Звіти. Донесення / повідомлення/ 1943 р., 252 арк. Теренові інформації. Военного надрайону від 20 жовтня по 30 жовтня 1943 р., арк. 23.

128. Там само. Спр. 16 Розпорядження про встановлення адміністративної влади. Інструкції / конспіративні, пропагандистські, “ОУН” /. Накази. Оголошення. “Новий тип бійця-революціонера”. Січень-квітень 1944 р., 285 арк. Зозулене яйце // Оборона України / Відділ пропаганди Головного штабу УНРА. – 1943 р., арк. 6–7.

129. Там само. Спр. 16. Розпорядження про встановлення адміністрації на терені України видане Головною Командою Української Повстанської Армії, як найвищої і єдино-суверенної влади на звільнених землях України, з дня 1 вересня 1943 р., арк. 10.

130. Там само. Спр. 16. Світогляд українського революційного націоналізму, арк. 41–54.

131. Там само. Спр. 16. Наказ ГК УПА “До всіх станиць та зв’язків в кущі” від 22 жовтня 1943 р., арк. 59.

132. Там само. Спр. 16. Наказ № 27 командирам груп, командирам військових округів, референтам СБ від 14 січня 1944 р., арк. 96.

133. Там само. Спр. 16. Наказ ГК УПА ч. 18 від 22 січня 1944 р., арк. 256.

134. Там само. Спр. 38. Щоденні рапортчики з сіл районів. 1944 – 15 січня 1945 рр. 129 арк. Записка від 8 липня 1944 р. за підписом Галаган, арк. 22.

135. Там само. Спр. 38. Звіт керівника поліційно-виконавчого відділу СБ району “Озеро” Чорного за 1–28 червня 1944 р. (від 28 червня 1944 р.), арк. 48.

136. Там само. Спр. 38. Звіт керівника поліційно-виконавчого відділу СБ району “Озеро” Чорного за 29 травня 1944 р. (від 29 травня 1944 р.), арк. 49.

137. Там само. Спр. 38. Звіт керівника поліційно-виконавчого відділу СБ району “Озеро” Чорного за 1–4 травня 1944 р. (від 5 травня 1944 р.), арк. 51.

138. Там само. Спр. 38. Звіт керівника поліційно-виконавчого відділу СБ району “Озеро” Чорного за 5–18 травня 1944 р. (від 18 травня 1944 р.), арк. 52.

139. Там само. Спр. 38. Звіт станичного інформатора с. Корістова Ровенської області (без дати і підпису), арк. 77.

140. Там само. Спр. 51. Списки чоловіків 1888–1924 рр. народження по селах: Рисвянка, Антонівка, Гориньгород, Новожуків, Старожуків, Білівські Хутори, Гончарів, Голишів, Богданів, Новосілки, Бронники, Білів, Деревяне складений організаційно-мобілізаційним відділом УПА 1944 р., 59 арк.

141. Там само. Спр. 64 Відомості про кількість членів УПА 1943–1944 рр. Огляд Донбас у першій чверті 1943 р., 64 арк. Наказ від 3.09.1943 р. коменданту військового району “Костомаров”, арк. 39–40.

142. Там само. Спр. 91 Відкритий лист бійця УПА Дем’яна Несторовича голові Президії Верховної Ради і Раднаркому України, 3 арк.

143. Там само. Спр. 112 Матеріали про націоналістичну діяльність начальника штабу Поліської Січі Смородського П.В. 1940–1943 рр., 23 арк. Наказ № 19 Головної команди Поліської Січі від 10 вересня 1941 р., арк. 1–3.

144. Там само. Спр. 112. Наказ № 20 Головної команди Поліської Січі від 16 вересня 1941 р., арк. 3–4.

145. Там само. Спр. 112. Протокол наради старшин УПА Поліської Січі від 18 листопада 1941 р., арк. 9–15.

146. Там само. Спр. 112. План акції по боротьбі з більшовицькими партизанкою сконцентрованою в Поліській котловині в межах: Берестя–Мінськ–Гомель–Житомир від 15 березня 1943 р., арк. 19.

147. Там само. Спр. 116 Чорні листи / списки осіб складені службою безпеки /СБ/ для подальшої їх ліквідації. 1945–1949 рр., 78 арк.

148. Там само. Спр. 118 Анкети виконання присудів служби безпеки / СБ / в Рівненській області 1946–1949 рр., 24 арк. Акт № 25 від 9 серпня 1948 р., арк. 15.

149. Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської області). Ф. 1833 Виконком Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих, м. Тернопіль. 1938–1967 рр. Оп. 1. Спр. 58 Обов'язкова постанова Почаївської райради депутатів трудящих “Про реєстрацію всього населення в населених пунктах Почаївського району”. 30 травня 1944 р., 1 арк.

150. Там само. Оп. 5 Таємна частина. Спр. 9 Доповідні записки голів райвиконкомів про прояви і діяльність оунівських банд. 13 лютого 1944 р. – 12 листопада 1945 р., 51 арк. Політінформація про діяльність бандугруповувань в політико-моральний стан населення Глустинського району від 5 вересня 1944 р., арк. 1–3.

151. Там само. Спр. 9 Доповідні записки голів райвиконкомів про прояви і діяльність оунівських банд. 13 лютого 1944 р. – 12 листопада 1945 р., 51 арк. Доповідна записка голові виконкому обласної ради Артюшенко від голови райвиконкому (не розбірливий підпис) від 23 грудня 1944 р., арк. 4–6.

152. Там само. Спр. 29 Виписки з протоколів засідання Політбюро ЦК КП(б)У і довідка про хід виконання постанови ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в Західних областях України”. 10 січня 1945 р. – 13 березня 1945 р., 12 арк. Виписка з протоколу № 56 Політбюро ЦК КП(б)У від 26 лютого 1945 р. “Про виконання постанови ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. “Про посилення

боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України””, арк. 3.

153. Держархів Тернопільської області. Ф. 3432 Колекція документів і матеріалів про визвольні змагання Організації українських націоналістів (ОУН) – Української повстанської армії (УПА). Оп. 1. 1941–1994 рр. Спр. 3 Розпорядження УПА про землю і адміністративне управління. 15 серпня – 1 вересня 1943 р., 3 арк.

154. Там само. Спр. 6 Хроніка визвольних боїв УПА в Рівненській, Хмельницькій та Тернопільській областях 1944 р., 3 арк.

155. Там само. Спр. 7 Звернення виконкому Рівненської обласної Ради народних депутатів та обкому КП(б)У до воїнів УПА. 9 березня 1944 р., 1 арк.

156. Там само. Спр. 8 Біфони УПА. 23 листопада 1944 р. – 25 січня 1945 р., 22 арк.

157. Там само. Спр. 16 Стаття курінного УПА М. Скорунського “Звитяжний літопис” про бої на Кременеччині. Газета “Повстанські дороги” присвячена 50-річчю ОУН-УПА 1993 р., 2 арк.

158. Там само. Спр. 115 Лист-звернення УПА “Дорогие братья-бойцы и командиры Красной Армии!”. Гектографічний відбиток, травень 1944 р., 2 арк.

159. Там само. Спр. 117 Брошура УПА “За що бореться Українська Повстанська Армія / УПА/ ?”. Друкарський відбиток 1945 р., 3 арк.

160. Там само. Спр. 172 Справа № 95/46 Управління Служби Безпеки і зв’язку ОУН із додатками до неї на Голубовича Андрія Осиповича, члена ОУН, виявленого агента радянських органів міліції та держбезпеки за гредень-листопад 1946 р. (Тернопільська область Залісці). 27 червня 1946 р. – 16 листопада 1946 р., 161 арк.

161. Державний архів Львівської області (Держархів Львівської області). Ф. Р-3. Оп. 1. Спр. 62 Доповідні записки секретарів райкомів КП(б)У Львівської області секретарю обкому КП(б)У за 1945 р., 456 арк. Доповідна

записка секретаря Городокського райкому КП(б)У Шпитяка про боротьбу з українськими націоналістами, арк. 100–101.

162. Там само. Спр. 70 Пропагандистські документи ОУН-УПА 1945 р., 256 арк. Інструкція ОУН “Про форми пропагандистської роботи, звітність інструкторів та осередків пропаганди” від 1945 р., арк. 13.

163. Там само. Спр. 408 Стенограма пленуму Львівського облвиконкому вересень 1946 р. Звіт командуючого Прикарпатським військовим округом про боротьбу з ОУН-УПА, 196 арк.

164. Там само. Спр. 409 Стенограма обласної наради секретарів райкомів партії начальника РВ МВС та МДБ про хід ліквідації банд буржуазних націоналістів і підготовку до виборів у Верховну Раду УРСР, 78 арк.

165. Держархів Львівської області. Фонд Р-221. Оп. 1. Спр. 1 Антирадянські прояви на території Львівської області у 1945 р. 257 арк.

166. Держархів Львівської області. Ф. Р-230 Архівний відділ НКВС Львівської області 1944–1959 рр. Оп. 1 Таємна частина. Спр. 28 Накази і розпорядження начальника УНКВС 168 арк. Наказ начальника УНКВС по Львівській області Грушко 1946 р. арк. 6.

167. Бібліотека Львівського обласного державного архіву. – Док. № 1955. // Повстанець, січень. – 1945.

168. Бібліотека Львівського обласного державного архіву. – Док. № 3005. // Повстанець. – листопад 1944 р.

169. Бібліотека Львівського обласного державного архіву. – Док. № 3010. // Ідея і чин. – 1945. – С. 8–12.

170. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України). Ф. 3833 Крайовий провід Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях. Оп. 1. Спр. 4а Накази Головної команди і штабу УПА 1943 р., 17 арк. “Повідомлення у справі провокації німців щодо переговорів з місцевими чинниками ОУН чи УПА” від 25 листопада 1943 р., арк. 6.

171. Там само. Спр. 4а. Про посилення політико-пропагандистської і виховної роботи від 5 серпня 1943 р., арк. 11.

172. Там само. Спр. 5 Акт проголошення “Української держави” 30 червня 1941 р., 7 арк.

173. Там само. Спр. 6 Декларація, меморандум, звернення та постанови так званого “Українського державного правління” в Берліні (1 серпня – 1 вересня 1941 р.), 10 арк.

174. Там само. Спр. 10 Списки та уповноваження членів “Українського державного правління”, 18 арк.

175. Там само. Спр. 14 Звіти про заснування та діяльність місцевих осередків ОУН в Західних областях України, 89 арк.

Звіт (заступника крайового провідника ОУН(б)) на ПЗУЗ “Миколи” про організаційний розвиток (без дати), арк. 74–75.

176. Там само. Спр. 15 Звіт про роботу в справі організації роботи на терені Західних областей України від 22 липня 1941 р., 72 арк.

177. Там само. Спр. 18 Інформаційні документи про арешти голови і інших членів т. зв. “Українського державного правління” і проводу ОУН, 3 арк.

178. Там само. Спр. 22 Листи голови Українського державного правління Я. Стецька до Гітлера, Ріббентропа, Геринга, Павеліга, Муссоліні, Кора, генерала Франко (3 липня 1941 р. – 9 грудня 1942 р.), 23 арк.

179. Там само. Спр. 29 Постанови зборів громадян сіл Волинської області про проголошення Української держави, 6 арк.

180. Там само. Спр. 45 Лист Кураєвого провідника ОУН Легенди до голови проводу ОУН про організаційну роботу на Західних українських землях (липень 1941 р.), 7 арк.

181. Там само. Спр. 47 Інструкції організаційної референтури Краєвого проводу ОУН. Т. 2 (2 лютого 1942 р. – 6 липня 1945 р.), 42 арк.

182. Там само. Спр. 48 Накази командира УПА Кліма Савура (1943 р.), 30 арк.

183. Там само. Спр. 61 Постанови Другого Великого збору Організації українських націоналістів що відбувся в квітні 1941 р., 40 арк.

184. Там само. Спр. 62 Вказівки головного осередку пропаганди про основні завдання керівних осередків пропаганди та звіти про їхню роботу за період від 30 липня 1941 по листопад 1945 р., 45 арк.

185. Там само. Спр. 68 Пропагандистські документи: вказівки для проведення мітингів та зборів ОУН з документів конференції референтів пропаганди ОУН на ЗУЗ (5 вересня 1941 р. – листопад 1945 р.), 142 арк.

186. Там само. Спр. 69 Пропагандистські матеріали: передрук статей, циркулярів і інших матеріалів з видань ОУН (26 грудня 1940 р.), 143 арк.

187. Там само. Спр. 70 Документи про світогляд та основи мельниківського проводу ОУН 23 арк. Листівка “За що бореться Українська Повстанча Армія?”, арк. 17.

188. Там само. Спр. 74 Звернення мельниківського проводу ОУН 1941–1944 рр., 136 арк. Відозва А. Мельника від 22 червня 1941. р. щодо створення УНК, арк. 5.

189. Там само. Спр. 75 Пропагандистські вказівки мельниківського проводу ОУН (серпень 1943 р.), 13 арк.

Політичні вказівки. ”Боротьба і діяльність ОУН під час війни”, арк. 5–6.

190. Там само. Спр. 77 Видання мельниківського проводу ОУН (1941–1944 рр.), 136 арк. Листівка до німецького військового керівництва (без дати), арк. 2.

191. Там само. Спр. 77 Видання мельниківського проводу ОУН (1941–1944 рр.), 136 арк. Часопис “Сурма” 1943 р., арк. 32–36.

192. Там само. Спр. 87 Характеристика партизанського радянського руху, відношення до нього ОУН і методи боротьби з ним (червень 1942 р.), 33 арк.

193. Там само. Спр. 95 Документи УНРради (липень-жовтень 1941 р.), 123 арк. Декларація УНРради від 5 жовтня 1941 р., арк. 91.

194. Там само. Спр. 102 Постанови III конференції Організації українських націоналістів самостійників державників (17–21 лютого 1943 р.), 6 арк.

195. Там само. Спр. 103 Постанови третього надзвичайного великого збору ОУН (3–25 серпня 1943 р.), 30 арк.

196. Там само. Спр. 105 Накази, відозви, інші документи німецької влади, схема німецьких поліційних установ (7 червня 1943 р. – 15 лютого 1944 р.), 11 арк.

197. Там само. Спр. 106 Умова між німецьким командуванням і УПА про співробітництво, 8 арк.

198. Там само. Спр. 107 Відкритий лист Бульби-Боровця до С. Бандери: звернення ЦК УНДП до українського народу червень – 6 грудня 1943 р., 6 арк.

199. Там само. Спр. 124 Інформації і повідомлення з території Луцької округи. Т. 1. (23 червня – 19 жовтня 1943 р.), 53 арк.

200. Там само. Спр. 125 Інформації і повідомлення з території Луцької округи. Т. 2 (2 серпня 1943 – 31 березня 1944 рр.), 56 арк.

201. Там само. Спр. 128 Політичні звіти і копії звітів військової округи “Заграва” і її районів (Ровенська область). Т.1 (травень 1943 р. – 25 серпня 1944 р.), 24 арк.

202. Там само. Спр. 128 Політичні звіти і копії звітів військової округи “Заграва” і її районів (Ровенська область). Т.2 (липень-грудень 1943 р.), 22 арк.

203. Там само. Спр. 142 Пропагандистські матеріали, вказівки проводу ОУН для проведення мітингів, інструкції, 125 арк. Інструкція проводу ОУН для політвиховників, арк. 27–28.

204. Там само. Спр. 161 Документи про переговори бандерівців з представником АК (23 червня 1945 – 22 липня 1946 рр.), 26 арк. Текст домовленостей між представниками не відомих груп АК та УПА про покарання осіб винних у порушенні нейтралітету (без дати), арк. 26.

205. Там само. Спр. 168 Журнал “Юнак” 1943 р., 46 арк.

206. Там само. Спр. 234 Відомості служби безпеки з території групи “Заграва”, Ровенська обл. 22 грудня 1943 р. – 15 грудня 1944 р., 20 арк.

207. Там само. Спр. 245 Документи про УПА: її тактику, завдання, устрій озброєних сил, присяга та спосіб переведення її, військові ступені, титули, функції, засоби зв'язку, листівки УПА 1943 р., 69 арк.

208. Там само. Оп. 2. Спр. 3 Накази ОУН (1 серпня 1941 р. – 1 грудня 1944 р.), 87 арк. Наказ № 3 з нагоди смерті провідника ОУН на ПЗУЗ Володимира Робітницького (без підп. і дати), арк. 36.

209. Там само. Спр. 11 Декларація проводу ОУН після закінчення Другої світової війни в Європі (1945), 9 арк.

210. Там само. Спр. 26 Сціборський М. Біла Книга ОУН. Про диверсію-бунт Яри-Бандери. – 1940. – 37 арк.

211. ЦДАВОВ України. Ф. 3836 “З'єднання західних груп Української Повстанської Армії”. Оп. 1. Спр. 30 Пропагандистські матеріали, інструкції проводу ОУН-б для проведення пропагандистської роботи (1943–1944 рр.), 125 арк. Основні вказівки для пропагандивної роботи членів революційно-визвольної ОУН в лавах Червоної армії, арк. 49.

212. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 6 Протоколи засідань політбюро ЦК компартії України 1919–1955 рр. Спр. 584, Постанови ЦК КП(б)У від 10 січня, 26 лютого і 30 жовтня 1945 р. “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами”, 64 арк.

213. Там само. Оп. 16 Постанови ЦК КП(б)У 1919–1955 рр. Спр. 29 Постанови ЦК КП(б)У. 1945 р., 254 арк. Постанова ЦК КП(б)У “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами” від 10 січня 1945 р., 154 арк.

214. Там само. Оп. 22 Особливий сектор і організаційно-інструкторський відділ. Документи про підпільно-партизанський рух у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (1941–1953 рр.). Спр. 41 Розвідповідомлення в УШПР про антифашистський рух в Західних областях України, бойових діях партизан, діяльності українських буржуазних

націоналістів 1942–1944 р., 201 арк. Розвідповідомлення штабу партизанських загонів № 58 від 15 червня 1943 р., арк. 26–27.

215. Там само. Спр. 45 Спецповідомлення УШПР в ЦК КП(б)У про антифашистський рух в Західній Україні і Польщі, бойових діяч партизанів, положенні на Кримському півострові, діяльності українських буржуазних націоналістів 15 грудня 1942 р. – 16 вересня 1944 р., 201 арк. Спецповідомлення УШПР до ЦК КП(б)У “Про 136 український батальйон і заходи по його розкладу” від 10 січня 1943р., арк. 11.

216. Там само. Спр. 45. Спецповідомлення № 6 М. Хрущову від начальника УШПР Т. Строкача від 19 квітня 1943 р., арк. 43.

217. Там само. Спр. 45. Спецповідомлення Строкача Т. секретерю ЦК КП(б)У Коротченко Д.С. про організацію УНДП на Західній Україні серпень 1943 р., арк. 89.

218. Там само. Спр.75 Доповідні записки, довідки, спецповідомлення, розвіддані УШПР, командирів партизанських з’єднань про діяльність українських буржуазних націоналістів. 3 січня 1943 р. – 10 травня 1944 р., 214 арк. Доповідна записка командира партизанського загону Бегми начальнику УШПР Т. Строкачу від 28 травня 1943 р., арк. 38.

219. Там само. Спр.75. Доповідна записка командира партизанського загону Бегми начальнику УШПР Т. Строкачу від 25 травня 1943 р., арк. 51–55.

220. Там само. Спр. 76 Інформаційні повідомлення німецьких каральних органів про підпільний і партизанський рух, діяльності українських буржуазних націоналістів, економічному і політичному становищі в регіонах України тимчасово окупованих німецько-фашистськими військами (24 липня – 6 листопада 1942 р.), 127 арк. Повідомлення з окупованих східних областей № 4 від 22 травня 1942 р., арк. 12.

221. Там само. Спр. 76. Повідомлення з окупованих східних областей № 7 від 17 червня 1942 р., арк. 23.

222. Там само. Спр. 76. Повідомлення з окупованих східних територій № 12 від 21 червня 1942 р., арк. 67.

223. Там само. Спр. 78 Інформаційні повідомлення німецьких каральних органів про підпільний і партизанський рух, діяльності українських буржуазних націоналістів, економічному і політичному становищі в регіонах України тимчасово окупованих німецько-фашистськими військами (24 липня – 6 листопада 1942 р.), 29 арк. Повідомлення з окупованих східних областей № 29 від 19 листопада 1942 р., арк. 3.

224. Там само. Спр. 79 Інформаційні повідомлення німецьких каральних органів про підпільний і партизанський рух, діяльності українських буржуазних націоналістів, економічному і політичному становищі в регіонах України тимчасово окупованих німецько-фашистськими військами (22 січня – 26 лютого 1943 р.), 73 арк. Повідомлення з окупованих східних областей № 38 від 22 січня 1943 р., арк. 2.

225. Там само. Спр. 80 Інформаційні повідомлення німецьких каральних органів про підпільний і партизанський рух, діяльності українських буржуазних націоналістів, економічному і політичному становищі в регіонах України тимчасово окупованих німецько-фашистськими військами (5 березня – 26 березня 1943 р.), 77 арк. Повідомлення з окупованих східних областей № 44 від 5 березня 1943 р., арк. 37.

226. Там само. Спр. 861 Покази замісника крайового провідника українських буржуазних націоналістів Стельмащука А.П. від січня 1945 р., 49 арк.

227. Там само. Оп. 23 ч.1 Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина) 1941–1946 рр. Спр. 523 Доповідні записки Народного комісара внутрішніх справ УРСР про діяльність українських націоналістів за період 15 квітня 1943 – 7 листопада 1943 р., 192 арк. Доповідна записка Т. Строкача М. Хрущову від 15 вересня 1943 р., арк. 92.

228. Там само. Спр. 530 Спецповідомлення про діяльність українських націоналістів 15 квітня 1943 р. – 7 листопада 1943 р., 13 арк.

Спецповідомлення виконуючого обов'язки керівника УШПР полковника В. Соколова секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову від 5 жовтня 1943 р., арк. 1–2.

229. Там само. Спр. 530. Доповідна записка генерал-майора Сабурова командира партизанських загонів Житомирської області в УШПР від 5 жовтня 1943 р., арк. 10–13.

230. Там само. Спр. 533 Інструкції німецької влади на тимчасово окупованій території про землекористування 1943 р., 15 арк.

231. Там само. Спр. 534 Переклади з німецької мови на російську мову виписок із звіту керівника охорони служб СС про військові дії та становище на окупованих територіях від квітня 1943 р. по 18 листопада 1943 р., 41 арк.

232. Там само. Спр. 780 Звернення Гречухи, Хрущова, Коротченко “До учасників націоналістичних банд ОУН-УПА” (12 лютого 1944 р., 27 листопада 1944 р., травень 1945 р.), 147 арк.

233. Там само. Спр. 790 Відділ головного уповноваженого уряду УРСР в м. Люблін, 32 арк. Письмове звернення жителів Грубешівського і Томашівського повітів про добровільний виїзд на територію УРСР за 1944 р., арк. 7–19.

234. Там само. Спр. 791 Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У про створення при РНК УРСР Ради допомоги Західним областям УРСР. Грудень 1944 р., 8 арк.

235. Там само. Спр. 817 Довідки про стан масово-політичної роботи серед населення західних Ізмаїльської і Чернівецької областей України (вересень 1944 р.), 90 арк. Довідка про стан масово-політичної роботи серед населення Чернівецької області і про хід виконання постанови ЦК ВКП(б) від 20 вересня 1944 р. “Про недоліки у політичній роботі серед населення західних областей України”, арк. 35–45.

236. Там само. Спр. 920 План ліквідації озброєних банд українських націоналістів, що діють в Житомирській і Ровенській областях і північних районах Тернопільської і Кам'янець-Подільської областей (березень 1944 р.), 4 арк.

237. Там само. Спр. 922 Особлива папка-виписки з протоколів засідання бюро Волинського обкому КП(б)У за 1944 р., 64 арк. Особлива папка-виписки з протоколу № 18, п.1 засідання бюро Волинського обкому КП(б)У від 13 вересня 1944 р. про посилення боротьби з бандитськими групами “УПА”, арк. 19–29.

238. Там само. Спр. 923 Звітна доповідь секретаря Ровенського обкому КП(б)У про боротьбу з бандами українсько-німецьких націоналістів в Ровенській області 1944 – 27 лютого 1945 рр., 56 арк. Звіт секретаря Ровенського обкому КП(б)У В. Бегми про боротьбу з українськими націоналістами в Ровенській області за період від лютого 1944 р. по 20-е лютого 1945 р., арк. 1–24.

239. Там само. Спр. 923. Підсумкова інформація УНКВС “Про боротьбу з бандитизмом УПА і ОУН в Ровенській області” за період з 4 лютого по 20 лютого 1945 р., арк. 25–26.

240. Там само. Спр. 925 Спеціальне повідомлення про кількість працівників, що загинули або зникли в західних областях УРСР станом на 20 жовтня 1944 р., 7 арк.

241. Там само. Спр. 926 Документи про розвиток і характер діяльності ОУН за період Великої Вітчизняної війни, 209 арк. Наказ Народного комісара внутрішніх справ СРСР Л. Берія від 2 грудня 1944 р. № 1302/б, арк. 92.

242. Там само. Спр. 926 Документи про розвиток і характер діяльності ОУН за період Великої Вітчизняної війни, 209 арк. Універсал Української Головної Визвольної Ради, червень 1944 р., арк. 165–165а.

243. Там само. Спр. 928 Доповідні записки та спецповідомлення секретарів обласних організацій Компартії України та органів держбезпеки в ЦК КП(б)У травень-вересень 1944 р., 198 арк. Доповідна записка начальника контррозвідки “Смерш” 1-го Українського фронту генерал-майора Осетрова секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову “Про дії українсько-німецьких

націоналістичних банд и заходи по боротьбі з ними” від 15 травня 1944 р., 10 травня 1944 – 27 вересня 1944 р., арк. 35–40.

244. Там само. Спр. 928. Доповідна записка секретаря Ровенського обкому КП(б)У В. Бегми від 12 серпня 1944 р., арк. 84–89.

245. Там само. Спр. 929. Доповідні записки та спецповідомлення секретарів обласних організацій Компартії України та органів держбезпеки в ЦК КП(б)У про контрреволюційну діяльність націоналістичних організацій і банд за червень-грудень 1944 р., 140 арк. Доповідна записка секретаря Тернопольського обкому КП(б)У Дружиніна “Про контрреволюційну діяльність націоналістичних організацій і банд” червень 1944 р., арк. 1–10.

246. Там само. Спр. 929. Доповідна записка начальника політуправління 1-го Українського фронту генерал-майора С. Шатілов “Про перехід на бік ворога військовослужбовців нового поповнення” від 30 вересня 1944 р., арк. 11–20.

247. Там само. Спр. 929. Стаття Є. Волинця розміщена в журналі “Календар за народ на 1944 рік” українське видавництво у Львові “СС стрілецька дивізія Галичина”, арк. 22–38.

248. Там само. Спр. 929. Доповідна записка секретаря Ровенського обкому КП(б)У В. Бегми про ворожу діяльність українсько-німецьких націоналістів на території Ровенської області від 25 вересня по 25 жовтня 1944 р., арк. 38–47.

249. Там само. Спр. 929. Доповідна записка секретаря Тернопольського обкому КП(б)У І. Компанця про диверсійно-терористичну діяльність організації “ОУН” і “УПА” на території Тернопольської області від 5 листопада 1944 р., арк. 67–78.

250. Там само. Спр. 929. Спец-записка начальника НКДБ Ковельської залізниці, полковника держбезпеки Кочеткова “Про диверсійно-терористичні прояви українських націоналістів на Ковельській залізній дорозі” від 5 грудня 1944 р., арк. 99–101.

251. Там само. Спр. 929. Спецповідомлення УНКВС Ровенської області “Про диверсійно-терористичні прояви українських націоналістів на Ковельські залізниці” від 5 грудня 1944 р., арк. 122–125.

252. Там само. Спр. 937 Доповідні записки, листи, спецповідомлення ЦК КП(б)У в ЦК КПРС за 1944 р., 63 арк. Доповідна записка Сталіну від М. Хрущова (без дати) 1944 р., арк. 6.

253. Там само. Спр. 937. Лист на імя Сталіна за підписом М. Хрущова про поїздку на фронт і по звільненій території західних областей України березень 1944 р., арк. 7–14.

254. Там само. Спр. 944 Доповідна записка М. Хрущову від начальника контррозвідки “Смерш” 1-го Українського фронту генерал-майора Осетрова “Про розслідування обставин при яких було здійснено напад на командуючого фронтом генерала армії тов. Ватутіна”, 26 арк.

255. Там само. Спр. 954 Звіти, зауваження по звітам, довідки про роботу військових відділів обкомів КП(б)У західних Ізмаїльської і Чернівецької областей за 1944 р., 131 арк. Інформація про роботу Військового відділу Ровенського обкому КП(б)У за період від 15 березня по 20 квітня 1944 р., арк. 42–62.

256. Там само. Спр. 992 Особлива папка – виписки з протоколу № 24, п.13 – засідання бюро Волинського обкому КП(б)У про проведення мобілізації військовозабов’язаних 1907–1898 рр. придатних до строєної служби 10 листопада 1944 р., 3 арк.

257. Там само. Спр. 992. Інформація про кількість ухильників по Волинській області, арк. 3

258. Там само. Спр. 1700 Довідки, інформації про хід виконання рішень ЦК КП(б)У від 10 січня, 26 лютого, 30 жовтня 1945 р. з питань боротьби з українськими націоналістами у Ровенській області, 235 арк. Доповідна записка начальника НКДБ Ковельської залізниці, полковника держбезпеки В. Кочеткова “Про проведену від НКДБ роботу по боротьбі з бандами за період січня-травня 1945 р.” від травня 1945 р., арк. 151–170.

259. Там само. Спр. 1700. Інформація секретаря Ровенського обкому КП(б)У В. Бегми “Про факти розкладання банд після 20 липня 1945 р. по Ровенській області” 27 липня 1945 р., арк. 170–192.

260. Там само. Спр. 1716 Накази, інструкції ОУН 1945 р., 17 арк. Інструкція проводу ОУН-б для кращого налагодження праці в терені і координації між працівниками поодиноких референтур 20 вересня 1945 р., арк. 5–7.

261. Там само. Спр. 1716. Наказ “Надрайонним провідникам до виконання” (підпис не розбірливий), арк. 7–15.

262. Там само. Оп. 46 ч. 1 Відділ організаційно-партійної роботи 1940–1947 рр. Спр. 380 Навчальні посібники, плани та інші матеріали українсько-німецьких націоналістів, 163 арк. Політінформація про стан організаційно-партійної і масово-політичної роботи в Ровенській області за період 14 квітня 1944 р. – 3 січня 1945 р., арк. 1–16.

263. Там само. Оп. 70 Відділ пропаганди та агітації 1940–1967 рр. Спр. 874 Довідки, інформації, повідомлення зав. групою інформації відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У про розвиток партизанського руху на Україні 1943 р., 180 арк. Довідка зав. групою інформації відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У про розвиток партизанського руху на Україні від 23 серпня 43 р., арк. 4–12.

264. Там само. Спр. 990 Радіоінформації, матеріали українських буржуазно-націоналістичних організацій 16 листопада 1942 – 30 грудня 1943, 141 арк.

265. Там само. Оп. 75 Документи відділу по Західних Ізмаїльській і Закарпатській областям ЦК КП(б)У 1944–1947 рр. Спр. 20 Рукопис брошури Д.З. Мануїльського з автографом “Українсько-німецькі націоналісти на службі в фашистської Німеччини” 10 січня 1945 р., 41 арк.

266. Там само. Спр. 67 Лист першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова до Й. Сталіна (червень 1945 р.), 6 арк.

267. ЦДАГО України. Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної партії України. Оп. 4 Документи періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Спр. 347 Повідомлення, політичні огляди та інші інформаційні матеріали українських націоналістів, 115 арк. Журнал “Український націоналіст”. – 1942. – 19 квітня, арк. 20–26.

268. Там само. Спр. 349 Доповідні, бюлетні, інформації, матеріали та інші документи українських націоналістів. Молодіжний націоналістичний журнал “Юнак” 1 листопада 1942 р. – грудень 1942 р., 86 арк.

269. Там само. Спр. 352 Постанови з’їздів, конференцій українських націоналістів 17 лютого 1943 р. – 22 листопада 1943 р., 50 арк. Постанови 3-го надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів що відбувся в днях 3–25 серпня 1943 р. (неповний текст), арк. 16–27.

270. Там само. Спр. 353 Інформації і накази українських націоналістів із земельного та інших питань 10 січня 1943 р. – листопад 1943 р., 141 арк. “До друга командира Вовчака” лист датований 2 грудня 1943 р., арк. 93.

271. ЦДАГО України. Ф. 62 Український штаб партизанського руху. Оп. 1 ч. 1 Командування і відділи УШПР 1941–1946 рр. Спр. 16 Доповідні записки, інформації ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) про стан партизанського руху в Україні, 165 арк. Доповідна записка ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) про стан партизанського руху на Україні за період з 1 жовтня 1942 р. по 1 квітня 1943 р. і план міроприємств на весняно-літній період, арк. 95.

272. Там само. Спр. 182 Вхідні шифротелеграми, виписки з розвіддонесень командирів партизанських загонів до ЦК КП(б)У, УШПР, НКВС за 1942 р., 56 арк. Виписка із партизанського розвіддонесення від 16 січня 1942 р., арк. 1–3.

273. Там само. Спр. 220 Спецповідомлення начальника УШПР про діяльність українських націоналістів на окупованих територіях Української РСР за 1942–1943 р., 189 арк. Спецповідомлення начальника УШПР Т. Строкача про діяльність українських націоналістів на окупованих територіях Української РСР від квітня 1943 р., арк. 25–27.

274. Там само. Спр. 220. Спецповідомлення начальника УШПР полковника Соколова від 14 червня 1943 р., арк. 28–30.

275. Там само. Спр. 220. Виписка із партизанського розвід донесення за період від 1 жовтня 1942 р., арк. 100.

276. Там само. Спр. 227 Вхідні шифротелеграми, доповідні записки до ЦК КП(б)У, УШПР, НКВС і НКДБ УРСР за 1943 р., 215 арк. Доповідна записка народного комісара держбезпеки УРСР Савченко “Про відношення між українськими націоналістами і поляками на окупованій ворогом території Західної України і Генерал-Губернаторства” Т. Строкачу від 5 липня 1943 р., арк. 56–72.

277. Там само. Спр. 253 Вхідні шифротелеграми Житомирського підпільного обкому партії, партизанських з’єднань під керівництвом С. Малікова, А. Сабурова, А. Гнучого та ін. до ЦК КП(б)У, УШПР, НКВС і НКДБ УРСР, 162 арк. Виписка з розвідзведення штабу партизанських загонів Житомирської області про діяльність українських націоналістів на Волині 27 квітня 1943 р., арк. 61–63.

278. Там само. Спр. 253. Доповідна записка О. Сабурова командир УШПР Т. Строкачу від 15 лютого 1944 р., арк. 250–255.

279. Там само. Спр. 1344 Шифротелеграми, донесення начальника Ровенського обласного штабу партизанського руху В. Бегми до ЦК КП(б)У, УШПР, НКВС і НКДБ УРСР за 1943–1944 рр., 145 арк. Донесення начальника Ровенського обласного штабу партизанського руху В. Бегма від 14 листопада 1943 р. до УШПР, арк. 44–49.

280. Там само. Спр. 1537 Вхідні шифротелеграми Житомирського підпільного обкому партії, партизанських з’єднань під керівництвом С. Малікова, А. Сабурова, А. Гнучого та ін. до ЦК КП(б)У, УШПР, НКВС і НКДБ УРСР за 1943–1944 рр., 262 арк. Шифротелеграма С. Малікова, А. Сабурова для М. Хрущова і Т. Строката від 30 січня 1944 р., арк. 245.

281. Там само. Спр. 1550 Вхідні шифротелеграми Волинського підпільного обкому партії, партизанських з’єднань під керівництвом Федорова, Кизя та

ін. до ЦК КП(б)У, УШПР, НКВС і НКДБ УРСР за 1943–1944 рр., 162 арк. Шифртелеграма Федорова, Кизя № 3801 до УШПР від 26 березня 1944 р., арк. 130.

282. ЦДАГО України. Ф. 65 З'єднання партизанських загонів Житомирської області (командир О.М. Сабуров) 1941–1944 рр. Оп. 1 Командування і відділи УШПР 1941–1944 рр. Спр. 1 Доповідь командирів з'єднань про бойову діяльність і партійно-політичну роботу загонів з'єднання за період з 1 листопада 1941 р. по 1 березня 1944 р., 220 арк. Доповідь командира з'єднання партизанських загонів Житомирської області М. Сабурова про бойову діяльність і партійно-політичну роботу за період з 1 листопада 1941 р. по 1 березня 1944 р., арк. 209–220.

283. Там само. Спр. 2 Доповідь командирів з'єднань про бойову діяльність і партійно-політичну роботу загонів з'єднання за період з 1 листопада 1941 р. по 1 березня 1944 р., 194 арк. Доповідь командира з'єднання партизанських загонів Житомирської області С. Малікова про бойову діяльність і партійно-політичну роботу за період з 1 листопада 1941 р. по 1 березня 1944 р., арк. 180–194.

284. Там само. Спр. 3 Доповідь командирів з'єднань про бойову діяльність і партійно-політичну роботу загонів з'єднання за період з 1 листопада 1941 р. по 1 березня 1944 р., 212 арк. Доповідь командира з'єднання партизанських загонів Житомирської області А. Гнучого про бойову діяльність і партійно-політичну роботу за період з 1 листопада 1941 р. по 1 березня 1944 р., арк. 190-212.

285. Там само. Спр. 3. Доповідь командира з'єднання партизанських загонів Житомирської області О. Сабурова про бойову діяльність і партійно-політичну роботу за період з 1 листопада 1941 р. по 1 березня 1944 р., арк. 238–258.

286. Там само. Спр. 16 Листи, доповідні записки, рапорти командування з'єднання до ЦК КП(б)У, Український штаб партизанського руху 29.02.1942 р. – 26.02.1944 р., 130 арк.

287. ЦДАГО України. Ф. 166 Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. Оп. 3 Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР 1941–1950 рр. Спр. 149 Звіти, накази, донесення, листи і повідомлення про українських буржуазних націоналістів, 142 арк. “Відкритий лист українських націоналістів німецькому націоналісту” від 1 жовтня 1943 р., арк. 41–42.

Опубліковані документи:

288. Андрій Мельник: Спогади та документи. О. Жданович, М. Мінчак, О. Навроцький та інші. / Гол. ред. М. Луцьків. – К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – 352 с.

289. Антибольшевицький Блок Народів: Зб. Документів в 1941—1956 рр. – Мюнхен: Б.в., 1956. – 145 с.

290. Архівні джерела про роль М.С. Хрущова в організації боротьби з українським національно-визвольним рухом у Західних областях УРСР (1944–1949). // Архіви України. – 2001. – № 1–2. – С. 93.

291. Бандера С. Командир-провідник. / Слідами сл. пам. Романа Шухевича. // Перспективи Української революції. – К.: Б.в., 1999. – С. 292–310.

292. Бандера С. Акт 30 червня 1941 року. // Визвольний шлях. – червень. – Лондон, 1971. – С. 551–561.

293. Бандера С. Перспективи Української революції. / Степан Бандера. 2-е репринтне вид. – Дрогобич: Вид. фірма “Відродження”, 1999. – 640 с.

294. Бандера С. В десяту річницю творення Революційного Проводу ОУН (10.02.1940). // Бандера С. Перспективи Української революції. – К.: Б. в., 1999. – С. 181.

295. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та правовий аналіз: У 2 кн. / І.Г. Білас. - К.: “Либідь”: Військо України, 1994. Кн. 1. – 436 с.

296. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та правовий аналіз: У 2 кн. / І.Г. Білас. - К.: “Либідь”: Військо України, 1994. Кн. 2. – 686 с.

297. Братерство зброї. // Гайдамака. Орган “Поліської Січі”. 21 вересня 1941. – Ч. 2. – С. 1-2
298. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. / Тарас Боровець. - Львів: “Поклик сумління”, 1993. – 166 с.
299. Вассиян Ю. До головних засад націоналізму. / Юліан Вассиян // Розбудова нації. – 1928. – Ч. 2. – С. 2–11.
300. Вільне життя. – 1939. – 30 жовтня.
301. Вісті. – 1943. – 25 квітня.
302. Волинь радянська (1939–1964 рр.). Збірник документів і матеріалів. Ч.ІІІ. / За ред. Н. Алексеєвої, В. Замлинського, Л. Міхаєвої. - Львів: “Каменяр”, 1971. – 347 с.
303. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1941, – № 7.
304. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1941, – № 33.
305. Глід С. Проти зловживання крайовими позиціями / Степан Глід (Степан Бандера). // Визвольний шлях. - Лондон, 1953. – Ч. 6. – С. 1–24.
306. Діло. – 1938. – 21 серпня. – № 183. – С. 1.
307. Депортації: Західні землі України кінця 1930-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 1. / Відп. Ред. Ю. Сливка. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – 750 с.
308. Документи та матеріали. ОУН і УПА у Другій світовій війні. // Український історичний журнал. – № 2, березень-квітень. — Київ, 1995. – Док. № 48. – С.109.
309. Документи та матеріали. ОУН і УПА у Другій світовій війні. // Український історичний журнал. – № 3, травень-червень. – Київ, 1995. — Док. № 60–61. – С. 118, 120.
310. Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів. Т.1. 1927–1930. / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Організація українських націоналістів, Фондація О. Ольжича, Бібліотека ім. О. Ольжича, ЦДАГО України. /

Упорядники: Ю. Чеченко, О. Кучерук. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – 480 с.

311. Донцов Д. Націоналізм. / Дмитро Донцов. – Львів: Б.в., 1926. – 271 с.

312. Донцов Д. Підстави нашої політики. / Дмитро Донцов. – Відень: Б.в., 1921. – 103 с.

313. Дяків-Горновий О. Ідея і чин. Повна збірка творів. / О. Дяків-Горновий. – Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1968. – 408 с.

314. З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. / Юрій Данилюк – гол. ред., Сергій Кокін – перший заст. гол. ред., Сергій Богунов – заст. гол. ред., Олександр Рубльов – заст. гол. ред., Роман Подкур – відповід. секретар та ін. – К.: Вид. Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова, 1994–2010.

315. Канун и начало войны. Документи и материалы. / Сост. Л.А. Кишнер. – Л.: Лениздат, 1991. – 431 с.

316. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). / Володимир Ковальчук. Серія “Літопис УПА” – Бібліотека. – Т. 7. - Торонто-Львів: “Літопис УПА”, 2006. – 512 с.

317. Комуніст. – 1939. – 18 вересня.

318. Комуніст. – 1939. – 26 жовтня.

319. Косик В. Замість передмови. // Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. Німецьких архівних матеріалів. Т.1. / Упор. Володимир Косик. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський у-т ім. І. Франка, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1997. – С. 17.

320. Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). В 3 т. Т. 1. / Володимир Косик. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський у-т ім. І. Франка, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1997. – 384 с.

321. Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). В 3 т. Т. 2. / Володимир Косик. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський у-т ім. І. Франка, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1998. – 384 с.

322. Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). В 3 т. Т. 3. / Володимир Косик. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський у-т ім. І. Франка, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1999. – 382 с.

323. Косик В. Розкол в ОУН (1939–1940): Збірник документів. / Володимир Косик. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський університет ім. І. Франка, 1999. – 136 с.

324. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні 20 століття. Збірник документів і матеріалів. / Б. Кравченко. – К.: “Основи”, 1997. – 423 с.

325. Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Зб. Документів і матеріалів. / Заг. ред. Я. Шашкевича та В. Кука. – Львів: Літ. агенція “Піраміда”, 2001. – 560 с.

326. Кучер В., Виговський М. Документи без купюр і вилучень. / В. Кучер, М. Виговський. // Київська старовина. – № 3. – К., 1995. – С. 14.

327. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. – Кн. 1. / Упор. Ярослав Лялька, Петро Максимчук, Іван Патер та ін. / Відп. ред. Ярослав Лялька. – Львів: “Просвіта”, 1993. – 800 с.

328. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. – Кн. 2. / Упор. Ярослав Лялька, Роман Коритко, Микола Онишкевич та ін. / Відп. ред. Ярослав Лялька. – Львів: “Просвіта”, 1993. – 810 с.

329. Літопис Української Повстанської Армії. У 46 т. – Т. 1. // Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 1: Початки УПА. / Документи і матеріали. /

Від. ред. Є. Штендера; співред. П. Потічний. – Торонто: Вид-во “Літопис УПА”, 1989. – 256 с.

330. Літопис Української Повстанської Армії. У 46 т. – Т. 2. // Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 2: Початки УПА. / Документи і матеріали. / Від. ред. Є. Штендера; співред. П. Потічний. – Торонто: Вид-во “Літопис УПА”, 1990. – 260 с.

331. Літопис Української Повстанської Армії. У 46 т. – Т. 5. // Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 3: Спомини учасників. / Документи і матеріали. / Від. ред. Євген Штендера; співред. П. Потічний. – Торонто: Вид-во “Літопис УПА”, 1984. – 309 с.

332. Літопис Української Повстанської Армії. У 46 т. – Т. 7. // УПА в світлі німецьких документів. Кн. 2: червень 1944 – квітень 1945. / Документи і матеріали. / Зібрав і упор. Тарас Гунчак. / Від. ред. Є. Штендера; співред. П. Потічний. – Торонто: Вид-во “Літопис УПА”, 1983. – 271 с.

333. Літопис Української Повстанської Армії. У 46 т. – Т. 8. // Українська Головна Визвольна Рада. / Документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 1: 1944–1945. / Від. ред. Є. Штендера; співред. П. Потічний. – Торонто: Вид-во “Літопис УПА”, 1980. – 319 с.

334. Літопис Української Повстанської Армії. У 46 т. – Т. 9. // Українська Головна Визвольна Рада. / Документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 2: 1946–1948. / Від. ред. Є. Штендера; співред. П. Потічний. – Торонто-Львів: Вид-во “Літопис УПА”, 1992. – 537 с.

335. Літопис Української Повстанської Армії. У 46 т. – Т. 24. // Ідея і чин: Орган провладу ОУН, 1942–1946: передрук підпільного журналу. / Від. ред. Євген Штендера; співред. Юрій Маївський. – Торонто-Львів: Вид-во “Літопис УПА”, 1995. – 592 с.

336. Літопис Української Повстанської Армії. У 46 т. – Т. 27. // За Україну, за її волю: Спогади. / Роман Петренко (“Юрко”, “Омелько”). / Ред. Галина Петренко, Євген Штендера. – Торонто-Львів: Вид-во “Літопис УПА”, 1997. – 280 с.

337. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. У 12 т. – Т. 1. // Видання Головного Командування УПА. / Упорядник О. Вовк, ред. П. Сохань, П. Потічний та ін. – Київ-Торонто: Вид-во “Літопис УПА”, 1995. – 482 с.

338. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. У 12 т. – Т. 2. // Волинь і Полісся: УПА та Запілля, 1943–1944: Документи і матеріали. / Упор. В. Вовк, І. Павленко. / Ред. П. Сохань, П. Потічний та ін. – Київ-Торонто: Вид-во “Літопис УПА”, 1998. – 724 с.

339. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. У 12 т. – Т. 3. // Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: Директивні документи ЦК Компартії України, 1943–1959: Документи і матеріали. / Упор. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Чеченко. / Ред. П. Сохань, П. Потічний та ін. – Київ-Торонто: Вид-во “Літопис УПА”, 2001. – 652 с.

340. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. У 12 т. – Т. 4. – Кн. 1. / 1943-1945. // Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. 1943–1959: Документи і матеріали. / Упор. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. / Ред. П. Сохань, П. Потічний та ін. – Київ-Торонто: Вид-во “Літопис УПА”, 2002. – 598 с.

341. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. У 12 т. – Т. 8. // Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля, 1944–1946. / Документи і матеріали. / Ред. П. Сохань, П. Потічний та ін., упоряд. О. Вовк, С. Кокін. – Київ-Торонто: Вид-во “Літопис УПА”, 2006. – 1448 с.

342. Марчук І. Невідомі документи Народно-Визвольної Револуційної Організації. / І. Марчук. // Архіви України. – 2001. – № 4–5. – С. 166–177.

343. Матеріали і документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. / Зібр. і упоряд. О.Є. Лисенко та І.К. Патриляк, відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2003. – 254 с.

344. Міхновський М. Самостійна Україна. / Микола Міхновський. – Б/м, 1948. – 32 с.
345. Молода гвардія. – 1939. – 26 жовтня.
346. ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби. 1929–1955. // Видання ЗЧ ОУН. – Мюнхен, 1955. – 160 с.
347. ОУН і УПА У Другій світовій війні. / Документи і матеріали. // УІЖ. – 1995. – № 3, травень-червень. – К. – Док. № 54. / Постанова ЦК КП(б)У “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України” від 10 січня 1945 р. – С. 101–105.
348. Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця: Дослідження, спогади, документи. – Рівне: “Азалія”, 1998. – 172 с.
349. Полтава П. (П. Федун). Наше вчення про національну державу. // Український націоналіст: Зб. ідеологічних матеріалів. – Б/м, 1995. – С. 77-79.
350. Полтава П. Хто такі бандерівці та за що вони борються? / Петро Полтава. – Дрогобич: Репринтне відтворення видання 1950 р. “Відродження”, 1991. – 32 с.
351. Правда. – 1939. – 19 сентября.
352. Правда. – 1939. – 26 сентября.
353. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. Документы и материалы. / Под ред. и с предисловием П.А. Жилина. – М.: “Наука”, 1987. – 305 с.
354. Радянська Волинь. – 1940. – 15 лютого.
355. Радянська Україна. - 1944. – 3 лютого.
356. Радянська Україна. - 1944. – 6 лютого.
357. Радянські органи державної безпеки у 1939-червні 1941 р. / Документи ГДА СБ України. / Упор. В. Баран, В. Даниленко. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 1310 с.

358.Русский архив: Великая Отечественная. Т. 14 / СССР и Польша. / Редкол. Ю.Н. Золотарев, В.П. Зимонин, Ю.Н. Семин и др. – М.: Терра, 1994. – 492 с.

359. Русский архив: Великая Отечественная. Т. 20 / Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Редкол. Ю.Н. Золотарев, В.П. Зимонин, Ю.Н. Семин и др. – М.: Терра, 1998. – 670 с.

360. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К.: “Дніпро”, 1996. – 494 с.

361. Сергійчик В. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. / Нові документи і матеріали. / Володимир Іванович Сергійчик. – К.: “Дніпро”, 1998. – 944 с.

362. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни // Документи з українських архівів і польські публікації. / Володимир Сергійчук. – К.: “Українська видавнича спілка”, 2003. – 576 с.

363. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955. / Володимир Сергійчик. – К.: “Українська Видавнича Спілка”, 2005. – 840 с.

364. Скорупський М. Туди, де бій за волю. / Спогади курінного УПА Максима Скорупського – Макса. – К.: В-во ім. О. Теліги, 1992. – 351 с.

365. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 3 т. – Т. 3. / Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.): Документы и материалы. / Сост. П.И. Денисенко и др. – К.: “Наукова думка”, 1985. – 510 с.

366. “...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...”. Красные партизаны, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы. / Авт.-сост.: А. Гогун, А. Кентий. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – 430 с.

367. Соціальні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979. / Збірник документів та матеріалів. / Ред. Д. Яремчик. – К.: “Наукова думка”, 1980. – 85 с.

368. Статя 18-б Конституції СРСР “О предоставлении союзным республикам полномочий в сфере внешних отношений и о реорганизации в связи с этим народного комисариата иностранных дел из общесоюзного в союзнореспубликанский народный комисариат”. // Сборник законов. – Т. 1. – Москва: “Политиздат”, 1968. – С. 138–139.

369. Сціборський М. Націократія. / Микола Сціборський. – Париж: Б.в., 1935.

370. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. Т. 8 /40-ві – 80-ті роки ХХ ст. / Ред. Тараса Гунчака – К.: “Дніпро”, 2001. – 400 с.

371. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький район і м. Луцьк. / Упор. та автор коментарів Іван Пущу. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2009. – 444 с.

372. Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів. – Т. 1. / Збирач та упорядник В. Косик. – Львів: : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський у-т ім. І. Франка, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1997. – 384 с.

373. Українська Нива. – 1934. – 6 вересня. – № 12. – С. 3–4.

374. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. 1942–1950 рр. / Збірка документів. – У 2 т. – Т. 1. – Мюнхен: Видання ОУН, 1957. – 451 с.

375. Червоний прапор. – 1939. – 2 жовтня.

376. Armia Krajowa w dokumentach. 1939-1945. – Т. 1. Wrzesień 1939 – czerwiec 1941. – Reprint: Wrocław Zakład Narodowy imeni Ossolinskich, 1990 – 584 s.

377. Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945. – Т. 2. Czerwiec 1941 – kwiecień 1943. – Reprint: Wrocław Zakład Narodowy imeni Ossolinskich, 1990. – 554 s.

378. Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945. Т. 3. Kwiecień 1943 – lipiec 1944. – Reprint: Wrocław Zakład Narodowy imeni Ossolinskich, 1990. – 627 s.

379. Dziennik urzędowy zarządu cywilnego ziem Wołynia 1919 r., № 35, poz. 407.

380. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 Września 1921 roku Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1926. – 62 s.

Монографії та статті:

381. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – 2-е вид. перероблене. / Б. Андерсон. – К.: “Критика”, 2001. – 270 с.

382. Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН на Волині. / Ярослав Антонюк. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. – 176 с.

383. Андрусів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. / І. Андрусів, А. Француз. – Рівне-Івано-Франківськ, 2001. – 300 с.

384. Бабюк А. В Шумських лісах. / А. Бабюк. – Ланівці: “Галичина”. 1992. – 45 с.

385. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. / О. Баган. – Дрогобич: “Відродження”, 1994. – 192 с.

386. Балей П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. Причини і наслідки. / Петро Балей. – Las Vegas, NV, USA, 1997. Перевидано К., 1996. – 373 с.

387. Бандурка І. Вони були молодими: жінки антикомуністичного підпілля. // Час – Time. – 25 жовтня. – К., 1996. – С. 4.

388. Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. / Володимир Баран, Василь Токарський. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с.

389. Білак С. Слуга кількох господарів. / С.М. Білак. – Ужгород: “Карпати”, 1977. – 91 с.

390. Беляев В., Рудницький М. Під чужими прапорами. / В. Беляев, М. Рудницький. – К.: “Політвидав”, 1958. – 112 с.

391. Биленко С. На охране тыла страны. Истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. / С. Биленко. – М.: “Наука”, 1988. – 290 с.
392. Борець Ю. Шляхами лицарів ідеї і чину. / Юрій Борець. – Дрогобич: “Відродження”, 1995. – 327 с.
393. Бофони: грошові документи ОУН і УПА. / Авт.-упорядник О.О. Клименко; За ред. В.М. Даниленка. – К.: Університет банківської справи Національного банку України, 2008. – 192 с.
394. Борщевич В. Автономна православна церква на Волині. / Володимир Борщевич. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ ВДУ, 1998. – 98 с.
395. Бойдуник О. Як дійшло до створення Організації Українських Націоналістів. // Євген Коновалець і його доба. – Мюнхен: Б. в., 1974. – 361 с.
396. Бойко Ю. Шлях нації. / Юрій Бойко. – Львів: “Українське слово”, 1992. – 126 с.
397. Боярчук П. На Сибір і додому. / П. Боярчук. // Волинь. – 1993. – 27 квітня.
398. Бедрій А. В сорокову річницю ліквідації гітлерівсько-німецької імперії. // Визвольний шлях. – № 7, липень. – Лондон, 1985. – С.787–799.
399. Беземський Г. Державотворча діяльність УПА. // Народна справа. – 2002. – 12 вересня.
400. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. / П.П. Панченко, С.М. Андрушко, О.С. Артёмов та ін. – К.: “Книга пам'яті України”, 2000. – 944 с.
401. Бухало Т. Тарас Боровець і польське питання. // Сім днів. – 2003. – 11 липня (№ 28). – С. 10.
402. Вассиян Ю. Суспільно-філософські нариси. / Юліан Вассиян. – Чикаго, 1955. – 156 с.
403. Веденєєв Д., Єгоров В. Меч і тризуб. / Д. Веденєєв, В. Єгоров. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКДБ–КГБ – № 1/2. – К., 1998. – С. 365–386.

404. Веденєєв Д., Биструхін Г. “Повстанська розвідка діє точно й відважно...”. / Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-і роки. / Д.В. Веденєєв, Г.С. Биструхін. К.: К.І.С., 2006. – 568 с.

405. Веденєєв Д. Підпільна діяльність ОУН в Західній Україні у 1939–1941 роках. / Д. Веденєєв. // Історія України. – 2001. – № 12 – березень – С. 3–11.

406. Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. / Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. / Д.В. Веденєєв, Г.С. Биструхін. – К.: “Тенеза”, 2006. – 408 с.

407. Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки: В 4 кн. Кн. 1: Суровые испытания. / Гл. ред. Н.М. Раманичев. М.: “Наука”, 1998. – 544 с.

408. Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки: В 4 кн. Кн. 2: Перелом. / Гл. ред. В.И. Фесенко. – М.: “Наука”, 1998. – 501 с.

409. Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки: В 4 кн. Кн. 3: Освобождение. / Гл. ред. Б.Н. Петров. – М.: “Наука”, 1998. – 510 с.

410. Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки: В 4 кн. Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки: В 4 кн. Кн. 4: Народ и война. / Гл. ред. В.А. Пронько. – М.: “Наука”, 1999. – 367 с.

411. Великая отечественная война 1941–1945. Энциклопедия. / Н.А. Асташин, Е.Л. Валева, Я.В. Вишняков, О.Н. Киселев, Ю.В. Кудрина и др. – М.: ОЛМА Медия Групп, 2010. – 672 с.

412. Вернигора М. Про рейди УПА. / М. Вернигора. // Визвольний шлях. № 11. – Лондон, 1972. – С. 1101–1109.

413. Верига В. Втрати ОУН в часі Другої світової війни. / В. Верига. – Торонто: “Новий Шлях”, 1991. – 208 С.

414. Винниченко І. Примусове переселення та депортації населення України в 1920-1950-х роках. / І. Винниченко. // Зона. – 1994. – № 7. – К. – С. 38–43.

415. Вовк О. Організаційне оформлення УПА в контексті політичної ситуації. // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. / Гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 420 с.

416. Вовк О. Державотворча діяльність УПА. // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. / Гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 126–131.

417. Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки. / Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 50-й річниці перемоги над фашизмом. – 19–20 квітня. – Луцьк: Вид. ВДУ ім. Лесі Українки, 1995. – 108 с.

418. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. / Під ред. Ю.Ю. Сливки, В.І. Масловського, М.М. Швагуляка та ін. – К.: “Наукова думка”, 1989. – 488 с.

419. Возняк С., Гай Й., Хвостін М. Кожне слово, кожен крок їх – зрада. / С.М. Возняк, Й.М. Гай, М.П. Хвостін. – Ужгород: “Політвидав”, 1979. – 112 с.

420. Возняк П. Їх справжнє обличчя зрада. / П.В. Возняк. – Ужгород: “Політвидав”, 1974. – 128 с.

421. Вісин В. Опір поляків і українців радянському режимові у Волинській області в 1939–1941 рр. / Валентин Вісин. // У пошуках правди. / Збірник матеріалів міжн. наукової конференції: “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, причини, перебіг і наслідки”. Луцьк, 20–23 травня 2003 р. / Упорядник В.К. Баран, М.М. Кучерепа, М.В.

Моклиця, В.І. Гребенюк. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2003. – 135–143с.

422. Вісті. – 1940. – 18 січня.

423. Волинь. – 1995. – 15 червня.

424. Волкогонов Д. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й.В. Сталіна: У 2 кн. / Д.А. Волкогонов. – К.: “Політвидав України”, 1990. – 671 с.

425. В’ятрович В. До проблеми формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920-х – 1950-х рр. / Володимир В’ятрович. // Український визвольний рух: Науковий збірник. Ред. кол.: Володимир В’ятрович, Роман Грицьків (від. ред.), Ярослав Дашкевич та ін. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича, Центр дослідів визвольного руху, 2007. – 36. 9. – С. 61–82.

426. Гайвас Я. Доба великого перелому. / Я. Гайвас. // Визвольний шлях. – 1984. – № 10. – С. 1174–1188.

427. Гайвас Я. Доба великого перелому. / Я. Гайвас. // Визвольний шлях. – 1984. – № 11. – С. 1352–1361.

428. Гайвас Я. Доба великого перелому. / Я. Гайвас. // Визвольний шлях. – 1984. – № 12. – С. 1431–1446.

429. Гайвас Я. Доба великого перелому. / Я. Гайвас. // Визвольний шлях. – 1986. – № 1. – С. 13–30.

430. Гайвас Я. Доба великого перелому. / Я. Гайвас. // Визвольний шлях. – 1986. – № 2. – С. 162–164.

431. Гайвас Я. Доба великого перелому. / Я. Гайвас. // Визвольний шлях. – 1986. – № 3. – С. 336–342.

432. Гайвас Я. Доба великого перелому. / Я. Гайвас. // Визвольний шлях. – 1986. – № 4. – С. 416–426.

433. Гайвас Я. Доба великого перелому. / Я. Гайвас. // Визвольний шлях. – 1986. – № 5. – С. 586–596.

434. Гайвас Я. Доба великого перелому. / Я. Гайвас. // Визвольний шлях. – 1986. – № 6. – С. 670–683.

435. Гайвас Я. Доба великого перелому. / Я. Гайвас. // *Визвольний шлях*. – 1986. – № 7. – С. 813–826.
436. Гайвас Я. Похідні групи ОУН. / Ярослав Гайвас. – Мюнхен, 1958. – 138 с.
437. Гайвас Я. Німеччина і Акт 30 червня 1941 року. / Я. Гайвас. // *Визвольний шлях*. – 1991. – № 11. – С. 1331–1344.
438. Галамай С. Боротьба за визволення України 1929–1989. / Степан Галамай. / Репринтне видання. – Львів: “Каменярь”, 1993. – 343 с.
439. Гришин-Грищук І. Нюрнберзький процес виправдав антигітлерівські та антисталінські дії ОУН-УПА. / І. Гришин-Грищук. // *Шлях перемоги*. – 1997. – 23 січня. – С. 5–11.
440. Гогун А. Между Гітлером и Сталином украинские повстанцы. / А. Гогун. – Петербург, 2004. – 410 с.
441. Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944. / А. Гогун. – М.: Центрполиграф, 2008. – 477 с.
442. Гридень В. Чи можна було уникнути проливу крові з поляками (1939–1945)? / В. Гридень. // *Вісті комбатанта*. 1991. – № 2. – С. 35–46.
443. Гриньох І. Українська Головна Визвольна Рада. / Іван Гриньох. // *Сучасність*. – Нью-Йорк, 1974. – Ч. 7–8. – С. 66–78.
444. Гринів О. Українська націологія між світовими війнами. Історичні нариси. / Олег Гринів. – Львів: “Світ”, 2008. – 432 с.
445. Гірняк К., Чуйко О. Фронт Української Революції (Причинок до історії збройної боротьби на Волині). / К. Гірняк, О. Чуйко. – Торонто: Б. в., 1979. – 88 с.
446. Глухий О. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу. / О. Глухий. – М.: “Политиздат”, 1942. – 74 с.
447. Головка М. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни 1939–1945 рр.. / Микола Леонтійович Головка. – К.: “Олан”, 2004. – 704 с.

448. Голубев С., Грачева Л. Правда и вымысел о Второй мировой войне. / С.И. Голубев, Л.Е. Грачева. – М., 1996. – 589 с.
449. Гордієнко В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні. / В. Гордієнко. // УІЖ. – № 3. – 1998. – С.107– 119.
450. Грушевський М. Народностям України. / Михайло Грушевський. // Великий українець. – К., 1992. – 107 с.
451. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. / Тарас Гунчак. – К.: “Либідь”. – 1993. – 288 с.
452. Данилюк В. Вірити занадто боляче...Волинь: хроніка подій 1939–1944 років. / Володимир Данилюк. – Луцьк: “Ініціатива”, 1995. – 224 с.
453. Данилюк В. Щоб ворог не бачив і дурень не чув... / В. Данилюк. // Віче. – 12 грудня. – Луцьк. 1996. – С.6.
454. Данилюк В. Вони помирали стоячи... / В. Данилюк. // Молода Волинь. – 1993. – 26 листопада.
455. Данилюк В., Кучерепа М., Хлопук Ю. Через могили до вічності...Або життя і смерть Колківської республіки. / В. Данилюк, М. Кучерепа, Ю. Хлопук. // Молода Волинь. – 1993. – 10 вересня.
456. Данилюк М. Повстанський записник. / М. Данилюк. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, фундація ім. О. Ольжича, 1993. – 192 с.
457. Даниленко С. Дорогою ганьби і зради. / Сергій Даниленко. – К.: “Політвидав”, 1972. – 339 с.
458. Денисюк В. Літопис Камінь-Каширщини. / Володимир Денисюк. – Луцьк: “Надстир’я”, 2001. – 524 с.
459. Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. Кн. 1. / Рівненська область. / О. Денищук. – Рівне: ППДМ, 2003. – 352 с.
460. Дещинський Л. Перші загони УПА на теренах південної Волині / Л. Дещинський // Державність. – 1992. – № 4. – С. 42–48.

461. Дзьобак В. Отаман Тарас Бульба-Боровець: (Штрихи до політичного портрету). / Володимир Дзьобак. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 174 с.

462. Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.). / Володимир Дзьобак. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 260 с.

463. Дзьобак В. Бульбівці (“Перша УПА”). / Володимир Дзьобак. // Організація українських націоналістів і українська повстанська армія. Історичний нарис. / За ред. С. Кульчицького. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 114–160.

464. Дмитрук В. Вони боролись за волю України. У 3 т. – Т. 3. / Участь ОУН і УПА у національно-визвольній боротьбі українського народу в 1941–1956 рр. за матеріалами Волині і Полісся. / В.Г. Дмитрук. – Луцьк: Вид. обласна друкарня, 2006. – 404 с.

465. Дмитрук К. Безбатченки: Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР. / К. Дмитрук. – К.: “Дніпро”, 1980. – 318 с.

466. Дмитренко О. Організація усної пропаганди ОУН і УПА (1944–1950-і рр.). / О.М. Дмитренко. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Випуск 7. / Ред. кол.: Баран В.К. (гол. ред.), Колесник В.П. (заст. гол. ред.), Франчук Є.І. (заст. гол. ред.). – Луцьк: В-во Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2002. – С. 28–35.

467. Доберцова В., Мезенська Л. Зловісний союз українського буржуазного націоналізму та уніатської церкви. / В.В. Доберцова, Л.П. Мезенська. – К.: “Політвидав”, 1979. – 45 с.

468. Дорожинський П. Дмитро Донців – критика деяких його поглядів на націоналізм. / П. Дорожинський. // ОУН: минуле і майбутнє. – К.: В-во ім. О. Теліги, 1993. – 203 с.

469. Драган Р. Дороговказ у майбутнє / Р. Драган // Визвольний шлях. – червень. – 1971. – Лондон. – С. 563–575.

470. Дробязко С. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германських вооруженных сил. / С.И. Дробязко. – М.: Эксмо, 2004. – 608 с.

471. Дубина К. Варвари двадцятого віку. / К. Дубина. – Саратов: “Политиздат”, 1942. – 16 с.

472. Дудикевич Б., Вітошинський Я. Українські буржуазні націоналісти – найманці міжнародного імперіалізму / Богдан Дудикевич, Ярослав Вітошинський. – Львів: “Каменяр”, 1952. – 59 с.

473. Дужий П. Степан Бандера – символ нації. Ескізний нарис про життя та діяльність провідника ОУН. У 2-х частинах. – Ч. 1. / Петро Дужий. – Львів: Галицька вид. спілка, 1996. – 190 с.

474. Жив'юк А. Політична ситуація в Рівному в початковий період німецької окупації (сер. 1941-поч. 1942 рр.): Сторінки діяльності УРДВ. / А. Жив'юк. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць / Ред. колегія Руслан Михайлович Постоловський (гол. ред.), Людмила Олександрівна Шелюк (заст. гол. ред.), Сергій Станіславович Троян (наук. ред.) та ін. – Рівне: РДГУ, 2009. – С. 151–156.

475. Жуковський А. Як творилася Українська Повстанська Армія. // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Київ, 25–26 серпня 1992 р. – К: Ін-т історії України НАНУ, 1992. – С. 57–62.

476. Загорулько М., Юденков А. Крах плану “Ольденбург”: О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР . / М.М. Загорулько, А.Ф. Юденков. 3-е издание доп. – Москва: “Экономика”, 1980. – 375 с.

477. Західня Україна під більшовиками, 9.1939 – 6.1941. // Збірник за редакцією Мілени Рудницької. – Нью-Йорк: “Америка”, 1958. – 494 с.

478. Івасюта М. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях УРСР / Михайло Кирилович Івасюта. – К.: АН УРСР, 1962. – 316 с.
479. Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм. / В. Іванишин. – Дрогобич, 1992. – 204 с.
480. Іваненко І. Українській народ. // Мала енциклопедія етнодержавознавства. / Від. ред. Римаренко Юрій Іванович. – К.: “Тенеза”, “Довіра”, 1996. – 942 с.
481. Ільющин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. / Ігор Ільющин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 288 с.
482. Ільющин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни. / В світлі польських документів. / Ігор Ільющин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 198 с.
483. Ільющин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. / Ігор Ільющин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 313 с.
484. Ільющин І. Бойові дії ОУН і УПА на анти польському фронті. / Ігор Ільющин. // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. Від. ред. С.В. Кульчицький. – К.: “Наукова Думка”, 2005. – С. 222–303.
485. Історія Волині. / З найдавніших часів до наших днів. / Авт. колектив: Олександр Григорович Михайлик, Іван Васильович Кічий, Микола Діментійович Півницький та ін. – Львів: Видавництво при Львівському державному університеті видавничого об’єднання “Вища школа”, 1988. – 240 с.
486. История Второй мировой войны 1939–1945 гг. В 12 т. / Институт Всеобщей истории АН СССР, Ин-т истории АН СССР. – Т. 8: Крушение оборонной стратегии фашистского блока. / Ред. кол. Е.П. Егоров, Н.М. Черепанов, А.А. Бабаков и др. – Москва: “Воениздат”, 1977. – 536 с.
487. История Второй мировой войны 1939–1945 гг. В 12 т. / Институт Всеобщей истории АН СССР, Ин-т истории АН СССР. – Т. 9: Освобождение

територии СССР и европейских стран. Война на Тихом океане и в Азии / Ред. кол. М.И. Семиряга, И.И. Шинкарев, В.И. Артюхина-Московиченко. – М.: “Воениздат”, 1978. – 576 с.

488. История и сталинизм. / Сост. А.Н. Мерцалов. – М.: “Политиздат”, 1991. – 448 с.

489. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. / Гол. ред. колегія: Тронько П.Т., Бажан М.П., Білогуров М.К. та ін. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1970. – 745 с.

490. Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область. / Гол. ред. колегія: Тронько П.Т., Бажан М.П., Білогуров М.К. та ін. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1973. – 726 с.

491. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. / Гол. ред. колегія: Тронько П.Т., Бажан М.П., Білогуров М.К. та ін. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1973. – 655 с.

492. Історія українського селянства. В 2 т. – Т. 2. / Авт. кол.: О.В. Андрощук, В.К. Баран, А.В. Блануца та ін. / Ред. рада: В.М. Литвин (голова), В.М. Геєць, В.М. Даниленко та ін. – К.: Національна академія наук України, Інститут історії України “Наукова думка”, 2006. – 655 с.

493. Історія українського війська 1917–1995. / В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін. / Упорядник Я. Шашкевич. – Львів: “Світ”, 1996. – 840 с.

494. Іщенко А. Український національний рух в німецьких документах (1943–1945 рр.). // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник / Від. ред. Р.Я. Пиріг. – Вип. 1: Архів і особа. – К.: І-тут археографії і джерелознавства НАН України, 1999. – С. 262–267.

495. Іщук О. Ідеологічно-виховна діяльність ОУН(б) серед молоді (1944–1945 рр.). // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2003. – № 1. – С. 224–225.

496. Іщук О., Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій Організації українських націоналістів у 1944–1954 рр. / Іщук Олександр Степанович, Ніколаєва Наталія Борисівна. – К.: Б.в., 2007. – 38 с.

497. Камінський А. Соціологічне тло конфліктних ситуацій у організованому націоналістичному русі. / А. Каменський. // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 58–65.
498. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. / За ред. Георгій Касьянов. – К.: “Либідь”, 1999. – 352 с.
499. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН): Аналітичний огляд. / Георгій Касьянов. – К.: Ін-т історії НАН України, 2003. – 40 с.
500. Касьянов Г. Ідеологія Організації українських націоналістів. / Георгій Касьянов. // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. / За ред. С. Кульчицького. – К.: “Наукова Думка”, 2005. – С. 455–479.
501. Кентій А. Отаман Тарас Бульба. / А.В. Кентій. // Політика і час. – 1992. – № 4. – С. 75–82.
502. Кентій А. Нариси історії організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). / А.В. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 201 с.
503. Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. / А.В. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 201 с.
504. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. / А.В. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 287 с.
505. Кентій А. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. / А.В. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 220 с.
506. Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.). / А.В. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 183 с.
507. Кентій А. “Двофронтна” боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.). // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. / За ред. С. Кульчицького. К.: “Наукова думка”, 2005. – С. 160–222.

508. Кентій А. Збройний чин Українських націоналістів 1920–1956. Т. 1. / Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів, 1920-1942: історико-архівні нариси. / А. Кентій. – К.: Ін-т історії НАН України, 2005. – 332 с.

509. Киричук Ю. Історія УПА. / Юрій Киричук. – Тернопіль, 1991. – 126 с.

510. Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до мобілізації населення західних областей України в ЧА (січень 1944 р. – травень 1945 р.). // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 35–36. / Від. ред. М. Мудрий. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2000. – С. 344–353.

511. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття. / Юрій Киричук. – Львів: “Каменяр”, 2000. – 464 с.

512. Киричук Ю. Мобілізація населення західних областей України до ЧА під час німецько-радянської війни та ОУН-УПА. // Військово-науковий вісник. / Гол. ред. Б. Катиренчук. – Львів: Військовий інститут при Національному університеті “Львівська політехніка”. – 2001. – Вип. 3. – С. 47–59.

513. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія і практика. / Ю. Киричук. – Львів: “Добра справа”, 2003. – 464 с.

514. Книш З. Становлення ОУН. / Зиновій Книш. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1994. – 128 с.

515. Ковалевський З. Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії. / З. Ковалевський. // Україна. Наука і культура. Вип. 26–27. – 1993. – С. 200–232.

516. Коваль М. ОУН-УПА і “третій рейх”. / М.В. Коваль. // Політика і час. – 1991. – № 5. – С. 70–75.

517. Коваль М. ОУН-УПА і Німеччина. / М.В. Коваль. // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950

рр. / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25–26 серпня 1992 р. / . – К.: Інститут історії України НАН України, 1992. – С. 201–223.

518. Коваль М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.): Спроба концептуального бачення. / М.В. Коваль. – К.: “Вища школа”, 1994. – 58 с.

519. Коваль М. Другий фронт Великої Вітчизняної війни: (Рух Опору на Україні 1941–1944). // Армія України. – 1995. – 4 квітня.

520. Коваль М. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. / М. Коваль. – К.: “Вища школа”, 1995. – 194 с.

521. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняних війнах (1939–1945 рр.). / М.В. Коваль. – К.: “Альтернативи”, 1999. – 336 с.

522. Коваль М. ОУН-УПА: між третім рейхом і сталінським тоталітаризмом. / М.В. Коваль. // УІЖ. – 2000. – № 3. – С. 3–21.

523. Коваль М. ОУН-УПА: між третім рейхом і сталінським тоталітаризмом. / М.В. Коваль. // УІЖ. – 2000. – № 4. – С. 3–19.

524. Ковальчук В. Степан Коваль (Рубашенко) – командир загону УПА Котловина на Волині. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. / Ред. колегія Руслан Михайлович Постоловський (гол. ред.), Людмила Олександрівна Шелюк (заст. гол. ред.), Сергій Станіславович Троян (наук. ред.) та ін. – Рівне: РДГУ, 2009. – С. 135–138.

525. Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти “радянізації” Західної України (вересень 1939 – червень 1941). / В. Ковалюк. // УІЖ. – 1993. – № 2, 3. – С. 3–17.

526. Кокін С.А. Анований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. – Вип. 1: Анований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944–1953). / С.А. Кокін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 208 с.

527. Колісник Р. Військова управа та українська дивізія “Галичина”: діяльність Військової Управи та німецька політика відносно українських

національних збройних сил в роках 1943–1945. / Роман Колісник. – Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1990. – 168 с.

528. Кондуфор Ю., Клоков В. Деякі питання методології і завдання досліджування періоду Великої Вітчизняної війни. / Ю. Кондуфор, В. Клоков. // Вісник АН УРСР. – 1985. – № 5. – С. 12–21.

529. Косик В. Бульба, Поліська Січ і початки УПА. / Володимир Косик. // Визвольний шлях. – Лондон, 1984. – № 9. – С. 1062.

530. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. / Володимир Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів: “Атлас”, 1993. – 660 с.

531. Косик В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняних війнах (1939–1945). / Володимир Косик. – К.: “Альтернативи”. 1999. – С. 107.

532. Косик В. Розкол в ОУН у світлі документів. / Володимир Косик. – К.: “Альтернативи”, 2002. – 112 с.

533. Кошарний І. У сузір'ях соціальної культури: культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР. / Ігор Ярославович Кошарний. – Львів: “Вища школа”, 1975. – 238 с.

534. Крохмалюк Ю. Гайнріх Гімmlер. / Юрій Крохмалю. // Вісті комбатанта. – 1982. – Ч. 1. – С. 40–54.

535. Кугай П. Матеріали і документи до історії УПА, ОУН у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. // Україна в минулому. – К. – Львів, 1993. – С. 43–44.

536. Куделя Д. Першоджерела до вивчення історії Організації Українських Націоналістів (ОУН): кримінальні справи з фондів архівів Служби безпеки України. Частина 1. // Визвольний шлях. – 2003. – № 1. – С. 6–20.

537. Кукурудза А. Упівські загони на Берестейщині та Пінщині. // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Гол. ред. Я. Ісаєвич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 121–125.

538. Кульба М. Нахтігаль: (курінь ДУН): У світлі фактів і документів. / Мирослав Кульба. – Денвер: Б. в., 1984. – 159 с.

539. Кульчицький С. Українські націоналісти в червоно-коричневій Європі. / Станіслав Владиславович Кульчицький. // Сучасність. – 1999. – № 4 – С. 70–85.

540. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К.: “Альтернативи”, 1999. – 336 с.

541. Кульчицький С. Акт 30 червня 1941 року. / С.В. Кульчицький. // Проблема ОУН-УПА: Попередня історична довідка. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 128 с.

542. Кучер В. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну. / Володимир Іванович Кучер; Ін-т національних відносин і політології НАН України. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 104 с.

543. Кучер В., Дробот І. ОУН-УПА і українське питання: Погляд з сьогодення. / В. Кучер, І. Дробот. – К.: “Генеза”, 1997. – 70 с.

544. Кучерепа М. М., Дмитрук В. Г., Прокопчук В. І. Волинь у міжвоєнний період (1921–1939 рр.): Методичний матеріал на допомогу викладачам, вчителям, студентам вищих учбових закладів. / М.М. Кучерепа, В.Г. Дмитрук, В.І. Прокопчук. – Луцьк: Редакційно-видавнича група “Реабілітовані історією”, 1994. – 60 с.

545. Кучерепа М., Вісин В. Волинь: 1939–1941 рр. Навчальний посібник. / Микола Кучерепа, Валентин Вісин. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 486 с.

546. Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об’єднання (1931–1939 рр.). / Микола Кучерепа, Руслана Давидюк. – Луцьк: “Надстир’я”, 2001. – 420 с.

547. Кучерепа М. 17 вересня 1939 р.: Волинь у геополітичних розрахунках СРСР і Німеччини. / Волинь у Другій світовій війні. Збірник наукових статей. Присвячений 60-річчю визволення Волинської області від фашистських загарбників. / Ред. колегія: В.К. Баран, В.С. Вознюк, Г.Є. Давидюк, В.П. Колесник, В.О. Кудь, М.М. Кучерепа (гол. ред. та упорядник),

О.Ю. Ленартович. – Луцьк: Ред.-вид. відділ “Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2004. – С. 5–22.

548. Лебідь М. Українська Повстанська Армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу. - Ч. 1 / Німецька окупація України. / Микола Лебідь. – Дрогобич: “Відродження”, 1993. – 208 с.

549. Левицький Б. Націоналістичний рух під час Другої світової війни / Б. Левицький // Діалог. – № 2. – 1979. – С. 14–20.

550. Ленкавський С. Внутрішня пропаганда ОУН. Т. 1. / Степан Ленкавський. // Український націоналізм. Твори. / Упор. О. Сич. – Івано-Франківськ: Б. в., 2002. – 341 с.

551. Лівіцький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920–1940 рр. / М.А. Лівіцький. – Філадельфія: Українське інформаційне бюро, 1984. – 230 с.

552. Лисенко О., Марущенко О. Організація українських націоналістів та українська повстанська армія. Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 рр. / О.Є. Лисенко, О.В. Марущенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 202 с.

553. Лисенко О. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом. / О.Є. Лисенко. // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичний нарис / За ред. С. Кульчицького. К.: “Наукова думка”, 2005. – К, 2005. – С. 303–394.

554. Лисняк-Рудницький І. Історичне есе: У 2-х т. – Т. 1. / Іван Лисняк-Рудницький. – К.: “Основи”, 1994. – 520 с.

555. Лисняк-Рудницький І. Історичне есе: У 2-х т. – Т. 2. / Іван Лисняк-Рудницький. – К.: “Основи”, 1994. – 573 с.

556. Липа Ю. Чорноморська доктрина. / Юрій Липа. – Краків, 1940. – 4 с.

557. Макар В. Пропагандистська діяльність УПА і її доповнення до пропаганди ОУН (Радіо пересилання УПА). / В. Макар. // Визвольний шлях. – 1982. – Кн. 8. – С. 943–948.

558. Мазурок В. Самостійницький рух на Волині в 40-х-на поч. 50-х років ХХ століття. / Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата іст. наук. Ін-т історії України НАН України. – К., 2006. – 23 с.

559. Маланчук В. Історія однієї зради. / В.Ю. Маланчук. – Львів: “Каменярь”, 1958. – 71 с.

560. Мануйлик О. Українська Повстанська Армія. / Топкими болотами Волині і Полісся. / О.П. Мануйлик. – Рівне: Б. в., 2006. – 234 с.

561. Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини. / Дмитро Мануїльський. – К.: Українське державне видавництво, 1945. – 24 с.

562. Мартирологія українських церков. У 4 т. – Т. 1. Українська православна церква: документи, матеріали, християнський самвидав України. / Упорядник і редактор Осип Зінкевич, Олександр Воронин. – Торонто-Балтимор: “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с.

563. Марчук І. Джерела з історії українського національно-визвольного руху на Волині в 1941–1945 роках у фондах Державного архіву Рівненської області. // Український визвольний рух. – Львів, 2003. – Зошит 1. – С. 30–33.

564. Марчук І. Методика вивчення архівних джерел з історії ОУН та УПА на Волині: з досвіду дослідника. // Архіви України. – 2004. – № 1–2. – С. 148–157.

565. Масловський В. В боротьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины 1939–1950 гг. / Виталий Иванович Масловський. – Львов: "Вища школа", 1984. – 187 с.

566. Матла З. Митрополит Шептицький і українське підпілля. / Зиновій Матла. // Визвольний шлях. – Лондон, 1984. – Ч. 12. – С. 1454–1455.

567. Мельничук Ю. З життя бандитського отамана. / Ю. Мельничук. // Жовтень. – 1957. – № 10. – С. 98–107.

568. Мечник С. Шляхами підпілля революційної ОУН. Причинки до історії. / С. Мечник. – Львів: “Фелікс ЛТД”, 1997. – 144 с.

569. Миткалюк І. До історії Української Повстанської Армії. / І. Миткалюк. // Новий шлях. Календар-альманах, 1994. – С. 132–143.
570. Михальчук В. На грані двох світів. (До громадського профілю Тимоша Басюка-Яворенка). / В. Михальчук. // Самостійна Україна. – 2000. – січень-березень. – С. 42–50.
571. Міткалик І. Українська повстанська армія отамана Тараса Бульби-Боровця. / І. Міткалик. // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Київ, 25–26 серпня 1992 р. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1992. – С. 68–77.
572. Мірчук П. За чистоту позиції українського визвольного руху / Петро Мірчук. – Мюнхен – Лондон: Б. в., 1955. – 185 с.
573. Мірчук П. Революційний змаг за УССД: (хто такі бандерівці, мельниківці, двійкарі. Т. 1. / П. Мірчук. – Нью-Йорк; Торонто; Лондон: Союз українських політв'язнів, 1985. – 222 с.
574. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952: Док. і матеріали. / Петро Мірчук. – Львів: Б.в., 1991. – 448 с.
575. Мірчук П. Нарис історії Організації українських Націоналістів. – Т1. 1920–1939 рр. / Петро Мірчук. / За ред. Степана Ленкавського. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968. Перевидано у Львові, 2003. – 642 с.
576. Мороз В. Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобиччині (1944–1950-і рр.). / В. Мороз. // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол.: К. Кондратюк (відп. ред.), В. Футала (упор.), Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвичта ін. – Дрогобич, 2002. – 190 с.
577. Мороз В. Історія створення і діяльності Української Головної Визвольної Ради. / В. Мороз. // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. 7. – С. 101–113.
578. Мотиль О. Організація українських націоналістів і робітництво (кілька завваг). / О. Мотиль. // Сучасність. – 1980. – Ч. 2. – С. 60–72.

579. Мудрик-Мечник С. Служба безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. / Степан Мудрик-Мечник. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі. 1994. – 128 с.

580. На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні: Зб. статей, спогадів і документів. / Зібрала й упоряд. Колегія дослідів історії українського національного руху. – К.: “Дніпро”, 1993. – 540 с.

581. Наконечний В. Холокост на Волині: жертви и пам'ять / Владислав Наконечний. – Луцьк: “Надстир'я”, 2003. – 68 с.

582. Нариси історії Волинської обласної партійної організації. / Авт. колектив: П.А. Борковський, Н.В. Бурчак, Б.Й. Заброварний; Редкол.: Є.А. Поливанов (голова) та ін. – 2-е вид., перероблене і доп. – Львів: “Каменярь”, 1981. – 250 с.

583. Народна трибуна. – 1993. – 11 серпня.

584. Національні відносини в Україні у ХХст. / За ред. І.Ф. Кураса. – К.: “Наукова Думка”, 1994. – 559 с.

585. Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія. 2-ге видання (перероблене і доповнене). / Упорядники Олег Проценко, Василь Лісовий. - К: Наукове товариство ім. Вячеслава Липинського, “Смолоскип”, 2006. – 684 с.

586. Никончук О. Колківська республіка. // Реабілітовані історією. Збірник наукових статей і матеріалів міжнародної науково-практичної конференції “Реабілітовані історією”. – Луцьк, 5–6 грудня. – 2002. – Луцьк: “Надстир'я”, 2003. – С. 95–108.

587. Никончук О. Повстанська республіка на Волині // Волинь у Другій світовій війні. / Збірник наукових та публіцистичних статей, присвячений 60-річчю визволення Волинської області від фашистських загарбників. / Ред. колегія: В.К. Баран, В.С. Вознюк, Г.Є. Давидюк, В.П. Колесник, В.О. Кудь, М.М. Кучерепа (гол. ред. та упорядник), О.Ю. Ленартович. – Луцьк: Ред.-вид.

відділ “Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2004. – С. 72–87.

588. Новиченко Л. Гітлерівська кріпаччина. / Леонід Новиченко. – Саратов: “Политиздат”, 1942. – 20 С.

589. Онишко Л. Роля жіноцтва в національно-визвольному русі середини ХХ ст. / Л. Онишко. // *Визвольний шлях*. – 2002. – Кн. 10. – С. 68.

590. Панчук М. Комуністична партія Західної України: героїзм і драматизм історії. / М.І. Панчук. // *Про минуле заради майбутнього*. – К.: Вид-во Київського у-ту, 1989. – С. 107–124.

591. Парсаданова В. Депортации населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. / В. С. Парсаданова. // *Новая и новейшая история*. – 1989. – № 2. – С. 26–44.

592. Патрач Ч. Українська проблема у політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939–1945 рр. / Чеслав Патрач. // *Україна – Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”*. – Варшава, 8–10 жовтня 1998. – Т. 4. – Варшава, 1999. – С. 109–122.

593. Патриляк І. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України. / І.К. Патриляк. // *УІЖ*. – 2004. – № 5. – С. 83–89.

594. Патриляк І. Тактика і стратегія українських націоналістів на початковому етапі Другої світової війни. / І.К. Патриляк. // *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси*. / За ред. С. Кульчицького. – Київ: “Наукова думка”, 2005. – С. 15–88.

595. Першина Т. Фашистський геноцид України, 1941–1944. / Тамара Степанівна Першина. – К.: “Наукова думка”, 1985. – 170 с.

596. Петренко Р., “Омелько”, “Юрко”. Слідами армії без держави. / Роман Петренко. / За ред. Галини Петренко. – Київ – Торонто: “Українська Видавнича Спілка”, 2004. – 272 с.

597. Писцьо В. Організаційно-суспільні зміни в контексті встановлення окупаційного режиму на Рівненщині. / В. Писцьо. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць / Ред. колегія Руслан Михайлович Постоловський (гол. ред.), Людмила Олександрівна Шелюк (заст. гол. ред.), Сергій Станіславович Троян (наук. ред.) та ін. – Рівне: РДГУ, 2009. – С. 147–151.

598. Півоварчук В. Волинь і Рівненщина на початку Другої світової війни. / В. Півоварчук. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Випуск 5. / Редакційна колегія: Баран В.К. (гол. ред.), Колесник В.П. (заст. гол. ред.), Франчук Є.І. (заст. гол. ред.) та ін. – Луцьк, 2000. – С. 112–131.

599. Піскунович Г. Польське підпілля на південно-східних кресах Другої Речі посполитої у 1939–1945 рр. / Генрик Піскунович. // Україна – Польща: важкі питання. / Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”. – Варшава, 22–24 травня 1997. Т. 1–2. – Варшава, 1998. – С. 172–189.

600. Полікарпенко Г. Організація українських націоналістів під час другої світової війни. – 4-е вид. доп. / За ред. Б. Михайлюка. – На чужині, 1951. – 147 с.

601. Поліковський М. Вбивства, насильства та грабежі московських окупантів в Галичині в післявоєнні роки / М. Поліковський // Державність. – 1993. – № 1, січень-березень. – Львів. – С. 44–52.

602. Політична історія України / Посібник / Авт. колектив: Є.О. Бондарев, В.П. Горбатенко, В.А. Греченко, В.І. Танцюра, В.В. Калініченко та ін. / За ред. В.І. Танцюри. – К.: Видавничий центр “Академія”. – 488 с.

603. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси. / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.Б. Бикова, С.І. Білокінь; І-тут історії

України НАН України; кер. авт. кол. С.В. Кульчицький. – К.: “Наукова думка”, 2002. – 952 с.

604. Польша та Україна у тридцятих та сорокових роках ХХ століття. – Т. 4. / Невідомі документи з архівів спецслужб. Поляки і українці між двома тоталітарними системами, 1942–1945. – Ч. 1. / Стосунки АК-УПА на фоні політики окупантів на Волині. – Варшава; К., 2005. – 876 с.

605. Посівнич М. Форми та методи агітаційно-пропагандистської діяльності ОУН у 1929–1939 рр. / М. Посівнич. // Український визвольний рух: Науковий збірник. Ред. кол.: Володимир В’ятрович, Роман Грицьків (від. ред.), Ярослав Дашкевич та ін. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича, Центр дослідів визвольного руху, 2007. – Зб. 9. – С. 61–82.

606. Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка / Від. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 129 с.

607. Прокоп М. Генеза, устрій і платформа УГВР. / Мирослав Прокоп. // Сучасність. – Нью-Йорк, 1978. – Ч. 7–8. – С. 137–150.

608. Пущу І. Берестейщина у міжвоєнний час 1919–1939 рр. / Іван Пущу. – Луцьк: “Надстир’я”, 2006. – С. 233–234.

609. Радянська Україна. – 1944. – 3 лютого.

610. Радянська Волинь. – 1946. – 12 січня.

611. Радянська Волинь. – 1946. – 2 лютого.

612. Ребет Л. Світло і тіні ОУН. / Лев Ребет. – Мюнхен, 1964. – 131 с.

613. Рекотов П. Органи управління в Україні під час фашистської окупації. / П. Рекотов. // Пам’ять століть. – № 5. – Київ, 1997. – С. 119–128.

614. Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941–1944). / П.В. Рекотов. // УІЖ. – № 3. – 1997. – С. 90–98.

615. Реєнт О., Муковський І., Лисенко О. УПА та збройні формування ОУН як чинники Другої світової війни. / О. Реєнт, І. Муковський, О. Лисенко. // Віче. – 1997. – № 10. – С. 114–129.

616. Реєнт О. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ. – № 3. – К.: Наукова думка, 1999. – С. 3–25.

617. Римаренко Ю. Український буржуазний націоналізм – ворог інтернаціонального єднання трудящих. / Юрій Іванович Римаренко. – К.: “Політвидав”, 1970. – 159 с.

618. Романцов В. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945–1990рр. / В. Романцов. // УІЖ. – № 10–11, жовтень-листопад. – 1992. – С. 35–38.

619. Русначенко А. Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. / Анатолій Миколайович Русначенко. – К.: “Пульсари”, 2002. – 520 с.

620. Сергійчук В. Організатор “Поліської Січі”. / Володимир Сергійчук. // Військо України. – 1992. – № 1. – С. 72–85.

621. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – Т.2. / Переклад Є. Петренка. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – С. 139–140.

622. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти. / Юрій Юрійович Сливка. // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність / Зб. наук. праць. – Львів, 1997. – С. 20–35.

623. Слободянюк О. З ким і проти кого. / О. Слободянюк. // Червоний прапор. – 1989. – 28 листопада.

624. Слово українських повстанців: Матеріали про інформаційно-пропагандистську діяльність УПА в повоєнний період. / За редакцією П. Кралюка. – Луцьк: “Надстир’я”, 1996. – 108 с.

625. Служинська З. Рід людський в Україні. / Зиновія Служинська. – Львів: Львівський державний медичний інститут, 1995. – 114 с.

626. Содоль П. Українська Повстанська Армія. 1943–1949. Довідник. – Ч. 1. / П. Содоль. – Нью-Йорк: “Пролог”, 1994. – 199 с.

627. Содоль П. Українська Повстанська Армія. 1943–1949. Довідник. – Ч. 2. / П. Содоль. – Нью-Йорк: “Пролог”, 1995. – 295 с.

628. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 3 т. – Т. I. / Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22.06.1941 – 18.11.1942). – К.: “Наукова думка”, 1985. – 544 с.

629. Стародубець Г. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.). / Галина Миколаївна Стародубець. – Тернопіль: “Підручники і посібники”, 2002. – 144 с.

630. Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга половина 1943 – початок 1946 років). / Галина Миколаївна Стародубець. – Тернопіль: “Підручники і посібники”, 2006. – 527 с.

631. Старосольський В. Теорія нації. // В. Старосольський. 1918–1942. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Б. в., 1991. – 456 с.

632. Стасюк О. Видавнича діяльність ОУН на українських землях у 1944–1950-х роках. / О. Стасюк. // Вісник Львівського університету: Серія історія. – Львів: Вид-во Львівського національного університету ім. І. Франка, 2002. – Вип. 37/2. – С. 170–192.

633. Стасюк О. Пресові видання ОУН, УПА, УГВР. // Українська Повстанська Армія (В боротьбі проти тоталітарних режимів). – Львів: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2004. – С. 331–357.

634. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). / Олександра Стасюк. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, “Дизайн-студія” Папуга”, 2006. – 384 с.

635. Стельникович С. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис. Видання друге, виправлене і доповнене. / Сергій Стельникович. – Житомир: Полісся, 2010. – 392 с.

636. Стецько Я. 30 червня 1941 р.: Проголошення відродження України / Ярослав Стецько. – Торонто: Б. в., 1967. – 465 с.

637. Субтельний О. Україна історія. / Орест Субтельний. – К.: “Либідь”, 1991. – 511с.

638. Суровая драма народа. Ученые и публицисты о природе сталинизма. – М.: “Политиздат”, 1989. – 512 с.

639. Терещук П. Нариси з найновішої історії. / П. Терещук. // Визвольний шлях. – 1984. – № 12. – Лондон. – С. 287–292.

640. Ткачук А. Перед судом истории. Сотрудничество германских фашистов и украинских националистов в годы Второй мировой войны и борьба против них советских органов государственной безопасности. / Александр Васильевич Ткачук. – К.: “Альтернативи”, 2000. – 277 с.

641. Трофимович В. Українська політична думка в Західній Україні щодо польської проблеми в роки Другої світової війни. / Володимир Трохимович. // Україна – Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. – Варшава, 8–10 жовтня 1998. – Т. 4. – Варшава, 1999. – С. 237–255.

642. Трофимович В.В., Марчук В.С. Пропагандистська діяльність Петра Федуна (Полтави) в українському національно-визвольному русі 1940–1950-х рр. / В.В. Трохимович, В.С. Марчук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки. Випуск 12. / Ред. кол.: Баран В.К. (гол. ред.), Колесник В.П. (заст. гол. ред.), Франчу Є.І. (заст. гол. ред.). – Луцьк: В-во Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2007. – С. 105–115.

643. Україна – Польща: важкі питання. // Матеріали I–IX міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”. / Від. ред. М. Кучерепа. – Варшава – Луцьк, 1998–2005.

644. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. В 3 т. – Т. 3. / Радянська Україна в завершальному періоді Великої Вітчизняної війни (1944–1945 рр.). – К.: “Політвидав України”, 1969. – 455 с.

645. Філяр В. Хронологія подій на Волині в 1939–1944 рр. / Владислав Філяр. // Україна – Польща: важкі питання. / Матеріали II міжнародного

семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. – Луцьк, 27–29 квітня 1999. – Т. 5. – Варшава, 2001. – С. 31–78.

646. Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. Анотований покажчик фондів УПА (1942–1946). – Вип. 1. / Автор передмови Г.В. Папакін, упорядники: Г.В. Папакін, О.Д. Вовк, З. Яцишин. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 61 с.

647. Фонди і історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. Анотований покажчик фондів УПА (1941–1957). – Вип. 2: Анотований покажчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбилася боротьба з УПА. / Автор передмови та упорядник Г.В. Папакін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 48 с.

648. Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. / Ярослав Царук. / Вступна стаття Ярослава Ісаєвича. – Львів: Ін-т джерелознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 189 с.

649. Чеканюк А. Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси. / Анатолій Чеканюк. – Саратов: “Облиздат”, 1943. – 127 с.

650. Череватенко Л. Камінь з Божої праці. / Л.Я. Череватенко. // Ольжич О. Незнаному воякові. Заповідане живим. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1994. – 424 с.

651. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. / Юрій Шаповал. – К.: “Тенеза”, 2001. – 560 с.

652. Шандрук П. Це було так. / Павло Шандрук // Розбудова держави. – 1954. – № 3. – Клівленд. – С. 33–45.

653. Шанковський Л. Ініціативний комітет для створення УГВР (Документальний спогад учасника). / Лев Шанковський. – Нью-Йорк: “Америка”, 1985. – 196 с.

654. Шанковський Л. Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914–1953. – 2-е вид. доп. / Лев Шанковський. – Вінніпег: Б. в., 1953. – К.: “Вища школа”, 1991. – 885 с.

655. Шанковський Л. Українська Повстанська Армія. / Лев Шанковський // XX століття. Історія, економіка, політика, ідеологія. – Кн. 3. / Україна у Другій світовій війні. – К.: Ін-т історії НАН України, 1997. – С. 268–357.

656. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави. / Р. Шпорлюк // Сучасність. – 1996. – № 11, 12. – С. 20–34.

657. Шуляк О. В ім'я правди. До історії повстанчого руху в Україні / О. Шуляк. – Роттердам: Б. в., 1947. – 36 с.

658. Шумелда Я. Похід на Схід. / Ярослав Шумелда. – Львів: “Каменярь”, 1991. – С. 44.

659. Якушин Г. Подлинный лик московской патриархии. / Глеб Якушин. – М.: “Мосиздат”, 1996. – 111 с.

660. Яців Р. Ніл Хасевич. Акценти творчості і долі. / Р. Яців. // Воля Батьківщини. – 1996. – Ч. 1. – С. 130–145.

661. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30–50-ті роки ХХ ст. (Історико-політичний аспект). / Богдан Олексійович Ярош. – Луцьк: “Настир'я”, 1995. – 175 с.

Мемуарна література:

662. Бегма В. Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині / В. Бегма. – К. – Харків: “Політвидав”, 1945. – 35 С.

663. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. / Спогади / Тарас Боровець. – Київ – Торонто – Нью-Йорк: Фундація ім. О. Ольжича, фундація ім. С. Петлюри, 1996. – 270 с.

664. Книш З. Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках. / Зиновій Книш. – Торонто: “Срібна Сурма”, 1960. – 428 с.

665. Книш З. Перед походом на схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках. Ч.1. / З. Книш. – Торонто: “Срібна сурма”, Б. р. – 188 с.

666. Книш З. Перед походом на схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках. Ч.2. / З. Книш. – Торонто: “Срібна сурма”, Б. р. – 192 с.

667. Ковпак С. Походи в Карпати / Сидор Артемович Ковпак. – М.: “Политиздат”, 1944. – 24 с.
668. Кук В. Державотворча діяльність ОУН у 1941 році. Акт відродження Української Держави від 30 червня 1941 року / Василь Кук. – К. – Львів: “Каменярь”, 2001. – 30 с.
669. Лаврів М., Лаврів П. Спогади з оунівського підпілля 1939–1945 років / М. Лаврів, П. Лаврів. // *Визвольний шлях*. – 1997. – Кн. 12. – С. 1465–1477.
670. Літопис Голготи України. Т. 1: Спогади політв’язнів репресованих і переслідуваних. / Вид. Всеукраїнського товариства політв’язнів і репресованих та Науково-просвітницького товариства “Меморіал” / Гол. ред. В. Цветков. – Львів: Ред. “Літопису Голготи України”, 1993. – 245 с.
671. Максимович В. Спогади колишнього учасника Української Повстанської Армії. / Володимир Максимович. – Львів: Б. в., 1992. – 72 с.
672. Марко В. Сім літ визвольних змагань (1939–1945). / Віра Марко. – Буенос-Айрес: “Промінь”, 1946. – 63 с.
673. Медведєв Д. Сильние духом. / Дмитрий Медведєв. – К: “Политиздат Украины”, 1978. – 82 с.
674. Пісоцький П. Початки роздору підпільної боротьби на Волині: Спогади учасника боротьби про події на Волині 1941–1944 рр. / Петро Пісоцький. – Тернопіль: “Лілея”, 2001. – 176 с.
675. Подворняк М. Вітер з Волині: Спогади. / Михайло Подворняк. – Вінніпег: “Волинь”, 1981. – 242 с.
676. Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. / Марія Савчин. – К.: ‘Смолоскип’, 2003. – 546 с.
677. Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони: повість мого життя. / Євген Стахів. – К.: “Рада”, 1995. – 318 с.
678. Стецюк Г. Чорні дні Волині. 1941–1944 або непоставлений пам’ятник / Спогади колишнього зв’язкового обласного проводу ОУН. 1941–1944. / Г.С. Стецюк. – Володимир-Волинський, 1992. – 128 с.

679. Федоров А. Подпольный обком действует. / А. Федоров. – Кн. 1–3. М.: “Воениздат”, 1955. – 684 с.

680. Філоненко П. Збройна боротьба на Волині: Спомин учасника П. Філоненко. / П. Філоненко. – Вінніпег: “Волинський видавничий фонд”, 1958. – 145 с.

681. Шумук Д. Пережите і передумане. / Спогади й роздуми українського диссидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921–1981 рр.) / Д. Шумук. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 432 с.

682. Щеглюк В. “...Як роса на сонці”. / Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА Л.С. Павлишина. – Львів: УПІ Ів. Федорова, Фенікс ЛТД, 1992. – 159 с.

Праці іноземних авторів:

683. Alter Peter. Nationalism. – London, New-York, Sydney, Auckland, 1994. – 170 s.

684. Anderson B. Imagined Communities: Reflections of the Origin and Spread of Nationalism. - Cornell, 1983. – 224 s.

685. Armstrong D.A. Ukrainian Nationalism. – New-York, 1963. – 361 s.

686. Barghoorn F.C. Soviet Russian Nationalism. – New-York, 1976. – 330 s.

687. Glowacki A. Sowiesi wobec polakow na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941. – Lodz, 1998. – 695 s.

688. Kwiatkowski M. Rzod I Rada Narodowa R. P. W swietle faktow I dokumentow od wrzesnia 1939 do lutego 1942. – Londyn, 1942. – 134 s.

689. Kulesza W. Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzacego w Polsce w latach 1926–1935. – Wroclaw: Zaklad Narodowy im. Ossolinskiх, 1985. – 310 s.

690. Motyka G. Wnuk R. Pany I rezuny Wspolpraca AK-WIN I UPA 1945–1947. – Warszawa, 1997. – 212 s.

691. Motyka G. Tak bulo w Bieszadach. Walki polsko-ukrainskie 1943–1948 . – Warszawa, 1999. – 552 s.

692. Motyka G. Ukrain`ska partyzanka 1942–1960. Dzialalnos`c` Organizaeji Ukrain`skich Naejonalisto`w I Ukrain`skiej Powstan`czej Armii. – Warszawa: ISP PAN, Ofieyna wydawnicha Rytm, 2009. – 720 s.
693. Przed akcja “Wisla” bul Wolyn. Praca zbiorowa pod red. W. Filara. – 2000. – 186 s.
694. Prus E. Herosi spod znaka tryzuda . – Warszawa, 1985. – 346 s.
695. Prus E. Atamania UPA. – Warszawa, 1988. – 367 s.
696. Prus E. Legenda kresow: Szare szeregi w walce z UPA. – Wroclaw, 1995. – 263 s.
697. Romanowski W. ZWZ-AK na Wolyniu 1919–1944. – Lublin, 1993. – 407 s.
698. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukraińskich na ludności polskiej Wolynia 1939–1945. – T. 1–2. – Warszawa, 2000. – 1440 s.
699. Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. – Krakow, 1998. – 342 s.
700. Sprawy polsko-ukraińskie w czasie II wojny swiatowej. Rozmowa z docentem R. Torzecki. // Zustriczi. – 1990. – Nr. 3–4. – S. 114.
701. Szeszniak A. Szota W. Droga do nikad. Dzialalnoss organizacji ukraińskich najonalistow I jej likwidacja w Polsce. – Warszawa, 1973. – 587 s.
702. Torzecki R. Kwestia ukraińsko w polityce III Rzeszy. 1933–1943. – Warszawa, 1972. – 388 s.
703. Torzecki R. Konytakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego radu emigracyjnego I podziemia (1939–1944). // Dzieje najnowsze. – 1981. – № 1–2. – S. 319–346.
704. Torzecki R. Policy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny slwiatowej na terenie II Rzeczypospolitei. – Warszawa Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. – 349 s.
705. Turowski J. Walki 27 Wolynskiej Dywizji AK. – Warszawa, 1990. – 158 s.

706. Turowski J. Siemaszko W. Zbrodnie nacjonalistow ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945. – Warszawa, 1990. – 58 s.

707. Filar W. “Burza” na Wołyniu . – Warszawa, 1997. – 288 s.

708. Filar W. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej. – Warszawa, 1999. – 438 s.

709. Filar W. Wołyn` 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Torun`, 2004. – 146 s.

710. Fijalka M. 27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK. – Warszawa, 1986. – 245 s.

711. Juchniewicz M. Na wschod od Bugu. – Warszawa, 1985. – 173 s.

Інтернет джерела:

712. Досьє на службу безпеки ОУН. Режим доступу: // [www. agentura. ru](http://www.agentura.ru).

713. “Москалики”: женщины-агенты и националистическое подполье на Западной Украине, 1944–1948. Режим доступа: [http:// www. history. neu. edu fac burds Burds Moskalki. pdf](http://www.history.neu.edu/fac/burds/Burds_Moskalki.pdf) (15.11.2004)

714. Квзієнциклопедія ОУН-УПА. Режим доступу: [OUN-UPA. org. ua / eneyelopeadia / u. html](http://OUN-UPA.org.ua/encyclopeadia/u.html).

715. Колодний А. // Історія релігії в Україні. - Перша Українська електронна Бібліотека підручників. Режим доступу: [Pidruchniki. com. ua](http://Pidruchniki.com.ua).

716. Націоналістичний рух. Степан Бандера [Електронний ресурс] // ОУН: Націоналістичний портал. – Електронні, текстові та графічні дані. – К.: сор. Націоналістичний портал, 2004–2009. – Режим доступу: [http:// w.w.w. ukrnationalism. org ua / movement /? Bandera](http://w.w.w.ukrnationalism.org.ua/movement/?Bandera), вільний. – Заголовок з екрана. – Мова: українська, російська, англійська. – Зміст: Бандера С. Мої життєписні дані; Біографія С. Бандери; Сватко Я. Здобудеш Українську Державу, або поляжеш у боротьбі за неї; Бандера С. Перспективи Української революції; Полтава П. Хто такі бандерівці та за що вони борються; Світлини С. Бандери.

717. ОУН-УПА [Електронний ресурс]: Свободу народам! Гідність людині. – Електрон. Текстові та графічні дані. – [Україна], 2004–2008. – (Відео). – Режим доступу: [http:// OUN-UPA. org. ua /video/](http://OUN-UPA.org.ua/video/).

718. Отчет работы СБ на территории главного округа “Москва” за период с 1 января по 1 октября 1945 г. (часть). Режим доступа: [http:// warhistory.ukrlife.org. / 6.02. 2 html](http://warhistory.ukrlife.org/6.02.2.html) (15. 11. 2004).

719. Павлюк И. Жизнь прожить не поле перейти. Режим доступа: [http:// www.history.neu.edu / Pavliuk.pdf](http://www.history.neu.edu/Pavliuk.pdf) (15.11.2004).